

הַאֶשְׁכּוֹל

מאסף ספרותי ומדעי

נערך ויזל ע"י

ד"ר ע. גינצ'יג.

כרך ששי

קראקא, תרס"ט.

ברוסו של יוסף פישער (נרדנאסמע 62).

„HAESCHKOL“

Band VI.

KRAKAU, 1909.

Druck von Josef Fischer — Verlag des Herausgebers.

תָּכֵן הָעֲנִיִּים :

עמוד	מאת	העורך	אחרי הרעש
1—10	.	א. ל. כהן	(ב) ילדי יעקב (שיר)
11	.	ד"ר ש. ברנפלד	ג בימי יסוד המעלה
12—33	.	יחזקאל לעווים	ד נאקמורן (שיר)
34—35	.	נרשם באדר	ה לשאלת היום בתנועה הציונית
36—38	.	א. ליבושיצקי	ו בחם צהרים (שיר)
39—40	.	ש"י איש הורוויץ	ז החסידות ותורת החקים
41—58	.	העורך	ח הערה
58	.	יחזקאל לעווים	ט צאו מתוך חומות הניסו (שיר)
59	.	ד"ר שלמה רובין	י צבא השמים במקרא
60—79	.	ד"ר שמעון מילנר	יא ארנולד בקלין
80—88	.	יחזקאל לעווים	יב ליל אביב (שיר)
89	.	שבה וואלקאוסקי	יג המפסד (ציור)
90—93	.	ד"ר יעקב פיימאן	יד ספר מחכים לך נתן ב"ר יהודה
94—162	.	יצחק פרינהוף	טו רשימות
163—164	.	ד"ר ישראל דאווידזאן	טז דברי האלה והגדוי
165—175	.	פייביש מלצר הכהן	יז העלי (בלדה)
176—182	.	אברהם עפשטיין	יח ילקום שמעוני
183—210	.	פ. ה. וועטשטיין	יט לתולדות ישראל וחכמיו בפולין
211—235	.	ד"ר א. לוינסקי	כ תקנת הקהלה בהילדסהיים
236—240	.	יחזקאל לעווים	כא משירי התחיה (שיר)
241	.	מ. מ. דאליצקי	כב להמשורר יחזקאל לעווים
242	.	יחזקאל לעווים	כג להמשורר דאליצקי (תשובה)
243	.	א. קסלן	כד שיחה בעולם האמנות
244—246	.	נ. ש. ליבאוויטש	כה כתבי יהודה אריה מודינא (בקרת)
246—251	.	ד"ר מ. ביקוביץ	כו בקרת
251—252	.	איצק שמיינר	כז על אודות האשכול
253—256	.	נ. ש. ליבאוויטש	כח ר עקיבא ואשת מרנוסירוסום
257—258	.		

- כט) בבל הישנה בדברי חכמינו . ד"ר שלמה פונק 259—260
 לו) מעוות לתקן . מיכל ראזנפלד 260
 לא) רשימת ספרים חדשים (שימת-עין ודברי בקרת קצרים): ארצי
 ישראל, העתיד, קורות העברים, עשרת השבטים, התנאים צעירים,
 ספר האגדה, חריסתומתיה עברית, מדרש בראשית רבא, השמע
 יצחק, הלשון וכו' וכו' מאת העורך 261—270
 לב) הודעות.

אחרי הרעש.

עמנו חש כעת — וזו ההכרה הכללית בקרבנו — בכל אבריו עיסות זלזולות. ברנש זה אנו מסמנים את מצבנו בהוה. אפשר כי לא עמנו חש עיסות זו אלא אנו. הלוחמים הזקנים, בני התקופה המתעדרת לסיזמה וקצה; ובבחינה יודעה, אין זו אפשרות, אלא ודאי נמור. בתקופת המעבר שבכל עם ועם, בזמן שמציאות הסמורית מחלפת את צורתה, נמצאים נושאי התקופה הקדומה, שכבר הגיע קצה, במצב התרנוות והתרנשוות לעומת הצורה המתחדשת, ובשעה שתתגבר בהם ההכרה — או כי יחושו זה ברנש אינסמינקטיוו — כי אין בכחם לאחוז בשלבי הגלגל ההסמורי ולהסב אותו כהפצם, ידיהם תרפינה וכזה החיים החיובי ועזם.

אנו חשים, כי תקופתנו אנו עברה, וסודות התקופה החדשה הבאה אין אנו יודעים.

אבל אפשר לנו לדבר לעצמנו סודות המצב הנוכחי, אפיו ומבנו. אנו חיים כעת בסוף תקופה משיחית, אשר עברה על עמנו בשנים עשרה שנה האחרונות, שאנו קוראים לה בשם התקופה הציונית. אין כוונתי בדברים האלה להסחית ערך התנועה הציונית או לדבר בשבחה אלא לסמנה על פי סבעה ואמתתה. בתולדות עמנו נרשמים מאורעות כאלה, אלא כי בדורות הקודמים לא הבינו להם, יען כי חסרה להם הסקירה בחשקפה ההסמורית. כל תנועה משיחית בהסמוריה הישראלית אינה מוכנת על פי סימניה החיצוניים, על פי מאורעותיה המוחשים, אלא על פי סבותיה הפנימיות, על פי התגלות השאיפות הנפשיות בעמנו. הסבה הכללית, הנפשית, של כל תנועה משיחית היתה תמיד; כי לא הסיה עמנו מעולם את דעתו מן העבר ההסמורי, ולא עקר מלבו את תקותו לעתיד הסמורי. ובשעה שהכשירו המאורעות את הדבר אחז חסין נמרץ את כל סנות העם, או חלק חשוב שבו, חסין לגאולה וישועה, להתחדשות חייו הלאומיים והמדיניים, ואותו החסין היה לכת חיובי ופועל, אין תקופה משיחית אלא נסיון עסמי להתם את חיי הגלות ולהכשיר את השחרור הלאומי והמדיני.

ובדורות הקודמים היה הדבר הזה סבעי, ובמדה ידועה סחויב המציאות, מפני כי לא האמין עמנו כפתרון אתר לשאלת היהודים אלא בקבוצ גלויות ובשיבת בנים לנבולם. לא נקבע עדיין בלב העם הרעיון, כי היעוד הלאומי של ישראל הוא בשחרור אורחי בארצות סוריו. וזו תורה חדשה שנתחדשה להם בארצות המערב בסוף שנות המאה היית, ומשם נתפשטה במקצת גם אל ארצות המזרח והיתה לאי-דיאל לאומי של רוב המשכילים.

ולסיכך לא התנועה הציונית, שהיא, כאמור, תנועה משיחית בצורה חדשה מתאמת להלך רוח דורנו, היא חדוש סטליא — אלא אומן התהוותה והתמששותה, אומן סעולתה והספעתה.

נחצה היתה בתור סבה קדמת לה ההבנה, כי השחרור האזרחי בארצות סוורי ישראל לא יכשיר את אותו המצב הרצוי, שלו היינו מתאווים. היינו: קיום היהדות בהיקף ידוע, שעליה לא אבו לותר בכל אופן, וחבור היהודים בכל הארצות אל חיי החברה והמדינה בלי שום עכוב ובלי שום הנבלה. במאת השנים האחרונות נזכחו: א) כי אין בסתחן לקיום היהדות, אפילו לאותה היהדות של משה, אשר המצינו את דמותה והעמדה על המעט היות-אפשרי; ב) כי אין מצב היהודים בחייהם המדיניים במסח עם כל ההכנעה המרובה מצד עמנו, עם כל הוותר המרובה על כמה קנינים לאומיים, מפני דרכי השלום, התבוללות על תנאי, בהצלה פורתא, אינה מסמקת לפתור את שאלת היהודים פתרון רצוי ומתלם.

ובחלק חשוב של עמנו קמה מחאה חיונית — זוהי התנועה הציונית. באותן התביעות אשר מרטה הציונות בראשית התגליתה לא היתה המלחמה אפשוית בקרב הלאומיים אשר בישראל. שנוי הדעות היה נוסף — מה שהוא מנכנ מאליו — רק על אודות האמצעים המכשירים את גאולתנו, על אודות הדרכים המובילים אל מטרותנו. אין מן הצורך לפרט מחדש את הנוכחים והמענות שעברו במחנה הלאומיים במשך יב שנה האחרונות. כסבור אני, כי בכלל הרבו תועלת והנביר את החיים הלאומיים בנו, המלחמה הסנימי — עד כמה שלפצמים יקבל באיוו פרטים צורה בלתי נאותה ובלתי רצויה — הוא עצם החיים הלאומיים והמדיניים.

צערנו הגדול הוא, כי לא נתקיימו רוב היעודים הלאומיים ולא נהיו רוב התקוות, אשר אליהם נשאנו את נפשנו בראשית התנועה הציונית. חשים אנו כעת אותה העיפות והלאות בנוסנו הלאומי, אשר היה מרש תמיד בישראל בסוף ימי תקופה משיחית, לא התאמצות הכחות בעבודה כללית לאומית מביאה עיפות זו, אלא הגברת התקח והתרממות הכחות הנפשיים במשך שנים רצופות. כל תקופה גדולה, דת מאורעות גדולים, מכשרת מצב נפשי כזה, אבל אם יצאו תקוות העם לשעולה ושאפותיו יהיו, אז אפשר לו להרע ולהנפש אחרי כן. הלאות היא רק בסוף תקופה הספורית, שלא נמרה את סעולתה, בסוף תנועה עממית, שלא הניעה למטרות ולא קימה את אשר הבטיחה. התקח הלאומית של ישראל, אותה התקח שהיתה נשמתו ורוח אמו בכל ימי תולדות הארצות; לא נכזבה ולא תכוב לפי אמונתנו. אבל אנו, בני הדור החי, היינו מתאיים לראות התגלמות תקוותנו בימינו, היינו חפצים לעשות, לכל הפחות, צעד גדול להתקרב אל מטרותנו. תקוותנו זאת לא נהיתה, אפשר מפני כי לא בררנו לעצמנו כראוי את ממות הצעד הזה, מפני כי הגברנו את תקוותנו יותר מדי, מפני כי לא שעדנו לעצמנו את מדת האפשר והמציאות, בכל אופן אנו מוצאים עתה את המצב הנוכחי בתור אי-רצוי — הקיצונו מחלומנו ונפשנו ריקה, בשעה שהכריזו תיאודור הירצל בלונדון, כי הצעד הגדול הוא קרב, האמין בה בודאי בכל לבו, מכמה דברים בכתב ובעל פה אנו למדים, כי האמין היציל לראות ראשית מסעלו הלאומי בעיניו, וכמובן, אין אנו ממצים עימם הדין עם ארם על אמונת לבו ועל תקוותו, ובפרט שאין ספק לנו, כי בתקוות זאת חי ובתקוות זאת מת, ומצד השני בחד לנו, כי תנועה עממית — ולו היינו צדיקים, אם תהא הציונות קנין העם — אי אפשר לה בכח הבטחה לעתיד, ציונות המכשרת את החדש חינו המדיניים לאט לאט במשך כמה מאות שנה; אינה אלא אמונה בביאת המשיח, כאשר החזיקו בה אבותינו, יעד עתידי כזה נוסף בגדר האמונה, אבל לא יעיד את העם למעשים ועוד יותר לגדבות-כסף, אנו מצדנו לא נוכל לשער במחנה.

כי תבוא תחיתנו הלאומית בלי מעשים נמרצים, בלי התאמצות הכחות במשך כמה דורות. ההכרה כזאת מצרכת רגש לאומי חזק מאד, כאותו הרגש שהיה חי בלב אבותינו כל ימי גלותנו. אלא שהם, אבותינו, בזכו את כל כחם במסבלנות, בשלילה, ואנו רואים אפשרות תחיתנו רק במעשים חיוביים.

גודל גדול להמעטת התנועה הציונית ולהחלשת כחה אנו מוצאים במאורעות המדיניים אשר ברוסיה משנת תרס"ה ואילך. אפשר אלו היתה התנועה הלאומית בקרבנו תולכת ומתמדת כמה עשרות שנים והיתה מספיקת להמציא לעמנו בכל כתותי, חנך לאומי, היו גם המאורעות האלה משמיעים. עלינו באופן אחר לגמרי. ההפסד המרובה אנו מוצאים בה. "י רבים מאוכלוסינו הלאומיים נספחו אלינו רק מסבת המאורעות החיצוניים, מפני הנורמים המדיניים, הם נשאו אל ציף ואל עתידנו הלאומי את עיניהם, מפני כי מצבם בארץ גלותם היה רע ומקולקל כל כך וגלאו לשאתי עור, ובשעה שישתנה מצבם לפזר, או אפילו כי יאמינו, שיביא שנוי לשוב — הם שבים מאחורינו. אוכלוסים כאלה אינם נאותים לתנועה לאומית המצרכת עבודה תמידית ואדיקה לדורות, ובאמת אין הכח המסיע את המחנות האלה בשאיפה הלאומית. אנו רואים, למשל, באיטלקים אשר באוסטריה, כי לא הסבת מצבם החומרי המכון בשאיפותיהם הלאומיות, יודעים הם, כי מצבם החומרי קרוב מאד שיקולקל עם התגלמות תקומת הלאומית. כאשר אירע לאחרים במדינות למבריה וויניציאה, כח הוא גם במדינת בוסניה, שאין ספק כי מצב הסרבים במדינה זו הוא טוב הדיבה ממצב אחיהם בממלכת סרביה, אבל הרגש הלאומי שבהם הוא חזק כל כך, כי תפסים הם בחיים של צער ברשות עצמם ולא בחיים של נחת ברשות אחרים. בודאי נקל מאד לסגור אשר דבר ולברר סבת המעטת הרגש הלאומי בקרבנו, אבל לא בחקר הסבות הנורמות אנו עסוקים. כי אם בהפעמת המצב וברורנו על אמתתו בלי תמידברים, אין לנו חמון לאומי — המון עם כל מטרותיו וחולשתו המסורית, אבל גם עם מעלותיו ויתרונותיו, וביחוד: כחזק העצום והמגיע, מעדיני הציונות הם כעת לרוב, שרי צבאות בלי צבא.

לשעבר הייתי מאמין, כי אין לנו המון בכלל, אבל מאורעות השנים האחרונות הוכיחו, כי אמנם יש לנו כבר המון (פירולטריאט) ככל הנשים, אלא שאין המנו לאומי, כי אם פירולטריאט נירדא, אוטרים, כי בכל העמים כן היא המדה. כי הפרד לפיראט הוא אירלאנד, והתביעות המשותפות לכל ההמון הן הכח המגיע שבו, אבל אנו רואים, כי הדבר הזה (כמול הלאומית לנבי תביעות הפירולטריאט) הוא רק בשעת שלום בעולם, בזמן שאין הלאומית בולטת מפני המאורעות המתרגשים, ואולם בזמן ששאלות לאומיות עומדות על הספק, אין גם ההמון מכמל את תביעותיו — או יותר נכון את הרגשותיו — הלאומיות מפני התביעות הפירולטריות, ורק בעמנו ראינו הדך זה בימים האחרונים.

כבר ספרו המספרים למדי על החרבן וההרס שהיה בעמנו בחמש שנים האחרונות סמש נבדלנו מראות, איך התגברה בקרבנו ההתנכרות הלאומית, יותר מאשר היינו יכולים לשער, אותה ההתבללות שדרשו עליה סופרינו תלי תלים של רעיונות ושל סמלים סוציולוגיים ושהאמינו סופרינו, כי תפסה מקום רק בקרב אחינו שבמערב ובקרב קצת המשכילים שבמזרח, נראתה לנו בעקב המאורעות המדיניים באופן מבהיל. רק ההתנכרות הלאומית הזאת, האסימילציה בתוך הכחות הנמוכות, היתה יכולה לחבא לנו ספרים ומעשים, שכמעט לא נתנו להאמר. במאורעות אירדיליים כאלה

נתנלה מבע המונגו, אבל אין ספק, כי לא נתהוה בשנים האחרונות, אלא התפתח כבר בדרך הקדם — את אשר לא ראינו לא ידענו.

את העובדא המעציבה הזאת אנו מבררים, ובשעה שיתבאר לנו, עד כמה אנו צריכים להנוך לאומי, כדי לבנות תרבותנו ולקום הריסותינו, אנו שואלים: במה יתקן עמנו הנוך לאומי? כמעט כל תנאי החיים הרוחניים והמסריים מתנגדים לשאיפותינו. הנוך עברי בגולה כמעט שהוא כעת בגדר הנמנע. בכל אופן אנו צריכים לכת גדול ומרין, כדי להתגבר על כל העכובים והמניעות, כעין אותו חכם שהיה עד קרוב לדורנו ברנש הדתי. עוד היום אנו מצאים ברנש זה גורם חוק לקיום היהדות — לפי שאנו סוברים: היהדות הלאומית, ולפי שהם סוברים: היהדות הדתית. עד כמה שהיהדות תתקיים עוד למרות התנאים האירציונים, ברובה היא מתקיימת בכח הרנש הדתי. ההתלהבות הלאומית לא נתנה לנו את התמדת כח היהדות שהיתה נמצאת בגורם הדתי; את השתוף הישראלי שהיה סקף את כל סודי עמנו מקרוב ומרחוק בלי שום מליצה ובלי שום התפארות, אלא בכח פנימי, המוכן מאלה, אבותינו הקרבו את כל אשר להם ואת עצמם בעד קיום אידיאל, שהאמינו הם בסובו ויתרנו סבלי להאריך בדברים, אבל אנו מתלהבים בעד קיום אידיאל, שלמי דברתנו קדושתו ויקרתו נעלה לנו על כל ספק, ונכונים אנו להקריב עליו כל אושר חיינו — למעט איזה סכום כסף, למעט גם מעט מרחצה ועמל בתוך בנינו. עוד אחד הסכומים הלאומיים, שריד מדורות הקדמים, היה לנו בדרךנו:

הספרות העברית, אשר בשנות התחיה הלאומית פרחת מעט והתפתחה לשמחת לבנו, אמנם לא הספיקה לכל תביעותינו ולא חדרה לכל כתות העם. אבל בהיות כי תמציתה הלאומית היתה בולטת כל כך, יכולנו להתגנח בה ולהשקיע בה את כל שאיפותינו הלאומיות, ואולם עוד קודם לחרבן הכללי היתה ספרות הלאומית פוחתת והולכת. במובן ידוע בלעה התנועה הלאומית את הספרות הלאומית. איך נהיתה כזאת? בעם בריא יהיה דבר כזה פשוט מן הנמנעות, התפתחות הכחות הלאומיים תהיה תמיד באותה מדה שתתפתח גם הספרות הלאומית, אפילו הקטן בגימ' ידע ויכיר ערך השפעת השפה והספרות על הפרחת החיים הלאומיים. כעמנו היה מן האפשר, כי בו בזמן שעמדה התנועה הלאומית-הציונית — על ספנת גדולתה, התלו לזלזל בחשיבות שפתנו וספרותנו. כמעט שהיתה שפה מסוימה בזה, כאלו אמרה התנועה הלאומית להבנות מחרבן שפתנו וספרותנו הלאומית, יראים היו בתוך ידוע את האינסלקטואליים, את המבינים, את בעלי ההגיון, ולכן הכריזו, כי לא המדרש הוא העיקר, אלא המעשה, ולא זה בלבד, אלא כי המדרש מפסיד להמעשה, כי רוב הרוחניות ממעמדת את החיים הלאומיים הממשיים, וגם אם לא אמרו כזה בפירוש, הנה חבה גדולה לא הודיעו מעולם להשפה והספרות הלאומית, ובהיות כי בכלל נעשים בקרבנו המעשים בלי הבחנה ובלי חשבון, חשבו רבים, לצאת ידי חובתם, כמה שהם מסייעים להציונות המדינית, בכל המספרים שיסדו כדי למדור את תודת עמנו, לא זכרו את הספרות הלאומית, את קיום נשמת העם העברי, בחוג ידוע היתה הספרות העברית כלי מחזיק לבלטנות של יהודי המזרח, שאין לאנשי מעלה כדאי למסל בה, אפשר כי נעלה כאן בחשבון את כל הסכומים שהוציאו על הציונות הדיפלומטית, כדי להמות לב סלוגי או סלוגי השר בחצר השלטון אל העיקר הציוני. — וכמה נבלעו כל הסכומים האלה? איזו תועלת ממשית השאירו לנו? כל הענינים האלה היו נחשבים אז בתור, מעשים מרובי התועלת, ורק הספרות

העלוכה עמדה בקרן זוית, ולא היה כראי להציג עליה איזו פרומות. כרי להציל סכליון. בימים הראשונים עמדה העתונות העברית, מפני שהשפיעה עצמה להיות חצוצרה של הקהל ונגררה אחרי התנועה. אבל סוף סוף גם עליה עבר בום, וגם היא טבעה במבול של ההרס והכליון.

אחרי תנועה לאומית של עשרים וחמש שנה, אחרי תנועה ציונית של שנים עשרה שנה — אין לנו כלום. עניים הגנו בקננים לאומיים, במדה שלא היינו זה ימים רבים.

ולדפסרות העברית, שזה יותר מחמש שנים היא נוססת, קמה עוד צרה חדשה: השפה היהודית. בימים הראשונים, בימי התנועה הלאומית, החלו קצת סופרים ומשכילים להאיר פנים אל השפה הזאת, אשר הוילה קודם, ולהשתמש בה בתור אמצעי, כדי לחדוד על ידה אל הכתות הנמוכות של העם. בהיותה שפה עממית זכתה לכמה סופרים ופייסנים בעלי כשרון מרובה, אשר המציאו לה במובן ידוע תוכן וצורה. האמת נתנה להאמר, כי גם הסגנון הוירגוני הוסב ונשתכלל הרבה בשנים האחרונות; ואולם קם הוכח בקרבנו: עברית או זירגונית? אלמלא אמרו לדחות את השפה העברית מפני הוירגונית, היה הדבר מתפתח באופן טבעי. עלינו לעמוד בכל אופן על עיקר גדול אחד: השפה העברית צריכה ללמוד מה שיקשה לרבים מקרבנו על פי כמה סבות. אפילו בזמן שעמדה השפה העברית על מדרום חשיבותה, לא ידעו רוב בני העם, אבל חשיבותה היתה בזה, כי היתה השפה הלאומית, שבה השקיע העם בכל הדורות את אשר הנה ברוחו ואת אשר יצר בכחו המוסרי. ומה שיצרו קצת פילוסופים וחכמים בשפה אחרת מהרו לתרגם עברית. הפיוט הלאומי הקיים לדורות נאמר רק בעברית. ומצד השני היתה תמיד בישראל גם ספרות עממית בכמה שמות שונות, העבודה הכפולה הזאת אפשר שהיתה מינעת את העם, אבל הענינים התפתחו על פי הסכבות ותנאי החיים. בכל אופן לא יתר עמנו בנלותו על שפתנו הלאומית המקורית. בשנות נלותנו היו לנו: עברית וארמית, עברית ויונית, עברית ופרסית, עברית וערבית וכו'. בדורות האחרונים תרגמו את היהדות בכל לשון, כלומר בכל אותן השפות, שבהן דבר מספר רב של יהודים, ולפיכך תהיה התשובה הנכונה גם לשאלה זו שאנו עוסקים בה: עברית ויהודית, כלומר השפה הגרמנית, אשר רבים מן היהודים מדברים בה זה כמה מאות שנה, ואין ספק כי טבעו בה חותמם ועשוה במובן ידוע ליהודית. כאשר תקרא גם השפה הספרדית המדוברת בפי רוב היהודים הספרדים בשם 'יהודית', וגם בשפה זו יש ספרות יהודית. עברית ויהודית תהיינה לפי זה כעברית וגרמנית או עברית ואנגלית וכדומה. ומה שהוא העיקר בשאלה זו: השפה היהודית לא תרחיק לעולם על ידי השפה העברית, כי השפה הזאת לא תהיה שפה המנית, כי אם על ידי השפה הרוסית, ובאמריקה ואנגליה על ידי השפה האנגלית. וזו ההתפתחות המבטית של הענינים האלה.

אם יש בקרבנו לאומיים, האומרים לעשות את השפה היהודית לשפה לאומית של עמנו — נניח את השאלה בדבר התועלת הכללית, — הגה עליהם לברר לעצמם תחלה, כי ממעטים הם חלק גדול, כמעט החצי של עמנו, כל אותם היהודים שאינם מדברים זירגונית ואף לא גרמנית. וגם בקרב יהודי המזרח הם ממעטים את המשכילים והמלומדים, אשר בהכרח ישתמשו בשפת הארץ. השפה היהודית אפשר שתהיה לריאליזם עממי, וסופרים בעלי כשרון ימציאו לה תוכן חשוב, כאשר אירע

כבר לכמה מן הריאלקטים בשאר השמות. אבל לעולם לא תהיה השפה הלאומית שתקף את כל בית ישראל ותקלוש אל תוכה את כל היצירות הרוחניות של עמנו. הוכח הגלובי, שהתפתח בספרותנו בעת האחרונה על אודות השאלה: עברית או יהודית? מתנגד באמת להניין העובדות. אין שתי השפות צרות זו לזו. ואין האמת נכונה מדיכונה של אותה — אבל לשתי השפות גם יחד תקום צרה בהאסימילציה הכוללת ומתפשטת בארצות נלותנו. אפשר כי העתונות העברית המסידה על ידי התפתחות העתונות היהודית, ואולם אין העתונות בנדר הספרות. אם לבסוף תשתכח השפה העברית מן הכתות והחברות של עמנו (כי בקרב יחיד סגולה תשאר תמיד בכל המרחצאות), ואם גם השפה היהודית תתמעט מדרד לדור על פי פבות שונות, הנה אהבי השפה העברית יתאכלו על חריבנה של זו, ומעריצי הורגן יכבו להגדל; והכל אחד ואחד לפי סעמו ונפשות לבו הנא. אבל לוכח הגלובי ביניהם מהו עושה?

כל תקופה משייחת השאיירה אתריה השפעה מרובה — לדעה או לשוכה. מאת שנה ויותר אחרי תקופת שבת צבי היתה האומה הישראלית מודעצת בכל אבריה וממרכסת בכל גופה, עד אשר נבלעו בה היסודות החדשים. אמרנו כי הסבה הפסיכולוגית של תקופה משייחת היתה תמיד בקצרוה העם, אשר נלאה לשאת ולסבול את גורלו בגולה. ולא רק מצבו החמרי נרם לתנועה זו, כי אם גם מצבו המוסרי. לא רק החיים המדיניים היו רעועים ומקולקלים, אלא גם החיים הרוחניים. האומה הישראלית שאמה לחיים חדשים, לתוכן חדש של החיים. ולכן הסבה התקופה המשייחת גם תפיסה מוסרית פנימית. וכאשר נכזבה תחלת עמנו לנאולה לאומית, התרכזו שאיפותיו בעולם הרעות והמוסר. שבתי צבי נכזב בתור משיח שקרי, ונפש רוב העם נקעה ממנו. אבל קשה היה לעמנו לשכח ולהתרנל לחיים הקודמים. אם לא נתקיימה תקותו לשיבת שבותו, שאף עתה לנאולה מוסרית. אין לנו עדות ברורה ונאמנה על המאורעות של הימים ההם, שהרי נפסרה לנו רק עדות הצד שכנגד. ואולם די לנו לראות, כי בקרב המהרסים נמצאו אנשי מעלה, שאי אפשר לחשדם באותן המניעות הפריפיות, אשר העלילו עליהם מניחים. אל כל התנועה עממית נספחים, בנהג שבועולם, גם המון קלי הדעת ונפיררת. אבל אי אפשר להאמין, כי כאלה הם מחוללי התנועה.

התנועה הציונית היתה תנועה משייחת. איני דורש זה לנגאי, אלא אדרבה לשבח. התנועה המשייחת הזאת התאימה למרשני בני דורנו. ולא דבר ריק הוא, כי קלמה אל תוכה רבים מן המשכילים והמלומדים שבעמנו ומה שדחה גם בימי תקופת שבתי צבי. מזה אנו למדים, כי כל העם בכל כוחותיו הסוציאליים שואף לתחייה לאומית, להתגלמות יעודנו הלאומי.

סבות פנימיות וחיצוניות עקבו את התפתחות התנועה הציונית, ולבסוף תפסידה את כח נדולה ונפחתה. וכעת היא תולכת ומפתת. פעות היא להאמין, כי עם זה נכזב יעודנו הלאומי. ברור הוא, כי בזמן מן הזמנים יחליף עמנו את כחו ויתאמץ לנסיגן חדש. אנו, בני הדור הנוכחי, נחלים על כי נכזבה הפעם תחלתנו; אבל העם לא יבוש בזמן מן הזמנים מתחלתו.

התנועה הציונית השאיירה אתריה שני מוסדים: (א) העבודה המעשית להרבות הישוב היהודי בארץ ישראל; (ב) התרבות הכתובת הלאומיים לשוכה העבודה הלאומית.

אין מן הצורך למרש עוד הפעם את פרטי העבודה בא"י ואת אשר עבר עליה בעשרים וחמש שנה האחרונות. העבודה הפלשתינית קדמה לתנועה הציונית, וכידוע היו ימים, אשר מגדני הציונות התגברו לעבודה הפלשתינית בהיקפה הנוכחי. אלו הם פרטי עזרובא חשובה, שאין כונתי להעלותם עתה בחשבון, אבל ידוע הוא למדי, כי בשנים האחרונות גברה ההשתדלות, להרכיב הישוב היהודי בא"י, לחזקו ולסדרו באופן רצוי, גם בקרב מחגרי הציונות, ועד כמה שאנו שומעים מפי העובדים האלה, מסירת מודעה, כי חלילה להם לכוון בפעולתם אל המסרה הציונית, אין ספק כי התנועה הציונית עשתה את הנפשות האלה לעבודה המעשית בא"י, ובכלל התפשט הרעיון הלאומי בקרב היהודים יותר מאשר ידוע על זה כמה מאחינו, הרעיון הלאומי היה הולך ומתפשט יותר, בלי ספק, אלמלא נעשו שינויים גדולים ונסות בהנהגת הציונות בראשית ימיה, אלמלא נעשה בקרבנו הרבה בקול הפולה גדולה, בכרוזים מפליגים ומכעיסים, ועכשו, כאשר חרלו הקולות במחנה הציונים, אנו רואים לשמחתנו רוב התעמולה וההשתדלות בא"י כמעט מצד כל כתות האומה הישראלית, אי אפשר לשער מראש את תוצאות העבודה הזאת, וכמדומה לי, שאפילו אלו המגבילים, בצמצום את מטרת העבודה הפלשתינית, רואים את העתיד — כדברת שפינוא — בעד ערפלי, אבל דבר אחד תלמדנו ההסמכיה הישראלית: גדולתו הרוחנית והמוסרית של עמנו, התפתחותו הלאומית-המקורית, קשורה ברבוי הישוב העברי בא"י.

מאורעות הימים האחרונים, החליפות והתמורות שגדו בממלכת התורקיה, הרפו ידי כמה עובדים — או היו לתאנה בפי כמה מגדרי העבודה המעשית בא"י, שהרי לפי דבריהם אין עוד שום אפשרות להוציא מחשבותינו לפעולה בתורקיה הקונסטנטינופולית, המענה הזאת תצדק, אפשר, אם סעו מעיקרא באופן התפתחות העבודה המעשית בא"י, אם חשבו, כי אפשר יהיה, להמדת לב השולמן — שאיננו תלוי בדעת באי כהדעם — בשחד דברים או בשחד ממון לשאיפותינו בא"י, הנה בודאי סותרים המאורעות האחרונים את התקף הזאת ומבטלים את תלומנו לעתיד, אבל — הזאמת סברו בעלי השכל הישר באפשרות השתדלות ממין כזה? וכי היה אפילו נרדף של ספק בדבר, כי לעולם לא יסכים השולמן — אחת היא, אם יהיה תלוי בדעת אחרים או לא — לתכלית האחרונה של עבודתנו הלאומית? ואפילו האמצעים, אם יכיר במבטם וכוונתם, לא ירצו לו, העבודה המעשית בא"י אינה אלא פעולה לאומית הנעשית מאליה על ידי התפתחות הענינים, והיא חביבה לנו, אם תעשה בשכל ובהירות, וען כי גם האמצעים רצויים מאד, אפילו אם לא יביאו אותנו בדורנו או בדור הבא אחריו אל המסרה הציונית.

יסוד הקונסטנטינאליה בממלכת התורקיה הוא ענין מפליא בחיים המדיניים, ואם יהיה המסד הזה, בר קיימא נמצא בו תועלת גם לשאיפותינו הלאומיות מכמה פנים. בכל אופן ישמע זה הרבה לטובה על החיים המוסריים של אחינו בממלכה הזאת בכלל ושל אחינו בא"י בפרט, הישוב העברי בודאי יבנה הרבה על ידו, אפשר שגם החיים האיכותניים ישתנו לטובה בסבת המאורעות האלה, וזה יועיל הרבה לחזק הישוב העברי בפלשתינא, אי אפשר היה להאמץ מעולם, כי יתן השולמן המושל יחיד את הצירפון המקנה להיהודים, ואין תקוותו כזאת גם כעת, כבר אמרו נבוגי דבר, כי הצירפון אינו אלא סכום של זכויות מדיניות ואיקונומיות אשר לא ינתן לנו בבת אחת, אלא קימעה קימעה, וחיי התפתחות

הישוב העברי בא"י באופן סבבי ובאמצעים רצופים. ואפילו אם יהיה איזה עכוב לסייעה בעבודתנו זאת, הגה אין ספק, כי לאט לאט נסתכל אל המצב החדש. ואולם הדבר צריך להאמר: המצב החדש בממלכת התורקיה, ספק הוא אם יתקיים. ובכל אופן, מה שיקוו על ידי התורקים — חוק הממלכה הירעוזה ברסק אבריה — בודאי לא יהיה. אם ימצא בקונסטינטינא יסודיקים לממלכה הזאת, אשר ימיה ספורים, אז יהיה העכוב וההפרעה מיותר, גם ממלכת פולניה חשבה, כאשר ראתה כי בא קצה בסבת הגורמים החצוניים, והפנימיים לעמוד על נפשה ולהתקיים באמצעות יסודות קונסטינטינאליים. ואנו יודעים, מה העיל לזה, ומה הציע לה בסוף, אין קונסטינטינא תרופה בדוקה לכל המחלות המדיניות.

וממלכת התורקיה כי תרסק — בזה אין ספק — ברבות הימים, הגה אי אפשר לשער מראש, מה יהיה גורל שלטונא, ביד מי מן הממלכות האירופיות תקום. בכלל עתידה מהפכה מדינית גדולה להיות בעוד זמן לא רחוק במדינות התורקיה, אשר סוף סוף תתסדר. ובמצב כזה, אין ספק, כי ההשפעה היהודית על המאורעות האלה תתאים אל ערך הישוב העברי בא"י. ולסיכך העיקר לנו גם עתה: להרבות את הישוב העברי בא"י באמצעים סבביים.

עברו ובטלו כל התקוות הנפרדות והמוטלות בדבר יסוד מדינה עברית, במהרה בימינו. זה לא יהיה לא באמצעות הציונות המעשית וגם לא באמצעות הציונות הריפר לומטית. על גשר של נייר לא נלך קיסמיות לארצנו. אין מן הצורך עוד להאריך בדברים, כדי לברר פעות זה, שהחזיקו בה רבים בקרבנו בימי הרעש. זכות הקיום לעבודה לאומית בא"י יש גם בלי התבטחות והכרחים המפלגיים האלה. אין בהצלחת הישוב העברי בא"י, ובפרט בדרונו זה או בדרות הסמוכים, פתרון מוחלט לא לשאלת היהודים ולא לשאלת קיום היהדות כגולה. אבל שאיפת-הקיום בקרב חלק חשוב של עמנו תתרכז בעבודה לאומית בא"י, שאמנם נוכל לשער כעת את אחרייתה והשפעתה, אבל רגש לאומי איננו מניקסיווי יבא לנו, כי יש לה אחרית ותקוה.

האורגניזציה הציונית מה תהא עליה לעת עתה?

בהתפתחות ההסתדרות ראינו פעמים אין מספר, כי נחקימו באומות ובמדינות מוסדים, אשר בתחלת ברייתם היו הכרחיים וגם מועילים, ולבסוף נתרוקנו מתוכם והיו כעץ זכר ומנהג בעלמא. לפעמים לא לבד שהסידור את תועלתם, אלא כי קיומם לאחר שעבר זמנם ובטל מעמם היה לעול ולמשא וגם לנזק צבורי. וזהי רעה גדולה בחיים המדיניים: להתעקש ולקיים דבר שאין לו עוד זכות הקיום, בכל אופן עלינו להשתרל תמיד, להמציא למוסדים כאלה תוכן מתאים לצרכי הזמן.

האורגניזציה הציונית צריכה בלי ספק לשנוי ותקן בכלל ובהפרט. השאלה העיקרית היא: מה הוא ערך הקונגרס הציוני לעת כזאת? העבודה המעשית בא"י, לא לבד שאינה צריכה לסומכי זה, אלא אין ספק שפרסום מרובה כזה יביא לה הפסד, שאלות שמושיות כאלה לא יפתרו כדוגן באספה גדולה ובקול המולה. העבודה המעשית בא"י מצרכת אורגניזציה של עבודה תמידית ותכופה, חשאית ונמציה, ולא זו בלבד, אלא כי באמת יחוס העבודה בא"י אל האורגניזציה הציונית אינו אלא בדומה בעלמא, אינו פשוטה, אשר אז היתה בעתה, אבל עכשו בטל המעם ובטל הדבר.

לאורגניזציה הציונית יהיה ערך גדול, אם תתפתח לאורגניזציה כללית לאומית מקמת חלק גדול וחשוב של עמנו. כעת חשיבות

האורניציה רק בזה, כי באקראי בעל מא שולטת היא על איזו מוסדים צבוריים: הבנק הלאומי והקק הלאומית. אבל עם כל חבתנו המרובה לשני המוסדים האלה, אל נפלינו בעדכם יותר מדי. ישנן אורניציות בישראל, אשר רכושן רב הרבה והרבה מרכוש האורניציה הציונית. אנו רואים, עד כמה אי אפשר למוסד הקיפא או לחברת כיח למרות הונם הרב להיות אורניציה לאומית יהודית. לא בסכום הכסף תלוי הדבר, אלא בנפש העם. חשיבות האורניציה הציונית נמצאה מתחלת יסודה בזה, כי היתה דימוקרטית ובנויה על דעת העם. בזה נמצא או גם הערך המרובה של הקונגרסים הציוניים. ואולם אין מן הצורך לכר בארזכה, כי לאסיפה רק לשם אסיפה, לפרלמנט רק לשם שעשוע ופזיל, אין חוק סבך קיים.

בקונגרסים של פריז ויז'יץ ושל סערמניץ-אויסשוי ושל נעשעפסאָרדנאָני באורניציה של לאנדסמאנשאפטן ושל דיסמריקסבעצירקע לא נמצא זכות דקוים; בהם לא תתגלם שאיפת העם העברי להתרננות ולאחוד הכחות. הם יהיו סיוול נאה לאלה המתנאים בכוחם בזה הנאה. אבל בהיות שאין תוכן-עבודה לקבוצים ומוסדים האלה ירד כבודם וערכם משנה לשנה. האורניציה הציונית (או הלאומית) כי לא השם הוא העיקר) צריכה להקיף את כל הצרכים הלאומיים של עמנו בכל ארצות פוזוויז, את כל הצרכים החמריים והמסריים. אבל לתכלית זו צריכה הציונות להשתנות הרבה: להסיר לבה מן הקשום החיצוני, מכל אותם הרברים שאינם אלא דיקורציה בעלמא ונכראו בעצם רק כדי למשוך את לב העם; לעזוב את המקן המלצות והנחמאות שדבקו בה מראשית היותה; לשים את לבה ליהד זל הלאים את כל בני ישראל בכל המקומות. האורניציה הציונית לעת כזאת היא כלל שאין בה פרטים, רכז שאין בו כחות, פרלמנט בלי מדינה, הגנה בלי חברה, פרוגרמה בלי תוכן, התרנשות ותנועה על בלי-מה. וברור לי, כי כל הקטפות והמחלקות והחכוכים בקרב הציונים — מקורם באיכות הענינים האלה.

האורניציה הציונית לא תבטל בבת אחת, אם תשאר על מקומה, אם תוסיף להיות מה שהיתה עד הנה. דבר שנתקיים בומן מה ומשך אליו את לבות העם, יש לו סבך הקיום גם לאחר שתמה זכות קיומו. אבל טעות גדולה היתה מצדנו, אלו גקבל זה בתור סימן של חיים. עוד העם מרבה להביא פרוטותיו לקופת ר' מאיר בעל הגס'. עודנו מחזיק ותומך מוסרים, שאין להם עוד מקום לפי צרכי זמננו ותנאי חיינו. אם די להנהגה הציונית בזה שהיא מתקיימת, תוכל להמשיך עוד לכמה שנים, אכל אם תודה על האמת, כי אין החברה בשביל ההנהגה, אלא ההנהגה בשביל החברה. בהכרח שתקבל שני עיקרי יסודי.

כל תקופה משיחית בישראל רשאירה אחריה חסיסה רחנית, בעולם האמנות והדעות. התנועה הציונית לא חרשה בזה כלום. ועל פי סכעה לא היה בה מקום לחסיסה כזאת. אין אני מצא בזה שבה ותועלת, אבל יש ללמד זכות על הציונות, כי באה בומן, אשר בכלל הרנילו בני אדם את עצמם, להבנות את ערך הרעיון והמגיע המוסרי. הציונות באה, ועל זה הכריזה כמה פעמים, להחיש ישועת עמנו באמצעות המעשים ולהסיר את לבו מן החלומות ומן ההרהורים. ובימי הרעש הגדול היה למנהג בקרב הציונים הגלובים, ללגלג בהוגי דעות ולהפיל ססל, ברוחניות המרובה המביאה לדי, במלנות. עכשו אין ספק, כי היינו שבעי רצון, אלו ראינו לכל הפחות באחרית התקופה הנפרזות חסיסה מוסרית נמרצה בישראל. הלאות הגדולה שאנו חשים כעת היא בעיקר ספסע זה. שלא נשאר לנו כלום: איזה רעיון גדול, איזה

דבור מעורר, איזה כרח של נחמה וחקיה לעמנו. עד כמה שהמסירה חרת בימינו את השפעתה. עוד היא מחזקת ומקיימת את היתדות ואת האומה הישראלית לא רק בקרב המון העם, אלא גם בקרב רבים מן המשכילים והנאורים. והרצון הציוני? אפילו אלו הביאה הציונות אחרי שתי-עשרה שנה של חכמות מפליגות ושל רעש מלאכותי יותר ממה שהביאה, עוד לא שלמה לנו את התססוד הלאומי הגדול במה שהעריבה את הכוחות הרוחניים, במה שהמטה ודכאה את העובדים הרוחניים. עוד לא בא הזמן, למצות עמה על זה את עומק הדין ולקבוע מקום לפרנדיה הלאומית הזאת בהיסטוריה הישראלית.

חמה התקופה המשיחית. היא לא השאירה לנו נחם וחקיה אלא כי מן האוצר הגדול שאצרו לנו הקדמונים אנו שואבים עוד תוחלת ואמונה ביעוד הלאומי. ברכוש המוסרי והרוחני של החזות הקדומים, של דורות. הרוחניות הנפרדה ושל הבטלנות, עדי אנו מתנאים מזון רוחני, מבריא ומחזק, ענינו נשואות אל העובדים הרוחניים בקרבנו. מתי מספר, אשר כחם לא תם לדיק בתנועה קולנית והעצקנית הזאת. עלינו לשוב ולבנות הריב, מה שנחרס וחרב בשתי-עשרה שנה האחרונות. לקומם מה שנרסם ודכא בלי-הנחה ובלי-הבטחה.

ואם לא יתיה זה בימינו, מקום אנו, כי יהיה זה בדור הבא. אין תקוותנו זאת, אמונתנו ביעודנו הלאומי הנצחי: שלא יאבד ישראל בנים ולא יחדל מעשות סרי, רק מליצה מצלצלה, אלא מרי הסתכלותנו בתולדות עמנו, עשיר עמנו כל כך בקנינים מוסריים וקולטוריים, כי אפשר לו להתרומם משטלות מצבו בכח האידיאליים הרבים והגשנבים האצורים במסורתנו מדורות קדומים. בכח האידיאליים הנצחיים האלה להלהיב יחירי סגולה, בעלי שאר רוח והשקפה מוסרית נעלה, להתרומם על המצב המדכא של החוה, לבלי לחוש ללעג נסי הרוח, בוזי הסעולה הרוחנית, אלו הם בוני האומה הישראלית בכל דור ודור; על פירוחם ניסד עולמנו המוסרי, זוהי רוח הנבואה השורה על עמנו, ונצחי הנבואה הישראלית עתידים להאיר גם בימים הבאים.

אלמלא היה לנו עבר גדול כל כך, היינו מתאששים כעת מעתידנו אבל בהיסטוריה הישראלית אנו מתנאים את הנחומים, כי עמנו יתגבר על חולשתו הנוכחית. על העדר הרעיונים והמעשים הממשיים, אנו העומים, ואפשר גם המנוצחים במלחמה זו; אבל עמנו יחליף כחו, וגם שננותיו בתקופה האחרונה יביאו לו תועלת, לדעת מה עליו לעשות וסמה להתרחק, אפשר כי יעלה על לבו זכרון המלח הירדני: אם הדנים כשהם בים יראים ודואנים לחייהם, על אחת כמה וכמה, אם הם עולים אל היבשה. אם עמד עמנו בסכנה, וקיומו נרמה לו למושל בספק, בזמן שחי בתוך עולם אידיאלי — על אחת כמה וכמה, בשעה שהוא מורש מאידיאליי הנצחיים, מרוחניות, מבית מדרשו המוסרי,

יְלָדֵי יַעֲקֹב...

ובמחנות סדורות יפות
 בָּלֶם יָרְדוּ הַמַּעֲרָבָה
 מעבודת קֹדֶשׁ תָּחֵל
 תַּגִּיד תַּחֲזֹק זוֹ הַמְּלָאכָה:

עֹז, סֶכֶל, חֶפֶז, סְלֹוֹל
 טֹאטֹא, הַשְׁלָה, שֶׁבֶר סְלָעִים;
 יוֹמָם לֵילָה לֹא יִשְׁכְּחוּ
 אֵל הַבְּרוּכִים הַמְּלָאִים...

עֵין תִּפְסֹק חֲמִידַת קֹדֶשׁ
 אָבִיב יֵלִין בְּבִנְפִיהֶם;
 וּבִלְבָבָם חַיִּים, שִׁירָה –
 וּפְנֵי יְלָדֵי יַעֲקֹב פְּנִיָּהֶם...

יְלָדֵי יַעֲקֹב, בְּרוּכִים עֲדֵם
 – נִחְלַת רוּחַ שֶׁל עֲמֻנו –
 הִמָּה יָרְדוּ לַעֲרָבָה
 יִפְנוּ דְרֹךְ לֹאֲלֹחֵינוּ...

אֲבִנֵי נֶגֶד, צוּרֵי מִקְשׁוֹל
 עָלוּ רַבּוֹ כָּחַל הַיָּם
 בְּאֶלְפֵי שָׁנוֹת חֲשָׁכָה צָרָה
 נִצְבְּרוּ מֵלֹא דְרֹכָה, עִם...

וּבִלֵּב נִשְׁבֵּר יַעֲמֵד צוּפָה
 וּמַעֲנִיו יָלֹו מִיָּם
 יִסְנֶה בְּרִמָּה יִבִּיט יָמָה
 יִשְׁאֵל מִלֹּאֵי הַשָּׁמַיִם...

אֵל גַּם תִּבְכֶּה צוּפָה נֶאֱמָן
 בִּי נִסְלָאוֹת גַּם תִּהְיֶינָה
 סְלָאוֹת נִדְלוֹת שֶׁלֹא בָּאוּ
 מִן הָעֵלָם תִּאֲלִינָה...

עַל הַדְרֹךְ הָאֲבֵלָה
 אֹדֵר יִבְקַע שִׁבְעֵתִים
 וּמִסְרוּמִים קוֹל יִשְׁמַע
 בְּרוּכִים יִסְקָחוּ עֲצִיָּם...

אברהם ל. כהן.

בימי יפוד המעלה.

(ציור הסמור)

סאת

די שמעון ברנפלד.

א. שבי הגולה.

חֲקוּפָה, גְּלוּת בְּבִלְיָ, אֲשֶׁר בִּכְמָה סָגִים עֲשָׂתָה חִשְׁם גָּדוֹל בְּהַתְּפַחְתָּ עִם יִשְׂרָאֵל, הִיא אַחַת מִנְּסֻלוֹת הַהִסְטוֹרִיָּה בְּכָל־ל, וְכַמֶּעַם שֶׁלֹּא נִמְצָא דֹנְמַחָה בְּתוֹלְדוֹתָ עִם וְעַם. אֲנִי נוֹכַל לְדַבֵּין לָךְ, לֹא עַל סִי מִדָּת, בְּהַ מְצִינוֹ הַתְּצִילָה בַּחֲקִידוֹת כְּאַלֶּה, כִּי יִבּוֹא מֵאוֹרֵעַ הַסְּמוּרִי אַחַד וְיַעֲזִיר עַל הַשְּׁנִי וְיִסִּיץ עָלָיו אוֹר; אֲלֵא עַל סִי חֲקִידָה פְּסִיכֹלוֹגִית לְאַמּוּת, עַל סִי הִבְנָת הַכּוֹחַ הַלְּאַמִּיִּים וְהַמְּסִיִּים שֶׁל עִם יִשְׂרָאֵל הַמִּזְחָרִים בְּמִינֵם. בְּחֻקּוֹת גְּלוּת בְּכָל קֶבֶל עֲמָנוּ אֵת צוֹרְתוֹ הַבּוֹלֶשֶׁת וְצִבְיוֹ הַמִּזְחָד בְּתוֹר אוֹמֶה, בַּעֲדֵי כִי לִפְנִים הָיָה רַק אַחַד הַשְּׁכֵמִים הַשְּׁמִיִּים הַחַזִּים בְּמַעֲרֵב אֲסִידָה. וְאוֹלֶם הַתְּפַחְתָּ הָעֵנִיִּים בִּימֵי הַדָּחַד הַזֶּה עִם כָּל זֶה רַק תּוֹלְדָה, הַבְּרַחֲתָ שֶׁל הַמֵּאוֹרֵעוֹת הַהִיסְטוֹרִיִּים אֲשֶׁר קִדְּמוּ לָךְ, דָּבָר אֲשֶׁר כְּמַעַם אֶךְ לְמוֹתֵר הוּא, לְהַעֲזִיר עָלָיו. הַהִסְטוֹרִיָּה הִיא תַּמְצִית הַשְּׁתַּלְשּׁלוֹת הַסְּבֻת, תּוֹלְדָה הַכְּרַחֲתָ שֶׁל סִדֵּר קְבוּעַ. וּבִהִיּוֹת לָהּ בִּזּוֹ מִבַּע קִיָּם, הִנֵּה נִם תּוֹלְדָתָ עִם יִשְׂרָאֵל לֹא תִצָּא מִכָּל־זֶה. וְלִפְסִיךְ יִזְכְּנוּ לָנוּ הַמֵּאוֹרֵעוֹת, אֲשֶׁר עַל אוֹדְחָתָם נִדְּבַר בַּפִּרְקִים הַבְּאִיִּם, עַל סִי הַסְּתַכְּלוֹת בְּהִלְכּוֹתָ עִם יִשְׂרָאֵל מִצֵּד אַחַד וְעַל סִי חֲקִידָה פְּסִיכֹלוֹגִית בְּמַבַּע הָעַם הַזֶּה מִצֵּד הַשְּׁנִי. עַל יָדֵי זֶה תִּתְּבָאֵר לָנוּ תְּקוּפָה רַבַּת הָעֵרֶךְ בַּחֲצוֹנוּתָהּ וּפְנִימִיוּתָהּ.

עִם יִשְׂרָאֵל, אֲשֶׁר חֲסֵרָה לָךְ הָאֲחֻדוֹת הַבְּרִיָּת, גְּלוּה מַעַל אֲדַמְתּוֹ פְּעָמִים רַבּוֹת וְנִתְּמָזוֹר לְאַרְצוֹת רַחֲקוֹת. בִּימֵי שְׁלֹמֹנָאֲסֵר מֶלֶךְ אֲשׁוּר בֹּא הֶקֶץ לְמַמְלַכַת אֲפִרִּים הַכְּבִירָה וְהַתּוֹלְדָה, אֲשֶׁר בְּשִׁכְבֵּר הַיָּמִים חָזוּ לָךְ, כִּי תִהְיֶה רֹעָה. אֲבָן יִשְׂרָאֵל וְהַעֲמָד בְּרֹאשׁ הַבְּרִיָּת הַלְּאַמִּי שֶׁל יִשְׂרָאֵל. מֵאֵה וּשְׁלֹשִׁים וָאַרְבַּע שָׁנָה אַחַד כֵּן בֹּא הֶקֶץ נִם לְמַמְלַכַת יִזְרָדָה. בֵּין שְׁתֵּי דְגָלוּת הָאֵלֶּה הָיְתָה גְּלוּת אַחַד גְּלוּת, תְּרִבֵּן אַחַד תְּרִבֵּן. מֶלֶךְ אֲשׁוּר הִגְלָה אֶת בְּנֵי אֲפִרִּים מֵאַרְצָם וַיּוֹשֶׁב אוֹתָם, „בְּחֻלָּהּ וּבַחֲבוּר נִרָר גִּזּוֹן וְעִרֵי מִדִּי“. דָּבָר שְׁאֵין צָרִיךְ לְזַכֵּר, כִּי לֹא נָלַךְ כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מַעַל אֲדַמְתָּם, כִּי זֶה הוּא נִבְצַע בְּמַבַּע, אֲלֵא הַגְּזוּלִים וְאֲנָשִׁי חֵיל שִׁבְרָם נַעֲקָדוּ מֵאַרְצָם. יִתֵּר הָעַם נִשְׁאַר עַל אֲדַמְתּוֹ וְסִי לְמַשְׁמַעַת הַכּוֹבֵשִׁים וּמַתְּעֵרֵב בְּנִיִּים, אֲשֶׁר הִבִּיא שָׁם מֶלֶךְ אֲשׁוּר. מִבְּבֹל וּמִכּוֹתָהּ וּמַעוֹה וּמַחֲמַת וּסְפִידִים. לְפִי רִשְׁמִתָּ הַסְּמוּרִית בְּמָקוֹם אַחֵר נִדְּעָה לָנוּ, כִּי נִם אוֹתָם הַגִּיִּים, אֲשֶׁר בָּאוּ לְהַתְּיָשֵׁב בְּשׁוּמֵי־זָן וְעִרְיָה, נִכְבְּשׁוּ לְפָנֵי אֲשׁוּר וְנַעֲקָדוּ מַעַל אֲדַמְתָּם. שְׁלֹמֹנָאֲסֵר הִגְלָה אֶת גְּזוּלֵי אֲפִרִּים לְעִיר אֲרַמִּיָּא, וְלִשְׁלֹשְׁתֵּינָא הִבִּיא אֲנָשִׁי חֵיל כְּעָמִים אֲחֵרִים אֲשֶׁר כְּבֹשׁ, כִּרְדָּךְ הַנִּצְחִים בִּימֵים הָרֵם. עַל סִי מִצַּב הָעֵנִיִּים

האלה נוכל לשער לנו התרחות הפנים החדשים כערי אפרים באופן כזה: רוב העם היה גם אחרי הכבוש מזרע אפרים; התושבים החדשים שבאו שמה להשתקע היו המעטים ונם לא התישבו בשומרון ועריה בתור כושבים ואדונים. על פי הסבות האלה נוכל לצייר לנו, כי בזמן לא רב נאמנו התושבים בבני אפרים ויהיו עמם לעם אחד. הם קבלו עליהם את הדת הישראלית, באותה הצורה שהיתה רגילה או במלכת אפרים, היינו, כי לא קבלה עוד ארצי מיוחד – נבר וכולם – קצוני, כמו שקבלה היהדות אחר כן ביהודה ובפרט בזמן בית שני. לעומת זה השפיעו גם הגוים שהתישבו באפרים על התפתחות הדת הישראלית בשומרון ועריה, באופן כי יאמן לנו מאד אותו הציור ההיסטורי המסור לנו על דבר עם שומרון אחרי כבוש שלטנאמר: הם היו „יראים את ה'“, אבל עשו להם גם „מקצתם כרגי במות ויהיו עושים [עבודת הקדש] בבית הבמות“. את ה' אלהי ישראל היו יראים, אבל התווכו במקצת גם בחוקות הגוים והיו עובדים לאלהים, אשר הביאו עמם התושבים החדשים.

אם נביט על פי הרברים האלה על מצב המור של עם ישראל בימי דור אחד אחרי כבוש שומרון, יצא לנו הציור הזה: רוב בני אפרים נשארו אמנם בארצם, ואולם נלה אחרי נלה נתפזר עם ישראל בגוים. עוד בימי המלך תלמית-פלמאר נלו רבים למדינות אשור, כאשר כבש המלך הזה חלק גדול מארץ אפרים. אחרי כן הגלה המלך שלמנאסר רבים מבני ישראל ויושב אותם „בזחל ובחבור נדר גזון וערי מדי“. ברבר הגולים האלה צדקה דעת איחולד (תולדות עם ישראל ח"ג מהדרא שניה עמוד 618), כי באמת היה עיקר הישוב של הגולים במדינות האלה ושם היו בני ישראל מצויינים בתור תושבים חדשים ונם עמדו ביהדותם ימים רבים. ואולם אין ספק ברבר, כי גם כעדים אחרות נתישבו סוזרי אפרים, אלא שלא באו שמה בהמון רב ובכתב ההיסטוריה הישראלית לא באו: מלבד אלה שנשבו במלחמה ועברו לעברים ולשפחות ואחר כן נסחו לכל דת. זולת זה בררו רבים למצרים, אשר מלך הארץ הזאת היה בעצה אחת עם מלך ישראל לחרוד באשור. ופוזרי הגולה נתפשטו עד מדינת יון („איי הים“) ושאר המדינות הגרדעים כימים הדם באי-חפא. על זה יעידו דברי הנביא (ישעיה י"א א): „וזהו ביום והוא יוסף אדני שנית ידו לקנות את שאר עמו אשר ישאר – באשור ומצרים ומפתהם ומכוש ומשנע ומחמת ומאיי הים“. וכן הוא אמר עוד פעם שנית: „ובוא האבדים בארץ אשר והגדו חים בארץ מצרים“ (שם כ"ז, י"ג). הגביא מיכה, בן דורו של ישעיה, חזה על דבר סוזרי ישראל, כי ישובו לארצם ולמולדתם „למני אשור וערי מצור ולמני מצור ועד נדרים מים ודר הדר“⁽¹⁾. ואמנם ראוי לדעת, כי כמובן הפוזרים האלה היו גם „גפחות יהודה“ (ישעיה י"א, י"ב).

נפתחו יהודה אלה נתפזרו גם כן באופן דומה לזה. הגלות הראשונה במדה ברובה היתה בימי המלך חזקיהו, כאשר משמר צבאות אשור על הארץ וילכד את ארץ יהודה כלה וכבר צרו על העיר ירושלים. אז, כאשר נותרה העיר ירושלים בסוכה בכרם, ויתר ערי יהודה ונלכדו ביד האויב, גלו בלי ספק רבים מהיהודים

⁽¹⁾ איחולד הבין את המקראות האלה אל נכון וזה משמעם: הגביא אומר לבני דורו, כי אמנם צרות מתרששות על ישראל, אבל יבוא עוד יום וחי יבנה את גרדיו. היום תהא הוא אמנם וחק עוד, היינו אותו היום, אשר בו יבואו כל פוזרי ישראל, למני אשור וערי מצור ולמני מצור ועד נדרים מים ודר הדר, אבל ברדאי יבוא, אפילו כי לעת עתה, היתה הארץ שסבת על יושביה מפרי מעליותם.

כעל אדמתם, או כי נשנו בידי צבאות אשור וגמטו לעבדים. בערי מלשח צור
וצדון נמצא שוקים למסר אנשי יהודה כגדו ביםים הרב, והנביא יואל הוכיח
את צור וצדון וכל גלילות מלשח, על כי מכד את בני יהודה ובני ירושלים לבני
הימים, בלי ספק באסיה הקטנה. כשם נתסודר היהודים יותר ויותר, אמנם נשתה
נבחרת סחריב על יד ירושלים מסכת המספח הגוראה שהיתה בחילו, אבל מסלכת
יהודה לא יכלה עמד בשטף הזמן, כאשר קם עם כשרים, לרשת את ארצות הקדם.
לפי המסור ברברי הימים נצחו צבאות אשור [בבל] את מנשה מלך יהודה. בימי
המלך יאשיהו פרצה מלחמה בין יהודה ומצרים, ובלי ספק נשנו רבים מבני יהודה
במלחמה שהיתה במלחמה על יד סגור. גלות שלמה הגלו בני יהודה בימי המלך יהויכין.
אז הגלה נבוכדנאצר את המלך ואת ביתו, כל שרי הצבא ואנשי חיל, וכל החרש
המסגרי, ורק. דלת עם הארץ נשאר על אדמת יהודה. לא ארכו הימים וחכם צרה
שניה על יהודה בימי המלך צדקיהו, ואז שמו צבאות נבוכדנאצר קץ למסלכת יהודה
רשבו שבי רב, אשר דבילו לבבל. עם כל זה לא גלו גם בעת ההיא כל היהודים
מארצם, תם אחרי אשר נהרג גדליה בן אחיקם במספח ברחו רק. שרי החילים
והעם אשר אתם למצרים. אדמת יהודה לא נתרוקנה מכל וכל, אלא כי נעקדו רבים
מבניה במספח. באופן זה נמצא אחרי חרבן בית ראשון את עם ישראל ויהודה
מסודר ומסודר בין העמים, והאלם עם כל זה היו לו ארבעה מרכיבים, אשר שם ישבו
עוד בני ישראל במספר רב: במלשחניא — שם נשאר עוד. עם הארץ, במצרים,
בארמיניא והישוב החשוב מכלם — במדינות בבל.

גלות החל אשר על אדמת בבל ימשוך את עיניו ביותר. על נהרות בבל
ישבו חשובי האומה ומדולת, וכל התנאים התאימו לעצמם השאיפה והמספחית
ליסוד בכשרים — ערש האומה הישראלית — ישוב חדש, אשר התקיים ימים רבים
וחשפיע למכביר על התפתחות היהדות. מגלות בבל ואילך קבלה היהדות — הדת והלאומיות
הישראלית, כחור חזיון היסטורי וקולטורי — את צביתה המיוחד, את קלסתר פניה
הנבדלים ממני יתר האומות. אז נעשית תורת ישראל לאומית, פרטיקולרית, על
פי אופי מיוחד, אשר אין דומתו בדת העמים בתקופה ההיא, המעולה ההיסטורית
הזאת את רואים ומבחינים על ידי תוצאותיה והשפעתה הכבירה; אבל איך נהיה
הדבר הזה לא הזכיר עוד די צרכו. הרשמים ההיסטוריים של חיימים ההם מעטים
ומסומששים, ואי אפשר לנו לדון על כמה מאורעות של הימים ההם אלא על פי
השערות ואמוד דברים.

בימים הראשונים, בשבת היהודים הגולים על אדמת בבל, היה הישוב החדש
הזה כעין סניף של ישוב היהודים במלשחניא. כל החזון הקולטורי, אשר אנו
מצאנים ביהודה, בימים האחרונים מרם בא הקץ למסלכה הזאת, אנו רואים גם
בישוב היהודים של בבל. הם התאחדו כוכן קצר בארץ, יען כי המלך נבוכדנאצר
היה בכלי מושל חסד, אשר התגדג עם הגולים בחסד ורחמים. וכמוכ להם אחוז
במנהגי אבותיהם המקלקלים, עזבו את "תורת אלהים", את חיימים הלאומיים ממני החיים
הלאומיים של הנים שכניהם. הדבר הזה הוא כמעט סבכי. גם נאות לב הנדולים והחשובים
לא נבעה בישובם על אדמת נבר. אדרבה, בעזבם את ארץ מולדתם שכתו את
כל התלצה אשר מצאנום שם. בארץ בבל לא ידעו רגזה לחגל המאורעות אשר
קרו אז ביהודה. שם לא סחזו מסני לזכר אשר יעלה בארצם, והיו מסתופסים בצל.
מלך מדיד וחוק, אשר הרכה העושר והרכוש במדינות מלכותו, וכוואר נלצו גם

היהודים מן העושר הרב הזה. הנביא יחזקאל מצייר לנו את גדולי האומה הישראלית אשר במדינות בבל כתור, "כרבים וסלונים", "בית המדי", אשר הקשו את עדסם וימצאו להכניע מפני יד ה', אשר היתה ביהודה.

עוד לא עברו חמשים שנה, מיזמן תרען הבית וכבר נשתנה המצב הזה מן הקצה אל הקצה. על אדמת בבל הכשרה היהדות את פעולתה ההספואית. שם היתה לחזון קולטורי פרטיקולרי, מבלי אשר נדע איך נהיה השנוי הנמרץ הזה בזמן קצר כזה. כי מה הוא תקופה של חמשים שנה בחיי עם שלם? — ואמנם עלינו לדעת, כי התסיסה המוסרית-הלאומית הזאת לא מן העם יצאה, אלא מתוך להקה קטנה של אנשי שאר-רות. הגולים הביאו עמם לבבל בלי ספק קצת המקורות הספרותיים שנשתקעו אחרי כן בספר התורה. כן נמצאו אהם מספר שירים דתיים ולאומיים, קבוץ של דברי נבואות ורשמים הספואיים. הספרות הדתית הלאומית לא היתה גדלה בכמות, אפילו אם נשער, כי קצת ספרים שהיו בידי הגולים אבדו אחרי כן. עם כל זה הספיקה הספרות הזאת להגלים די צרכם הרחצי. עלינו לזכור, כי לא כיסית אלה הימים הראשונים. אז לא קראו בספרים, אלא הנו בהם בשום לב. גם כעת אין הרי האיש הקולטורי כדרי האיש המשוט, אשר ספר אחד יספיק לו לימים מרובים. להגלים היה די באלו הספרים הדתיים והלאומיים אשר נמצאו אהם — והולתם שעשעו את נפשם בספרי מצדה לאומית, אשר קצתם נשמרו אהנו כעת במדברי אנדה. הצידה חשובה ומשכנת את הלב תורה לנו על דבר יהוים גדולים אל ארץ מולדתם ואל, "עם הארץ" אשר נשאר ביהודה. גם בדבר הזה נבסרו למ רק רשמיים מעטים וממושמשים. ואולם אנו נוכל לשער לנו את מצב הענינים האלה על פי הסדר הפסיכולוגי המונח בהם. בודאי חשו דוב גדולים נענעים לארץ פלשתינא, מולדתם הלאומית. אלמלא זה היה הדבר קרוב מאד, כי יאבד עם ישראל בניים בישבו בארץ בבל. הקולטורא האשורית או הבבלית וכי הקולטורא האשורית, אשר כימים האחרונים נדע סיבה בעולם המדעים, משלה במדינות האלה גם אחרי אשר בא הקץ לספולת אשור) היתה קרובה להקולטורא הישראלית, ובכמה פרטים דלא נדע, כי יצאה זאת האחרונה מוקולטורא האשורית הקדומה. אם נוציא את הרגש הדתי והלאומי — ביחוסו הפרטיקולרי — מן הכלל, הלא כמעט כי לא נבדל היהודים מיתר השכמים השמיים האלה. השפה הארמית היתה או גברת כל האומות במדינות האלה מן הנמר סת עד נוד מצרים. והיהודים זנחו כבר ברחם את שפת מולדתם ודיברו ארמית. כל הסבות האלה הספיקו לסדי להתם התקופה ההספואית של עם ישראל, לבטל את הנסיון ההספואי, אשר היה תלוי ועומד מעת אשר נתאורז שבמי ישראל בסלשתינא עד זמן נלחם מן הארץ. ואולם חקא בעת ההיא בא עם ישראל לידי בשולו, ולא רק כי לא אבד או בניים, אלא כי קבל עוד את צביונו המיוחד לו, באוסן כי שם הכשרי העם את עצמו להתפתחות ההספואית אשר נתנה להיהדות קלטת פנים חדשים לגמרי.

כחמשים שנה אחרי כבוש ירושלים על ידי נבוכדנאצר מלך בבל בא הקץ למלכות כשדים. או משש עם פרס על מדינות אסיה מערבה וילכוך. אחרי מסלת בבל הרשה המלך פרס להיהודים גדולים: "בי בכם מכל עם ויה אלהיו עמו ויעל לירושלים אשר ביהודה ויבן את בית אלהי ישראל הוא האלהים אשר בירושלים". לפי מצב הענינים כימים ההם לא יצא דרשיוס הזה מגוד הסדר המבני. אותה הסכה,

אשר נרמז בימי נבוכדנאצר לכבוש ירושלים ולחרבן המקדש, בשלה כבר בימי כרש, אשר לא הקמת. סבת דוד הנפלת' היתה חסדו, כי אם להרשות לעבדיו היהודים. כי יעבדו את אלהיהם כפי מנהגי דתם. יוסף בן מתתיה הכהן יספר, כי הגולים הראו למלך פרס את דברי הגביא ישעיה, אשר חזה לימים יבוא, כי עתיד הוא לכבוש את מלכות כשדים ולקצוץ חזור להיהודים. ואולם אם אין אלו אלא דברי אגדה. הנה אפשר לכוון את המספר הזה באופן, כי הראו היהודים במדינות בבל אותות חבה לצבאות פרס, והמלך כרש זכר להם אחרי כן את חסדם. בן אין ספק, כי החזון-אשר חזה הגביא, שעמד לישראל בגלות בבל על דבר כרש, קדם מעט לדמאורעות ההספוריים. ישעיה השני נבא לנצחון כרש, עוד טרם נפלה ממלכת בבל לפניו. כאשר נביר בנקל בסגנון הדברים האלה. ולפי זה לא יפלא בעינינו, כי הרשה המלך הגריכ באמת, לשוב ולבנות את בית ה' בירושלים, אשר לה ערנה נפש רבים מהיהודים. על כל פנים עלינו לזכור חסיד, כי לא חרש המרכז המהיני היה משאש נפש הגולים, אלא דתו דתי, אשר אמנם לפי טבע הימים ההם היה מעורב גם בתש לאומי. לחירות מדינית לא חשו בעת ההיא שום צורך.

שבי הגולה היו לפי עדות הרשימות ההספוריות ברובם רק מבני דלת העם. אשר לא התאחדו במדינות בבל ולכן לא כבר עלידם הדבר, לעזוב את ארץ מצודים ולשוב אל ארץ פלשתינא, וזלזלם שבו עוד כהנים ולויים במספר רב, שדרי אלו בודאי חשו צורך לבנין בית ה' אשר בירושלים. אך שיהיה מצב הישוב החדש ביהודה, הנה ידוע, או שאם, כי הבית הקדוש בהכנתו יהיה מרכז כל היהדות ואליז ישלחו כל סוחר ישראל את נרותיהם. גם בתוך הגולה התפתחו האגפים והם בלי ספק רק מצרכות אחידים העשירים – על כל פנים ראו בזה התקרבות גדולה, כי ישרתו מעכשיו בקרש. מצבם התברתי לא היה מכובד ביותר; זה נראה על פי כמה רשימות של הימים ההם ויחוסם לנחל האומה.

באיה אופן היה יחוס השבים אל אחיהם שנשארו בארץ? אין ספק, כי האחרים החרשים האלה, לא היו נעימים להם ביותר. סבת הדבר נמצא בכמה מאורעות שקרבו לשיבת הגולים. אנו דואים, כי דוב השבים היו מטיחסי יהודה ובנימין, אשר כסבת מלכות הגלות ירדו מגבסידם. ואולם אם גם הפסיד את רכושם, כדאי לא הפסידו את נאות-יחוסם. בשכבר הימים היו אצילי יהודה ובנימין מצוינים בבאותם וגם התעמדו באחיהם העניים נוחתי דגא – אשר אמנם אפשר, כי היו אלו צאצאי ילידי הארץ מרם נכבשה לפני בני ישראל –. כאשר דוכיהם הגביא יזמה על זה. משאם ומתנם עם העניים האלה ידעו לו על פי עדות כל הנביאים, אשר תמיד ערערו על נאות המיחוסים וזוהן לבם וחמיה תבעו את עלבון העניים מדי מעניהם ולוחציהם. כאשר הגלו לבבל היתה הרחקה לדלת העם, אשר גם השומינים באו והתישבו בתוכם. עכשו שבו לארץ מולדתם – העל אלה יתאפקו בני „עם הארץ“? על פי הדברים האלה נבין, איך נהיה הדבר, כי ימים רבים שרר פולמוס בין שבי הגולה ובין „עם הארץ“, והפולמוס השאיר עקבותיו בחיים הדתיים של עם ישראל לזמן מרובה. בעת אשר חמה כבר המלחמה וחול הגנוד הדדי והקולטורי שבין הדתות הסציאליות – בזמן אשר „עם הארץ“ בכובת האמתי נלוה כבר אל הפרושים, נשארו עוד רשמים הספוריים, שדיד השנאה העמומה אשר שררה בין שבי הגולה ובין „עם הארץ“ ימים רבים. ברבות הימים לא ידעו עוד, מה הוא מושג „עם הארץ“ על צד האמת, אבל כפי זה של נגאי נשארו במספרות ישראל עד היום הזה.

הישוב החדש של השבים היה לסי זה קטן חדל, כי הלא נכלל לשדך, כי אפילו אלו המשפחות הנבנות בספר עזרא בתור עולי הגולה, במספר חמשים אלף נפש לשדך, לא עלו בבת אחת לשלשתיא – מסע כבר כזה לא היה הארץ יכולה לשאת. בלי ספק עלו מעט מעט; רוב העולים שבו לארץ מולדתם מסבה חמרת לכל היותר מתוך נענועים למקדש ה' אשר בירושלים; ורק מעוטם מתוך רגש לאומי. אלא אשר נתאחרו בארץ וקשה היתה להם הפרידה מעל אדמת בבל החזיקו בידי השבים, בכלי כסף בזהב סרכוש ובבהמה ובמגרות. בדבר הלאומי הזה נתערב גם מעט מן הרחמנות והצדקה ומעט מן התמיכה לשם דת. הנתעוררות לא היתה חזקה כל כך וגם היתה צריכה להשתדלות עצומה מצד אנשי הרוח, אשר בגאולה מורחא זו מצאו ראשית תודת הלאום. נפלא הדבר, כי הגביא ישעיה המין רק לחודה לאומית, לדרכת קץ האומה הישראלית, לתחדש כבודה, וסגולה, בעד כי עבדת המקדש, אשר רק היא משכה את לבות רוב העולים ורק לכבודה התגברו גם הנשואים בארץ לחמך בידי אחיהם השבים, לא היתה חשובה כל כך בעיניו. הגביא ישעיה תלה במאורע זה לא רק תקוות לאומיות, כי אם גם ראשית תקופה חדשה, רבת הערך והרת תוצאות נפלאות להתפתחות עם ישראל והמין האנושי בכללו. הגביא הגעלה הזה חזה לו צורת הסגולה הלאומית של ישראל באופן נשגב מאד, בתבונה קוסמופוליטית אין חזמתה – לאומית בצורה, קוסמופוליטית: ברוח הגביא התקדמה היהדות והקולטורא האנושית התפתחות אחכה של אלפים שנה. הלאומיות הישראלית היתה בעיניו מרכז התקדמות המין האנושי בכלל; הלאומיות הזאת מצא לא בנוע ובמקור מולדת, אלא במסוס קולטורי ורוחני. ביחוד דבר על דבר – בני הגבר הגלולים על ה' לשדתו ולאחבה את שם ה' להיות לו לעבדים – כל שומר שבת מחללו ומחזיקים בבריתו, כי מתחסיס הם על בית ישראל, ובשם ה' אלהי ישראל הבטיח להם: והביאותים אל הר קדשי ושמתים בבית תפילתי עולותיהם וחנניהם לציון על מזבחי כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים. – כמה היו דברים כאלה רחוקים מהשקפת העם כלל אשר, ראשי האבות, ומנהיגי דתו את. בני הגבר, את זרע אפרים, מהסתסח על נחלת ה' בתשבותם התריסה: „לא לכם ולנו לבנות בית לאלהים! שאיפת הגביא לא היתה להתכווצות לאומית, למעוט אחד מעוט, אלא אדרבה להתפשטות מרחבה. בראש הקבוצ הקולטורי הזה, אשר ישתרע עד אספי ארץ, יעמדו בני ישראל, מחוללי הקולטורא הגעלה הזאת – כדגי ה' יקראו, „משרתי אלהיני יאמר להם, והלכו נים לאור האומה הישראלית וסלכים לנה וזחה... גאולה לאומית כזאת לא הביט רוב העולים. המה חשו לשוב לירושלים ופעולתם הראשונה היתה לבנות את, מזבח אלהי ישראל – להעלות עליו עולות ככתוב בתורת משה איש האלהים. את המזבח בנו והעל עליו עולות, והיכל ה' לא יסד עוד, יען כי המזבח היה להם העיקר. גם בלי זה לא באה תקות הגביא ולא נהייתה. הוא חזה לקבוצ גליות כללי, כי יבוא, „האבדים בארץ אשור והגוזרים בארץ מצרים“ – „אלה מצפון ומים ואלה מארץ סנים“, ואולם באמת לא היה הקבוצ גדול כל כך. החוץ הנבואי דרש על פי הלך נפש, ואולם אין מאורע הסמורי יוצא מידי ששוט, מידי אומן התפתחותו הטבעית. באיזה אופן ישובו כל זרע ישראל לשלשתיא? ומה יעשו דבתישבים בארץ השוממה? למורת רוח אנשי המעלה, אשר בוז ליום קטנות, אשר חלמו שיבת האומה באופן געלה, התחילה הנאותה קמעא קמעא. גם התגלה תיכף ריב בין שני הגולה ובין עם הארץ, אשר באו במענה:

גבנה עמכם, כי ככם נחדש לאלהיכם". השבים דחו אותם בשתי ידים, ולעומתם התנקזו יושבי הארץ בהם, נכתבם שמה עליהם אל מלך פרס ויהיו מרפים את ידי עם יהודה ומבזילים אותם מלכות.

כאמין זה נמצא, כי ההתעוררות הראשונה לא הביאה הרבה לתחית האומה וכמעט שבמלה למרי על ידי המציעות הרבות שקמו לשמנה לה. "קבוץ גלויות" לא נהיה אפילו באותה המדה המצומצמת, אשר מדו לו "ראשי האבות" של השלילים הראשונים. בנין הבית פסק באמצע ולא נשאר רק המזבח, אשר כנראה העלו עליו קרבות גם פרס שנבחר הבית.

נבדירה פלשתינא כשל פחה ממעם מלך פרס, ואולם לא יושלים השוממה וההרבה היתה מרכז המדינה, אלא שומרון, אשר לא נחרבה כל כך בימי המצור וכבר רפאו את הריסותיה של העת ההיא. מעיר הוואת יצאה שגאה ומשעמה לעולי הגולה, אשר דחו את בני אפרים בעברתם כי קשתה. אך למחרת הוא לזרבות חקר ברבר, באיזה אופן היו הענינים מתפתחים, אלמלא עשו השבים כזה, אלו היתה להם הבנה צופיה למרחוק, למען לא ידחו מישראל גדה ולא יכרתו ענפים שלמים ורעננים מן האילן; שהרי סוף סוף חסרה להם אותה ההכרה הנכונה ונכעסם על אחיהם בני אפרים עמדו. ההסמריה המעשית תעסוק רק במאורעות, אשר קרו ונהיו. על פי הדבר הסבות, על פי מדר קבוע, ולא באשר שריות. ההתעוררות הראשונה לתחית האומה הישראלית לא עשתה חיל בסבת ההשקפה המושעת של רוב בני הגולה, מחוץ הבנה אמיתית של עתידות האומה, בסבת שגנתם ודעתם הקצרה. כעשרים שנה אחרי ההתעוררות הראשונה בימי כרש מלך פרס היתה עוד יושלים ועמה ערי יהודה שמה, והגבאי שאל מתנת לבו: "עד מתי אתה לא תרחם את יושלים ואת ערי יהודה?"⁽¹⁾

עם שבי הגולה עלו בעת הראשונה שנים אנשים מצויינים: זרכבל בן שאלתיאל מורע דוד ויהושע בן יהוצבק הבהן הבדל. זרכבל הפקד ממעם המלך להיות "סחת יהודה", היינו בלי ספק, לאחר הפחות הקמים וסר להשעמם הפחה אשר נשומרון. סקדת הפחה לא היתה חשובה כל כך — כל עיקרה היתה רק סקדת נובה, המסים והארגוניות למסור את הכסף המתוכנן על ידי גזברי המלך. הפחה הראשי היה אמנם גם נגיד חיל המלה, ולעתים לא רחוקות אירע במדינות פרס, כי מיר הפחה ברבגלך ואמר להסיר משמעתו ממנו. ואולם דבר כזה היה נמנע לפחת יהודה ורק בזה היה נכבד על פני העם, כי החיזש על זרע המלוכה. גדל מסנו היה הכהן הבדל, אשר לפי מצב הענינים בעת ההיא היה לכל הפחות נשיא העם בחייו הדתיים. בעת ההיא לא היה שום צורך למשל מדיני, שהרי עוד נחשבה אדמת יהודה בתור נפת ממלכת פרס, ולפי זה אפשר לנו לחדת לסוף דעת משפחת הכהנים, אשר שאפה לנשיאות כללית. אם כל עיקרה של הגאולה והחיות היתה רק בענינים דתיים, לכנור בית לשם ה' אלהי ישראל, לממשלת מושל מדיני מה זו עושה? — בגלל הדבר הזה גם ריב בין שתי המשפחות המיוחסות ולגלגל הריב הזה הודל העם להשלים את בנין בית ה'. אשר נסס באמצע בסבת שגנת "ערי יהודה ובנימין". בימי מלך המלך חרוש היתה שעת הכשר, לשכר ולמור הבנין הזה, אלמלא ריב המשפחות המיוחסות, אשר הפריד את הלכות. מסבה זו אמר רוב בני העם:

(1) זכריה א' יב. מכביש ככל ע"י כרש עד שנת שמים לדריוש עברו י"ח שנה בצמצום; מכבוש יושלים ע"י נבוכדנאצר עד שנת שמים לדריוש עברו ס"ו שנה בריוק.

לא באה עוד „עת בית ה' להבנות“. יחיד סגולה בעם עמלו להשלים בין בעלי הריב, וכניאה הצליח זה בידם לכל הסתות לזמן מה. בשנת השתים למלך דריש התחילו פעם שנית כבנין הבית וגם נמדהו כימים מעשים, בהיות כי היה הבנין פשוט מאד. אבל ימי השלום בין שתי המשפחות המיוחסות לא ארכו, וגם היה נצנע במבוע, כי יעמוד ימים רבים. משפחת הכהנים שאפה לנשיאות נמורה, ובהרבה היה העם נגד אחריה, בהיותה שומרת משמרת הקדש. לעומת זה שאפה משפחת דוד רק לנשיאות מדינית, אשר היתה אז תלויה במובן ידוע בארץ. לדחת את יהושע בן יהונדק מעבודת המקדש לא היה כאפשר כלל, כי עבודת הקדש על ידי משפחה אחת היתה פסולה בעיני העם, וכבר נשתרש כבוד זרע צדיק בישראל ונדקדק קדש. ובהיות כי לא חשו אז צורך לממשלה מדינית, לכן נדחתה משפחת דוד לגמרי.

אחרי אשר נמרו את הבית הקטן החזיקו עוד שתי המשפחות בריבן. הגביא זכריה השתדל לתוך את השלום ביניהן, למסור את ההנהגה המדינית בידו זרנבל – „הוא יבנה את היכל ה' והוא ישא דוד וישב ומשל על כסא“, אבל גם ליהושע בן יהונדק חלק כבוד רחמי – גם הוא ידון את בית ישראל וישמר את חצותה ה', והיה כהן על כסאו ועצת שלום תהיה בין שניהם. כזאת היתה גם עצת כתב התשעה הפרקים האחרונים בספר יחזקאל: הוא צייר לפני דודו מצב מדיני רצוי ומתוקן אם ימשל מושל („נשיא“) על ישראל שלא מורע הכהנים, ואולם משמרת המקדש תהיה ביד „הכהנים הגללים בני צדק אשר שמרו את משמרת מקדשי בתעוה בני ישראל מעלי“. הציוור של המצב המדיני, אשר נמצא בדברי הנביא ההוא, יתאים לעומת התקופה, אחרי אשר נמרו בנין בית ה', מרם קם הפולמוס בימי עזרא ונחמיה. בתקופה הזאת התחזק, כנראה, לזמן מעט זרע בית דוד על כסא הנשיאות, בעוד כי שמר זרע הכהנים את משמרת הקדש בבית ה'.

מצב העם בירושלים ובקריה לא היה רצוי בעת ההיא. כנראה היו אז שנות בצרת בארץ יהודה: „כלאו שמים מטר והארץ כלאה יכולה, אין זרע במטרה והנפם והחמנה וחרמון ועץ היות לא נשאי. בשנים ההן הכתה ארץ יהודה. בשדמון ובצדקון ובכרד“. העם צפה לעזרת בני הגולה העשירים אשר כבבל. וכאמת הדבר אלו לנרב לאחיהם העניים ביהודה; מבבל בא „רחוקים“ עם נדבת אחיהם העשירים בידם, „וכנו כהיכל ה' וגם הספינק לצרכי העניים כנדבת ידם (זכריה ז' ט"ו).“

מחזים הרחגניים והמנימיים של העם בעת ההיא לא נרע הרבה. ואולם על פי רשימות הסמוריות מצות נכיר, כי לא האמין העם בעת ההיא בחזית האומה ובהרמת קרינה לימים יבוא. בעת אשר עסקו כבנין הבית (משנת שנים עד שנת שש למלך דריש) נשאל הגביא זכריה על דבר הצומות אשר נקבעו בישראל לזכר ההרס והחרבן בימי נבוכדנאצר, אם לא בשלל כבר. מבית-אל באו שראצו דגם מלך ואנשיו (מה נראה על כל פנים, כי עוד לא נחרצו בני אסירים מכל זבל מבית יהודה) „לחלות את פני ה'“. האנשים האלה שאלו: „האנכה בחדש החמישי הנור כאשר עשיתי זה כמה שנים ז' הנביא השיב: „צום הרביעי צום החמישי וצום השביעי וצום דעשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמזעדים טובים. כאשר נשלם הבית היתה פעולתם לפי המסופר המאוחר, שאין לסמוך עליה בכל פרישה, להשיב את עבודת המקדש. ככתוב בספר תורת משה; הם הקימו. כהניא בפלגת-ו וליא במחלקתח, גם הקריכו עולות וזבחים על מזבח ה' לחמא על שנים-עשר שבמי ישראל. ואולם

בכל המאורעות האלה נראה, כי עמד „עם הארץ“ ברובו מנגד לכל המעשים, אשר עשו שני הגולה. חשבת הבית והמזבח היתה על ידי הכהנים והלויים ושאר בני הגולה. וגם כאשר חגו בפעם הראשונה את חג המסח בירושלים השתתפו בהו רק „הכהנים והלויים ובני הגולה“. רק מתי מספר מיושבי הארץ נברלו בימים ההם „ממציאת נזיר הארץ“ לדחוש עם „השונים מהגולה“ לה' אלהי ישראל.

בינתיים נדחה יורע בית חד משמחו והממשלה הרחנית נמכה כלה לזרע הכהנים. יחיד סגולה בעם ישראל התאכל על זה, כאשר נראה בדברי הדייטן הלאומי (תהלים מזמור ס"ט), אשר התאגד לפני אלהים: „ואתה, ונחת ותמאם התעבת עם משיחך – סדרת ברית עכרך חללת לארץ נזורה“. האולם העם לא חש בלבו חבה יתרה לזרע המלכה הלאומית, בעוד כי משפחת הכהנים היתה חביבה עליו. בימים הבאים נשכחה מעט השנאה הישנה בין בני יהודה ובני אפרים. משמרן ועריה באו „לחלות פני ה' בירושלים“. אמנם העיר נשארה חרבה, תומת ירושלים מפורצת ושעריה נצתו באש, גם חסרה להעם הגדלה רחנית, ומעט מעט שמו המגורים הקדומים, אלא כי עמד בית ה' בירושלים ושמה באו מכל ערי יהודה גם משמרן להקריב לה'. בטוב כזה היה עם יהודה מתקרב יותר ויותר אל בני אפרים, השורים והסונים והכהנים התחתנו בהם ויהיו עצמם לעם אחד וגם העם נגדו אחרי המצב הזה. עוד הפעם עמדה תולדת עם ישראל על מרשת דרכים, וקרוב היה הדבר, כי יאחד בכל חלקיו ולא יקרע עוד לשנים. ואולם גם בפעם הזאת קבלה האומה הישראלית התפתחות אחרת בסבת כוחת משפיעים מחוץ. בפעם הזאת נדחו בני אפרים מעל יהודה לגמרי, ומעת הדיא לא התאחו עוד חקריים האלה, עד אשר אבד נזיר לאפרים ונבלע בנים. גם היהדות קבלה צורה מיוחדת וקצונית דתית לחלי המאורעות האלה. האמנם גם הדבר הזה לא נעשה בבת אחת; נסיונות אחרים נסיונות נעשו לקבץ נזיר ישראל ולהשיב את האחדה בין שבטיו; ואולם ההתפתחות ההספורית הסבה את הדבר כלפי אופן אחר. כל עוד אשר עמדה העיר שמרון על חלה נחשבה כצורה לירושלים, וכל זמן שהתקיים עם אפרים היה ליהודה לצד חייב. בלחמה בין אחים היא קשה ביותר, השנאה ביניהם תוטר ותספק בכל עוד ובכל שעה ולא תחול אף נבואת אחד בעלי הריב. זרע אפרים חול כדחת נזיר, אבל עפרת היהודים שמרה לו נצח.

בתקופה הזאת – מוכן בגן בית שני עדיימי עזרא ונחמיה – קשה להצגיא ציור גיוראים של מלשתיא – בתור אדמת ישראל – אמנם בתרבה הישוב של עולי הגולה בירושלים ועריה, אבל לחירות מדינית לא הגיע כל עיקר. יהודה היתה נחשבת בתור מלוו אחיה של פחת „עבר הגדר“, אשר מרכזה היה בשמרן, ואולם גם המושג הציוני של ארצות יהודה לא נתברר לו; כן לא נודע לו, מה היה עוד השנים במספרם ביום ליתר „עם הארץ“, אשר בכלל עמד מנגד לכל התנועה הלאומית הזאת, ויש אשר חש בלבו משממה לה. על פי המאורעות של הימים ההם טבל לשער, כי היו עולי הגולה המעפפים בין עם הארץ וחבר רק בגל פחת המלך, אשר נמח להם חסד, ובאותם הימים, אשר נבאשו השנים בעיני המלך, היה הישוע החודש. ביעה – נחלה ובחריה – מעט – מעט – עיטורים משכנים להמאורעות האלה והתחיל להתקרב אל עם הארץ, ואלי היתה שיבת העולים נמשכה לנצח, כי או לא היתה המאורע הזה עושה שום רושם בתולדות ישראל; בזה דחת שנים יר שילשה היתה ההתפתחות הלאומית, שקמה בימי דבאי ישעיה

השני, נשכחת למרי. ואולם בדבר הזה חזאים אנו, כי דבר יצא מפי ההסמוריה לא ישוב ריקם, אלא אם עשה פרי והצלית. ואם לא נראה השפעתו תיכה, רגה ישאר במעבה האדמה, ובימים הבאים ישרש ויצוץ ויפריח. – הקבוץ הקפן של „העניים והאביזנים“, אשר התעוררו בינו דמלך נרש לשוב לירושלים, כשה היה נחשב בימים ההם? ואולם כימי דורות שנים היה לאכן פנה בתחית האומה הישראלית, ליסוד המעלה והקמת עם ישראל בלאומיותו וברוחניותו.

ב. עזרא ונחמיה.

מעת אשר נבחר בנן המקדש בירושלים עברו יותר מחמשים שנה. ממאורעות הימים ההם לא נרע הרכה, אבל אפשר לנו לצייר מצב העניים, כפי שהתפתחו בדרך ראשון אחרי בנן הבית. כמעט כמעט באו כלי ספק אנשים מצלות יהודה לירושלים, אם להתישב שם, או להעלות עולות ושלמים על מזבח ה', ואולם בכלל לא נתרבה הישוב. ואילו אשר באו לירושלים רק, לחלות פני ה', לרצות את אבני העיר הקדושה ולחון את עפרה, שבו בפחי נפש לביתם, כי בעיניהם ראו רק את השממה הנוראה אשר רבצה על הארץ, ובשונם לביתם ספרו זה לאודדם כמר נפשם ובשכרון לבם. בפנים שונים ידמה המצב הזה לאותו החזון ההסמורי כימי. נוסעי הצלב, כאשר שבו „עלי תל“ מפלשתינא לאידוסא ויפסרו לאחיהם את רוב השממה ההיבצת על העיר הקדושה וקברות קדושיהם ואת רוב התלאה המצאית את כל איש, אשר ידבנו לבו, להשתמח על קברות הקדושים. כלב רבים מכני גדולה אשר בבבל חזקו הענינים לעלות לארץ הקדושה. לרצות את אבניה ולחון את עפרה, להשתחות לפני ה' בארץ אבותיהם, ואפילו אם לא היה עם לבם להתישב שמה, הנה לכל הפחות חפצו בתחיתה, לדקים את המקומות הקדושים מעומות עפר. בימי מלכות ארתחשסתא (הוא ארתחשסתא הראשון, אשר סלך משנת 485 עד שנת 425 לסני המספר הרגיל) התעורר עזרא הסופר, לעלות לארץ הקדושה ולרסא את הריסותיה. בשנת השבע למלך ארתחשסתא (לערך חמש ושמונים שנה אחרי התיסדות הישוב הראשון) עלה עזרא מבבל ועמו על „מן הבהגים והלזים והבאוריים והשעירים והנתינים“. הנתינים התייחסו על שומרי משמרת הקדש מימים רבים¹). הם גלו עם הכהנים והלזים לבבל ועמם עלו בשוב ה' שבות עמ. לשרת

¹ בדבר „הנתינים“ רמזנו כבר בדברים מעטים („השלח“ כרך שני עמוד 268), וזה אבאר כונתי בברור יותר. כחזיק אני במסורה ההסמורית, כי „הנכעונים לא מכני ישראל הפהי“ החסמור על אודותם בספר יהושע (פ, ג, ואלף) ובספר שמואל (פ, כא, ב') בודאי איננו כרוי אלא עלינו לחבין הדברים נתינים ונכעונים החסמורי. יש לשער, כי הנכעונים החסמורי אלו ישראל, כאשר כבשו את ארץ כנען, והנכעונים החרימו אותם, היינו, כי הקדישו אותם לעבודת המקדש, לזכות הרשני עץ האבני מים למזבח. האלם לאיך גיפא אפשר גם כן לשער, כי היו אלו עובדי המזבח מים באו בני ישראל אל הארץ, ובימים ההם נחרו בני אדם מאד, לשלוח יד במסורת המזבח, אדרבה הנתינים היו סמכרים אותם ונתינים פאר, אם תעלה בידם לפתוחם, כי תתללו בעד המזבח ההרשם אל האלהים. ואולם בעם ישראל התפתחו הענינים מדר לדר ומסמוריה לתקופה, נאין ספק, כי לא בבת אחת נעשו „בני ארץ הכנען“ שופרי משמרת ה' במקדש אשר בירושלים, מאשר ככל שנים רבות מרם נאקבל הכית החז בחרר סריכו חזי לכל שבטי ישראל והמבטא מר. החזון הזה יובן לנו בדרך תפארי. ירושלים שמה לזכות המרכז הלאומי לישראל וע"ם מצב הענינים בימים ההם היה זה תפארי, רק אם יתללו הפסות

בקדש. עזרא, אשר התייחס על זרע הברגים וחשב את יחוסו דור שבעה עשר לאדון הכהן⁽¹⁾, היה חשוב מאד בין אחיו הגולים במדינת בבל, ואין ספק כי האמדת הרבות, שר נמסרו על אודותו וגרשמו אחר כן בספרות התלמודית. הן מסורת הסמורית בעקד ואולם כותב ספר „עזרא“ אשר לפנינו הסתפק בציר הדברים בקצרה: „כי עזרא הכין לבבו לחדש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט“.

לפי המסורה ההסמורית היה עזרא חשוב מאד בעיני מלך פרס, והוא נתן בידו „גשתון“ ממעם המלך ושבעת יועציו, כי שלוח הוא „לבקרה על יהודה וליהושלים“ בדת אלהים. הרשות בידו למנות „שפטין ודיינין, די להון דאנין לכל עמא די בעבר נהרה“ לכל יודעי דת אלהים, ולא אל אשר לא ידעו וידעו הם. וכנגד אלו, אשר לא יקיימו תורת אלהים נתן המלך יפוי כח והרשאה ביד עזרא לענוש אותם כפי ראות עיניו, „הן למות והן לשדשן הן לענוש נכסין ולאסרין“.

יסוד המעלה בימי עזרא היה לפי זה באופן רצוי מאד. אמנם יקשה בעינינו, כי עשר העולים אצבעה ירחים בדרך (באחד בניסן התחילו לעלות ובאחד באב באו אל ירושלים). ואולם עלינו לדעת, כי עם עזרא על קרב לאלף וחמש מאות אנשים לבד הגשים. הסעת משפחות רבות לא תעשה בבת אחת. גם נמסר לנו, כי נקבצו העולים על ד הגדר „הבא אל אדמה“, ושם ראה עזרא, כי חסרו לו לדים. בלי ספק עבר ימים אחרים מרם נקבצו כל העולים אל מקום אחד ללכת עם עזרא המוסר. הדרך אשר הלכו בה היתה בחזקת סכנה, ועזרא בוש לשאול מן המלך חיל ופרשים ללוחם בדרך. ממעם זה עשר בלי ספק את דרכם לאם להגל הגשים והמך אשר אתם. באופן כזה עברו אצבעה חדשים.

ומקדש ה' אשר בירושלים יהיה יחיד בעולם היהדות. דבר כזה אי אפשר היה כי יתחול בבת אחת. עם נצחון המקדש הראשי בירושלים נגמר גם נצחון משפחת הכהנים. כי בעת שלא סרו הבמות, היתה הלוי לכהן והם שרתו בקדש. ומעת אשר סרו הבמות באו הלויים לשרת את אלהים בירושלים בתור מסוררים ושוערים ולפי זה בכדרגה פועתה מו של הכהנים. ימים רבים נסנו הלויים על מספר חעניים והתורה וההורה הרבה, לבלי לעזוב את הלוי, אשר לא היה לו חלק ונחלה בארץ. אחרי השתלשלות הסבות באו הדברים לידי כך כי אחז גם הם בעבודת המקדש. אלא שהסתפק בעבידה יותר פחותה. פתחים סהם היו, תנתינים, אשר נחשבו גם הם על שומרי מסורת ה', אבל להם נתנה עבודה יותר זלה; ואין ספק, כי גם הדבר הזה לא נעשה בבת אחת, אלא אחרי כמה ריבות דברים ותסיסות שיטת אשר עברו בין משפחות המיוחסות, עד כי לכסף נהיו כמות כמות ביניהן; (א) הבת המיוחסת ביותר, אשר מסנה לקחו את הבתן הגדול, בתחלה מורע צדוק, אשר כשמונה מאות שנה היה להם משפט זה מאת העם, ואחר כך מספחת תחשכונאים, וכאשר יורה המספחת חזאת מגדלתה נתנה הכהדה למשפחות אחרות; (ב) זרע הכהנים, אשר שרתו במבנה (ג) הלויים, המסוררים והשוערים; (ד) הגתנים, עובדי המקדש תיותר פתחים. על פי זה יובן לנו, כי נלוו הגתנים תמיד על הכהנים והלויים והתיהסר עמם. כמה שמספר בעל ספר עזרא לפי תוסר נראה, כי השפלת זרע תנתינים למדרגת, תושבי עץ ושואבי מים⁽²⁾ היתה בימי דוד (עזרא ח' ב'). לפי זה נבין באר היסב הנאמר בנחמיה (י' כט): „ראו העם הכהנים הלויים השוערים המסוררים הגתנים וכל תכרל מעמי הארצות אל תורת האלהים.“⁽¹⁾ נראה, כי בעזרא (ה' א—ח) נמסרו איזה דורות (וכזה נמצא תרבה ביהוש בית אבות בכה"ק), שהיו קשה מאד לחשוב כי כזמן אחרן הכתן עד עזרא המוסר (יותר מתשע מאות שנה) היו רק שבעה עשר דורות. ובאמת נמצא ברה"א (א' כ"ב—ל"א) מן אחרן הכתן עד יתוצדק שוחיה בימי גלות נבוכדנאצר (עכ"פ כסאח ושלשים שנה לפני עזרא) עשרים ושלשה דורות (בעזרא דוא אומר: עזרא א' שריה, עם כן היה בן אחי יתוצדק), וח קשה מאד, כי ידענו כי מן יתוצדק בן יתוצדק כזמן כרש עד עזרא עברו כבר כחמש ושכונים שנה. בן נראה כי דלנו בעזרא על כמה דורות מן אמריה בן מרי עד עזריה השני (בן יוחנן).

כאשר בא עזרא לירושלים והתעכב שם ימים אחדים נעשו אליו „השרים“ וקבלו לפניו, כי „לא גברול העם ישראל והכהנים והגלים מעמי הארצות“; הם נשאו מבוטחיהם להם ולבניהם והתערבו ורע הקדש בעמי הארצות, ויד השרים והסגנים היתה במעל זה ראשונה. — הדברים האלה יובנו לנו בשני אופנים: אם כי נאמר, כי לא „נעשו השרים“ מאליהם לקבל על זה לפני עזרא הבהן, אלא הוא חקר חדש על אדות הדבר ונדע לו ככתוב בספר עזרא: או כי נשער, כי היו „השרים“ מחולקים בדבר, קצתם אחוז במנהגי אבותיהם, לדגור מכל „עמי הארצות“ וקצתם ותרז כבר על הקגאה הלאומית והתקרבו אל „עם הארץ“. על כל פנים אין להבין הדברים כמשמעם, כי התחתנו בני ישראל או „בכנעני החתי הפריזי היבוי העמני המאבי הביצרי והאמרי“, כי רוב העמים הגוברים בזה נכחדו כבר מן הארץ. אלא כי התקרבו אל השומכונים ובכלל לא הקדקו כל כך בנשואיהם, להתחתן וקא בזע יהודה. הדבר הזה היה קשה עד מאד בעיני רבים מן השרים וכא וקבלו על זה לפני עזרא.

אך שיהיה, עזרא המסור לא השתמש בדרשאת המלך, לענוש את האנשים שהתחתנו בעמי הארצות, אלא כשמעו את הדבר הזה קרע את בגדיו ומעילו וימחשו משער ראשו וזקנו „וישב משומם“. כבר עבר עליה הים בתענית ודוא בוכה ומתפלל לפני האלהים תזעק מרה על הדבר הרע שנהיה בישראל. מוכן מאליו, כי חזון כזה עשה רושם גדול בלב כל „תורד בדברי אלהי ישראל“; קהל רב נאסף עליו, אנשים נשים וסף, והם בכו בכי גדול. בהתפעלות הנפש דבר עזרא על לב העם, כי יבדלו מזרע עם הארצות, וגם פעלו דבריו על לב רבים, כי כרתו ברית וכאו על האמנה, להוציא את הנשים „הנכריות“ והנולד מהם, כעצת עזרא (!כעצת ארצי), והחזירים במצות אלהים. וישבע עזרא את העם לעשות כדבר הזה, והעם נשבע בסערת לבו, גם הסכימו אז, להעביר קול בירושלים ובערי יהודה לכל בני הגולה להקבץ לירושלים בזמן שלשה ימים. ובאמת נקבצו בעשרים בכסל בתשע השנים וישבו לפני פתח המקדש („ברחוב בית אלהים“), מרעידים על הדבר ומהנשמים. הנקל לנו, (לצייר בדמיונו את החזון המעציב הזה, בעמוד העם לפני עזרא וסיעתו לעשות כדבר הזה, להוציא את הנשים אשר נשאו והנולד מהן, לעשות חתוך עמק ומכאוב כזה בבשר האומה. כן יובן לנו הדבר, כי אחרי עכור הבהלה וההתפעלות הראשונה יעצו אחרים, כי קשה מאד לעשות כדבר הזה בפעם אחת: „העם רב והעת גשמים ואין כח לעמוד בחוץ — והמלאכה לא ליהם אחד ולא לשנים“. ותהי עצת האנשים, כי לעתים מזומנים יבואו אנשי כל עיר ועיר לפני קני העם והשרים, אשר יפקיד עזרא לדרוש על הדבר הזה, ובאמת הושיב עזרא ועד באחד בשבט, ודועד הזה כלה את מלאכתו באחד בניסן, היא השנה השניה ליסוד המעלה בימי עזרא המסור. נשואי נשים „נכריות“ מצאו בכל פנות העם מ בני הגולה, הכהנים חלזיים ובני ישראל.

אבל למאורע עצום כזה אי אפשר כי יעבור בשתיקה. נקל לנו לשער את רוב הבהלה והחרדה, אשר נמלה על העם, כאשר יצאה הורה מלפני עזרא ובית דינו, להוציא את הנשים והנולד מהן. מרגיזה נוראה כזאת כמעט שלא נמצא חנמחה ברשמי ההסמוריה. עברה הבהלה הראשונה וכבר התעוררו רבים במחאה נגד מעשים נמרצים כאלה. על מה יוציאו את נשידם החכימות להם ואת בנידם הגולדים להם מהן? הבה יעשה בעל לאשתו ואב לבניו, לשחת באף רחמיו ואם יתגבר

כלב קצת אנשים נפש הקגאה הדתית והלאומית על התמלה האנושית – הלא ימעט מספרם, ולרוב נחמו אחד כן האנשים ממחשבתם זאת ולא אבו להפיר מנשיהם ובניהם. דבר קשה כזה לא יעשה אם לא ביד חזקה:

שלוש עשרה שנה אחרי יסוד המעלה בימי עזרא – בשנת עשרים למלך ארתחשסתא – בחדש כסלו בא חגגי אחי נחמיה בן חכליה ואנשים עמו מיהודה. נחמיה בן חכליה היה חשוב ורצוי בעיני המלך ארתחשסתא – הוא נתן את כוס המלך בידו. כי היה ממשפחה חשובה, לא נמסר לו, והשתקה תחשב לו בתור עדות על הפך הדבר, כי לא התיחס על איזו משפחה מיוחדת (איחלה, בספר הנזכר חיד ע' 192), שהרי בודאי לא היה הכתוב נמצע מלזכור את יחס אבותיו. חגגי ספר לאחיו נחמיה על אודות היהודים, הפליטה אשר נשארו מן השבוי. מזה יש לשער, כי בימים ההם היתה איזו תסיסה בין יושבי יהודה ושכניהם, ודבר כזה לא היה כן הנמשות אפילו בשעת שלום. מלחמה מקומית אירעה לפעמים באחת המדינות. ואפשר כי עבר דברי ריבות בין „עם הארץ” ובין עולי בגולה על דבר הגשים הגבריות, אשר התציאו קצת מבני יהודה, או כי אמרו להוציא איך שיהיה, האנשים אשר באו מירושלים ספרו, כי „הגשמיים אשר נשארו מן השבוי שם במדינה ברעה נחלה, ובחורפה וחומת ירושלים מפורצת ושעריה נצתו באש”. אם היתה חומת ירושלים מפורצת ושעריה נצתו באש עוד מימות קדמים, כי מרם העמידה עוד את ירושלים על תלה (דעה איחלה שם עמוד 198 בהשדה), או כי נחרבה העיר על ידי הסכסוכים שעברו בין בני בגולה ועם הארץ – קשה לדעת כעת. הן אמנם יראה לנו לכאורה, כי נפל פחד עזרא על עמי הארצות, שדרי ימיו כח היה ביד, לענוש את העוברים על דבריו. הן למדת הן לשרשי הן לענש נכבין ולאסורין”. ואולם אין להבין הדברים כפשוטם, ועל כל פנים לא נמסר לנו שום רשימה הסמוית על דבר ממשלת עזרא בחיל ובכח עד בוא נחמיה לסלשתינא „כאש מצרף”.

נחמיה שמע על דבר המצב הרע של בני בגולה בירושלים ויתעצב אל לבו. ירדום אחרים אחד כן עמד לפני המלך ויתן את כוס היין על ידו. נחמיה הביר בפני המלך, כי לא היה רע לפניו, וכי חסך המלך ביקר. וכאשר שאלו ארתחשסתא, מדוע פניו רעים, ענה: „העיר בית קברות אבותי חרבה ושעריה אכלו באש”. כן התחנן לפני המלך: „אם על המלך טוב ואם ייטב עבדך לפניך אשר תשלחי אל יהודה אל עיר קברות אבותי ואכנה”. המלך נתן לו הרשות הנצרכה, גם מסר בידו אנטות אל פחות עבר הגדה, למען יתן לו לעבור לארץ יהודה, גם אנטת אל אסף שומר המרדס אשר למלך (כלומר הממנה על היערים אשר נחשבו בתור קנין המלכות) למען יתן לו עצים „לקחת את שערי הבירה” ולחומת העיר. נחמיה עלה לירושלים כליות שרי חיל ופרשים.

אין שיהיה משפטנו אודות נחמיה ותוכנת רוחו, „פעולתו הלאומית ומעשיו הכבירים, הנה אין ספק לנו, כי היה איש חיל ומלא רוח כביר, לעשות את מפעליו בעזר ותעממות, בבחורה ולא בהתרשלות – איש המעשה בכל פרטיו. אפשר, כי העיל יחוס בית מלחמו הרבה, היינו, כי לא היה בהן צד ספר מהיר, אלא איש באנשים. בכל מעשיו נראה, כי לא הרבה לחשוב ולהתועץ, אלא פעל ועשה, אמנם עוד הרבה לעזרא, לקיים את דברי התורה ולעשות הכל „ככתוב”, ואלמלא הנה, לא הצליח עזרא במפעליו, לימד מחדש את תורת משה, אשר נשתכחה ביניהם; ואולם עיקר פעולת נחמיה היתה לאומית, ואפילו אם לא נצדיקה בכל מעשיו.

הנה אין ספק, כי סתוך השקפה לאומית נצחק את הכלל העולה: מפעולות, האפשר כי לא תגלה פעולה לאומית באופן אחר, שדרי כבר ראינו, מה היתה אחרית השתדלותו של עזרא והקדומים לו.

ראשי „עם הארץ“ חשו תיכף, כאשר בא נחמיה לירושלים, כי פנים חדשות באו עמו ביסוד המעלה ופחד חדה להם על הדבר הזה. בראשית המאורע הזה חשבו להבנות את פעולת נחמיה על העם, באמים: „מה דבר אשר אתם עושים? העל המלך אתם מזידים? וואלם נחמיה ענה להם באיבה, כי אמנם הוא ורעיו יבנו את ירושלים וירמאו את הריסותיה, ולכם אין חלק רצקה וזכרון בירושלים“. גם לא הסתפק רק בדברים ובשאיפות, אלא חלל תיכף בבנין החומה. עוד השומעונים לענים לו האמרים: „מה היהודים האמללים עושים? היעזבו להם? היובחו? היכלו ביזם? היחיו את האבנים מערמות עפר והמה שרופות? וסביה העמנוני עונה לעומתם: „גם אשר הם כונים אם יעלה שועל יפרץ חומת אבנים“ — וואלם עוד הם לענים וכתלתים, וכבר עלתה ארובה לחומת ירושלים והמרים החלו להסתם. אז נועדו השומעונים ובני בריתם לעלות על ירושלים ולהפריע את האנשים מעשידם כחוק יד. אבנם לא בכלחמה גלדיה אמרו לבאת גורם, אלא להתנסל עליהם פתאום ולהשכיח את המלאכר. ולכן כאשר גודע הדבר לנחמיה וידע להזדר, כי העמיד שומרים תופים, נחמו גם השומעונים ממעשידם ויחכו לעת מצוא, לרע לבני יורדה. באופן כזה נבנתה חומת ירושלים, והבונים איש חרבו אסורים על מתניו ובונים“. כאשר נבמה המלאכה נסו סגבלש וגשם רבר אל נחמיה לדועד עמו בכפרים כבקעת אונו ולדבר עמו. נחמיה חשד בהם, כי חושבים הם לעשות לו רעה, ולכן סרב לבוא למקום הגועד. אז איימו עליו לאמר: „אתה והיהודים חושפים למודד על כן אתה, בונה החומה ואתה דהה להם למלך“. הם אמרו, כי יראים הם, פן ישמע הדבר למלך פרים ויבועל לכל העם בגללו ולכן חפצו לדועץ אותו. וואלם נחמיה עמד ברעתו ולא נבנע סלפניהם. אז נסו דבר אליו, להבאיש את ריחו בעיני העם אשר בירושלים, כי אחד מאנשי בריתם — שמעיה בן דליה בן סהיפאל⁽¹⁾ — איים על נחמיה, כי הלילה באים השומעונים לדגור, ולכן עצתו, כי יועדו אל בית האלהים אל תוך ההיכל ויסגרו לדלתותיו. אבל גם כזה לא נכשל נחמיה ולא אבה להסגר בתוך ההיכל ודיה „לשם רע“ בתוכם.

בעשרים חמש באלול נשלם בנין החומה והעמידו את הדלתות והשערים⁽²⁾. על הכירה המקד את חגניה, אשר היה נודע „כאיש אמת וירא את אלהים מרבים“.

(1) הוא היה „עצור“ (נחמיה ו, י) כלומר, כי אסור היה לו באותה שעה לבוא אל המקדש כשביל שנמסר באיוו שומאד, ועכ"ז אסר להכנס אל ההיכל עם נחמיה מפני הסכנה. (2) בבנין החומה השתתפו הכתנים ואלושיב הכהן הגדול בראשם ועולי הגולה, אשר התישבו בקרי יורדה. כל חבורה וחבורה כנתח חלק של החומה, משער אחד עד השני. גם משפחות ובתי אבות. עשירים השתתפו בבנין או חבורה של אומניות (עויאל בן חרהיה צורפים חגניה בן תרפתיים) וסבנהנים וחלזים. דגנתינים היושבים בקרי יורדה. לפי הנגאה החיל נחמיה על בני העירות חוב, להשתתף בבנין החומה, ואומו החיב היה מושל על בעלי האדמות והקרקעות, ראשי בתי אבות וכדומה, כנתב בעיניהם כאלה. „שר חסלדי בחבורת בני חציר או חכבר נפרו את חלק החומה, אשר התחייבו לבנות על פי סמית נחמיה, ושר החלק שר על הדבר, כי לא ישמט שום אכר ובעל אחוזה מעבורת חובה זו. על פי הדברים האלה נפגן המאמר בנחמיה (ח' י"ד-י"ז): „גם מיום אשר צוה אותי להיות קאם בארץ יעודה משנת עשרים ועד שנת שלשים ושתים לארתחשטא המלך שנים ארבע עשרה אני נאמי להם תפיה לא אכלתי“.

מצב העיד יצייר לנו נחמיה באמרו: „העיד רחבת ידים וגדולה והעם מעט בתוכה ואין בתים גבוהים“. לפי זה היו עולי הגולה, אשר התישבו בירושלים, מעטים. אבל המעטים התחזקו בתוכה כמני צד ואויב.

אחרי אשר התבצר נחמיה ואנשיו בירושלים נשאל פעולה רבת התוצאות בתולדת ישראל, הפעולה העיקרית בתקופה הזאת. נחמיה מספר דברים בפשיטות: „יהן אלהי אל לבי ואקבצה את החורים ואת הסגנים ואת העם להתייחד שרי. בסעם הזאת נעשה החתוך בנף האומה הישראלית על צד השלמות ונדחו בורע אל, אשר לא מצאו להתחשש על דרך ידודה. ויבדלו אז ורע ישראל, „מכל בני נכר. ואלו אשר הושיבו נשים אשדודיות עמוניות ומאביזות רב רבם נחמיה וקללם ויכרתם. ביד חזק. ובעוז גרש את הגשים הגבריות. ויבדלו כל ערב רב מישראל.“

כלי כזאת ומלחמה מצד „עמי הארצות“, אשר מרם גבדלו בני ידודה ובנימין, לא נעשה הדבר הזה, וכן יש לשער, כי קצת „הגבדלים“, אשר בכלל הסכימו למפעל הזה, מצאו בו כפרות כמה מן האכזריות שלא לצורך. ביחס דם נמצא, כפי כלל דוד של מלחמה, אנשים בעלי „פשוטה“, אשר אמנם מצאו צורך ברבר, להבדל מעמי הארצות, שלא להתחתן בהם; אבל מצד אחד לא הסכימו, להוציא את הגשים „הגבריות“, אלא אלו ישארו תחת בעליהן. ושאר הדיון נותנת, כי אין מן הראוי לצוד גורה על שלעבר, כי אלו שנשארו נשים נכריות בהיתר – כלומר, לפי הכנתם היה זה בהיתר – נשארו. ואפילו אם תמצאו האבות – הבנים מה תמצאו? אפשר לנו לשער, כמה מן הנכדי והצעקה היה אז בערי ידודה וכמה מן המרשים המכאיבים נמצאו במאחז זה. הנביא מלאכי רב בחוקה באלו אשר לקחו נשים נכריות, ובפרט בהכנהם הדליים, אשר היו במעל זה ראשונה. „ואתם מרתם מן הדרך הכשלתם רבים בתורה שחתם ברית הלו“, אמר להם. אמנם טענו נגד: „הלא אנחנו ללכו הלא אל אחד בראנו – מדוע נבגר איש באחיו לחלל ברית אבותינו? הלא הנביא השיב להם: „בגדה ידודה ותועבה נעשתה בישראל ובירושלים, כי חלל ידודה קדש ה' אשר אהב ובעל בת אל נכר. יכרת ה' לאיש אשר יעשה ער וענה¹⁾ מאהלי יעקב ומניש מנחה לה צבאות. עם כל זה נראה, כי קשה היה בעיני ענין הגירושין, אשר הוציאו את הגשים הנכריות בחוקה מכית בעליהן. כי „שנא שלח“, ומזהב ה' כסו בני ואנקת. אפשר, כי נטה הנביא בלבו לספרה של ידשה – למצו את ההתחתנות בבני אפרים לימים יבוא, אבל שלא לגרש את הגשים שנשארו לבני ידודה. מכבר ובפרט את בנין אשר ילדו.

מחזה דת עמוסה נמצא – כפי הנראה – בדברי הנביא של הימים דם ושנא געלם מאתנו. הנביא הזה, לפי הנראה מבני אפרים, לא מצא קורת דת כל עיקר במפעלי נחמיה, לדחות בורע שבט ישראל. הוא דבר על לב בני עמו, כי לא יתעצבו על זה, כי אמרו להם „אחיהם מצדיהם“, אין להם חלק וזכות.

הפרות הראשונים אשר לפני הכביר על העם ויקחו מהם בלחם ויין אחר כסף שקלים ארבעים גם נעריהם שלטו על העם ואני לא עשיתי כן מפני יראת אלהים. וגם כפי לאכת החוסה הזאת החוקתי ושרה לא קנינו וכל נערי קבוצים שם על המלאכה, כלומר, כי אף על פי שלא כנו שדות בערי ידודה, לא תוא ולא אחיו, ולפי זה לא היו חייבים בעבודת תמיכה החזיקו עם כל זה במלאכה זו וגם נערו היו קבוצים שם (מקרא כפשוטו של ר"א אהרליך פני-דור).

¹⁾ כבר הזכרתי (במכתבתי, השבועה של ספרותנו עמוד 82) בשם אבי ז"ל כי ער וענת הם השוערים והשומרים – וכן תא.

בירושלים, שהרי כה אמר ה' צבאות: השמים כסאי והארץ הדום רגלי – איזה בית אשר תבנו לי ואיזה מקום מנוחתי? האלהים לא יבחר בקנאים האלה, אלא אל זה יבט, „אל עני נכה רוח וחרד על דברי“. כלמי קנאי ירושלים אמר: שוחם השור [לעולה] מכה איש, זוכה השה עורף כלב [והא ענין של מנאף וכמה „מחיר כלב“ האמור בתורה], מעלה מנהג דם חורד. לאחוז אמר: „שמעו דבר ה' התורדים אל דברו אמרו אחיכם שונאים מגדים למען שמי יכבד ה' ונראה בשמחתכם דם יבוש“. אפשר כי קצו עוד כמה אנשי רוח בישראל, לריב בקנאי ירושלים, ואולם דמיהם לא נתקיימו לנו. רבים מבני יהודה ובנימין, אשר לבם לא נתנם, לגרש את נשיהם, „הנכריות“ והבנים הנולדים מהן – וכיניהם גם מזרע הבהנים – עזבו את יהודה ויבאמו אל שומרון. שם בנו להם מקדש אלהים על הר גריזים, ולעם יהודה נמרו השומרונים מני אז איבת עולם. החזון ההיסטורי הזה הוא נפלא במינו. ימים רבים ארכה המלחמה בין יהודה ואפרים, ובאחרונה לא נברו בני יהודה, אלא הוציאו את בני אפרים – שהיו המרובים – מן הכלל, כי אין להם חלק ונחלה בישראל. דונמאות כחזון ההיסטורי הזה אמנם נמצא בתולדות העמים. יש אשר בני כחה אחת, אשר שאר רוח להם ומעשירם הם בעז ותקופתם, יעמדו כלל לאומי ויחליפו, כל מי שאיננו מודה בכלל הזה אין לו חלק ונחלה בעמים, ואם כי הם המעצים יצלו בידם, לעשות את שיפתם קבע, ולווציא מן הכלל כל מי שאיננו מודה בתורתם זאת. כזה עשו או בני יהודה, אשר הקיצוניות הדתית של עזרא המוסר מצד אחד ורוח לאומית של נחמיה מצד השני נברו בימים ההם והמביעו את חותמם על היהדות, חסכם הצליח בידם, להרחיק את זרע אפרים מישראל עד עולם.

איך שיהיה משפטנו על אודות המאורע הזה, הנה אין לכתור, כי ידע נחמיה לכוון את כל מעשיו אל נקודה אחת, לעשות את התורה הלאומית לסגולה ישראל. הוא הקפיד מאד על שמירת התורה לא רק בחצונותה, אלא גם בתכונה המוסרי, בחלקה הסוציאלי, אשר השקיעו בה הנביאים מקדם. הוא מצא בבואו לירושלים. צעקת העם ונשיהם גדולה אל אחדים היהודים. כבר ראינו, כי היו שנות בצורת בערי יהודה ודענב כבר בארץ. אז השתמשו רבים, בעלי ממון, להתעמר באחיהם ולכבשם לעבדים. כי מלבד הרעב, אשר הציק להם, העיק להם עוד מס המלך, אשר נשז בהם סקדי הפחה. הפחות שהיו ביהודה לפני נחמיה הכבידו מאד על העם; כנהג בימים ההם במדינות האלה לא הסתפקו במדת המלך בנוגע למסים וארענויות, אלא הוסיפו עוד עליה. מלבד ארבעים שקלים כסף [לכית אבן] לקחו עוד לחם ויין מהם, גם נעדיהם שלמו על העם כתפסם. על ידי זה היה הדבר, כי בשנות בצורת מכרו רבים את שדותיהם וכרמיהם וכתיהם, או כי מכרו גם את בניהם ובנותיהם לעבדים ושפחות. ויהי גם העם מדה עליו מאד. הם צעקו: כבשו אחינו העשירים בשרנו, כבניהם בנינו, ואם כן האם ביושר הוא, כי טובשים את בנינו ובנותינו לעבדים ולשפחות? אז כי כנותינו נכבשות שלא ברצוננו בשביל חובותינו? ויחד לנחמה על הדבר הזה ויקהל על השרים והסגנים קהלה גדולה וירב בהם בחוקה. ומה צודקים דברי – יצאים מלב מלא רש לאומי: „אנחנו קנינו את אחינו היהודים הנמכרים לנים כרי בנו [כפי יכלתנו] וגם אחם תמכרו את אחיהם? ועוד הוסיף במר לבו: תמכרו לנו – לא לבני הנכר. דברי נחמיה עשו רושם אדיר. הוא חבצו וחרו על המשא אשר נשז באחיהם העניים, וגם השרים והסגנים עשו כזה ויתרו על נשיהם וישיבו לאחיהם את נזלת שדותיהם וסמיהם. אף השביע נחמיה את השרים, כי

יעמדו ברבדם, בנערו את חצו ואמר: ככה ינער האלהים את כל האיש, אשר לא יקם את הדבר הזה, מציתו ומיניעו וככה היה נער ורק". בימים הרם נעשה תקן סוציאלי חשוב מאד אשר אננם לא נתקיים בשלמותו לאורך ימים ואולם השפעתו טרדה כל ימי בית שני. ובאמת חרוש נפלא הוא לדאות, כי בתקופה שלאחריה (קדם חורבן הבית) רבו על דברים מדיניים וחיים, אבל פולמוס סוציאלי לא היה ביניהם.

השפעת הפעולה הנמרצת של נחמיה היתה גדולה מאד. הוא תקן את מדר ההגנה הלאומית בישראל, כפי שהיתה קבועה בעם ימים רבים ובמקצת כל ימי עמדת הבית הקדוש על חלו. הוא קבע את ענין עבודת המקדש וההפסקת העם לעבודת העמך את הכהנים על מעמדם ואת הלויים על חוננם. בכלל היתה פעולתו על העם: מחזקים על אחיהם אהדיהם ובאים באלה ובשנועה ללכת בתורת האלהים אשר נתנו: ביד משה עבד האלהים ולשמור ולעשות את כל מצות ה' אשרינו וכשפסיו וחקיו". בראותו "כי מניית הלויים לא נתנה" ולכן ברחו המשוררים והשוערים איש לשדידו ויעזבו את עבודת המקדש, לכן שם לבו לסדר את ההפסקה למשרתי המקדש באופן נכון וקבוע. ככתוב בתורה: כפי הנראה חשדו כהנים בלויים, כי לא יחרמו את "הבעשר מן המעשר" לפי המדה אשר הם גובים מאת בני ישראל. לכן תקן נחמיה, כי יהיו הכהנים עם הלויים "בעשר הלויים", ואלי יעל את "המעשר דבעשר" לבית אלהים. בכלל מכל להחליט, כי עד ימי נחמיה לא היו המדרים האלה (תורת כהנים) גורמים בכל תקופת כבית ישראל, עד שקם נחמיה וקבעם לחזות, כל ימי עמור מקדש אלהים בירושלים.

יותר מצות התורה נזכר ענין שמירת שבת, אשר לא היו נוהגים בה בני הגולה כראוי. כבר ראינו, כי גם הגבאי ישעיה השני הזהיר הרבה על שמירת שבת כדת מחללו. נחמיה יספר כי ראה "בירודה חורכים נחת בשבת ומביאים חממות ועומסים על החמרים ואף יין ענבים ותאנים וכל משא ומביאים ירושלים ביום השבת". והנצורים (מבני הגבר, או אפשר בני ישראל שבאו מצור להשתקע בארץ) היו הלויים להביא בשבת דגים למכור ושאר מיני צרכים ומכרו ביום השבת. כנראה לא ראו בני הגולה בזה אסור משום מלאכה בשבת, כי רק מלאכת-עשה נחשבה להם לאסור. ואולם נחמיה הבין כי מקח וממכר בשבת, אפילו שאין בו מלאכה ממשי, הוא מחלל את קדושת היום ומפריע את העם מ"מקרא קדש". לכן צוה לסגור את שערי העיר ביום השבת. לבלי תת לבני הכמרים לבוא העיר. למכור, ובכל תוקף ועזו תקע במבוצת ברבר לחזות.

כל הבאזרעות האלה יציצו לט ציור אמתו על דבר תכונת נחמיה ומפעליו הכבירים. אין ספק, כי דראה בעשיו אלה תקיפות במדה מרובה, ולא חת מפני שם דבר. "כאש מצוף" בא לירושלים ויבער אחרי כל הגמיעות והמעצרים להתפתחות עם ישראל במחולתו הלאומית. את זרע אפרים הרחיק בחרוץ, את בנותיהם הגשואות לבני יהודה גרש מבית בעליהן, וגם הבנים הנולדים מהן הרחיק מעל נכול ישראל. את הכהנים "שומרי משמרת הקדש" קיים אננם מעבודת המקדש "ככתוב", אבל קבע להם חוקים וסדרים, אשר על פיהם יתגדלו, ומעת והוא היו מצוים ועומדים, לקיים את תורת כהנים בכל פרטיה ודקדוקיה אחר לא נעדי. נחמיה בפה את התורה על העם, בתקופה החדש, שבמקצת היה-הכבר אז נפולה מן החיים. על פי חשבושים האלה נדון עליו כעל איש כביר ורב חשבושים, אשר חשבוש חרבה על תולדת

עם ישראל. האמילז אם לא נסכים לו בכל מפעליו, ובקצתם נמצא תקיפות יחור מדי, כי באננם וכסיה דמה את העם לחסנו, הגה אי אפשר לחוש, כי בימים ההם ולפי מצב הענינים או היתה השעה צריכה לאיש כזה, אשר המעשה היה חשוב לו מלמוד.

אמנם נדע, כי על יד החזיק עזרא הסופר, אשר היה איש הרוח כלפי נחמיה איש המעשה. בלי ספק טעין נחמיה תמיד בעזרא הסופר, בפרט בכל דבר המגע לתורה ודת. הלא ראינו, כי ענין הרחקת הנשים הגכריות היה על פי עצת עזרא, אלא שלא הצליח בידו, פרט בא נחמיה והסירה את העם לדבר הזה. גם תורת עזרא היתה נשכחה ברכות הימים, אלמלא קבעה נחמיה בכל חוקה ועוז. ואולם הדורות הבאים שכחו את איש המעשה הזה וחדד רק את עזרא הסופר, אשר דמיונו למשה אבי הגבאים, וראייה היתה התורה, לדגתן על ידו, אלמלא נתנה על ידי משה. כמה מן התקנות, אשר נקבעו בישראל בימים קדומים, יחסו אחרי כן לעזרא, או לעזרא ובית דין. ובהיות כי לפי חשבונו יצא להם, כי מלכות פרס בפני הבית היתה רק שלשים וארבעה שנה, לכן נחשבו כל השנים האלה כימי דור אחד, ועל פי זה יחסו כל התקנות הקדומות לעזרא ראש, הכנסת הגדולה, אשר גם אדוותה לא נמסר לנו דרכה ברשמי הימים ההם.

כנסת הגדולה היתה בלי ספק ועד מדיני מראשי העם גדוליו. בעזרא ונחמיה נמצא כבר רמזים למציאות ועד לאומי כזה בימים ההם, שהרי בכל מפעל כביר נעצו האנשים האלה בראשי האבות, או ראשי האבות הוקנים, או שרי האבות לישראל, או ראשי המדינה – כל זה יעיד לנו, כי בימים ההם השתחפו ראשי האבות בדגות העם, ואין ספק כי בתקופה ההיא – תיכף אחרי עזרא ונחמיה – נקבע הסוד בישראל, כי יהיו עניני העם נתחכים על פי ראשי האבות, והם הגקראים בשם „כנסת הגדולה“. כי לא בא זר הכנסה הזאת בספר עזרא ונחמיה זכיה לנו, כי נתקיים השם הזה בימים מאוחרים, וכן נכלל לשעה בנקל, כי אמנם היה כבוד הוקנים וראשי האבות נודע גם בימי עזרא ונחמיה, אבל כל עת אשר עמד האיש הכביר הזה בראש ההנהגה הלאומית לא היתה השפעתם מרובה כל כך. ורק אחרי מות נחמיה נסבה ההנהגה הלאומית לראשי האבות, בעוד כי בראש הממשלה המדינית עמד הפחה מסעם מלך פרס, עד אשר נכבשה הארץ לפני אלכסנדר מוקדון ואז הגרנו סוד חדש בממשלה המדינית. לפי זה נבין, אך בא להם בקבלה, כי שמעון הצדיק, אשר חי בימי אלכסנדר מוקדון, היה „משירי אנשי כנסת הגדולה“.

אחרי מות עזרא ונחמיה היה מצב עם ישראל במלשתינו באופן כזה: מדינת יהודה סרה לשליטת ממשלת המלך גדול בפרס, אשר הפקיד סחה על כל המדינות של עבר הנהר. הפחה הזה קבע את משכו בשומרון, אשר בימים ההם היתה חשונה מחדשלים, אלא כי העמיד תחתיו סחה בירושלים – בלי ספק אחד מחשובי היהודים. באופן כזה לא נחשבה ארץ יהודה על מדינות המלך, אלא רק בתור נוף אחד של מדינה כזו. עבודת הפחה בירושלים היתה רק, להבטיח להפחה אשר בשומרון את הכספים והאחרוניות לפי מכסת הנסחות ולפי המס אשר קבע הפחה הראשי בשומרון בכל שנה ושנה, ולהשיגו על רכוש המלך במדינה (יעדות וכדומה), כי תביא הכנסתו לגני המלך. לעומת זה היתה ההנהגה המדינית ביד הפחה הראשי, אשר לפי סדר המלכות שהיה נודע תמיד בפרס לא הפקיד כלום על זה, כי בצד היהודים את לאומיותם והחזיקו להשת עם. כל זמן אשר היו

עושים את דתי המלך, היינו כי לא מרדו בו ושלמו כסדר מעדה בלז והלך, לא השגיח על המעשים שנעשו בירושלים ובקרי ידודה, אפילו כאשר נרשז את בני אפיים מעריהם. לרבים כאלה לא שמה מלכות פסל לב. באופן כזה נהיתה בלעדי ההגנה המדינית גם ההגנה דתית ולאומית, וזו היתה על פי המנהגים והמסדרים אשר קבעו עזרא ונחמיה ולפי שהתפתחו בסבת מצב הענינים בימים ההם, בראש הכנסת הגדולה עמד בלי ספק הכהן הגדול, ועל פי הרוכ היה גם המכה, אשר אחז בהגנה המדינית ממעם המכה הראשי בשומרון. חברי הכנסה הזאת היו, ראשי האבות, כלומר ראשי המשפחות המיוחסות של עולי הגולה, המשיאים לכהונה. באופן זה נהנתה בהרצת הימים כת של מיוחסים ואצילים, אשר משלו בעם מפאת יחוסם. בי נשאר זכר הכנסיה הזאת ברוח העם רק בתור כנסיה דתית, אשר תקנה תקנות דתיות ומסורות שונות — לא יפלא בענינו. מאורעות מדיניים לא באו אחרי כן ברשמי ההיסטוריה הישראלית בזמן תקופה ארוכה — מימות עזרא ונחמיה עד ימות פולמוס החשמונאים. על דבר כבוש ארץ ישראל על ידי חיל אלכסנדר מוקדון נשאר רק איזו ספורי אגדה. באופן כזה נבין, איך נקבע בזכרונות העם ענין הכנסיה הגדולה בתור כנסיה דתית, ומה גם כי בכלל היתה ההגנה הזאת רק דתית ומסורתית.

על דבר מצב העם ברחובותיו ובמסותו מוזן עזרא ונחמיה עד ימות החשמונאים לא נרע דרכה. החזון העיקרי בחיי האומה היה התפתחות היהדות בתור חק קבוע, בתור דת מעשית, אשר תשגל על כל אישי האומה החוב לקיימה בכל פריסה ודקדוקיה, כאשר התפתחה אחרי כן. בהקפדה הדתית הזאת, לשמור ולעשות ככל החוב בתורה, נמצא כבר ראשית תורה שבעל פה. שהרי השכל מחייב, כי השאיפה לקיים את כל חקי הדת ופקודיה תביא את האומה לידי מצות דתית חדשות, אשר נחשבו בתור תולדה הכרחית של מצות התורה או בתור סיג ונדר להיות. כבר ראינו, כי עוד בימי נחמיה היה ענין מקח וממכר בשבת רופף בידי העם וחק נחמיה הקפיד מהשקפתו הדתית — אשר אמנם היתה צורקת במקצוע זה — על במהל העם ממקח וממכר בשבת. בפרט הזה נמצא כבר התפתחות היהדות על פי מדות סופרים, שהיו אין ספק, כי לפי משמעות המקראות בתורה אין מקח וממכר בכלל מלאכה האסורה בשבת. מנהג קדום מאד, קדום אפילו להתישבות בני ישראל בכנען, קבל ברבות הימים חוכן חדש, מתאים לצרכי הדורות המאוחרים. באופן זה התפתחה היהדות גם בשאר מצות התורה, מלבד התקנות והמנהגים אשר מקורם במאורעות הזמן. בכל הימים האלה נמצא ראשית תורה שבעל פה ואופן יצירתה. החלק הזה של תורה שבעל פה יצא אמנם מבית מדרשם של הסופרים — הכנסת הגדולה — אבל בתורה בלי ספק ברוח העם כלו ועל פי ההפתחות הסביות, באופן כי לא באה עליו המחלוקת. וברבות הימים אמרו על כל המנהגים הדתיים האלה, כי הם הלכה למשה מסיני, אשר מסרם ליהושע ויהושע לזקנים וכו'. וקצת המנהגים והתקנות האלה יחמו לעזרא המספר ובית דינו או לאנשי כנסת הגדולה. על כל פנים קרובים הם לאותה התקופה, אשר בה התלו הבנות השונות להלכה על דבר התפתחות תורה שבעל פה. והכלל העולה מהשקפתנו ההיסטורית יהיה: כי אם אמנם רוב תורה שבעל פה במחלקות שניות — במחלקות בין הצדקים והפרושים ואחרי כן בין הפרושים כעצמם, הגה ראשית התורה הזאת צמחה וגדלה ברוח העם ובשעשעו הדתית בלי שום מחלוקת וערעור מאיזה צד.

אמנם נמצא קצת מגזרים רחבים, אשר מקודם בהשפעת דת הפרסים על היהדות. ולפי מבע הענינים אי אפשר היה, כי לא חשפו דת הפרסית על היהדות כל עיקר. ואולם עלינו להתרחק מנומאות והפלגת דברים, אשר אחוז בה קצת מחקר וחרנו. עלינו להבין את הדברים והמאורעות האלה כדויתם. במדינות ככל ישנו בני ישראל במספר רב ועצום ושם אחוז במגזרים הדתיים הקדומים. עם קולטור, אשר השכלתו היא עתיקה לימים וכבר נשרשה הרבה בדתו, לא יקבל בנקל השפעה מרובה מהשכלה אחרת, ובפרט אם לא יחסור בעם אחר, אלא עם לכוד ישכון. השפעה מרובה של קולטורה אחת על השניה אפשר רק על ידי טמיעה לאומית. היינו, כי יתחתן העם הזה בחסד. כזה לא היה בישראל, ולסיכך אפשר רק, כי קבלו בני ישראל קצת מנהגים דתיים, אשר היו נהגים בין שכניהם הפרסים, ביחוד קצת השקפות דתיות. — והנה זה יובן רק בטעם לבני העולה במדינות ככל, אבל היהודים בפלשתינה רחוקו כבר מהפרסים, ויותר היו מוכשרים להשפעה מסירת וקולטורית של העמים הקרובים להם — במקום וברוח. השומכונים היו קרובים להם, ועם כל שנאתם להם, אפשר כי לא נתק כל קשר ורחם בין בני אפרים ובין בני יהודה ימים רבים. ואולם ההשפעה הזאת לא היתה גם כן במדה מרובה, ועל כל פנים קשה לעמוד על מדותיה ואפסיה כעת, שדרי באמת לא היה הדברל גדול כל כך בימים הראשונים בין יהודה ובנימין ובין עם שומרון. מגזרי השומכונים, אשר קבלו היהודים, נבלעו מדרה באיברי היהדות ולא טעו, כי באו אל קרבה.

השפעה מרובה של הקולטורה הפרסית היתה בתקופה מאוחרת, כאשר היה יחם עצום בין היהודים בפלשתינה ובין בני גדולה. ואולם אין את עמקים כעת בתקופה זו, אלא כומן קדום, כאשר התחילה התורה שבע"ס להתפתח כאלה ברח העם ובאופן מבעי. אם נמצא קצת מגזרים דתיים בישראל אשר ידמו למגזרי הפרסים, לא נחלים, כי תורה שבזל סה קבלה כל זה מדת צינדרארסדה, שדרי אפשר הוא, כי יתפתחו דתות שונות באופן דמה. הקירות כאלה צריכות להיות במתינות מרובה ובזהירות גדולה. כשאנו מחליטים על דבר השפעה מדת לדת ומקולטורה לקולטורה חייבים את לדקדק הרבה בדביונו, לשקד על האמת, לבקש ראשית הדברים ומקורם, איך וכאיזה אופן קבל עם אחד מהשני ונכנסה תורתו בתורת חברו. כי באופן אחר ירבה רק בהשערות מבייקות, אשר אין בהן אלא חרושן. ככל אופן עלינו לזכור תמיד, כי הרשעים ההמורים הנאמנים מתקופה ההיא מעטים הם, ולרוב נמסרו לנו רק מסורי אברה, אשר אמנם נמצא בהם בלי ספק קרמוב הסמורי, אבל אי אפשר להעיד על פיהם בדיוקנות הראויה בהקירות כאלה. את רואים למשל כי הובא במספרות התלמודית, כי שמות המלאכים על עם בני ישראל מבבל, ועל זה בנו קצת החוקרים החלטה הסמורית, כי לא רק שמות המלאכים אלא גם עצם האמונה בהם ובמצייאתם קבלו היהודים מתורת הפרסים. ואולם אם גם יש קרמוב של אמת הסמורית בדבר, הנה גם ההחלטה הזאת עדין צריכה לבקרת ואינה מדויקת בכל פרייה. מושג המלאכים קדום הוא בישראל וגם סבבי הוא. ואיה נמצא עם קרמון אשר לא האמין במציאות המלאכים? הלא המלאכים — כלומר הכחות המבעיים הנלווים והידועים — קדמו בלי ספק להברת הכח האלהי המושל בכל. האמונה במלאכים היא מבעית, בעוד כי האמונה באל אחד מושל בכל פרטי המבע היא מולדת התפתחות קולטורית ברוח הבין האנושי. ולפי זה אין

ספק, כי האצט צני ישראל גם בזמן קדום בסצירות מלאכי מעלה, משרתי פני עלין – הם הכחות האלהיים בסעלה שניה, כלומר שרדו מנחלתם בתור אלהות. על זה יעיד כמה ספרים ומקראות בכתבי הקדש, אלא כי על ידי השפעת רוח המרית קבלה האצטנה הזאת צורה חדשה, כאשר יעידו פרקים שלמים בספר זכיה וסניאל. בכלל עלינו לדעת, כי בנקל יכנסו דעות של עם זר בחוג הדעות הלאומיות, כי אין אדם שליט ברוח לכלוא אותו, לבל יסרוץ בנבל אחר; אבל מנהגים דתיים לא יכנסו בנקל אל עם אחד, ומה גם לסי מצב הענינים בזמן החדא.

אז נמצא רמזים דקים על דבר החיים הלאומיים והדתיים של התקופה הזאת, הגה לא נשאר לנו כלום על דבר החיים הקולטוריים. באמת היה חשוב מאד לדביר ולהבחין את אופני החיים הסשומים של היהודים ובפרט האנרים והכתות הפחותות שנעם. כבר ראינו, כי בני „עם הארץ“ עמדו בתחלה מעבר לכל התחיה הלאומית שהיתה בתחלה בימי וזכבל ואחר כן במדה יותר מרובה בזמן עזרא ונחמיה. ולא זו בלבד, אלא כי בכלל חשו בלבם שגאה כבושה נושנה לעולי הגולה ולהסדרים החרשים. באופן זה נמצא, כי לא היתה האומה הישראלית בפלשתינא יצקה במסמ אחד ולא חסרו בה נגדים שונים. עם כל זה נראה בסוף ימי בית שני, כי חדלו הגמדים האלה, מבלי כי נדע, איך נהיה הדבר הזה – איך כבושה הקצונות הדתית של עזרא ונחמיה את כל היהודים על אדמת פלשתינא. כן יצר לנו בודאי, כי לא נדע לנו עד מאומה על דבר חיי המשפחה בישראל בתקופת הזאת: באיזה אופן היו נשואין נדנים ביניהם – אם היה ענין רבוי נשים שכיח תדיר, באיזה אופן השיא בני ישראל את בנותיהם, איך היו חיי הזוג בישראל, ענין תנך הבנים, חיי החברה בכל עיר ועיר. אין ספק, כי שרדי הרשמים ההסמדיים של החיים הקולטוריים נכנסו אל הספרות הלאומית (הלכות, מידש המקראות, תקנות קדמות וכדומה); אבל לצעורנו אין אנו יודעים לכוון את הרשמים האלה ולקבוע להם זמן ידוע בתולדות ישראל. למשל, חשובים לנו הרשמים על דבר תקן הכתובה, שהרי נגע זה באי הזוג בישראל, שהוא חלק חשוב של חיים הקולטוריים, אפשר לו לשער, באיזה אופן נהיה הדבר הזה. האשה היתה בזמן קדום חלק של קנין רישפחה, והאב, כלומר ראש המשפחה, סבר את בתו לאשה או לשם אישות: נכסיה נחשב בתור סחור הבחלות, כלומר סחירה. כאשר התקדמה הקולטורה בקצת עמים נדגו, כי יהיה אותו המהלך קנין האשה ורכושה. וכבר נמצאנו כי קבלו בנות לכן על אביהן, כי סחין ויאכל את נכסין, היינו, כי שטר יעקב בתור שניד לדעות את צאט היה. סחור הבחלות, ואותו לקח לעצמו. סחור הבחלות, אשר ברכות הימים נדגו לחת לאשה הגשונית – וזהו ענין קדושין של כסף מדברי סופרים – הביא את תקנת ה„כתובה“, שהרי היה מן הדבר, לישום בכתב, מה הוא קנין האשה הגשונית, למען לא יעשה בו הבעל כרצונו.

נדעם גם הרשמים ההיסטוריים על דבר המקצוע הזה, איך התחבמו החכמים בכמה תחבולות, לחזק את חיי הזוג ולעשותם קבע, באופן שלא יהא קל בעיני בעל להוציא את אשתו. אבל אין אנו יודעים, באיזה זמן הגוינו את הסדרים האלה. כן נדע, כי חסו הקדמונים לעזרא ובית דינו הסוד הקסוע, להשיב בתי דינים בכל עיר ועיר. גם הדבר הזה הוא קדום בישראל, אבל אין אנו יודעים בצמצם מתי עשה את התקנה החשובה הזאת. תקנות סוציאליות כאלה נמצאו לכתביר

במסדות התלמודית האלו היינו יודעים זמן הייתן, אפשר היה לדון על פיהן כנגד להתפתחות האומה הישראלית.

דבר אחד נמצא בכל החזון ההספרי הזה: כסוף תקופת הסופרים נראה עם שלם בכל איבריו יושב על אחת שלשתיים. בזמן זרובבל החל יסוד המעלה מבבל, ובזמן עזרא ונחמיה היה יסוד המעלה השני, אבל בכל התקופה הזאת נראה רק עולי הגולה, אישים נמרדים מקהל הגולה אשר על נהרות בבל, אותם נרב לכם לעלות לירושלים. מן הפרחים הקטנים והנסורים האלה יצאה אחר כך האומה הישראלית, ובפרט נמצא בזמן מלחמות החשמונאים עם עומה על נפשו, להגן על קיומו הלאומי, ובזמן מאוחר אחר כך נמצא בזה גולה ועצמה של עירונים, אשר נלחמו בכל תוקף ועזו על זכויותם המדיניות. אין אנו יודעים, עד כמה העילה פעולה עזרא ונחמיה והסופרים הבאים אחריהם לכער את העט האומה הישראלית ולחזק את קיומה. אבל בודאי היו הכוחות הלאומיים הלכדים וכלים, אל היתה תורה הסופרים תורה של שעמום או של דחנות קצוניות, כאשר החליטו בחרונו. על כל פנים נתחזק עם ישראל בחוקים האלה ויגדל ברחו וגם בכחו הלאומי, להגן על קיומו כלפי אויבים מחוץ ועל זכויות המדיניות כלפי כח של אנצילים במגים.

Nocturne.

בקצה השמים תלדה ומדת.
כי:נית הכפדה החמה השוקעת;
בכר בדתה עינה ולאט היא ירדת
מערכה אלי קברה ושם היא נשת.

נמת החמה... וצללים אחרי צללים
בכר נחפזים ורצים וטסים ללילה;
הארץ לבשה שחרים באבלים אפללים.
כמו חסצה היא לבבות ולספור למותה.

ובא הליל. ובעור רגעים עשירה
החל למסם על אסק הקיס
הדיסקום של הלכנה - ונחרות ונהרה
שסוד על כל דבר, שאליו הגיע.

ענבתי את חררי ואת שלחן-הבתיבה
הנוטל את חלבי ולא אני אסור.
ואצא החוצה מנחה לי לתור.
באצור במקנן רפרפה רוח גדידה.

שהתרפקה על האילנות בחכה מולה
ותבנה למעמים בינות העפאים.
בבלה מתהשטת היתה הארץ בלה -
בבלה השמחה לקראת הודה הנעים.

וגלא היה הליל! כמו השכינה בבבורה
ירדה על הארץ למשה מעשורה מפורים

ותשפך על הכל מִיָּנֶה ומִדֹּדָה -
 בִּיַּיִת הַשָּׁלֶם כָּלֹו נִהְיָ בְּאֵיבִיב נֶאֱחָדִים.

עֲמַדְתִּי נִדְרָם וּשְׂכֹר עֲנִי הָיִיתִי -
 אֶסְבֶּתִּי בְּקֶסֶם יִסְעַת הַדָּמָה...
 אֶת הַמַּצִּיאוֹת הַמְּרָה שְׂבַחְתִּי, נְשִׁיתִי
 וְאֶת דַּעְתִּי הַסִּחְתִּי מִכָּל אֲשֶׁר הָיָה.
 יחזקאל לעזימ.

לשאלת היום בתנועה הציונית.

מאת

נרשם באדר.

הציוניות בעמק מובנה הרי היא בנויה על ההכרה, כי פתרון שאלת-היהודים הוא דבר הכרחי — לא רק בשביל היהודים בעצמם, אלא גם בשביל אותן המדינות, שהיהודים נחתים שם בהמן רב ומקומות מושבותיהם לא יוכלו לשאת אותם. מפני שהם רבים על כחות המקום, וההכרה הזאת גוררת את ההכרה, כי אי אפשר שתפתר שאלת-היהודים בארצות הנולה, לא רק בשביל שאי אפשר שיתפתחו סה חיים לאומיים בקרב היהודים, כמו שאנחנו רגילים לשמוע בנאומי הדרשנים הציונים, אלא בשביל שלמי תנאי הקיום בארצות הנולה נראים היהודים כאבר מדולדל בנוסח של המדינה, כמחצית לשד הארץ שלא ישבכו חיים לשאר האזרחים. לסיכך אי אפשר שיסמעו היהודים בקרב שכניהם טמיעה נמורה, כי הסביבה תביט עליהם תמיד כעל יסוד זר ולא תתן להם להחזיק מעמד, אף אם יתרפו בהתבודדותם הדתית, המענה, כי ארץ סמרה, למשל, היא אמללה בלי יהודים יותר מרסיה עם רוב יהודיה, היא אמנם מענה נכונה, אבל אין שומעים לה מאת העמים ודעת-הקהל לא תחדל לראות ביהודים את הסבה הגורמת לכל צרה וצוקה... ואם גם יצליח באיזו מדינה, להשיג איזו הקלת מצב הנלות, תוכל ההקלה הזאת להיות רק מקומית וזמנית, לחלק מן העם ולא לכלו. לשעה ולא לדורות. היהודי מוכרח אפוא לדעת, כי שאלת-היהודים אפשר שתפתר רק בארץ מיוחדת, במקום, מקלט בטוח, שיהיה מרכז לא רק לרוח ישראל, כמו שאנחנו רגילים לשמוע בנאומי הדרשנים הציונים, אלא בעקרו של דבר — בשביל הנאנחים והנאנקים בארץ מולדתם, המוכרחים לבקש להם מפלט ולתור מנוחה לביתם מעבר לגבול ארצם.

כל מחשבתנו וכל שאיפותינו צריכות לסיו להיות מכונות וקולעות אל נקודה אחת, אל השנת המקלט, זהו עקר עבודתנו לפתרון שאלת-היהודים... אבל השנת המקלט היא כעת כמעט מן הגמנועות, המעמד המדיני בתורמה, שהכביד עלינו את העבודה עד היום, לא נשתנה לשוכנתנו גם בשנוי המצב, ובינתיים הלא אי אפשר לתת להמנונו, כי ירד מיום ליום במצבו הרוחני, לסיכך עלינו להתעסק בהרמת המצב הרוחני של המונינו כבאחד מסעיפי עבודתנו הציונית, אך לא להכשיר את העם לחיים מדיניים, כדברי הדרשנים הציונים, אלא כדי לחזק את כחו, כי יוכל נשא את סבלות הנלות, עלינו לעבוד אפוא בכל סנות חיי הצבור ולהשתתף בהנהגת המדינה, כדי להחיות רוח שפלים, לתת להם עז ועצמה וגם למען יתחשבו אתנו שכנינו על כל פסיעה וישתדלו להסיק מאתנו רצון.

אלו לא היתה מטרתנו האחרונה — השגת המקלט — רחוקה כי כן מאתנו. אלו היתה התנשמות שאיפותינו מנחת באיטיות קרובה. כי אז לא היינו צריכים לכל עבודה מדינית בארצות הנולה. כדי לחקל את מצבנו, אדרבה, המצב הרע היה נאה למטרתנו העקרית, בשביל שיהיה מנה אותנו עיי שאין מסלם ממנו, להחיש בידים את השגת המטרה, למען עשות קץ לשאלת-היהודים באופן נמרץ. אבל עיי סבות הציוניות אי אפשר שיועיל כעת תגרוי לשוני נמרץ, ולא עוד אלא שיש בו סכנה, בדרך המעורר אצל חברו את תאוות האכילה ולחם אין בידו להתאכילו ולהשקים את רעבונו... לסיכך עלינו להתאזר עז בעבודתנו המדינית בנולה, בשביל שנקוה לרומם על ידה את רוח העם הנרכא. למען הקל עלינו את מכאובי הגלות.

העבודה המדינית בנולה אינה אפוא הכלית בפני עצמה, כי אם אמצעי לחקלת עול גלות. לסיכך עלינו לכן את מעשינו בכל אשר נעשה, כי יביאו תועלת לכלל ישראל וחלילה לנו לנהל את עניני עבודתנו הצבורית בדרך המתאים רק לעסקי המסלנה. בעקד של רעיונו אסור לנו לותר אפילו על קוץ קצו של יוד ולויות משרנים אפילו כמשהו מן המשהו. אבל במקום שיש רק סמך נזק לחלק מן העם, אסור לנו להיות עובדי האליל הנקרא פרינציפ — ועלינו ללכת בדרך ממוצעת בתכסיפ עבודתנו, שתהיה שוה לכל נפש מישראל ולא רק לנפש יחידים...

להשגת מטרתנו האחרונה דרושה לנו בעצם וראשונה הכרת תלאומיות הישראלית. אירופה מחקה אותנו מכלל התלאומים, להצמידנו לאותם הנים שבקרבים אנחנו יושבים. לסיכך הננו בעיני אירופא לא יותר מחברת אנשים, המחזיקים בנושנותיהם בעקשנות מיוחדת, והאמן יאמינו, כי צייכים רק לבטל את הנושנות הללו, למען נתערב בנים ולא יכירונו עוד. — המעמד הזה הוא גם בנוגע לארץ אבותינו, לפלשתינא, בתור ארץ יהודית לקחו אותה הרומאים ממנו, אחיכ החלה אירופא לקרא לה פלשתינא על שם הפלשתינים, אשר ישבו שם לפנינו, למען נדע, כי ארץ-ישראל אינה שלנו. אנחנו לקחנה מיד הפלשתינים, וינולו אותה הרומאים מדינו — ועתה ימשלו בה התוגרמים. לסיכך דרושה לנו ההכרה התלאומית, כי היא תסיר מעלינו את הדיספה, להיות עם נקיט בשפולי גלימיהן של אומות אחרות והיא תוכל לשנות את דעת אירופא גם בנוגע לתביעותינו על פלשתינא.

והצעד הראשון להכרת תלאומיותנו אפשר להעשות רק במסלכת תלאומים שונים כאוסטריא, כל מסלכות אירופא, שהיהודים יושבים שם בהמונים, הרי הן מסלכות לתלאומיות — ואפילו עמים נוצרים שאינם מתייחסים שם על הלאם השליטי, לא יוסכלו במדינה, אי אפשר אפוא, לדרוש ממסלכת כזאת, כי תכיר את היהודים בתור עם מיוחד, לא כן באוסטריא, שה נמצאים שמה עמים שונים, תלאומיותם נכרת במסלכת, לסיכך אפשר להכיר גם לאם תשיעי, מבלי אשר יוק הדבר לאחדות הממלכה.

אבל דא עקא, כי בעת אשר נתעוררה שאלת הכרת התלאומיות העברית בבית-המחוקקים באוסטריא ועיי הציר הרותני רומאנשווק, לא השתמשו בה הציונים לתכליתה העיקרית אלא לתכלית צודית, הרגע הגדול מצא אנשים קטנים, שלא יכלו להשיג את הרעיון הנעלה של הכרת התלאומיות הישראלית בכל עמקות, וישתמשו בו לתועלת עצמם ולא לתועלת הכלל, ויסתפקו בדרישה, מתחזות-בחירה של יהודים, כמו שדרשו גם המתבוללים מסיעתו של הריר ביק, הדרישה הזאת והעבודה הכרוכה בעקבותיה היתה אמנם טובה ומעלת להרמת רוח ישראל, כי העירה את הדיעה העצמית בלבב המונינו, אבל צריך להודות על האמת, כי הגורם הראשי והעיקרי בעת

ההתלהבות המדינית בשעת הבחירות לא היה הגורם הלאומי, כיא השנאה המושרשת אל הקלוב הפולני. שנים רבות הכריזו כל הלבירים והכתבנים שבמדינה, וישבו ויכירו השכם והערב, כי הקלוב הפולני הוא התגשמות שנאת העם וחשכת צלמות. לפיכך נקל היה לעורר סערת הרחות באף ובשצף קצף כנגד הקלוב הפולני מכל העברים. אבל האש הזאת היתה רק, אש של הדיוט, הלהבה שנתעוררה לא היתה אלא שלהבת קש, שהתלהבה לשעת הבחירות ונכבתה מיד.

מן ההתלהבות הזאת יצאו הנבחרים הציונים, כידוע.

נבחר ציוני היה אמנם גם ראש מאוי הרצל, אבל מנהיגו המנוח תאר לו בדמיונו את הפלמסרי הציוני כמסופס אחר... הוא חלם על אודות ציר ציוני, שבמדרותיו ישמע הד צרת היהודים במלא משמעותה והאזן הבוחנת תבחן בהן את האנחה העמוקה של נשמת העם הכואבת. נפשו לא קותה בודאי לפלמסרי, הקלוב היהודי, שהציוניות עד כמה שלא נמחקה מתוך הפירגורא שלהם, הרי היא אצלם כבחינת, שם שנתרוקן מתכנו, כי כל עבודתם מצטמצמת בפראוולוגיא על אודות פוליטיקא של בחירות...

הקלוב היהודי לא חרת על דגלו אף סעיף אחר מן הפירגורא הציונית, אף כי שם ציוני נקרא עליו. כל יסוד קיומו מצטמצם בהתייחסותו השלילית אל האסימיר-לציוא. מלבד זה אין בין חברי הקלוב היהודי לבין שאר היהודים היושבים בפלמסנט ולא כלום, בכל עניני היהודים העומדים על הפרק ימששו כעורים באפלה, כי בעצמם לא ידעו להיכן פניהם מועדות ומה הציוניות שואלת מאתם. לפיכך אין כל עודך לעבודתם של אלה וכל מה שעשו עד היום הרי היא כמין אשר תדמנו רוח ואין בה אף שמץ עבודה חיובית של מפלגה הבאה לדבר בשם כל ישראל.

אי אפשר שיהיה עתה איש מתנגד לעבודה מדינית בארצות הגולה, האידיאל הציוני רחוק לעיני מעינינו ועלינו להשתדל להקל את עול הגלות עד כמה שאפשר. אבל אסור לצמצם את העבודה הפוליטית רק בעניני הבחירות. החיים המדינים מתבטאים בעשרות דרכים שונים ואין להחמיר בערכו של אחד מהם על חשבון חברו. עשרות אמצעים ישנם להביא תועלת לישראל וכלם דורשים להשתדל בהם במדה שזה. לפיכך אם יש באמת את נפש העסקנים, להביא תועלת לכלל ישראל, אסור להם להתכוין ולהצטמק בתוך ארבע אמותיה של המפלגה, כי תהיה חופסת על כל מעשיהם, וכשם שתקוין הנפש היפה באיש הרצה לברוק בדעותיו המדיניות של המבקש עזרה, כך היא אולת ורעה רבה, אם נדקדק בדעתו של החפץ להשתתף אתנו בעבודה, שאינה שייכת למטרתנו הראשית, כעבודתנו המדינית בגולה. החפץ ליסוד, למשל, קופת-עזרה לסוחרים יורדים על יסוד הפירגורא הבולאית, הרי זה שומה שאינו מרגיש מה שהוא חפץ, כמי שאינו חפץ לקבל עזרה בשעת דחקו מצעלי מחשבה אחרת.

קלוב יהודי הוא אמנם, אתחלתא להכרת הלאומיות הישראלית, אבל בשביל שמן ההכרה הזאת, כי יעזוב בדרך עבודתו המדינית את הציוניות המהורה, תתפשט על ידו הרעה, כי פתרון שאלת-היהודים היא דבר אפשרי בגולה — וכל ציוני הלא יבין, כי הרצה לפתור את שאלת-היהודים בגולה, הרי זה מתיחס אל הציוניות בשלילה.

בְּחֵם צִהְרִים.

אל אלים החמה הוציא מנתיקה
והתעלה, בבִּיבול, בולעפת-הניקה.
האיר נצממק, נתקמן האסק
ויונע קלב נוסם בעצור בו הדסק;
נקרני השמש בחדרי רמחים
נתזת ונצרכות את ראשי הצמחים.
בטבור השחק החרקה עומדת,
בת חורין, ובלעג של ודון מכמת
אל ילדי העפר השוככים למעצבה
עניים, נחרים וקנפוש חרדה.

דמית מועקה. בצבת נעלמה
הנשימה ננחצה קליציאת נשמה.
על פני האדמה השתקעו אברים,
וסרקדן הם נמים מבשלות אברים,
בין נדיש וקמות-קר תחובים חרמשים
קמצבות-נפרון על קברות המתים.
מעבר הישר ועווע של דגף
אט חוצה ברוח החם, או שאון ענף
מתפקע בדרך ונוע בתיקה
בבתים מקור האיר וססקה הניקה.

על אכוס הפיס נצב גם ומתעצל
עור בשרו הנשוד מנוכבים להצל.
בשער נח קלב, מתנאה לשונו
ותיבש - והוא גים ולא גים ברסיונו.

בבל שקמו ליאות. קמו קראו שכינה
 הסתים והם נחים בשנה של מיתה.
 ונדמה שקל היקום מדשן-הנה
 עד הנה לנה לו זו כום הנה.
 והשמש - זה מעין התנה - על גדותיו
 נחמלא וברגע ישמר סביבותיו.
 א. ליבושיצקי.

החסידות ותורת החקים (*).

ספורי אנדות! כמה יפי וכמה קסם פיוטי יש לה להאנדה כשהיא יצירה עממית באמת. כשאניך יודע מאין היא באה ולאן היא הולכת, כשהיא מאוסרת מפי אנשים-ילדים, אנשים תמימים ומבועיים, ונכנסת לאוזני חברים שכמותם, בשרם עוד הרגיל הם להוציא פרוזות ממועכות והאזן לשמוע ולא-לשמוע אותן! כמה עוז ומרץ היה לה להמלה, להאמרה, בשרם שנתנולה עדיין מרב תשמיש, בשעה שהאדם היה שומע עדיין את בת קולו של האדם חברו כמו הד הפכע, הד כח פראי, כח איתני עולם בהסתערם, וזעות ורעמים בהתפרצם, או היה באמת ערך להדבור, או היה באמת יפי מיוחד להאנדה! מראשי צורים וממחלות עפר, ממעונות אריות ומדירי גמרים, מאשדות נחלים ומסבכי יערות, שמע האדם הקדמוני את קול חברו, זה היה לפני מאות דורות, לפני אלפי שנים, ספורי אנדות, לקושי אמרים ותורות של אותם הדורות כדאי באמת להקשיב, להם כדאי להתבונן, ותמיד נמצא שם איוו מקוריות נאונית, מקסימה, איזה הד של קול כביר המסתתר בחיכוך עוזו בצל שדי... אבל כמה ניוחד וכמה מפורשות יש בהן בספורי-אנדות העממיות כביכול, שנכתבו ונתחברו כמעט לעינינו, קרוב לזמננו, בירי אנשים ממועכים ומשושמים מרב זקנה ומאפסית כחות היצירה, מאנשים שמוחם כבר נפגם ונסתרס, שכת דמיונם וגם הגיונם כבר עבר באופן אטביסטי דרך כל הערמוניות וההתחכמות שבשעלם, — איזה ערך אפשר שיהיה לאנדות הללו ואיוו השמעה אפשר שתהיה להן, כשהן נקראות כאנוי אנשים, שגם הם לבם כבר ממוטמם והרגשתם כבר קרה ולקיה מתוך פלפולים וסברות של מאות דורות שכבר היו לפנים וגם של חיהם בעצמם? וכמה מלאכותיות יש בהם בספורי-אנדות אלה! והנה על יסוד אנדות אלו, שבשום אופן אי אפשר למצוא בהן אף צל של מקוריות, אף רושם קל של נפש תמה וילדותית, על יסוד אנדות אלו שנתחברו לרוב ע"י נוכלים ורמאים¹, שבשום אופן אי אפשר היה להם לספור את תכונת נפשם של האנשים הזרים לרוחם, — באים עכשיו משוררי החסידות ומעמידים חוזן על תכונתה של זו ושל מיסדיה, כאלו יש להם באמת על מה שישמוכו.

(¹) 'יודע הוא שם', קהל חסידים נתחבר ע"י איש תככים ומרמה, שבסוף ימיו חסיר את דתו וכן גם ס', ספירי הצדיקים. אפילו ס', שבחי הבעשים עצמו — המקור הראשי והראשון כוונתו ובסעלה לאנדות חסידים, מהחיים הרבה לדמאי או לסתננג מסתתר" (פ"ר, השתר, שנה ו'), צד 92), אעפ"י שלדעתי אין זה בגדר האמת, לפי ששם מתברר הרושם בהקדמה (וגם בפנים צד 16) חתנו של ר' סנדר סופר הבעשים, היה חסיד מפורסם בימיו, ובשעה שיצא חס' במהדורא ראשונה (תקע"ה) עוד נודע שמו בין החיים.

(*) פרק אחד ממאמרי „החסידות ותהשכלה" (ו' פרקים), שיובא ב„העתירי, ספר שני.

ולקומי המאמרים! מתוך נל של הבלים, שנצבר ושנערס ע"י כפומי קומה ומסורסי רוח אלה לאחר עקימת מצח ושיבת-מחורים, מתוך נל של הבלים, שאין להם כל שמה וכל ערך מדעי מקורי, הבלים שנוסדו בעיקרם על הנחות כוזבות מתחלתן של המקובלים הקדמונים, מבלי כל הכרה באמתת המציאות, באים עכשיו מעריצי החסידות ומציאים, פניני' (נאלו אין למצוא, פנינים' כאלו בלקונים בודדים מה ושם גם בספורי אלף לילות ואחד ופנה ינה, גם בתורות עונדי העצבים) ומראים לנו באצבע עד היכן גרל כח היצירה של החסידות ועד היכן גדלה השפעתה לתחית העם הישראלי ולהתחדשותו, התמימים! הם מספרים מחכמות החסידים הראשונים כאשר חספר האם המפשיית מחכמות התינוק שלה, שזה אך עתה החל לספספ. הא כיצד? הרי אלו מדברים ראמות ונשנבות כגדולים' ממש, והנה שפינווא, והנה נימשה, והנה מסרלינק, והנה בקרוב איהיש גם מרקס וטולסטוי! שינכים הם התמימים הללו שאין להם כאן עסק עם תינוקות שלא ראו ספר מימיהם, אלא עם אנשים שהיבה הרפתקאות כבר עברו עליהם ושכבר שמעו או קראו בחייהם, מתוך איזה כלי שלישי או רביעי, גם קמעים מהפלוסופיה הקדמונית עם עולמיהאצילות שלה לאין מספר (שהאפילו עליהם במליתם המצויצת) ושמעו מפי עוף הפורח גם מעט שפינוציזמוס עם הפנתזמוס שלו (שהשתמשו בו בעד' מהופך) וידעו גם מעט מהסתכלות-עולם השציית עם אהבת-החיים שבה (שלא ידעו להגשימה כראוי), ואלו היתה החסידות באמת איזו תורה עתיקה וכבירת ימים, כי אז היינו אומרים תורה היא שללמוד אנו צריכים אותה, לדרוש על כל רמזיה תלי תלים של הלכות, בשביל לחקור ולהתחקות על שרשי הדעות והאמונות שהיו אז, בזמן כל כך רחוק מאתנו, כל כך בלתי-מוכן לנו, אבל החסידות הלא לנגד עינינו היא, קרוב לזמננו נכתבה ונושאי תורתה הלא אתנו הם, כלום איזה צורך יש לנו לדרוש אותה במ'ס פנים, בשעה שאנו כלנו יודעים אותה פשוטה כמשמעה?... איזה ערך יש בשכלינו לכל הספסופי הזה ובצורה מלואה ומטולאה כזו שאנו מוצאים בתורות החסידים, בשעה שלנו כבר יש אפשרות ללמוד את השפינוציזמוס עצמו מתוך כלי ראשון ולפרנס את ההינשות הפיוטיות שלנו מתוך יסיונותם של המשוררים הקלאסיים? — השאלה הזו אינה מענינת ואינה מעסיקה את הסופרים החרשים של החסידות, שהרי בשוק יש עכשיו דרישה הגונה לסחורה זו של נעמיססאינדוסטריע, והנה הם עושים כונים להספיק את הצורך הזה כפי האפשר...

והנה לפנינו, חכמה' של הבעשים — בספור האגדה ע"ה... יעלה ויבוא!

פ"א, מספרת האגדה החסידית, בעת אפיסת ד' ארצות, היה הפרנס הראשון הרב הגניד המפורסם מ' אברהם אבא הציע הדבר לפני כולם, כי הנה נשמע שמע הבעשים, ולפי הנשמע הוא עם הארץ ואין יכול להיות שיהיה לו רוח הקודש, כי אין עיה חסיד, ושלחו מהאספה להבעשים שיבוא תומיי לפניהם, וכן עשה, ובביאתו לפניהם היה הרב הגיל מראש המדברים, אמר להבעשים, לפי סדר הנהגתך נראה שרודיק שורה עליך, וי"א שמעלתו הוא עם הארץ, ככן נשמע מפיכם אם יודע מעלתו איזה דין, והמעשה היה בריח, שאל אותו אם שכח יעלה ויבוא מה דינו, והשיב הבעשים הדין הנה אינו נצרך לא למעלתו ולא לי, כי מעלתו אפילו אם יחזור ויתפלל ישכח עוד המעם (כי באמת כן היה ששכח יעלה ויבוא גם בפעם השני) ואני בודאי לא אשכח (שכחי הבעשים, לכוב, צד 49).

בספור האגדה זה רואים הם החסידים החדשים כעין התול מר נגד השו"ע בכלל, כדי לחזק בזה את החלטתם, שהיה הבעש"ט מחדש ומתקן ושכונתו היתה לבסל את החוק וההלכה ולהעמיד את היגש הדתי על מקומו.

הספור הזה בעצמו נמצא גם בספר ה"זכור" (נדרס בורשוי בשנת תקנ"ה, בטרם שגורסס עדיין ההדורא הראשונה של שבחי הבעש"ט, בקאפוסס תקע"ה) ושם כתבה אחרת לו לנמ"י, שם יסופר ששאלו להבעש"ט דין יעלה ויבוא והשתמט מלהשיב לפי שלא ידע סעיף שז"ע כצורתו (בור ריק שאין בו מים של תורה) — לפי עדותו של הרב הנאון דמעדי"בזו, ואמר, למח לי לידע השאלה הלא אין העולם מתקיים בלי רבנים, וכשלחצו אותו אל הקיר השיב ואמר כך: איך אשכח אם מחיוב הוא לאמרי¹).

האגדה החסידית, לפי שהיתה השתדלותה תמיד לעמר את ראש הבעש"ט גם בעשרת של למדן חריף ומסולסל בשביל להגדיל את האומריטט שלו בקרב עם הספרי², עותה ועקמה, כמובן, את הספור, כדי שלא יצא לעז על הבעש"ט שהיה בור ונבער מדעת התורה, אבל איך שיהא משפסנו על אדותיו, הנה אין ספק בדבר, שכונת הבעש"ט לא היתה כלל לבסל את הדין, לא זה של יעלה ויבוא ולא של סעיף שז"ע אחרים כיוצא בו, שהרי הוא בעצמו לא נמנע מלדקדק במצוות קלות כחמורות ובכל דקדוקי הלכות שבתלמוד ובשו"ע, עד כמה שהיו סדורות לו מתוך משנתו, ועדיין לא שמענו אף מפי אחד גדולי המתנגדים שימיל עליו עין בשול מצוה ודיני הש"ע, כאשר הזכירו להחסידים אח"כ קלקול דעתם בענין ממלא כל עלמין ומכתיב שהם כפשוטם ממש, וכאשר הזכירו להבעש"ט את חסאו שהוא מתפאר שידוע לצרף שמות הקדושה ולהשתמש ברוחיק בחו"ל, אדרבה, מתוך כל הספורים על הבעש"ט שאנו מוצאים בשבחי הבעש"ט ובשאי" ספרים, רואים אנו שלא היתה כונתו כלל לזלזל בדקדוקי ספרים ובדיני שו"ע, והאגדה החסידית

(¹) ס' תוכוח דף ט' ע"ב, וז"ל: שמעתי מפי הנאון, הישיש הרב דמעדי"בזו שהיה חבר בימי חורפו עם האיש האלהי הגר"א מוילנא ואמר שנסע... לרי ישראל סמעדי"בזו (הבעש"ט) אחר שזעו שמו וכצא איתו בור ריק אין בו מים של תורה, רק הידיעה שהיו אומרים עליו שהוא יודע דברים שלא ראו ולא שמעו, ופיא אירע שאלה בסעודה שלישית בשבת, אמר... יודע אני שאחם דנים אותי למחוסר ידיעה אך למח לי לידע השאלה הזו, הלא אין העולם מתקיים בלי רבנים, ואח"כ שאל אותו הנאון דין אם שכה יעלה ויבוא מה יעשה, והשיב איך ישכה אם מחיוב הוא לאמר... ע"כ, מה אמן זכר לזעדי ד' ארצות, ולא לאיתו בחינה נחית'ת, א לא סקרה רגיל הית, שגשאל הבעש"ט שאלה ולא ידע מה להשיב, — גם כפי, שבחי הבעש"ט, עצמו אנו מוצאים מה ושם שהלומדים לא היו מחלקים כבוד להבעש"ט ושלא היה חצוב בעיניהם (ראה צד 79 דפוס לזכר הרמ"י, ושם צד 67: הכירו אותו שהוא לעשו"ק ותקף ברעתו ויבלבל את הבעש"ט או יכנס בדבריו) ועוד בכ"ס.

(²) "היה למדן מופלג עד מאד... והיה אז דרך הלומדים גדולים כשבא לפניהם אורח הנון אומר לפניהם פשט, ויאמר הבעש"ט לפניו פשט על איוה רמב"ם בחריפות גדולי (שבחי הבעש"ט, צד 11—10). ועוד שם: "מעשה שהיה.. והיה אצל האב"ד אורח מתות שלו וז"ל: מפלילים על משנה אחת, וכשבא הבעש"ט וכו' ותראה להם במשנה זו קשיא גדולה, ואח"כ אמר להם הפשט של המשנה (שם 19). ועוד שם: "פ"א היה מוקצה לו (למלמד א') תוספות א' בס' שבעות והיה מתקשה עליו מאד לערך ב' שבעות ולא יכל לבוא על פשט אבת... ובקס אותו הבעש"ט על סעודה שלישית ואמר לו הפשט של תוספות וי"ט ונכון הוא (צד 29). — וראה עוד שם (צד 29) ושם (בצד 99) יוסף שאען הבעש"ט נגד הרמב"ם בהלכה אחת לקרא גם לחרי"ף ולחרי"ש שימנעו עמו, עד שלבסוף תורה הרמב"ם להבעש"ט, ומאז לא נמצא בס' הרמב"ם שום רמז להלכה א'". וראה עוד הערה א' בסוף המאמר.

יודעת לספר נכ, שהבעשים הכיר בחוסא אחד שנתגלגל בצמרדע. והצמרדע גדולה עד מאד עד שכמעט לא הכיר הבעש איזה בריה הוא, ושאל אותה מי אתה, והשיב כי הוא תיח ונתגלגל בצמרדע על שלזל בנסילת ידם. ונתגלגל בבריה זו, שהיא חמיד במים, ותספר לו כי זה תיח שנה שנתגלגל בתי¹. ברור איפוא הדבר, שכונת הבעשים בתשובתו, בן עמי נוסחת, שבתי הבעשים ובן עמי נוסחת מ' הנוכחי, לא היתה אלא זו: מכיון שהאדם מחייב להתדבק באותיות התורה או התפלה רבוק נמור (במכתבו לרינ קומבר) והוא נעשה עיי: שהתקף להקביה בהנהגת העולם, לפי שחשיבה מתלבשת בכל דברי ודבור ממש, וכל דבור ודבור שנתעלה ונתקדש עיי יחוד ודיבוק, הרי הוא בורא מלאך שתופס מקום בעולמו, ומי ששוכח לאמר יעלה ויבוא בשעה שיש חיוב לאמר הרי הוא פונס איפוא בעולמו ומשנה סדרי בראשית, ומי שיש לו חוש הרגשה דקה הרי הוא מניש את השנוי הזה כמו שמנישים בויק חשמלי העובר מסוף העולם ועד סופו, ובכונן דא איא שתהא השכחה מצויה, מי שיועד ששני של הבעשים בהשפעת המלות והנקודות על סדר העולם לא יסתפק אף רגע שכך היתה כונתו. לא בא, איפוא, הבעשים להגיד, שאפשר להיות אדם ישר ואולי גם יהודי כשר בלי יעלה ויבוא כלל, כמו ששכניסים בדבריו כונה זו החסידים החדשים, הם ליה לודעא דאבא דליסא הכי! את תפלת יעלה ויבוא לא רק שיש חובה לאמר בזמן שהונבל לכך עיי הדין וההלכה, אלא שקשה גם לשער, איך אפשר ליהודי להסיר דעתו אף רגע מהחובה הזו, שהרי נשמת היהודי כל כך כלולה ודבוקה באותיות ובנקודות של כל תפלה ותפלה קבועה, שחרי כל כך הריבה כונות מיוחדות יש בכל חולם ומלאפוס², ואם יסיר דעתו מהם אף רגע הרי הוא מחייב עולמות חלילה — ואיך ישכחם?

אבל ההיסטוריונים החרשים של החסידות לא די להם להשתמש באגדות הבעשים כאלו היו אגדות עממיות באסת, ולא די להם להכניס מהרהורי לבם אל תוך האגדות הללו ולפרש דבריהן שלא כצורתם, אלא שצוד הם באים לסיר את הכתובים הללו, להוסיף וגם לגרוע, כדי להשיכם לכונתם המזורה, איוו נסיה מנוכח קשורה בלבם לעשות את הבעשים למתקן (רפורמטור בלעז!) וללחם נגד היהדות התלמודית-הרבנית, כמו שהיה, אותו האיש בשעתו נגד המרושים הרבנים, האחד בא ומתקן את רינן מא' עד ת', ממציא לנו מאגדות ומלקושי החסידות איזה חקוי לספורי, התחלות הנצירות (Origines du Christianisme), לחיי ישו'.

⁽¹⁾ מחר"י צמח בספרו, נגיד ומצותי סספר בשם מהר"י: "סורי האריז ו"ל ראה איש אחד מכמה שנים שמת שהיה מעשים אותי כשרצו להצילתו לסחיזתו על שלא נזהר פעם אחת בשבת שכתב מעט אחר כתוב בלתי כונה ולא נזהר ויצא בו ברה"ק, ונענש ע"י ע"כ, ולחם מבדיל בזה הר"ד כהנא בין דרך הבעשים ובין דרך המסבילים שלפניו (אבן-אזל, חשתי, שנה ה' צד 508), אנו רואים שכבעלי הקבלה כן גם בעלי החסידות היו ספורים מאד על שמירת החקים וההלכות ודיני השו"ע לכל פרטיהם ודקדוקיהם.

⁽²⁾ המקובל המפורסם ר' יצחק יפה, שחי בזמן של הבעשים (אחר מני החבורה של ר' יהודה חסיד ושל ר' חיים מלאך, שעזבו בשנת ת"ס או תס"ג את ארצות פולין והלכו לא"י להביא גאולה לעולם עיי לסוד הנסתרות) — כותב בספרו, "אור ישראלי: גקורות השורוק מרמות על הגלות, ויהי מקץ הימים ופרעה תעלם שיתגלה וחולם, לזה אחר גקורות שורוק שחם ג' גקורות בנ"ל, שהוא כנגד אלף החשישי, אשר בו צדיק מס לפני רשע, וכשיתגלה החולם אב באביר רשעים רינת, ולזה אחר- שורוק בא חולם, ואחר זה בא מלאפוס, ר"ל היינו צדיק יסוד עולם, ומח שחית ער חנה צדיק אובד בצדק וזה חרב ויבש עכשיו ויהי מ"א פוס, ר"ל מלא שזע (דף ל' ע"ב), ע"כ, בכונות כאלו וכאלו שנו המסבילים וגם החסידים.

לפעלי השליחים. השני בא אחריו ומבלי חקור ודרוש הרבה מקבל החלטתו זו. שיש לה מן הקסם של חקירה מודרנית. כמאנע עוברת לסותר בלי כל מקפוק. מי אשר עינים לו. מי אשר קרא את תורות החסידות במקורן ושישן ידע ויכיר. בסובן, את כל המלאכות שיש בעבודת החקוי הזה. אבל משוררי החסידות אינם אוהבים לחקור. הם מהר לקבל את התורה הזו כהל'ם מפיני. והנה הם באים נשענים איש על כתף רעהו ומוסיפים אריח על נבי אריח להיכל מתעה זה. שהוא בניו כלו על אבק פורה. מלקטים איזה לקושים בודדים מתוך מאמרים וספורים. מבלי להתבונן אל אשר לפנייהם ולאחריהם. וכל האמצעים כשרים הם כדי להוליך שולל את הקוראים התמימים, לאחוז את עיניהם של אותם. העכברים הקטנים. אפילו יוזה מעט אין רע...

הנה המקור היותר מחליט. היותר מכריע. למחאת (!) הבעש"ט נגד האלכה התלמודית. נגד התלמוד בכלל. הוא הספור הידוע בשבחי הבעש"ט ע"ד שריפת התלמוד וע"י הבישוף מקמיניץ דימבובסקי. דובנוב בתולדות הבעש"ט שלו מביא את הספור הזה. ואמר בשמו של הבעש"ט. שהרבנים עצמם אשמים בשריפת התלמוד לפי שהם בודים שקר מלבם בהקדמות שקרים. ומביא עוד משם. שהבעש"ט העמיד לדין את כל התנאים והאמוראים. להמלות. הם בודים שקר מלבם. הוסיף דובנוב נסך משלו. ומכבירים את עול הרת על העם "Всёчески отягощают перла. оное время народа". הוספה קטנה שקלקלה את כל שורת האמת! באו אחריו סופרים ודרישו על נס את הספור הזה וסופר חסיד אחד אחרי שחזר עליו מאה פעמים ואחת במאמרים שונים בתמנות שונות. מתלהב עיין כל כך. עד שהוא קורא בפתוס של תמימות. משתוממים אנחנו על אמין הרוח. כביר הרצון (!) של הבעש"ט ותלמידיו. אשר במתי מעט יצא להלחם בהרבנים וחקיהם. טהגביאים לפנים קראו בגלוי ובעל לב עלי החקים: הו תועים ומתעים!... המחזק של החסידות. הבעש"ט. קורא בגלוי ובעל לב עלי החוקים: הרבנים בודים שקר מלבם בהקדמות שקרים והוא קורא לריב נס את בעלי התלמוד. לאמר כי העמיד למשפט נס את התנאים והאמוראים¹.

אבל כמה מנוחך הבאור המוזהר למי שקרא את שבחי הבעש"ט ואת הספור הזה שם מראשו ועד סופו! הבעש"ט בוכה ומוריד דמעות על התלמוד שנגזרה עליו שריפה. והוא קורא מתוך כאב לב: ווי, רוצים ליקח התורה מידינו. איך נוכל להתקיים בין האומות אפילו חצי יום. ושם להלן: במוצאי יו"כ באו כולם להקביל פניו של הבעש"ט ושאלו אותו על הקטרונו מה עלתה. וסיפר להם. כי בעמרו בתפילות נעילה יכולתי להתפלל והלכתי מעולם לעולם בלי שום עיכוב כל שיע חשאי. ובשיע של קול רם הלכתי ניכ. עד שבאתי אל היכל א' והיה לי עוד שער א' ליכנסם שאבוא לפני השיית ביה. ובאותו היכל מצאתי תפלות של חמשים שנה שלא היה להם עליה. ועכשיו סמני שהתפללנו בזה יו"כ בכוננות עלו כל התפלות. והיה כל תפלה מאיירה כשחר נכון. ואמרת לי לאותן התפלות למה לא עליתם קודם ואמרו כי כן נצטוונו להמתין על רומיע שתוליך אותנו. ואמרת להם בואו עמי. והשער היה פתוח. ואמר לאנשי עירו כי השער היה נדול ככל העולם. וכאשר התחלנו לילך עם התפלות בא מלאך אחד וסגר הדלת ותלה מסנר על השער. וסיפר להם כי המסנר היה נדול כמלאך מעזיבה. התחלתי לסבב המסנר לפתוח אותו ולא יכולתי. ורצתי לריב הידוע בסי' תולדות יעקב יוסף (כלו) אחיה השלוני. הכותב. ובקשתי

(¹) ש"א הוורוצקי, העולם ש"ו גליון ג', השלח ש"ו צד 544, ובכ"ם.

ממנו ואמרתי ישראל נתונים בצרה גדולה כזו ועכשיו אין מניחים אותי ליכנס, כי בעת אחרת לא הייתי דוחק את עצמי ליכנס, ואמר הרב שלי, אני אלך עמך, ואם יהיה אפשר לפתוח לך אפתה, וכשבא וסבב את המסגר ולא יכול ניכ לפתוח אז אמר אלי מה אוכל לעשות לך, והתחלתי להתמרמר לפני רבי, איך עזבתני בעת צרה כזו, והשיב איני יודע מה לעשות לך, אבל אני ואתה נלך להיכלא דמשיחא אולי יהיה ישועה מכאן, והלכתי ברעש גדול להיכלא דמשיחא, וכשראה אותי משיח צדקנו מיהוק אמר אלי לא תצעק זנתן לי שני אותיות ובאתי לשער ותיל שפתחתי המסגר והולכתי כל התפילות, ומחמת אותו שמחה גדולה שנתעלו כל התפילות נשתתק פי הקסנינור ולא הוצרכתי לטעון ובטלה הנזרה, ולא נשאר כיא רשימות מהנזרה ע"כ¹.)

אחרי השמטת המון ההבלים והיחירות שיש בספור זה, נראה ברור עכ"פ שהמאורע הזה של שריפת התלמוד נרם צער גדול להבעשים ושהוא השתדל השתדלות מרובה אצל פסליא של מעלה להעביר את ידו הנזרה, ואיך אפשר, אימא, שפחאום תהיה רוח אחרת אתו להאשים את בעלי התלמוד עצמם שהם אשמים בכל היעה הזאת? איכ אימא וכי בכדי ננוחא ננח וילולא יליל? אם התלמוד הוא פרי רוח שקר וכל התנאים והאמוראים חייבים בדין על החקים שבראו מלבם להכביר אכסם על ישראל, מה יש מה לבכות ולהתחנן לפני הקביה לבטל את רוע הנזרה? אדרבה, ישרף התלמוד, ישתקעו החקים, הרעים וההלכות המעיקות, ולא יאמרו עוד ולא יעלו עוד על לב נכמו שחפץ היה באמת-פראנק, שהיה הסבה לנזרה זו! כל מי שיש לו מוח בקדקדו ולב להבין הוא יכיר חיקת, שיש לו פה עסק עם איזה ידוה של, תעודה היסטורית, שנעשה בכונה כדי לענוד לראש הבעשים עטרת מתקן שאינה הולמתו, אבל מי שהוא מבקש את האמת לאמתה לא ילך בדרכים נפתלים ונלחים כאלה, היה היו סופרים, משכילים, שידעו את חובתם לאמת ולא הסירו דעתם ממנה אפילו בשעה שלמדו סגנוניא על החסידות והם נתנו לנו באור נכון להספור הזה, שלא היו מעריצי החסידות עכשיו רשאים להתעלם הימנו בשום פנים, אלו היה נכח האמת דרכם².)

אבל כך דרכם של אוהבי הזרות ושל בעלי הנטיות הריקדנטיות, עולמות המוכים הם רואים תמיד, לא אמתת המציאות והמבעיות, אלא הרמיון המקולקל המסורס הוא מדריכם ומנהיגם, ומרה אונגית זו, מכיון שאחוז בה, הרי היא הולכת כרוכה אחריהם ומלפסתם, ונוסלת מהם הנבירה להורות על האמת אפילו במקום שהיא נראית לעינים, לאנשים האלו יש צורך פנימי בורות, בתהפוכות, כדי למלא בנדיד-

¹ שבתי הבעש"ט 27—26.

² ראה שלום על ישראל, חיג מאמר השקפה לטובה צד 89—87, והוא סבאר שכונת הרברים באותו הספור הוא, שחרבנים המתורדים בעלי החלוקים והתפוללים, שצוה עליהם כל גדולי ישראל לסדרי תורה לשמה, "עמדו לקיים כל התנאים והאמוראים", כלל שהתנאים והאמוראים העמידו אותם למשפט על שהם, הרבנים הללו, עקצו ועוהו דבריהם בפלפול (ועי' עוד הערה ב' בסוף ההאמר), ויד כהנא בספרו אבן אבן (השח- שנת ה' צד 562) סבאר, שבנות הבעש"ט דרביו, שהרבנים בורים שקר מלבם בהקדכות שקרים" היתה על הרבנים המועשים (שלא מגדולי הדור) שהשחפסו בזכות הראשון עם הפראנקים בקמיניץ, שעליו ידובר בכל הספיר, ואומר, שהם לא שצנו כהגון והעלימו וכזבו בדבריהם, ובשכיל כך נהגלתה תרמיתם ונצחו הפרנקיסטים באותו פולסם כירוק, וריד כהנא מוכיף עוד, שיתכן משום ששסעו את הבעש"ט מדבר כך עיד דוכוח הראשון ע"כ בדרו בו לתוכות השני שבלבוב שהוא הוא אתה מהמתוכתים שם.

עצבים את הרקניות שביהדותם, שבנשמתם היהדות, ובחסידות — הם מצאים מקום להתגדר בו...

וזלת שתי האגודות שזכרנו אין כל מקור באגודות חסידים לתכונתו של הבעש"ט בתור מתקן. כפי שחצו לאותו מעריצו החרשים, או בתור מחרש, שהכנים איזה חוכן אנושי חדש לתוך עולמו של ישראל.

* *

*

ב. לקוטי אמרים¹. ובתורת² אין אנו מצאים ניכ כל רמז להתגדרותה של החסידות כנגד תושבעים, כנגד הרבנות התלמודית, נמצאים אמנם בספרי ר' יעקב יוסף מפולנאה, ומדריג איזה מבטאים חריפים נגד הפלפול התלמודי וגם נגד ת"ח שעושים תורתם עמדה להתגדר בה שלא לשם שמים אלא לשם כבוד או לתקות שכר, אבל אין לתת לזה ערך מיוחד. דברים כעין אלה, ועוד הרבה יותר חריפים מאלה, אנו מצאים גם בספרי הרבנים בעלי ההלכות עצמם, שהתערעמו והתלוננו על איזה מחבריהם שאין כונתם לשם שמים אלא בשביל קבלת פרס בעוה"ז. מי לנו גדול בבעלי ההלכות מר"י קארו בעל השו"ע בעצמו, החוטא היותר גדול, לדעת מעריצי החסידות עכשיו, וגם הוא יורה דברים כמתלהמים נגד בן זמנו ר' יוסף סאיאמאצק מסאלר ניקי נחה היה דוקא מקובל גדול, ובכן — לדעת המרגישים החרשים, אחר מחברתם, — הוא היה רבו בקבלה של ר' שלמה אלקבץ בעל השיר, לכה דודי וניסו של ר"מ קורדובירו בעל (הפרדסי) וכותב עליו כספרו מניד מישרים³; ולהיות נברא דבא דשלוניק הרי"ט לא ממלך עמיה בנין להוטאת דאית ביה בתר ממנא ושררותא (דף ל"ב). ומי לא ידע כל מה שכתבו בנידון זה הרבנים בעלי ההלכות והחרושים מימות הרמב"ם (בפירושו למשנה אבות פ"ד) ועד הישיל ועד יעב"ץ והגרי"א (מבלי לדבר דבר ע"ד מחברים רבנים, מן הצדי כריש אלעמי בעל, אגרת מוסרי, שחי בומן נירוש ספרד וכיו"ב). וכמה נינו אלה את הרבנים היהירים המתנאים בפלפול ואת המדות והתכונות הרעות, שיש למצוא לפעמים במוסרים ובהנהגתם ובדרכי הוראתם. בדבר הזה לא היה כל מקום להחסידים לחדש כלום, מהמק הרבנים בעצמם קמו אנשים אשר גלו עון חבריהם ומני זקנים לא נהדרו, אין זה סימן של ננאי להרבנות. אדרבה, זהו סימן של כחות חיוניים שהיו צבורים עדיין בחלק גדול מן הלומדים והיודעים, רק הנוף שלא גם ליחוד עדיין לנמרי מוצא בקרב עצמו כחות של התגדרות למחלה מסוכנה שמתדבקת בבשרו, והרבנים לא חכו להתגלות הבעש"ט וכל קדושו עמו, שיבואו אלה ויזכיתום על פניהם, תמיד נמצאו רבנים שנלו עין רבנים בתוכחת מגולה מתוך אהבה מסותרת⁴.

¹ וכמה מנוקד הוא הדבר כשכאים עכשיו מעריצי החסידות וחפצים לכרוא לנו, טפסים רבני מתוך איזה יוצאים מן הכלל (יוצאים — למקרים רחוקים מאד), שהרבנים בעצמם הביטו עליהם בסדר ראשונכאב לב, ואחר מהם חפץ להחליט מתוך דברי בקרת אלו, ש בכלל (!) היה מוסר הרבנים, שומרי מצוות ולומדי תורה והלכות, מקולקל מאד, שהיו אוהבים תש"ס גכול, מנה יפה, תרגילים פסומים וברבורים אבוסים, וי שוח היה כל פרי חייבות! — (השלח תרס"ח, צד 539). איך שהיה, לא היה להספור החסיד הוות לשבח עכ"פ את הקורה שבעני צדיקו וגדוליו, שבשעה שאלה בונים להם משור עניים ומגולת הרבים מירות כסף ומאכלם מצדני מלך, בשעה שהבעש"ט עצמו, מיסד החסידות, היה רב שתיא, במחילה, וחיה, תובע בפה⁵ (ראה שחי הבעש"ט צד 56 וצד 107: "כששתו אמר חבעש"ט הלא יינך טוב למה כוסך קטן, והשיב הבעש"ט כי סכנה לשתות כוס גדול ויאמר הבעש"ט אין אני סתירה מזה". ובכ"ס), ובשעה שהצדיק, והמרגיש היותר גדול

אמת הדבר נ"כ, שאנו מצאים לסעמים באיזה מספרי החסידים, שהם מרימים את מדרגתה של תורת הגמטרות למעלה ממדרגת התורה הנגלית (ההלכה, תלמוד). אבל גם כזה לא חדשה החסידות כלום. הלא כן הוא דרך המקובלים מאז. עוד בעל הרעיא מהימנא כותב: בנין דעתידין ישראל למיטעם מאילנא דחיי, דאיתו האי ס' הודר יסקון ביה מן גלותא ברחמים ויתקיים בהן ה' בדר ינחנו ואין עמו אל נכר, ואילנא דמנוח ורע דאיתו איסור והיתר, מוטאה וטהרה לא ישלמו על ישראל יתיר... פרנסה דלהן לא ליהוי אלא מסטרא דאילנא דחיי דלית תמן לא קשיא מסטרא דרע ולא מחלוקת מרות המוטאה... בומנא דאילנא דמנוח ורע שלטא אינון חכמין לית להן אלא מאי דיהבין להן חולין, ובומנא דשלטא אילנא דחיי אחכמייא אילנא דמנוח ורע... דאינון לא מעמין מאילנא דחיי וצריך לון מתניתין באיסור והיתר מוטאה וטהרה (ס' נשא). וידוע הוא נ"כ מחלומי של ר' חיים ויטאל בענין הפסוק כי יקרה קן צפור, אפרוחים אלו בעלי משנה, בניו אלו בעלי קבלה, שאלו הם בני עליה בצורת אנשים (שבתי מהרחו ד' י"ג ע"י הקדמת ס' התקונים). כן ידוע הוא נ"כ מה שכתב רח"ו בהקדמת ספרו סע"ת, שלומי תורה דומים לאנשי דור הפלגה, שכוונתם לעשות להם שם, אבל מי שזעזק בחכמת הגמטרא מלין לו ר"י תורה, ואמר עוד: אל יפריד אדם עצמו רוב כחיו בעסק ההלכה וזאת שעה א' או ב' ושאר היום בנשמת התורה שהיא חכמת הקבלה, כי אין ראוי להיות רוב היום בטלבוש התורה, והמעט לזה כי עוון בפשט ההלכה והמלבוש אשר שם דביקה הקליפה (שער חיחודים). גם בעל השליה אמר, עשר ידות למארי קבלה על מארי דמשנה ואל יתירשל אדם מלמוד אותה מן יפעת, כי על כל פשעים תכסה אהבה והשניאה והיא עריכה לפני ה', ע"כ (מאמר ראשון ח"א). גם רמ"ח לתצאמו, שחי בומנו של הבעשים (נולד בשנת תס"ו ומת בש' תק"ז) והיה חושב א"ע נ"כ לסעמים למשיח, הרים את מעלת הקבלה על ההלכה, והאמין שרק ע"י תורת הגמטרות שלו ינאלו בני ישראל, ובוחר תגינא שלו הוא כותב: קס רעים מרים ודאי השתא איהי זמנא לאהדרא שכינתא לבעלה בהאי חבורא וביה יתמרקן ישראל פורקנא שלימים ע"כ, ועוד שם: איתעביר דר תנינא דא דביה ישתלם פורקנא לישראל... וזהו דא לא יתמרק מעלמא, דהא בכל יומא

שבראשונא החסידים, עומד דורש, שכל המלא גרונו של צדיק יין כאלו מנסך יין ע"ג המוכה (לקושי מהר"ג). היו הרבנים מתוך עני דלות באהלה של תורה ומפזרנים את בני ביתם בלחץ וברוחץ שאין לשער. אין אני חפץ לחזיר פה את חירות פתי המתנגד חיותר גדול חגריא מוילנא, שלא נהג רבנות מעולם, שלא היה לא ד"ץ ולא ס"ץ ולא עשה תורתו קידום ושאלת הכלכלה הגופנית לא מצאה מקום בעולמו כלל (*). אבל מי לא ידע את חיי הרבנים בכללם, איך שהסתפקו אלה בקב חרובין מע"ש לע"ש, ורק אהבת אלהים ואהבת התורה, שבה ראו חזות הכל, היתה תגינא כל היום, ובה מצאו מקור חיים לרוחם ושקו לעצבותיהם חיבשות. לחשוב נגד האמת בדבר שחאו כל כך נלח ומפורסם, רדושה באמת מרת חסידות מרובה...

(*) „ידוע הספור על דבר השמש, שהיה כביא לו פעם בפעם את מעט הכסף ששלחו על ידו גבאי קופת הצדקה בשביל פרנסתו ברוחק, והשמש מעל בכסף הקדוש ולא ספר לתעודתו והג"א עשה א"ע כלא ידע ולא גלה זאת לשום אדם לכל יתבייש השמש ולכל יקפח פחית, וכאשר כבר תגיעו המים עד גפשות אשת ועולליו, אשר צעקו ללחם ואין, אז צוה עליהם לכל יפרסמו חזר, אך יען לאשתו הגנועה שחלץ עם בניה הקטנים לבתי שכניו בעת אכלם, ודרך הקטנים ששקשים ללחם בראותם אותם אוכלים, ויתנו להם, עד שחלה השמש וגסה למות, אז התורה בפני כל על חטאתו אצר חמאי (תולדות הג"א, צד 80).

יתוסף ויתרבי עליה. מיניה יתפרנסין כולו ישראל ואפילו כולו מלאכי עליאי יתפרנסין מיניה עליא ותתא, ובשעת דתסגא חכמתא בעלמא דכתיב כי מלאה הארץ דעה וגו' יתן כולו ישראל מעמין ביה מעמא כל חד לפום חילא דליה וכי¹). אך שהוא, גם במקצוע זה לא חדשה החסידות כלום וכשם שלא היתה כונת המקובלים בזה לבטל את התורה הנגלית בהלכה למעשה (כמו שעשה השי"ח וחזין והגנורים אחריו, לפי שחשבו שזמן הנאולה כבר בא, כך גם כונת החסידים לא היתה כלל וכלל לבטל ההלכות הדינים, מה שחדשו החסידים נגד הרבנים זו לא היתה איפוא, המחאה נגד ההלכה החוק, להסיר סבל האופוריסט של התלמוד הדבנים מעל שכם העם, אלא הכנסת הויות חדשות לתוך עולמו של ישראל, הכנסת אופוריסטים חדשים וגורות חדשות, ואלה להוסיף על הראשונות, צרות חדשות שמשכחות את הראשונות... מה שעשו המקובלים לפניו בבור יחיד סגולה ובשביל יחיד סגולה, באו החסידים והפיצו בהמן — ובוה כל חידוש! אותה תפלת יעלה ויבוא בעצמה, שהיו המון התורנים מתפללים אותה ומכונים את לבם בה לאביהם שבשמים ע"י פירוש המלות בלבד (שהרי הכונה בתפלה היתה עיקר גם לפני בא החסידים, ואמרו: תפלה צריכה כונה, ותפלה בלי כונה כנף בלי נשמה, ואמרו: רחמנא לבא בעי ואחרי כונה הלב הן הן הרבנים וכיו"ב), באו החסידים ואמרו, שאדם מישראל צריך לכוון בה עוד כונות מיוחדות בכל אות ואות ובכל נקודה ונקודה, אין אות שאין בה כונה לזיא או לסיא למפיט או לסמאל, אין קמץ ופתח שאין בו כונה לאיזה מלאך או לאיזה שד, לשכינה או ללילית, ומנו אותיות והמצאיו נמטריאות ורמזים וסודות והוציאו את המתפלל מרעתו ומעולמו... מוכן מאליו, שהוספה זו מפני סודיותה וזרותה נמצאו עליה בקרב המון קופצים הרבה, ביחוד בקרב עמי הארץ הנסים, האוהבים תמיד את הוריות והסודות, כשיש אפשרות ע"י להתיר מעט ולהתיר מעט בעיני הנסים והשפלים מהם, ואפשר שאיזה מעיה הללו נדרשו סאה ומדקו סאה, ועזבו את העיקר מפני המפל, הן המה הבורים ההדיוטים, שהנהגתם המחזרה (ביחוד בשנויי הנוסחאות, שהורשו רק למקובלים מפורסמים בדורם, וביחידות של תוספות קדושה כתפילין דרית והלבשת תפילין בישיבה וכיו"ב) העירה חשד בלב הרבנים שבדור מקורבי הנריא, מצורף לזה, הרבה מהמני החסידים הללו בהשענם על מאמרי חז"ל (תפילין צריכין נוף נקי, חסידים הראשונים היו שהיה שעה אחת ומתפללים, אל תעשה תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום וכיו"ב) הרשו לעצמם לאחר מעט זמן קיש ותפלה ע"י שנמנו לצריכהם יותר מן המדה והאריכו בתחנונים שעות יתרות, שגם ע"ז היתה תרעומת המתנגדים גדולה, וביחוד גדלה תפיסת הנריא על מה שהרחיבו הבעש"טנים סה בכונת הדברים, מלא כל הארץ כבודי, ואתה מחיה את כולם לאמר, שהם דברים כמשמעם ממש, שהקביה משרה שכניתו גם על מקומות המסתמים כביכול או שיש אלהות בעצם ובאבנים

¹ תורת הקנאות ליעבץ צד 98, ובכרם חסד ג' צד קליה סכ"י שסטר תת' אלמ: צי. אין ספק שרוח-עושים זה, שהיה מלא בכל ספרי הקבלה מימות ר"ם דיליאן — לצפות לגאולת ישראל ע"י תורת הנסתרות והרמזים, רעיון זה עצמו הוא שהשפיע גם על הבעש"ט להגיד במכתבו לר"ג קופיבור ניסו — סכתב מלא חבלים תוצפה ויחירות שאין דונפתן — שעל שאלתו למשיחיות ממתי יבוא מר", השיב משיח, שיבוא כשתתפרסם תורתו של הבעש"ט בעולם (שבחי הבעש"ט), ואך להנם רואים מעריצי התמידות בדברים אלה איוה, סוף, חדש, שהיו אין סה כל חירוש וכל שום, מקוריות כלל, אחרי כל הבלי בעלי הנסתרות שקדמוהו.

ממש. — דברים שבעיקרם ניכר נאמר ונשנו במסרי המקובלים שקדמו להם ואסילו בתלמוד ובמדרשות למעשים⁽¹⁾. אלא שלא הכירו עיו כל כך הרבה כמו הבעשטנים. לפי שלא נדרשו עדיין סתרי תורה אלו בהמן ובפרסום עד אז. — אלה המה. התועבות הנחלות והחמאים הנוראים שעליהם הרעישו שמים וארץ הנריא ותלמודו ריח מולוין נכס'. נפש החיים⁽²⁾. ושראשוני החסידים התנצלו עליהם תמיד. חמאים נגד התלמוד והמסורה מלבד אלה שזכרנו ונבדצמרה לזה גם ענין שחיות סכיני השחיטה שנפלטו בו הבעשטניים. כידוע לא מצאו בין החסידים אסילו קנאי המתנגדים בשעת חידום היותו ועומה. ואין ספק בדבר שאלו ידע הנריא האמת כמו שהיא. ואלמלא היה חושד את בני הכת הזו. שנתסמו במינות של שיץ או פראנק, שרישומם היה אז ניכר עדיין הרבה במסלנות ישראל וביחוד באותן המקומות ששם צמחה החסידות⁽³⁾. לא היתה לו כל סבה לצאת נגדם בתקף התרמות. שדרי דברים אלו וכיצא באלו שמענו גם מפי גדולי התלמוד והרבנים. שהנריא בעצמו לא המיל ספק בצדקתם ותמתם. ואין ספק ניכר שלפיכך גם לא היתה כל השפעה להתרם של הנריא בחיים. ולא רק מסני

⁽¹⁾ לשם נלה חקביה למשה מתוך הסנה ללמד שאין סקום פני בלא שכנה ואסילו הסנה (שמות רבה פ' ב'). כי שבת מכל מלאכתו, ממלאכת עולמו שבת, ולא שבת לא ממלאכת הצדיקים לא ממלאכת הרשעים, אלא פועל עם אלו ועם אלו (בראשית רבה פ' י"ב). ויעלו בית יוסף גם הם בית אל וח' עמם, חלכים לעבוד ע"ז וחי עמם (פסיקתא עשר תעשר).

⁽²⁾ דל הנריא במכתבו לנכבר מינסק (בש' תקנ"ו), מתכנים בשם חסידים חסד ודאל דור מה רמו עניו ומלין לצד עילאה ימללו אלה איהיך ישראל, כל עין וכל אבן, ומגלים פנים בתורה שלא כהלכה על הפסוק בירך כבוד ה' ממקומו ובפסוק ואתה מדיה את כולם, ע"כ. וזיל הנריא: "אם יקתו לבנו לקבוע כנו מחשבה כוז שבכל דבר ובכל סקום הוא אלהות גמיר תוכל להולר מזה הריסת במה יסודות תודחק וכ', אלא חכונה מכביח היא על התשנחה תרבונית ודעו: השוב שבכל כעשיו".

⁽³⁾ שבת יצבי מה בשנת תל"ז (או תל"ז). לאחר מותו קמו מסיתים ופדחיים כפולסוף פלדנשין, שבת ירפאל, קדרווי, מרדכי אייוע: ששאט, אכריס קונקי ונחמיה הכתן, כל אחד מהם חשב איצ' יסויה בן יוסף, והמזיכו יתדו פעולתם עד שנת ת"ס. בשנה התיא (ולדיק בשנת תס"ג) יצאו למסעיהם דרך ערי פולין ופאראליען חיים מלאך (או מחלך) ויודרה חסיד וכנתתו במספר אלף וחמש מאות ומנמת פניה לאי, ליסר שם מרכו ורועו ולהביא נאילה לעולם ע"י למוד הנפטרות של שיץ. בשנת תס"ה. יצץ ח' חש הק-טוני נח: היה חיון. שהתחיל מלחמתו במספרו בשנת תע"ד והמשיכה עד שנת תפ"ר, ובאותו זמן עצמו היה "תבר לאיש משחית" ליכל פרוספיץ ויחדו הפיצו ברבים רעות מפסידות לביסול התורה והמצוות. בשנת תפ"ה ותע"ז יצאו הציר כפולין על פי שליחות, הכת המסוקעת רשפי הוירע, אצנת שיץ האוריה בעולם ירהיה כלל היהדות אח"י (תחק"ג צ' 76). "כששקפה הארץ ד' שנים" קם בשנת שק"ץ הוא לכס הבחיר כיח לוצאטו ואמר איצ' שוהא. משיח אלהי יעקב ובא לקבץ "הפוזוים" וחבר ק"ג מוסרי תהלים שהם מס. רמא דיוכרא לאפרס תחת קיץ מזווי דוד שהם לספרא דנקבא". ולאחר שהחרסו ונתגדו ב" אלה בכל מיני חומות ונדוויים בכל כשך חשמים חלו בגיל רעותיהם הנפסדות בעניני היהדות, ככל זאת עדיין חבמות לא סרו והשרשים הארסיים לא נעקרו. בארץ פולין ביותד כמותו מאקטויע נשארו ובגליל לבוב ובפרשות כבחים, בולקווא, ובפודחין וביוחסיין ובתא: ארעק, ובולמשיב ובמינשעוב ובפראג ובניקולשבורג (שם 60, 70, 120) ובמחוזי פאראליען (עדות ביעקב). כל איה הם המסוקות ששם נטמנו ונתבוללו בקרב החיות שיר הכתות הללו ומהפסדות האלה יצאו אח"כ בזמן אחר גם ראשוני הבעשטנים גם המרגנים. תודותיהן של הכתות הללו, וביתוד תורת חיון, חיו כל כך מתובלות בסודות חקבלה וכל כך קרובות לה ביותן וכצורתן עד שאין להתפלא כלל שגם רבים מגדולי החכמים נחטו או במצודתן ואין להתפלא ג"ב שאפשר היה להנריא לחשוב, במינות זו גם את כת החסידים תבעשטנים. וראה עוד הערה ג' בסוף הסאמר.

שכנלל כבר נוסל אז מעם החרם. אחרי כל התסיסות הרחניות שהתעוררו בישראל עיי שיין, חיון וליבלי פרוטסיין, עיי רמיה לצאמו ומחלקות יעביין ורייא ותעלולי הפינקים, עם כל התרמות ותרמי חרמות ונדרים ושמתות מצדדים שונים במשך של ק"ל שנה (מהחרם הראשון נגד שיין בשנת תכ"ז עד החרם האחרון נגד החסידים, בשיי תקניו, מבלי לדבר כבר עיד התרמות והנדרים. שקדמו לזה מצד בעלי המחלקות בעד וכנגד. המורדי ואח"כ בעד וכנגד. הוהרי, עד שבאמת נעשה החרם למין נוסחא סמיאירומיסיית, למין מוססא דשטרי, וכל האלות והקללות הנכרות עם כבוי הגרות ותקיעת השופר וכל המלות הנוראות, לעקרי לשרש, להודם לרודם עד מקום שיד ישראל מנעת, למותחם על העמוד וכו' וכו' עפ"י נוסח הכלבוי, לא היה ערכם אלא כעין, ואנא אפלה ואוקיר ואוזין יתיכי ליכ"י הנקראים בכתובה מתחת החופה עם נרות דולקים, שאין איש שם להם לב ואפילו החתן והכלה בעצמם אין משגיחים בהם) — לא משום זה בלבד לא היתה כל השפעה להחרם של הגריא בחיים אלא גם מפני שחציו החמיא את המסדה, הגריא ירה את חציו אל האויר הריק; האויב לא היה ולא נראה, משום — להרים! ויש להצמער באמת שלא נתן הגריא — כפי אגדתם של החסידים, שאמנם לא הוברה עדיין¹, — להרמיא מיטשםק ולהרשינ מלאדי לכוא אליו לברר לפניו מענותיהם, הוא היה בא תיקף לידי הכרה ברורה, שאין בינו וביניהם כלום, שאין החסידות על צד האמת אלא כגונא דילה של הרבנות, ושאין בנפש האנשים החסידים הללו כל נסיה לבטל תורה ומצוות, אלא להוסיף הבל מעט... ולא עברו באמת ימים מועטים עד שנוכחו גדולי המתנגדים שאין החסידים הללו אותם הכופרים והפוקים כמו שחשבו עליהם בתחלה, והיותר נלהב בתלמידי הגריא, ריח מולחין עצמו, כפי המסורה, כשנודמן אח"כ לפונדק אחד במינסק עם רשיו מלאדי התורה לפניו על חטא שחטאו נגד החסידים בהרהור הלב ובלזות שמתיס (פ"ר, השחר שיה צד 97), וגם כעיס, מצרף העבודה החסידית מספר: אני הייתי בעצמי בשיבת וואלאוין וידעתי נאמנה שהנאון ריח היה מקרב מאד את החסידים, גם בהודאה זו על האמת אנו רואים את ענות דחם של הרבנים המתנגדים, שגם בתחלה לא היתה להם כל כונה אחרת במעשיהם אלא אהבת התורה ולשם שמים בלבד, ומכיון שראו שמעו הודו ולא בושו, אך שהוא, אותם הדברים שנאמרו מפ"י גדולי החסידים וכמו שנאמרו לא היה בהם כל חרוש נגד כל הנאמר בספרי הרבנים והמקובלים מאז ומקדם, וכודאי הולכי רכיל ומחרתי ריב אשמים הרבה בדברי התרמות והשמתות של הגריא, וביחוד אשמים בדבר אותם ההמונים הנסים ועמי הארצות שזכרנו, כל האילימנטים היותר גרועים שביהדות, כל אותו האספסוף המנושם והנבעז והבלתי מנוסח, שחפצו להאחז ב,החברה העליונה של אותם השותים ייש לשם תקן ועושים כל ימיהם כתנים לשם שמים, כל אלה שנשפתו לדגל החסידות בראשית צמיחתה (והיא לא החזירתם למוטב!), שהתחילו מוסעים בתור יודעי ח"ג על ראשי תיח בנאווה ובת, לזלזל בתורה הגלית ולומדיה, להתפלל בשנויי נוסחאות ומנהגים עפ"י הוהר וספרי האריי להתקדש במבילות מרובות ובעשיית צרכים מרובה ובעישון לולקה, אלה הם שמתוך שנאתם המרובה לחיה, מתוך חרפתם ונסותם ומתוך מעשיהם המכוערים והמקולקלים שהיתה בהם הרבה מ,נשיכת חמורים, הם הם שהעבירו את הרבנים על דעתם לפעמים לצאת נגדם בכלי זין שבידם — בשופר ובכבוי גרות, אבל אין ספק בדברי, שברעת

¹ עיי' וסיר עריצים הב' צד 59.

שחקני החסידות לא היתה כל כונה לחדש ולהקן — וגם לא חדשו ולא תקנו באמת מאומה. אלא הטיפו וקלקלו הרבה. המה היו שומרי מצוות לכל פרטיהן ודקדקיהן בכל המצוות הרבניים¹⁾, אלא שחקעו איע יותר מהם בסודות וברימים, שעבדו איע יותר מהם לרציסמים של הקבלה המעשית, למקדאות סרחות, לצרופי שמות וליחודים ולהעלאות, לכל האומוריסמים הרבים שהיו כבר לישראל: התלמוד השריע ונייכ, באו אלה והטיפו אומוריסמים חדשים: את בעלי הסוד והמוסותים, בעלי ההיות ודמויות, את הצדיקים ובעלי הפדיונות, האמונה הסמיה נתגברה עד לידי מחנק נפש. התפשט האיש, האומותמיה של ההכרה האישית, הלכו ונתדלדלו יותר ויותר, היהודי נעשה עבר לא רק לספרים, לאותיות, אלא גם עבד לעבדים שכמותו, לכנוסא של שרלסנים רחניים.

היכן יש מה מקום להודקמות קומתו של היהודי? היכן יש מה מקום, לתחיה ולהתחדשות?

אותם המורים והרמתיים, התפצים למצוא בהורמים המיסמים של היהדות בשתי המאות האחרונות את עקבות השאיפה, לתחיה ולהתחדשות ומעמידים בשביל כך את החסידות בתור מחאה נגד התורה המצודה, נגד ההלכה והחוק, פועים הם בחלוקה האדריסאות, לא בחסידות כי אם בשציונות, לא בספרי יעקב יוסף מכולנאה, האפוסטול הספרותי לתורתו של בעשיס, אלא בספרי נחמיה חיון, האפוסטול הספרותי לתורתו של שיין, צריכים אנו לבקש עקבותיה של השאיפה

¹⁾ ויל בעס, דרכי צדק בצוואות, מוזיר אני בכל תוקף ועוז להתפלל כל התפלות בזמננו, כי זה עון פלילי שנהגו ברור חזה לעבור וזן קיש ותפלה, ולא כן עשה חכמים ז"ל ותלמידיו הצדיקים האמתיים ע"כ, ובס', באר משה" לכן הרב סקסוניץ נאמר: כמה פעמים הפליג אמרנו בנגות האמתים וזן התפלה, באמרם שאין כעת הזמן הראוי שבוואי אין זה משלימות העבודה, ע"כ, ויל תרב חציק תחסיר מידעשוב: אם ראית שהרב עושה לעצמו אויה דבר שלא בדרך התורה כגון שמאחר וזן תפלה וכו', לא תאמין ולא תשמע לו, אפילו יאמר לך שקבל זה מאליהו הנביא, ואפילו נגד תקנת חכמים בלבד אל תשמע לו, וזל ית"ש שכל בעלי גלוי אליהו האמתים, כמו בעל חזון והרמב"ן ותבריו וחאר' ויל והבעש"ס ו" לא אמרו לנו דבר אחד נגד דברי הגמרא והתלמוד אפילו כל שהוא, לכן אחי הודר בזה לשקול כל דבר כפלט מאונים שלא יהא חילול נגד התלמוד ופסקי הפוסקים ע"כ, ויל בעל, מצוק העבודה: ע"ד, דקדוקים מצוות" ששאלת חכל יודעים שהחסידים והזרים ומדקדים בכל פרט ודקדוקי מצוות יותר מחמתנגדים". סיף דבר, אנו אין לנו בכל הענין הזה, ובהשקפנו אל רוח החסידות באמת בפי שנתבטאה בחיים, אלא לסיום בזה כמה שסיים היינה את מליצתו הירועה ע"ד מחלוקת, הרב והכסר... ויפת אמר תראינא (בהקדמתו לחיב מספרו שעי'): "אלו ואלו (החסידים והמתנגדים) מקפידים ומדקדים עד כתום השערה, על מנהג קל שבקלים, נפילות תשליך וכפרה, אלו ואלו מחזיקים בנשנות ומפקדם אינם זדים (פסיעה קטנה מה היא שיתירים פוסקים לצדי דרכים, מאחרים וזן קיש ותפלה ומקדמים עשיות צרכים), אלו ואלו אדוקים באותיות ומדקדים ברזים ורזים, אלו עוסקים בהעלאת ניצוצות ובקבלת פדיונות ואלו מתבטחים בחלכות מוקצה ומנו בדיני סמנות". ועד לו שם בסוף המאמר, השקפה לשבחי (ח"ג 46): "החסידים והמתנגדים אחרים, שקדושת התלמוד למעלה מקדושת תושב"כ וכל הש"ע והפוסקים מתסציתו הם שותים וכל הנוגע בתום חשקו שלחם כנוגע בכבת עיני כביכול. והכשכילים אומרים שכל התלמוד כולו חורבה אחת היא מזהרבות ירושלים ובבל, והש"ע והפוסקים עליות רעועות ומרועעית על גבי חן, שחיים או סוד עתידות ליפול. ע"כ.

הזו. החסידות, כמו שכבר ראינו, לא בלבד שלא בקשה כלל לשחרר את רוח היהודי מתוך תורת הגלות, אלא שבאה והוסיפה גלות על גלות, והוסיפה כבלים חדשים בעשותה אונים להכללים שקדמו וגם תפשה בקורי היותיה את השדרות שעמדו מבחוץ ולא נשקעו עדיין במים פנים של תורה... רק בהשיציות ובספרי מינות של נחמיה היון וסייעתיה אנו מתאים את הנסיון הראשון לצאת מן הגלות, להשתחרר מהמסור של הגלות ומתורת הגלות, לחדש את היהדות מתוכה, לשחרר את האדם שביהודי ולהחיותו באהבת היום, ובאהבת העולם (של המציאות, לא של הדמיון¹). ואין ספק, שהתמיסה הזו השנייה, שהיתה מכוננת ביסודותיה האנושיים ובקריה העקריים (שררי בפינים היתה גם מוטלנה לפעמים חרה בקצוניותה) להתחדשות החיים באומתנו, היא שמנתה דרך גם לפני תנועת ההשכלה שבאה אחריה (אולי באמצעותו של נעים וזמירות ישראל רמיה לחצאטו, סמל היסוד, שלא ברזו ולא בפרצה דתקה נכנסה לחדש עולמו של ישראל, כמו שמשתדלים מעריצי החסידות עכשיו להוציא מתוך תורותיה של זו, אלא בריש גלי ובפירסום, בגאון ובעז, במלחמתה העצומה עם

(1) כל פרטי הדברים הללו נתבארו בספרי אשר אתי בכתובים, תאחרים והמשייחים בישראל, כי שם מקום, ואביא בזה רק גרגרים אחדים מתורות היון לדוגמא: בספרו, ואביא על חזיון, הוא אומר: "ותנה בזה פנים משה (רכנו) ב' דברים: הא' שעשה זיוג (בין ישראל לשבינה) בזמן שאינו ראוי והתגברו הדינים למאד, הוא סלע הסלע לוקט וסלע המדברה, המבואר בכל המסובלים ובכל הזה, שהתעורר דין וכו' ובייש ידע שהיה במד דין לכן אמר שיטה ויקרא במד הטיה כניל לעשות זיוג, וב"ה שהוא סוד רחמים מיון לחסכים כאמרו שיטה ויגברו הדינים, אך אמר קורא כדרכו ולא יטה כלל וכו' ופניו שהבבליים אינם בקיאים בחסיה כפי ש בדור הפלגה וכו'. ע"כ כפי העתקת יעביץ.

בשלה של תורה זהו קיומה ועיי העונות והחטאים ועזיבת התורה ויבא תפן העולם" (תהקי: 85, 86)... השכינה כבר עלתה ונתקנה ולא נשאר לקליפות אחיה כי אם אתעיר הועיר ואי אפשר לתקן את הועיר מצד הקדושה רק עיי דברים שלא כדרכו". (תהקי: 81). "מה שאסרו המסתכל בד' דברים ראוי שלא בא לעולם, כוננם שחיוב הוא לחסכל, ופי שמתכל והעיי הוא נקי וטהור מכל חטא, כקטן שגולד רמ" (שם 61). יעוד מהיה אתה לאמר שתרונני אין חסכים תופסו... ועתה טקח עיניך וראת כלל גדול הזה שאני מוסר לך לקיום דברי והוא אחד מן הגדולות ובצורות שאמרת, כי בצלם אלהים עשה את האדם, ומבשרי אחזה אלוהי (שם 83). הפסוק האחרון פבאר את הראשון, והן חן נופי תורת המסתורין השנייה, שמיטיב את האדם עצמו לשותק במעשי בראשית, למדון ולא להלום, ומוריים אותו מכל המצוות שבתורה עיי המסתכלות כמה לפניו ולאתור, שפוציאה אותו מעולם החקים והנימוסים.

"מקצץ בנמיעות זהו שתופס בעיקר ומניח הענפים, וכופר בעיקר הוא מי שתופס בענפים ולא בעיקר" (שם).

"כיון שאין שהוא הסבה הראשונה לא קיימא לאודעה מי שעובר אותו כאלו עובר לחתוי" (ע"י העתקת רים תניו בספרו שבר מושעים).

בספרו, רמא ויתורא" הרפ"ס שיר ענבים, "לא בעלה מרגליה" (מרגריתת היפה) (תהקי: צד 81), ועל הפסוק הגני מקים את הבוית וגני כתב בספרו דברים שעל כל דבור ודבור חייב הקורא בו קריעה, כי כל דבריו אינן, אלא דברי ענבות ומינות (שם 81).

השפחה בחיים בכלל היתה חיסוד הראשי של תורת הש"ץ. הוא פסר איסור דתין וההלכה וביד, בדרך אתה ה' מתיר אסורים (שם 58). בשבת היתה מעלה לתורה שבעה בתולות (שם 41). ביטל את כל הצומות והסנופים וקרא ע"ן את הפסק וצום הרביעי וצום החמישי יהיה לבית ישראל לששון ולשמחה (שם...)

כמזכרה, שהקטעים המעטים הללו רים בשביל להזכיר, שהתורה חו קרובה ברוחה להנחיות הרומשניות של החסידים המודרניים הרבה יותר, מכוננת המקרה של הבעש"ט...

שעבוד הרח והערצת האות. במלחמתה העצומה עם כל הביעור והגיוול שבחינוג הכניסה ההשכלה לאט לאט ללב העם הרגשות אנושיות חדשות ופתחה לפניו אופקים של חיים חדשים...

וכשבאים עכשיו החסידים החדשים ועל יסוד איהם ספוריאנדות תמונות שהבנינו בן אלה מהדוריו לבם, רוצים הם לסרס את העובדות, להחליף את ה"יצירות" וליחס להחסידות דבר שאין בה, רק שאלה אחת או לנו אליהם: שימר נא יד על לב — אתם בעצמכם כלום מתוך ספרי החסידות ותורותיה ולא מתוך ספרי השכלה ושאיפותיה באתם לידי מה שבאתם?...

שרי איש הדרחיק.

ברלין, תרס"ח.

הערה א'.

גם הסופרים החסידים שבזמננו, מתוך השתוללותם לתת, למחאתו של הבעשים בדרבנות התלמודית שבראו בדסיונם, ערך מיוחד וכרי שלא יאמרו הבריות שרק שנאת ציון תליה מדברת מתוך גרונו, מרימים נ"כ את ערכו של הבעשים בתור איש חכם יודע בתורת ישראל, ומסתורעים הם בזה בהסמך, שהוא היה אחד מן השלשה שנבחרו מאת כל קהל הרבנים להתנחל עם פראנק בהולנדס ודחי שנערך בפומבי בלוב בשנת תק"ט (= 1759) בבית הכנסת הקתדרלית של הקתולים. הספור הזה, שהביאו נראמן לראשונה בספרו בתור אוסדנא והשערה בלבו (בחדרה קמנה בת טלים אחדות לצד 892 (מהדורא נ' משנת 1897) בחלק י' בספרו הגדול, כוחל: פ"ע ל"י כ"ס ר' ישראל בעשים שמיפסער דער סקספע דער חסידים") ואח"כ בספרו, פראנק אונד דיע פראנקיסטען בתור עובדה קיימת, השתמשו בו גם צויעלל בספרו (שערי חייב צד 18) גם ריד כתנא בספרו אכן אפל (חשור שנה ה' צד 668), גם רש"י פ"ן בספרו, כנסת ישראל (ח"א צד 688), גם דובנאו, בתולדות פראנק, ובתולדות הבעשים" שלו, ורבים אחרים נגדו איש אחי, כנחונ. אני הייתי חסיד מתקשה בדבר, אך היה באפשר שבעל, שבחי הבעשים שהיה משתדל כל כך להפליג בשבחיו של הבעשים ולא ווססם עד שעשהו אמילו, ללמדן מופלג וחרוף יעבר בשתיקה על מאורע רב חערך הזה ולא יוכיר לא דבר ולא חצי דבר עיד השתתפותו של הבעשים בפולסם הפומבי הזה? וביחוד היה הדבר תסוה בעיני, שהרי סבעל, שבחי הבעשים לא נעלם כלל ענין, הקסרוג חלו כנגד התלמוד שהיה מן הכת שבחי צבי יעשי (פראנק), וענין, תוכוח שדחה לפני תבישוף דק"ל לכוני, שעשה או רעש גוול בעולם, וכדבריו על חזא אומר, אבל נפל פחד התורה עליו (על הבישוף) ולא השיע"י (צד 27), ומשתתפותו של הבעשים בכל הענין הזה מראשו ועד סופו — וכוה הראשון בעיר קמיניץ ע"י הבישוף דעמבובסקי והשני בלוב ע"י הבישוף דשם פיקולסקי — אינו מוכיר כלום, רק מה שנכה ושען לפני הקב"ה בביחגנים ביוח"כ. וכדורא לא היה נסנע תסחבר הזה לחוכיו שכו של הבעשים בתור אחד הסתוכחים בפולסם פראנק אלו חיתה זו עובדה קיימת. כשבייל להגדיל שכו וכבודו של, גכורי. אנדותיו. על יסוד זה כסעם שהחלמתי כי כל הענין הזה של השתתפות הבעשים בכוה פראנק בדוי לגמרי ולהדום, ושהמקור העברי תיחי די לשמועה זו, ר' אברהם משרגורוד (מעשה נורא בפודוליא צד כ"ט ע"ב), ערבב, כנראת, את השמועות, ותחת הפולסם של הבעשים בבית התפלה ביוח"כ עם פמליא של סעלה (שנכיר מזה לחלן), שתף אותו בפולסם עם הפראנקיסטים בבית הקתדרה הקטולית. ביחוד נתחוקה אזלי תחלמתי ואת אחרי בעולם, לאור בקרקי בשנת 1895 ספרו. הפולני של קדיוהאמר, פראנק והפראנקיסטים (תורגם גם עברית ע"י גיס) ושם על יסוד ספרו של אודערק שנרסם בשנת 1760, היינו שנה אחת אחרי המאורע, ושל פיקולסקי, שנרסם בלוב בשנת 1760, היינו עשר שנים אחרי המאורע, קורא בשמות את שלשת הנבחרים מצד היתורים) והם: ר' חיים הכהן ראפפורט, ר' נפץ סבאהארשקי ור' דוד סטניסלאו, ושם הבעשים לא יוכר ולא יפקד כלל, וכשבאתי בשיו ללוב והצעתו דברי לפני הד"ר מ. בלבן (מחברו של הם, קורות היתורים בלובי בשפה פולנית)

שביד נמצא כל חומר הארחיבי בנוגע לקורות היהודים שם, גם מחקרתה הקאמולית גם
המאוויוריסטה רשם, ואדרי שנעתר לבקשתי לשוב לחפש ולכרוך בכל הרוקסנפים המתיחסים
לענין זה — הסכים לתחלטה.

צריך להטיף עוד, שלא גם היה איות סמך בחשמועה שפסר לנו ר' אברהם משרנרד שזכרנו, גם אז אין לתת לזה ערך מיוחד ואין הדבר מראה כלל על חשיבותו של תבש"ש בנסן התנאי בין חכמי ישראל: א) יודעים אנו מכל סחלך הענינים באותו הפילסוף, שהיה כל המר"ם היות לאנשים כלל וכלל לחכמי ישראל גדול וזרז והיו נשפטים מלבו גם להוכיח הראשון דקסינין, מעשי שהפול עליהם בגלל זה עונש כסף, לפי שלא קיו מהנכוחים הללו כל תוצאות החשובות לפי מצב הדברים או השתתפותם של נכריה היהודים בפולמוס זה היתה רק מעין פטירת ותועבה בלתי נעימה, והסתפקו בזה בתבססו של נביהת בן פסיפא... ר' חיים ראפפורט אמנם מחויב היה להשתתף בתוכוחים בתור מרא דאתרא, ובפרט שהיה מצד תבונתו, לפי עדותו של ריד בלבן עפ"י מקורות נאמנים, אוהב משפטים, איש ריב ואיש מדון תמיד, תובע ונתבע לערכאות. אין ספק שאלו היו הדברים מציגים עפ"י הכרתם הפנימית לנתחן לשלל לזכות או את גדולתם בכאמת, כי אז היו מוצאים עכ"פ גדולים וחשובים מהבעש"ש, כמו ר' יונתן אייבשיץ (חי עד שנת תרצ"ד), הגאון יעביץ (חי עד שנת תקל"ז) — בפרט שעצו באו בדברים על אדות המורע הזה, עי' בס' "שכח לנו כסילים"), הגריא (חי עד שנת תקצ"ח) ועוד הרבה נאונים, שהיו מספורסטים בידיעתם בגנלה ובנסתר, בחריפות ובבקיאות בתורת ישראל, איך שהוא, הרבה יותר מהבעש"ש. ב) המקור, שמזכיר את הבעש"ש בתור אחד הנבחרים, נתן מעם לדבר, לפי שהיה יודע לשון פולנית, וזאת עצמו הרי הורה שלא מחמת גדלו בידיעת התורה בתור בו. ג) מכל המר"ם בכל זמן הפולסם שנמשך כמה ימים ושנספר ברוק בחדוקסנטים כי שהיו לנגד עיני התר"ד בלבן אנו שומעים תמיד סדר סדר היהודים רק ר' חיים ראפפורט לכדו (מדוכבוב, כנראה ננעלם הדבר הזה; ראה ספרו, לתולדות הבעש"ש, קאפ"א תאחרון) והבעש"ש, אם היה שם, ישב איפוא כאלם לא יפתח פיו. ד) הן מזה, אפשר לשער, שבענין, הבחירות השפיע תמיד גם איות שר מרבי המדינה, שמכל הסון ישראל היה יודע בודאי, בתור רבין, את "סרול" שלו, שהיה מרובה להתפלל בחצרו, כשהיה נוסע אליו לרפא פסוי (עי' ב"י הנעתק ברה"י לגראמץ הלך י"א הערות: "סדרך הבעש"ש היה לנמוע תמיד לפריצים לעשות עמחם רפואות עכד מבלת שר").

הארכתיו מעט בזה, מפני שראיתי מעריצי החסידות החדשים מתעצמים בדבר ועושים סוה קרנים לנגח כנגד אלה שמספילים את חשיבותו של תבעש"ט בתור גדול בדורו.

הערה ב.

וראיתי להעתיק בכאן את דברי צופיל בענין זה כמעט בשלימותם, לפי שהם נאותים מאד לתכלית מאמרנו זה, ומראים לנו שגם בהתלהבות זו, שמתלהבים עקשיו החסירים החדשים בספור זה של "שבתי הבעש"ט", יש הרבה סן הא ש תורת, ואין כל חדש... יזל: "יותר מלמותר תאשוב הבאת עדות וראיות, שתבעש"ט וכל הצדיקים והחסידים התלכזה בשמחו מחזיקים בבית התלמוד ומורדים ומאמינים בקדושתו אחרי א' שלא מצינו מתחלת התיסדות והסירות ועד עכשיו, את אחד מהם שלא יגדל ויחנך את בניו על כריו של מלמד התלמוד והפוסקים ומשלים להם שכר טוב על עמלם ופירחם." (ב) מצינו אחד מברכיהם, שיטה בתוראה חלילה, אפילו כמלא אצבע או רתב בחוט השדרה, מכחיז הרוראה הערוכה והשמורת בספרי תלמודו והפוסקים. (ג) לא מצינו כ שום ספר מספרי ההסידות דבור אחד קל שיהא נראה כהטחה בלתי כבוד מאמר אחד מסאמרי הויל בש"ס ומדרשים, ואדרבה כל, אורוב, רסיותם סודותיהם ודרשותיהם, מיוסרים רק על דברי הקדמונים נ"ע, ומה שאני נאפל לבור דבר זה, הוא מפני שההכרח מביאני ליה כך, לפי שראיתי את אחד מהספכילים... עוצם עיניו סראות האמת ומתגלגל ומתנפל בשקר מכנים עצמו כמרצה דחוקה ומתאמץ לברר בחוקת היר, שהבעש"ט היה כופר נסוד בתורה בעש"ט, מכחיז כל דברי התלמוד ומבזה את התנאים והאמוראים ומראה שאצבע על ספור אחד בשבתי הבעש"ט שסמינו שם ספורים, שהבעש"ט ראה פעם אחת בעיני לבו אשר כל התנאים והאמוראים נקראו ותעמדו למשפט לפני ביד של מעלה, והוכרחו לתת דו"ח על סח שבראו

מלכ'ם הקדמות שקריות וכוונות לפרש בהן דברי התושב"כ שלא כדיון ובהלכה ושלא באמת ובצדק. ואעפ"י שרוב דברי ספר זה מלא חבלים היותם חוללות ושגוענות, בכל זאת לא נמנע מלהביא ראיה ממנו וכו'. וכשנודע להתחבט ההוא משמי שמועות נדולה מזה רשוק בעקפיון ובעלילה בא על הבעש"ט, ול' שמעולם לא עלה על לב מאמין כמותו רעות המהרסים החרשים וכו' ושם יעיינו בשבחי הבעש"ט ימצאו התייף מזה כמש', תחת תקותי ממני שיתוק לי טובה על שהקדמתי על האמת בדבר גדול ונכבד כזה, בדבר שהברינו חכמי אשכנז מצפים לשמוע דברים ברורים מאותם הבקיאים ויור עים מקור החסידות על פי רוחה לא עפ"י ספרות הלבד, שהתחבט הזה כפי דבריו מוכתר בבקאות וידיעה זו, והיה לו להורות על האמת שמועת, או שנה, או לא דן, הוא לא כן עשה וכו' ע"כ.

ואומר אני, שיתכן מאוד, שכונת הדברים, שהרבה בודים שקר מלכ'ם בהקדמות שקריות" המוכרים בזה, והי על אותם הרבנים של אותו הזמן, שגרמו לכל ענינו של פראנק ע"י עלילות שקר והקדמות שוא שהפיצו על אודותם (אמרו, שהם מפתים את העם ליציאה מן הארץ ולקבלת דת איסלאם, שהם מורצים נדר המסר והצניעות, וכו"ב — ראה דהיי לגראמץ —), שכל זמן שהיו הפראנקים עושים במחשך מעשיהם, דורשים רשותותיהם בבתי מדרשות של היהודים, לא התערבה הממשלה בדבר ולא נכנסו בהני הנוצרים בעיניהם. אולם משקמי איזה רבנים ועשו מעשה וספרו את הפרנקים למלכות — וחס, הרבנים ולא הפרנקים, היו הראשונים שהגישו עצמותיהם לפני הזב ובקשו מלפניו דק ויחיד להפריד בין עצומים, (כמו שעשו אריסטובול והורקנוס בשעתם לפני מלכות רומי) — אין להתפלא, איפוא, אם מצאו הפרנקים את עצמם אנוסים על פי הדבור ומוכרחים לכך להשיב לתורפי נפשו בגמולם. הרבה קצת ה' עושה והרבה מדנים בין אחים עושים. ואין ספק, שהרבנים בקצאתם הקדימו והפליגו הרבה כתרפת מחנגניהם יתר מן המדה ודחפו אותם בשתי ידים יותר מכפי הצורך, על כן באה עליהם הצרה הוחת' של גורת שרפת התלמוד והפולמיס הדתי, ועל זה הצטער הבעש"ט וגם דבר דברים במתלהמים נגד הרבנים הקנאים.

במבין, אין להאשים גם את הרבנים, אם הם, לפי זמנם ומקומם, ראו סכנה נשקפת להיהדות מתעלולי הפרנקים ומתורת הנסתרות שלהם, וראו צורך-שעה בדבר להתאכזר על אחיהם עצמם ובשרם ולעשות את הנתח הדרוש בנף אומתם. מבלי להתחשב עם רגש הסבלנות הדתית ועם בחירת התכסימים הראויים לנתח אשר כזה. אולם יחד עם זה כובנת היא לנו גם תלונתו של הבעש"ט — כפי האגדה — על אותם הרבנים ורודפי הפרנקים בעלילות שקר, ביותר לאחר שכבר נעשה מעשה והרבנים עצמם נפלו ברשתם וגזרה יצאה סאת ההגמון לשרוף את ספרי התלמוד. אז בודאי נמצאו בקרב הרבנים עצמם הרבה פקחים שכמותו, שנפקחו עיניהם לראות שעתם ותחו על מה שעשו. אבל את הגעשה אי אפשר היה להשיב עוד, ועל דא בודאי בכו בחר לבם ודרכה מן הרבנים והצטער הרבה גם הבעש"ט.

ואם אמת היא כפי האגדה של בעל "שבחי הבעש"ט", שהוא מוסף לספר שם, שרע היה בעיני הבעש"ט כל ענין החתוך הזה שנעשה בנף האומה (כל זמן שהאבר מתובר יש תקוה שיהיה לו איזה רפואה וכשחותכין האבר אין לו תקוה שלמית'), אז הרי מוכנת לנו עוד יותר תרעומתו של הבעש"ט על הרבנים הללו, שבאו בעלילות שוא על הפרנקים וגרמו בזה ליציאתם של אלו מכלל ישראל. לא הסבלנות הדתית שהיתה בו היא שגרמה לכעסו על הרבנים הקנאים ורודפי הפרנקים, אלא נשיתו היתרה לסדרות ולנסתרות ולהבלי דמויות שמצא בתורות שין ופינק בלתי ברור ומחזור כל צרכו. ספורים שונים מ"שבחי הבעש"ט" מעידים שהיתה לו להבעש"ט סימפסיה ידועת לאיזה מיסודי תורתם של אלו (ראה צד 89, וכמעט פתח אותו ח"י, "היה בש"ץ ניצוץ קדוש", ועי' עוד בצד 109), אעפ"י שבלים לא היתה רעתו נוסה כלל וכלל במל תורה וכצוות שבכתבובשעים, אלא שמחסרון הבנה עמוקה בהשתלשלות הדברים לא ראה את התחום המגבילה ביניהם. ויש בזה הרבה דברים, אבל אנכי —

הערה ב.

אין מכוונתי כלל להכנס מה בעובי הקרה בשביל להצדיק את הגר'א'ריכו עם החסידים. כל הפולמיס הזה בכלל, עמל הוא בעיני ושוא מעיקרא דריגא. אין אנו צריכים ואין אנו רשאים

לשמוע על דברים כאלו מבחינת סבלנותו הרחיקה עכשיו. מי ששוכח דבר זה סמך ע"ע שחמרה לו התרגשה החיסודות בחקירת ההוויזות. ועד שאתם שואלים למה נתנו הרבנים והגרי"א בראשם, את החסידים לחרם, הרי אתם נותנים פ"ס לשמן לקשר על גדולתו מלפנים. וכי סה נדבר ומה נצמד בשמונים אותנו בדברים אוה"ע עכשיו ושואלים: למה דגתם לסקילה את אותו האיש, וכי מה עשה? והרי גם הוא למד ודרש ברבים דרכי החסידות ותורת הרגש ודרך צדקה ויושר? על דברים כאלה אי אפשר לנו לדון מנקודת מוסרנו הצבורי עכשיו ומבחינת סבלנותו הרחיקה עכשיו. אין לנו לדון את חברינו עד שנגיע למקומם ולזמנם. והגרי"א במקומו ובזמנו, בשעה שהגיעו של ש"ץ וחיון ופראנק עדיין היתה תקועה וטמונה בלבבות המונים גדולים (ואפילו גם בלב הרבה רבנים מקובלים) במחוזות פודוליצ' וואליניע' וואלאכיע, באותם המקומות עצמם ששם צמחה החסידות בראשיתה, בודאי הרי צדק מנקודת השקפתו הוא, כשראה כזה סכנה נשקפת להיהדות המסורה, שהי' כל אלה הכחות שוכנו פרקו סליחתו עול התורה והמצוות בראש-גל, ואמר שהגיע זמן שמצוות בטלות כבר ושיבטלה של תורה וזה קיומא (ראה תהיקני של יעב"ץ). לפיכך היה לו להגרי"א יסוד לחשוב כזאת גם על כת זו של החסידות שמקורו באה; ביחוד שכת החסידים, שהיו לפני הבע"ש"ס, מחבורתו של יתורה חסיד וכיוצא, היו באמת בעלי ברית לכת ש"ץ, ובאים בדברים אלה עם אלה ומתחתנים אלה עם אלה (ראה שם ובספר אבן אפלי לר"ד כהנא), וקשה היה בתחלה לברר ולסמן: איזה נגמרת כת החסידים הראשונים ומתחילה כת החסידים האחרונים.

ואם אמרתי ונזהרתי בלשוני, שחרם של הגרי"א נשאר בעיקרו על הכתב אין כל ספק שכן היה הענין נהג כל ימי הגר"א. מי שהתעסק מעט להתבונן לתכונת נפשו של הגרי"א, זה הצדיק והענין, שהמסור היהודי התגשם בו בתור סמל בכל קיוצניותו השוקשה והצנועה והמובלת, מי שהתבונן כזה א"א לו להניח אפילו שמגידא דיליה יבוא איש יהודי להרים יד על חברו. החרם — כן! עד כאן תחום שבת, אבל להכות באגרף רשע — האין אפשר? ובאמת כל זמן שהיה הגרי"א חי היו המתנגדים יוצאים ידי חובתם נגד החסידים בתרמות בלבד, בל"ב, בנפתחות, אבל לאחר מות הגרי"א, כשאירע מעשה מגונה באמת מצד החסידים, שבשעה שכל ישראל התמגגו סתוך כבי ודמעות במות עליהם אלופם וסגינים הגר"א, בשעה שכל הגאונים והרבנים מסביב עמדו על הקבר הפתוח עדיין ויגדל המספר ביום ההוא כיום שזרע הקדש, כיום שקרה בו אסון לאומי גדול, הנה נאספו החסידים מעבר מזה וישלחו לקרוא למגנים מבני הנכר (כי מבני ישראל לא אבה איש ללכת) ויתהללו וישתו לשכרה על מות אויבם הגדול הגרי"א ויקללו ויחרפו את שכו וזכרו, ובאותה שעה, מספר רש"י מין, נחתם גור דינם של ראשי החסידים ע"י גדולי המתנגדים, בעדם סביב קברם של מחמד עינים וידעו את אשר נעשה, וישבעו לקחת נקם על כבוד רבם של ישראל הכולל באופן גם ובלתי נמוסי כזה (ראה קריה נאמנה, צד 218 ובס' זכרת עם הארץ כ"ב). מאסרו של רש"י מלארי נ"כ קרה אחרי פטירת הגרי"א. ומכתביו של רש"י בענין התיחאותו של הגרי"א בעצמו מבוטלים מעט, מתהפכים כחומר תחת, מעט אומר כך ופעם אומר כך (כמו שכבר הראה ע"ז בעל "בית רבי"). ואין שהוא יש לשית לב לזה, שמכתבו, ידוע לנו בבירור שלא מאת הגרי"א יצאו הדברים לילך עמנו בגדולות וכו' נכתב בשנת תקל"ח, ובכן בשנתיים אחרי אותו הכתבה, שבו עורר סענה וקשרונג על הגרי"א (בשנת תקנ"ו). ובכננו דא בוראי תפוס לשון אחרון, שהרי אפשר שכתוך כך נתברר לו הדברים: כהותם (וכן הוא כותב), ידוע לנו בבירור! והדר בו מהתוא.

אולם מעריצי החסידות שבזמנו וגילום הם, לעורר חסימים כותוך, דמעות תנינים על העול הגדול שנעשה לחסידים התמימים, "חרם" הגר"א. ככל עת מצוא, לצורך ושלם לצורך, הם מזכירים עון זה לחרבנים, עד שבאמת יש לחשוב, שאלה החסידים, הנרדפים היו שיות תמימות, שהיו טובלים ענשם בדומיה, נעלבים ואינם עולבים, שומעים חרפתם ואינם משיבים, את אשר עשו אינם משמיעים! הם מעלימים עין לגמרי מכל הדיעות והחרפות והרשלירות שהתחילו בהן אלה תחלה. הם מעלימים עין סכל כתבי המלשינות והשטנה של החסידים בינם לבין עצמם שהמתנגדים לא התערבו כלל בדבר, ושגרמו לחלול השם נורא, להשפלת כבוד ישראל בעיני העמים ובעיני עצמם. ראינו הכהן צווייפל מספר, שבמשך שלש שנים קבלה תרשות בקיעו יותר מארבעים אלף כתבי מלסתר כאלה (שעי' ח"ג 128). וז"ל בעים, חוכותי (גרפס תקניתי); ומה ענהו אנהנו כהיום על גודל החרות אשר סבבנו... ושמו (החסידים) אותנו כמסתר לחצייתם רופים ורודפים ונושכים אותנו ככלבים ובעלי זרוע גלוי עמם... שונאים אותנו יותר מכל

האומות, ומתם מתירים דם שלנו כדם בהמות וחיות דעות, רשעים ואנשי בליעל אל עומדים בעזות להכות לבנות ולהכלים... כבר הותר אצלם להרוג נפשות של הסתנגדים ולהכותם ולספור מסונם, כמו שעשו להרבני המופלג ר' שלום מלובאוויץ ו"ל וכמו שעשו להרב הגדול המפלא מופלג ר' יעקב משקלאוו ולהרב הגדול דק"ק וואלסע... וכמו שעשו להרב המגיד דק"ק תוראנע ולהרב המגיד ר' יצחק אייזיק יאנוו שהיה מ"מ ומ"ץ בק"ק ראהאמסאוו וכ"י. ע"כ. וז"ל החכם הגדול מהר"ג קראכמאל במכתבו משנת תקע"ו: „למהרי"ל לב מכת (תחסינים) אשר הסרון דעתם הוא להם לחכמה מפוארה ואשר יפסקו דיני נפשות על פי דינים חדשים ושור"ע העולה על רוחם, בשעה שהקנאה וההתלהבות, ועל הירוב גם האדים מסשקים החריםים מבלבלים את מוחם ומאפילים את שכלם, אצלם לא תועיל שום התנגדות בעולם, והלואי שלא תוּק, והנה זאת הכת המתחסרת לא גברה בתחלת צמיחתה וזלתי במהוות נשמות, כמעוות פריצים וחלחא, בערבות מדבר אוקריינא ובין הכפרים שעל ספר אונגן כולם קבוצים חדשים מקיב נתיסדו מבורחים ומסגורשים מסרינות הממוכות). ולזה כאשר הריסם קרן בעת גם באיות קהלות ישנות ומפורסכות (וזה במכות שונות ובעזר איות רבנים) הנה גבה לבם עד להשחית. ותרחתן יצילני מן הצורך ששב להיות רודף... המכתב הזה, שנכתב בתור התנגדות על העלילות שבדאו החסידים על הרנ"ק, בשביל לרדפו ולאברו כתור מין ואפיקורס, (גדס במונה"ז דפוס למברג בח"ב צד 54), דברים וסגנון ראויים למי שאמרם: לחכם המתון והזהיר והיריקן ככל מלה ומלה מדבריו, והנה שני אלה שזכרנו ירעו את החסידים עין בעין והמעשים המקלקלים שלהם נגר פניהם היו ואור מתעה לא המם עדיין לראות בחיי החסידים מה שאין שם וזה שלא היה שם... מפורסם הוא ג"כ מה שעשו בשעתם החסידים בלובב להרב הדרשן רשם ד"ר קאחן שחשקוהו סף רעל ומת דוא ובני ביתו ביסורים נוראים. ותרב זה לא עשה להם רעת מעורו ולא בא עמם בריב ובכלל דעה אדם כשר וישר וחביב ורצוי לבריות, אלא כחשאו סת— שהיה „רייטש"י ר"ל... הנה כי כן רואים אנו, שכנגד כל הלכתי-פנים מצד הסתנגדים להתחסידים בתשר"ק של שופרות החרם באו אלה ושלטו להם (ולרוב גם הקידמו לשלם...) „כחלבנת-יפנים שבמעשה". ושוב אין מקום עוד למענות ולתרעומות מאלו על אלו... *

(*) נתתי מקום לדברי הסתבר במלואם בלי כל שנוי תוספת וגרעון גם במקומות שחזאו נחזו כליה על החסידות ומחמא דברים אשר לא כן על מתקפה וקדושיה, מפני שהם נאמרים פבלי שום פניה פרטית וצניח צדדית וכל עיקר צמחם הוא לחקור אחרי מוחת האמת ההספורית ולפרו את הענין מכל זר, ודרישת האמת הלא אינה באה לגרוע מכבוד הכמיני כלום, אלא אורכר, כבוד דעותי חקור דבר, בנוגע להספור עיר השתתפותו של הבעש"ט בהפולמוס הדתי עם הברנקיסטים בבית הקתדרה הקפולית בלובב — אשר בעל המאמר מסיל ספק באמתתו — הנה כדאי הוא ר' אברהם משרנוורוד, המסיה לפי תמו, לסמוך עליו בדבר הזה, ובפרט כי נדחלי חוקרי עמנו כגראמץ, פִּינֵן, ציפֶּל, רוכנוב וכהנא נגדו אחריו ובודאי היה להם על מה שיוסמכו. ודא זה מצאתי, כי גם החכם בוכר, אשר כל מקורות ההספוריים של חזקיר לזכר גגולו כספר לפניו, מביא את העובדא הזאת בתור הלכה הספורית שאינה וקוקה עוד לראיות והוכחות (בספרו „אנשי שמי צד 69). ומה שנוגע לערך החסידות וחשיבותה, אשר בכללה דורש אותה המתבר לגבאי, אינני מאשים אותו על דעותיו. יכול אדם לחשוב על חסידות ושיב ערכה כסוב בעיניו, אלא חפץ אני להציר, למצן האמת כי לא תמיד אפשר ללמוד מדברי ראשי החסידים על מעשיהם ודרכיהם בחיים, כי החסידים, ככל בעלי דמויות וחיות, יחלימו את דעותיהם עשרת מונים, ולא חזון יקר הוא, כי ברוך אחר יסצאו דברים פטורים אלו את אלו. ועל כן אנו רואים, כי בעד שבשעש"ם ותלמידיו התאמצו תמיד להשפיל ערך למד התורה והלמדנים, היו החסידים תמיד מאירים פנים אל תלמוד ונראים כליו וגשש דבקה בתורה דבקות עזה בהתלהבות יתרה. על יתר הפרטים כבר בררתי את השקפתי אני כספרי האשכנזי: ר' ישראל בעל שם טוב (ברין 1908), והקדא יקרא נא את הדברים במקומם. חקודך.

צאו מתוך חומות הגיטו!

צאו מתוך חומות הגיטו!
ותקנו את מוקדות העל!
וקפו את נקבם הקפוי
ותגדלו ובורתכם בגדל
צרת לבבכם ששחת
ומספספי עוד דמו הקם...
נאמר-נא איש לאחידו:
געבודה עבדת הקם!
אל נשנה בחלומותי ששוא
ידברי - ולא גהיה לשחוק;
אל נבטח בעמים: לעולם
אדקתם גם חסדם בידים...
תנו את העולם בלבבכם
ולאנשים מרזישים היו;
אל תתנו את נוקם למבים!
ואם יירקו בקניכם - אז שוא
כרנע את אנרוסכם בגאון
וכאמץ הלב וכלי-חת
קמרו על-פי המתהולל
על-לחי האיש. הבא על-מנת
לקחת ולחפא עלינו
דברים. שאין למו יסוד.
צאו מתוך חומות הגיטו! -
עד-מתי תשחקנו בו עוד?..
יחזקאל לעזימו.

צבא השמים במקרא.

מאת

ד"ר שלמה רובין.

מבוא.

א. בענין המאמר הזה היו לי לעינים ספרים שונים, והתעמקת עיוני בדבר העירתי להתנגד אל סכלות דעתו של האיטלקי Schiaparelli בספרו 'Astronomia nell' antico Testamento', כי סופרי תנ"ך עמדו בבחינת חכמת הכוכבים בשפל מדרגת עמים פיאם באמריקה.

ב. כפי הנראה היתה לו חשיירה הנמרצה והקצרה בספור מעשה בראשית, אשר מקורה בילדות האומה, לקו ולמשקלת בדבר ידיעת קדמוני חכמי האומה בתכונת צבא השמים לאמתתה, ושכח את ההבדל הגדול שבין שיר ובין מדע, כי השירה המסורה מפה לפה יסודתה בשיחת ההמון, המתראה בהשקפה הראשונה כמו שיה ושיג דבר שפתים, אם אמנם יסודות רעיונות נשגבים צפונים בקרבה, כאשר נראה בהמשך המאמר.

ג. ידיעת כוכבי השמים והדרישה בהם היתה לאבותינו מורשה מאבינו אברהם, אשר בצאתו מאור כשדים הביא עמו חכמת הכוכבים ושמושם לפי מצבה בימים ההם בשמוש האיצימנינות היא אסטרונומיה, שממנה יצאה אחיז החקירה העיונית בשם אסטרונומיה כידוע.

ד. חכמי הכשדים והבבלים, הוברי שמים החזוים בכוכבים (ישעיה מ"ז) דרשו בשקידה רבה במסלות כוכבי השמים ומצותיהם, עד שלפי החכם Ideler כל חשבונות לקוי הירח של הכשדים מסכימים לחשבונות התוכנים האחרונים בהבדל כמה רגעים בלבד.

ה. מגדל בבל היה כפי הנראה בנוי לתלפיות לתכלית הזאת, למען יעלו עליו הוברי שמים להסתכל ממקום גבוה אל רום הכוכבים ברקיע השמים, כעין מגדלינו הנקראים Observatorium, שמעדרנוארטע, והשיחה הקדמוניה בקרב כל העמים הקדמונים על דבר מידת הענקים באלהים, מוצאה ממגדל הזה אשר בנו אותו הנפילים. אנשי השם להרים יד באל עליון והוא בלל שפתם וחדלו לבנות, ושע"כ שם העיר בבל, כי שם בלל, ובאמת נדע עתה מכתבי היתדות כי שם העיר, בבבילוני היינו שער (כבא) האל אלו לעם הבבלים.

ו. בעיר אור בארץ הכשדים היה בית מדרש לחכמת הכוכבים, מעיר הזאת יצא אברהם כאמר, על כן אמר לו אלהים, הבט נא השמימה וספור הכוכבים, ועל המאמר ויוצא אותו ההתנזה אומר המדרש: צא מאיצמנינות שלך.

ז. אברהם היה אסטרולוגוס גדול (ראה ט"ז ומ"ד) ובספר היוכלים מספר ככה: ויקם אברהם וישב בלילה להביט בכוכבים... ויבא דבר בלבו ויאמר אכן כל אותות השמים ביד אלהים המה. ונראה מזה כי לא היה אסטרולוגוס בלבד, כי אם התבונן בחכמת הכוכבים לאמתתה. ונראה שכבר הרגיש אברהם בנתיבי-החלב תכן רבבות כוכבים. מלבד אותם הכוכבים, הגראים לעיני בשר והנקובים בחכמת התכונה: כוכבי המדרגה הראשונה, שהם כאמת במנין ובמספר כמיש. מונה מספר לכוכבים לכלם בשם יקראי, אבל בהכירו בנתיבי-החלב המון כוכבים בלי מספר, ע"כ נאמר לו מאת האלהים, ומספר הכוכבים גם זרעך ימנה' היינו בלי מספר, כמיש בדור אחרון בימי ירמיהו, אשר לא יספר צבא השמים¹).

ה. על כן יש אומרים כי אברהם היה הראשון שהביא מאריך הכשדים את האסטרולוגיאה עם הרבה יסודות אסטרונומיה האמתית והודיע אותם בעולם עם מנין ימי השנה והחדשים (בירוס הכשדי 159), עד שהחלים תוכן גדול בזמנו (כ"ג במ"ע המניד שי"ח צד 133), כי חז"ל בתקופות דרב אדא ושמואל ירחינאה קבלו סוד העבור שלהם, להשוות שנת החמה עם שנת הלבנה, ממסורה קדמוניה ע"י אברהם מן הכשדים.

וברדת אברהם מצרימה וישב שם חמש שנים (ספר היוכלים י"ג י"א) — ולפי סדר עולם ס"א רק שלשה חדשים — למד את המצרים חכמת החשבון ותכונת הכוכבים (יוס'פוס בקורותיו ה' ג') ומן המצרים קבל משה חכמת התכונה, לפי מצבה בימים ההם, ומסר אותה לבני ישראל (שהפליגו בה אנשי שבט יששכר, לפי הנאמר בדיה י"ב ל"ב: ומבני יששכר יודעי בינה לעתים). ובזאת שבה חכמת הכוכבים לאכסניא שלה בקרב חכמי ישראל, והמה הצמינו בחשבון השנים לחמה וללבנה המכונה סוד העבור הנ"ל, חשבון מדויק הדק היטב, אשר הללוהו חכמי האומות, והתעלו בו חכמי ישראל, מן הרמבים בהלכות קדוש החדש שלו, עד שאר הדיוקנים בחשבון הזה בקרב עמנו, עד שהסבו חז"ל ע"ז את הכתוב, כי היא חכמתכם וכינתכם לעיני העמים.

סרק ראשון.

הכוכבים בספר היצירה.

ו. ויאמר אלהים — יהי מאורות ברקיע השמים להבדיל בין היום ובין הלילה והיו לאותות ולסמיעים ולימים ושנים, בכתוב או בחרוז השירי הזה משבצת כל חכמת הכוכבים ושימושם, כאשר נראה בפרקים הבאים, שנוסדו על נתחי הכתוב הזה.

¹ מכל זה נראה כי כבר הכירו ותרגישו אז רבוי הכוכבים בלי מספר ומנין. מני אז גלו התוכנים בכל דור ודור עד המון כוכבים חדשים, עד אשר יהיה נחוץ להספור ומנה אותם זמן שכוונים ושלוש שנים, לפי השבון תוכן גדול בימינו.

על רצון השם לאותות נחלקו המבארים, ולדעת רובם הכונה על סימני האיצטננינות, וכן ברמז, ולמועדים נחלקים, אם רצונו קביעות הזמנים בכלל, או כונתו כדירק על מועדים וחגים סקראי קודש, כמו שנראה בפרקים הבאים.

פרק שני.

הדרישה בכוכבים.

דבר הסמוך ונראה לנו בכל יום, אף אם הוא סלא היותר נדול בעולם, לא יעורר אותנו לבדוק בו ולבחנתו; אכן דבר הרחוק ממנו ונראה לנו רק למעטים רחוקות הוא יעורר בנו התשוקה לבחון אותו ולברוק טבעו עד מקום שידנו מנעת. על כן ראינו, כי בני אדם הראשונים במס ישימו עין וישיתו לב על סיב כדור הארץ לבחון צאצאיה ומבעה, נשאו כבר עיניהם השמימה להסתכל בצבאותיהם, ולחקור אחרי סיב הכוכבים ביום הרקיע.

ראשוני עמים קדומים, אשר עוד טעש לבם מכל חכמה ומדע, התעסקו כבר בדרישת כוכבי השמים לתכלית איצטננינות היא אסטרונומיה, לפי אמונתם בהשפעת הכוכבים על גורל בני האדם בכל ימי חייהם.

פרק שלישי.

החזיון בכוכבים.

תכלית משלשת היתה להעסיק הקדמונים בחקירות הכוכבים:

א) ללמוד דעת סיב הכוכבים ומצבם, מערכותיהם ומעגלם ומסלוליהם, פארים והדרם, הכל כאשר לכל בדרישת חכמת התכונה לשמה, מה שקורין אסטרונומיה. לפי דברי הספר הגנוז, חכמת שלמה (בהקדמת הרמבין על התורה, תוכמתא רבא דשלמה מלכא), פרשה שביעית, התפאר המלך שלמה לאמר: האלהים נתן לי ידיעת העולם ויסודות הארץ, ראשית ואחרית ותוך של העתים, מהלך השמש, תקופת ימי השנה, מעגל השנים ומסלות הכוכבים.

ב) שנית לדעת ולהבין מצב המסלות הכוכבים זה לעומת זה ואלה לנכח אלה באלפי צירופים ומערכות, ולנבאות עיין על גורל נוי ואדם יחד, לפי אמונתם בהשפעת הכוכבים על חיי בני האדם, ועל המדינות איזו לחיב ואיזו לשלום, והיא מה שקורין איצטננינות היא אסטרונומיה, ודורשיה נקראו (נחרים דניאל) או, הוברי שמים (ישעיה) והיו להם לתכלית דרישתם ובדיקתם בצבא השמים לחות ומבלאות הנקראות בלעז Ephemerien שעליהם נחרתו כל מסבות מתהפכות בתבל ארצה לרגלי מערכת כוכבי השמים, ועל חיי אדם יחיד לדעת גורל תבלו מראש עיי מבט מערכת המסלות ביום הולדו וקראו לזה Horoscop. את פי האיצטננינים שאלו הקדמונים בכל ענין ומענה, כאשר ישאל איש בדבר האורים והתומים כך: היה וסתן של אומות העולם כיון שאחד מהם היה לוקח עבדים היה הולך לו אצל אסטרונומיה נסי (בראשית רבה פ"ו).

ג) ובשלישית נשאו עיניהם אל כוכבי השמים להיות להם לאלהים לעבדם ולהשתחות להם (עכרים) והיא מה שקורין אסטרולוגיה. כוכבי שמים הנכיל, שנוכר בזה להלן, היו להם האלהים העליונים, ושנים עשרה המזלות האלהים התחתונים. על זאת צותה התורה לאמר: מן תשא עיניך וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים ונדרחתם והשתחיתם להם ועברתם ונוי. וכאשר סרו בני ישראל בפעם בפעם ממצות התורה ויתאוו תאוה לעבודת כוכבים ומזלות (דברים ד, י"ט; י"ז ג'; מ"ב י"ז; ירמיה ח' ב'; צפניה ג' ה'; דהיב ל"ג נ"ח מ"ב כ"ט) התסמרו הנביאים נגדם בתוכחות חמה עזה: הנביא ירמיה קרא להם. בעת הדין נאום ה' יוציא את עצמות מלכי יהודה ואת עצמות שריו ואת עצמות הכהנים ואת עצמות הנביאים ואת עצמות יושבי ירושלים מקבריהם ושמתם לשמש ולירח ולכל צבא השמים אשר אהבו ואשר עבדו ואשר הלכו אחריהם ואשר דרשו ואשר השתחוו להם; הנביא ישעיה התמסר כי נדר תשוקתם לעבודת כוכבים ומזלות. עד ששפך חמתו וזעם אפו על צבא השמים בעצמם והתאוה שיאבדו ויכחדו מן העולם. הלא כה דברו (ל"ד ד'): ונמקו כל צבא השמים ונגולו כספר (מנלה) השמים וכל צבאם יבול כגבול עלה מנמק וכוונבל מתאנה.

סרק רביעי.

השמים והארץ.

בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ. — לא נברא רקיע השמים אלא בשביל הארץ, שהיא מרכז העולם כלו (Geocentrum) לפי מצב חכמת התכונה בימים הקדמונים.

השמים היא הכפה השמחית והעגולה הרקועה על קצות הארץ בתבנית עגול הנקרא חוג בכתובים. כמו ועל חוג שמים יתהלך (איוב כ"ב) וכן. בהכינו שמים שם אני בחק חוג על פני תהום (משלי ח'), הוא הנבול שבו נונעים שמים וארץ לדעת הקדמונים. ועל הנבול התהום הזה נאמר (איוב כ"ז) חוק חג על פני מים עד תכלית אור עם חשך. שריל עד המקום ששם נפגשים אור התבל הוא השמים וחשך התבל היא הארץ¹ כפת השמים הזאת הוא הרקיע בספר היצירה כמ"ש יהי רקיע בתוך המים והיה מבדיל בין מים למים, וכן להלן. ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע; הכתובים האלה מראים לדעת כי יש מים עליונים ומים תחתונים כמ"ש גם בתהלים קמ"ח: הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים. מקצת חכמי האומות הבינו הדבר כפשוטו, שהאלהים ברא כנפיה של אנשי מים ברקיע השמים, והמים האלה יורדים דרך ארובות השמים או דלתי השמים² והיו לגשם ומטר יורה ומלקוש לזרף את הארץ ולהפירותה. אבל

¹ ככה דמו להם הקדמונים ע"ד הספור בתלמוד שאמר האי מייעא תא ואתני לך היכא דנפקי ארעא ורקיעא אהדדי.

² השמות דלתי שמים (תהלים ע"ח), ארובות השמים, שער השמים (בחלום יעקב) רומזים על דמיון המים. האל הפותח בכל יום דלתות שערי מורח ובוקע חלונות הרקיע, מוציא חמה ממקומה... גם בשיתות הבבלים הקדמונים נמצא כי אלתי השמש פותח וסוגר בכל יום בבוקר ובערב שער השמש...

הרמיון הזה מוכחש מכתובים אחרים המיחסים את הגשם והמספר אל העבים והעננים המרחמים ברקיע השמים ממעל להארץ המכונה Atmosphäre. שכן נאמר (איוב כ"ו): צורר מים בעביו וכן (קהלת י"א): אם ימלאו העבים גשם על הארץ ירסק, ובמספר היצירה בעצמו מברר לנו תולדת העבים המריקים את המספר באמרו: ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה; על כן מוכרחים אנו להחליט כי מים עליונים ברקיע השמים הנזכרים במספר היצירה הכונה על העבים והעננים הנקראים במליצת הכתוב חמת מים... נבלי שמים (איוב ל"ח ל"ז). להשקות את האדמה ¹. ארבעה צודדים או צלעות להארץ הנקראים ארבע רוחות השמים בשמותיהם: קדם אחד ימין ושמאל, לפי מה שסווגה האדם אינן לסאת המזרח. לפי מצב השמש שמות הרוחות הם מזרח מערב צפון דרום, ולפי תכונת הארצות נקרא דרום גם נגב. וצד מערב נקרא ים.

לסופרי תנ"ך נודע גם רעש הארץ (עדרבעבען) — כמיש. תמניו ארץ מסקופה ועמודיה התפלצו (איוב מ') וכן (ישעיה י"ח). ברעם וברעש... סופה וסערה ולהב אש אוכלה. ובאמת היה רעש גדול על אדמת ישראל (יחזקאל ל"ח) והנביא עמס (א') מזכיר שנתיים לפני הרעש וכן הנביא (זכריה י"ד) מזכיר את רעש הארץ בימי עזיהו.

גם הרים מוקיאי אש להבה וענני עשן כבר היו נודעים להם. מה נשגב החרה המביט לארץ ותרעד ינע בהרים ויעשנו (תהלים ק"ד ל"ב) כאמור. הרי חוקרי הטבע וחכמי עולם! תרצו את מה קדקדכם ומצאו סבת רעש הארץ, והסבה פשוטה במבט חרוק אלהים על הארץ. המביט לארץ ותרעד' כעבר ירעד בשום עליו מבט כעס מאת אדוניו. תהנו נכאים אי מה בא הר עשן ככבשן משליך לפידי אש, והדבר פשוט: ינע בהרים ויעשנו. האלהים הוא אש אוכלה, כאשר ינע בהרים ינעו וידלקו ויעשנו!

פרק חמישי.

צבא.

השם הזה בהיותו מוסב על השמים והארץ גם יחד — כמו בכתוב. ויכלו השמים והארץ וכל צבאם — הוראתו פאר ונוי ותכשיט. בתרגום הרומי Ornatus ובתרגום השבעים Kosmos. מלשון צב' צבאות גוים, צב' לכל ארצות וכדומה. אמנם בהיותו מוסב על השמים בלבד. צבא השמים רצונו כמו יוצאי צבא מלחמה ² כי כן דמו להם את צבא הכוכבים בשמים כלחמים כמיש בשירת דבורה. מן השמים נלחמו הכוכבים ממסלותם, ואז מתרגם הפולנאמה exercitus coeli, Militar, Milita וכמו שר צבא מלחמה קורא הנביא: שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה המוציא במספר צבאם לכלם בשם יקרא מרוב אונים ואמין כה איש לא נעדר' (ישעיה מ'), וכן. ה' צבאות מספק צבא מלחמה (שם י"ג) ³.

¹ מליצת הכתובים על דבר חמים העליונים נתנה יד ושם להדבך הרהורי סודות ונסתרות בקבלת בעלי דמיון כידוע.

² נזכרים בתואר כזה גם בכתבי היתדות והבבלים.

³ וזה הסעם הפשוט לתואר ה' צבאות אשר נתקשו בו הסבארים והרבו עליו השערות ורות.

עוד מורה צבא השמים על הכוכבים של עכרים. שהשתחוו להם ועבדום גם בני ישראל כפעם בפעם בשומרון ובארץ יהודה. עד שהשביט המלך חזקיהו את המקדש לבקל לשמש ולירח ולמזלות ולכל צבא השמים. ואחר גלות עשרת השננים שבאו לארצם מבלל הכותים והספרים למדו מהם בני ישראל עבודת הכוכבים שהשתחוו להם הבבלים והאשורים. שהם מלבד השמש והירח עוד נוכרי לכת כמו נונה ואחרים.

אמנם יש צבא גם להארץ בלבד. כי כאשר הביאו האשורים והבבלים עבודת הכוכבים לארץ ישראל הביאו שמה גם עבודת הרוחות של כוכבים השוכנות בתוך הארץ וקראו להן. צבא הארץ. כנוד אל. צבא השמים. כי כן נמצא בכתב הבבלים מזמור אל מרדך אלהם המושל על צבא השמים וצבא הארץ¹.

פעם הבינו במקרא בשם. צבא השמים מין כת מלאכים בממליא של מעלה. כמו במקרא (מ"א כ"ב, דה"ב מ"ח): ראיני את ה' וישבע על כסאו וכל צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו. כי כן יחסו קדמונינו מין נפש היה לכוכבי השמים ונלגלגיהם הם האופנים והשרים וחיות הקודש. וזה הוא תוכן הפיוס היפה ליום השבת. אל אדוני המסמך בכללו בחייו האחרון: שבת נותנים לו כל צבא מרמי שהוא רית שצים הנכיל שנוכר בזה להלן, וכן כתב הרמב"ם ביסודי התורה: נלגלי השמים מספרים כבוד אל משבחים ומפארים ליוצרים.

פרק ששי.

השמש.

השם שמש ברוב הלשונות השמיות הוא (ולדעת נעזעניוס) מלשון שומם וסלא ותמהן (stupore, וואונדער). אכן מקור השם הוא בלשון אשורית סמס².

¹ צבא הארץ לעומת צבא השמים המה שדים ומויקים השוכנים בתחתית הארץ, אשר רסו עליהם הנביא בכתוב. ופגשו ציים את אים ושעיר אל רעתו ויקרא אך שם הרגיעה לילית ומצאה לה מנוח (ישעיה ל"ד י"ד). להאשורים והבבלים היו מיני רוחות רעות שדים ומויקים במדרגת אלילים קטנים, ויחסו מקיפות מיוחדים לממשלת כל כת וכת מהרוחות הרעות האלה השוכנות מתחת להארץ, ובכלל גרו במדבר שסמה בארץ תלאובות (כמו העזאול הנזכר בתורה) וצוירו להם מיני שדים בסנים כעורות כ"ב, עד שהספיק להראות להם צלם דמות תכניתם בעצמם, לכען יבהלו וירגזו ממקום לזר המדברת. כת אחת נודעת בשם Sedu בשפת הבבלים ובמקרא ויוכחו את בניהם ואת בנוחיהם לשדים (תהלים ק"ג) גם יוכחו לשדים לא אלה — ונוכרים גם בכתבי היתדות להבבלים. צלםם היה כדמות פו. מקור שםם הוא אולי שוד ושכר, מפני שהם פניאים פורעניות לעולם. השם שד מקורו בבבל כנ"ל, כי משם בא, לפי הישעני ולפי וועלדיווען נוכרים נ"ב הושע י"ב: בגלגל שורים וכתו שצ"ל שדים, ולפיזהם ולפי ר"ן גם. עמק חשדית (בראשית) צ"ל שדים, ולד"ק גם ולא תירא שוד כי יבא (איוב ה') צ"ל משר. גם השם לילית בישעיה הנ"ל נזכר בכתבי היתדות להבבלים בשם Lilitu, ונמצא שם גם הזכר סמנה בשם Lulu, מה שלא נודע להמקובלים שלנו, שאצלם לילית תמיד מסמרת דנוכר במרטו על חשכת הלילה בבחינת פעולה לקבלת רוח המומאה השורה בלילה.

² בכתבי היתדות להאשורים נמצא שם Samas בתור אלהי השמש. ונראה שהיתה עבודת החמה נהוגה גם באלשתינא, שעיז רומים שמות הערים: בית שמש, עיר חשמש, ועל כזה רומז הכתוב (מ"ב כ"ג). וישבות את הסוסים אשר גתנו מלכי יהודה לשמש... ואת מרכבת השמש שרף באש... בכתוב (מ"ב ל"א). והספרים שורפים את בניהם באש לאדרמלך (הוא

שמו חמה עיש שמששע חום וחיים על הארץ וצאצאיה כמיש. ואין נסתר
מחמתו. עוד שמו חרס עיש שמיש כל דבר כחרס. על שמו חרס נקראת עיר
בארץ מצרים בשפת כנען (ישעיה י"ט י"ז): עיר החרס (כציל) ובל"י Heliopolis¹.
אם הכוכבים במצבם בשמים מצוינים כעין אנשי צבא מלחמה (כאשר נזכר
להלן). הנה מצוין השמש כמו שר מסקר צבא מלחמה (נענעראל). גבור בהוד חרבו
ובהדר קשתו (הוא הקשת בענון) בשירת נעים וזירות ישראל (תהלים י"ט): השמים
מספרים כבוד אל... לשמש שם אוהל בהם והוא כחתן יצא מחופתו ישיש כגבור
לרוץ אורחיו...

מכתוב שם: מסקה השמים מוצאו ותקופתו על כל קצותם. וכן מכתוב אחר
(קהלת א'): אחר השמש ובא השמש ואל מקומו שואף וזרח הוא שם לא נוכל
להבין איך ציירו להם קדמונינו מדלך השמש. ר"י היה להם שהוא המאור הגדול
למשלת היום.

יהושע אמר לשמש דום... ויעמד השמש בחצי השמים ולא אין לבוא כיום
תמים (יהושע י"ב). מקור הנס הזה. לפי שכתוב שם. ספר הישרי (ראם
בן דער ויענע, כמו השם ישראל כי שרית...)
הספר הזה שזכר גם בקינות דוד על שאול. היה כפי הנראה ספר שירי
בחרוזים. גם במכילתא מ"ו א' ובילקום על ספר יהושע חשבו את החרוזים האלה על
יהושע ועמידת השמש בין עשרת השירים. ואמרו אין אז אלא שירי. ולדיק
שם הספר היה. ספר השירי (תחת. הישרי) כמיש בתרגום שם. בספרא דת שבת א'
שמירושו בסורית כמו ספר שירי.

בספר השירי הזה נמצאו ארבעת החרוזים האלה:

או ידבר יהושע לאמר
שמש בנבעק דום
ידה בעסק אילן
עד יקום גוי ארביז

בדרך שיר הוא מפליג ומנוס (Licentia poetica) כאומר: שר הצבא יהושע לא
הצית חרבו מידו בבוא השמש. אם כי היה נלחם לילה כיום. עד אשר לקח
נקמתו בארביז.

כותב ספר יהושע הבין החרוזים האלה כמשושים. והוא מספר לנו בתמימות
יעמד השמש בחצי השמים ולא אין לבוא כיום תמים². והוסיף עוד להעיר על

המולך שחזק האליל אדר) בענמלך (והא האלילה ענונית) כדלשון העיר ספר א, שחיתה קרית ספר
של הכשרים, ששם היו בתי עקד הספרים, והעיר חיתה מוקדשת אל השמש ונקראת ספר ש ססס
רל קרית ספ- הקדושה להשמש (עיר עיר השמש ועיר החרס בנען ובמצרים תג"ל) וחיתה
העיר הזאת נמלגת בשני חלקים. וזה מעם המשקל חווגי בשם תזיר חזאת ספרים (סיכ י"ג
ישעיה). והלא כי בספר. הנודי נזכר מלאך אחד בשם שמיאל שחיה אל או מלאך השמש.
(1) בלשון אכדית הקדמת ללשון אשורית בכתבי יתרות של האשורים ותבבלים נמצא
שם השמש אור (נזכר בכתוב יאור מוצל מאז כי יסור האש בשמש ליד הקדמונים) וזהו
גתרה חסם ארן כשמת אשורים, ואצל הפעניקים אדת, ואצל הארמים הדר, ואצל הערביאם
אדונה, ואצל היוונים אדונים, שכל מורים בתרגומיהם על השמש.
(2) לדיק רמז ע"ז גם תנאי חקיק (ג' יא) באמרו: שמש ירח עמר וכולה, וחדר נזכר
גם בספר בן מירא מ"ה.

הפלא הזה לאמר: ולא היה ביום ההוא לפניו ואחריו לשמוע ה' בקול אנשי! בשירת דבורה וברק בן אבינועם נמצאים שלשת התרחים האלה: מן שמים נלחמו הכוכבים ממסלותם נלחמו עם סיסרא

כאומר בדרך שיר מנשם ומנום, כי הנצחון על סיסרא היה באופן שלא כאלו יצאו אנשי צבא השמים, הם הכוכבים, ונלחמו עם סיסרא. לוא היה כותב ספר שופטים מאוחר לשירת דבורה, שהיתה לו למקור מעשה מלחמה עם סיסרא, היה יכול גם הוא להבין את התרחים האלה כפשוטם, ולספר לנו הגם, כי ראו איך הכוכבים נלחמו מן שמים עם סיסרא וחילו עד אבדם, כן יאבדו כל אויבי ה'! לא מעטים הם הנסים והנפלאות בעולם, אשר מקורם במיטב השיר ובהגדות כל העמים.

הגביא ישעיהו הפליא לעשות יותר משר הצבא יחושע, כי לא צדה את השמש שיעמוד ולא ימיש ממקומו, כי אם מקר עליו שילך וישוב אחורנית, והיו כן: ותשב השמש עשר מעלות במעלות אחז בשמש אחורנית.

אמנם המעיין היטב בכתובים ההם, אשר נשנו בקצת שנוי בספר מלכים ובספר ישעיהו, ימצא כי לא היה להגביא חיד עם השמש בעצמה, כי אם עם הצל שלה. הגביא שאל את המלך, כמה ירצה יותר לאות על רפואתו, אם שילך הצל הלאה עשר מעלות, או ישוב עשר מעלות אחורנית? והשיב לו המלך כי נקל לצל לנסות עשר מעלות הלאה, ואין האות גדול כי, ע"כ רצה הוא, כי ישוב הצל אחורנית עשר מעלות, ויהי לנס ופלא. ויקרא ישעיהו הגביא אל ה', וישב את הצל במעלות אשר ירדה במעלות אחז אחורנית עשר מעלות. ככה מסופר הדבר בספר מלכים ב', ולא נזכר שם השמש כלל כי אם הצל שלו¹, ונראה מדברי המלך חזקתו, כי הצל היה גלגל לנסות הלאה, איך לא יכבד עליו הרבה לנסות גם לאחור. כפי הנראה מורה השם "מעלות" פה, לא על מה שקורין מרעפסע, שמיצע, שעולים בהן ממקום גמך למקום גבוה, כי אם מורה על קיום וצינונים (scala) בלוח מישור, שעליו מצוינים הקוים, שעליהם עובר הצל של איזה יתר תקוע על הטישור, להורות על זמן שעות או רגעים כעין מורה השעות החמה (ואננענאוהרי שלנו), ואם אין היתר תקוע במקום נאמן, נקל לו ולצלו לנסות ימין ושמאל או לפנים ולאחור, ודבר המלך שיתר נקל לצל לנסות לפנים מאחור הוא סתום וחתום, כמו שכל הגם סתום, והדברים עתיקים.

סרק שביעי.

הירח.

השם ירח הוא לפי נוגים משורש ארח (וואנדרעך). שמו גם לבנה משום צבעו הלבן כבסף. עוד שמו סהר כמו זהר הוא אור הירח, ולריק נקרא כן ע"ש

¹ ומת שנזכר בספר ישעיה, ותשב השמש כודאי כוננו על הצל שלה כמו בספר מלכים. גם הפתרון של הרלבגי כסבב הגם חזה, כעבור הענן תחת השמש וכ"י. וכן י. משר של שמינוזה ע"י, הכל מסבב על הצל.

ענף. אגן המרי שהוא סגור בו מלשון בית הסוהר הוא בית האסורים.
אולם לפי מירשי על השם אסתהר באנדה התלמוד המוסב לאסתהר המלכה נראה
שהוא מלשון סיהרא בארמית סהר בעברית. גם באנדה האומות היתה נונה
(Venus) נקראת גם לבנה. כמו יפה בלכנדי בשיר השירים.

פרק שמיני.

השמש והירח.

שני המאורות האלה מתחלפים בשמוש הלשון זכר ונקבה. פעם בא השמש
בלשון זכר כמשקל שמש וחרם. ופעם בלשון נקבה כשמה חמה. וכן הירח
הוא פעם בלשון זכר כמשקל שמו ירח או סהר ופעם בלשון נקבה כשמה לבנה.
משור הדבר הוא. כי השמש בתור המשפיע אור וחיים בתבל ומלואה הוא
זכר. וחלבנה בתור המקבלת אורה ושפע להפירות התבל במגד ירחים היא נקבה.
וכן נקרא השמש גם בלשון יתית Phōbos מעם בליז Phœbea וחלבנה ברמז
השפעתה על הארץ הוא במוד משפיע זכר. כמו בלשון יתית נקרא הירח Menion
בליז. וגם Men בליז (לדיק הוא מגי' בישעיה סיה) וכן שם הירח בלאטינית Luna
בליז. ופעם שמו Lunus בליז.

בשיחות האומות נמשלו השמש והירח לזוג איש ואשה. על כן קראו עמי
הקדם להשמש בשם בעל והוא כל אצל האשורים והבבלים. והרבה ערי ארץ
כנען ומדינתה נקראו בצרוף השם בעל. הוא השמש. כמו שנקראת העיר במצרים
עיר החרם ובא"י עיר השמש כנ"ל. והעיר בעל בקדשי נקראת אצל הארמים. כי
שמשא אצל היצנים Heliopolis כנ"ל.

אנדות המדרשים שלנו בהנשמה אלוהית על זוג שני המאורות האלה
הגדול והקטן ידועות. ודומה קצת לכיון נמצא שיחה נאה בקרב שוכני גרנילאנד על
יום הירח והחמה בהנשמה אנושית כזו: העלם הירח חשקה נפשו
באחותו היפסימה החמה. והי' בלילה בהיות הירח במשתה היין עם מרעיו ואחותו
החמה. ויקם הירח ויכבה את הגרות אשר דלקו בבית. ויבא אל אחותו החמה לשכב
עמה. ותעש החמה גם היא בערמה. ותקם ותקח סו' כבשן ותורדו על פני העלם
(מזה נהגו הכתמים הנראים על פני הירח) החובק אותה למען תכירו אחיב מי
הוא זה. ועוד הבעירה אנדות חציר יבש. למען תראה את סניו. ותראו ותכירו
והנה הוא אחיה הירח. ותתחלחל מאד ותבית מסניו לאור החציר הבעור בכפה. אבל
הירח דלק אתריה וירף אותה גם היא לאור החציר אשר ביד החמה (כי הירח
מקבל אור מן החמה). אחרי אשר דגר אשר הדליק הירח החל לכבות ולכהות
בידו (ע"כ יתאדם הירח לפעמים כדס). ותמרר החמה ותעל השמימה. והירח
דולק אתריה בוער באהבה עזה. עד אשר ממחלת אהבתו דל בשרו וכלה שארו (הוא
הרבע האחרון של הירח) ויחד מן הארץ (הוא לפני המולד) כי הלך לצוד ציד בים.
השובב שם את נפשו וישמן וישב אל איתנו. ועל מן הים השמימה (הוא הרבע
הראשון אתר המולד). והגדו סובב סובב אתרי החמה שאתבה נפשו. וסניו מאירות
בזיו יוננה (הוא הירח במלואו). שמה וסוב לב.

פרק תשיעי.

לקי החמה והלבנה.

לקי-חמה כליל (מאמאלע זאָנענפֿינסטערניס) ולקי-לבנה כליל (מאמאלע מאָנדעספֿינסטערניס) היו נודעים בימים ההם גם לנביאי ישראל, והיו להם לקיים כאלה לאות פורעניות מאת האלהים שתבא על בני האדם בגלל חטאותיהם (שבת קנ"ו, דרך ארץ ב').

את לקי-חמה ציינו הנביאים במלת חשך פשוט, כי החמה תחשך או מבלי היות לה שום צבע, ואת לקי-לבנה ציינו במלת דם, כי להלבנה או צבע אדמדם-שחרחר כדם עזר. ככה נאמר בנבואת יואל: **השמש יחשך וחמה תהיה דם** (לפני בא יום ה' הגדול והנורא, — והנביא עצום מנבא: **היה ביום ההוא והבאתי השמש בצהרים והחשכתי לארץ ביום אורי, והנביא מיכה מקונן: לכן לילה לכם מחוז וחשכה לכם מקום וכאה השמש על הנביאים וקדר עליהם היום**). כי רמז על לקי-חמה לעונש על הנביאים שיחשך עליהם אור הנבואה, והנביא ישעיהו קורא: **חשך השמש בצאתו ירח לא יגיה אורי ובקינת איוב נאמר: היום ההוא יהי חשך... הלילה ההוא יקחהו אופל**. הבל רמז על המקרה של לקי-חמה ולקי-לבנה.

ואולי באמת ידעו כי יבא לקי כזה והתנבאו לאיים על העם בחרון אף אלהים. ובימי יואל ועמוס ראו יושבי ארץ ישראל לקיים כאלה. חכמי תכונה בוסגנו חשבו ומצאו כי בשנת 831 לפני ספירה היה לקי-חמה כליל בנגב ארץ ישראל, ובשנת 763 וכן 824 היה לקי-חמה במקומות קרובים לארץ ישראל. וידענו כי החכם הקדמון בין היוונים Thales חשב ומצא והניד מראש אותו היום של לקי-חמה, וכן ידע משה (לפי השערת חכמי בקרת), לחשוב מראש את היום שבו יהיה לקי-חמה במצרים, ואותו הניד לפרעה כי יבא חשך אפלה בכל הארץ, לאות חרון אף אלהים על אשר יקשה את לבו לבלתי שלח את בני ישראל מארצו (כמו שסופר מהתייר הגדוע קולום בוס שהוכיח לבני שיירתו המורדים בו, בהראותו להם לקי-חמה כאות חרון אף האלהים על פשעם). ובאמת חשב ומצא בימינו חכם אחר¹ כי ביום י"ג מערך לשנת 1335 לפני ספירה (כי אלפים תכיה לבריאת העולם) היה בארץ מצרים לקי-חמה, ובני ישראל יצאו ממצרים ביום כ"ז מערך בשנה ההיא.

פרק עשירי.

הכוכבים.

כוכבי אור השוכנים במקומם ולא יסובבו במעגלם נקראים: כוכבי-שבת (פיקסשטערנע) והכוכבים במסילותם נקראים: בוככי-לכת (פלאנעטען). כוכבי לכת כאלה הנראים לעיני בשר נדעו לקדמונינו במספר חמשה. שהם בצירוף החמה והלבנה שבעה בסמן שצים חניכל, רית שבתאי צדק מאדים חמה נונה כוכב לבנה, שנחשבו

¹ ראה במדע «Neue freie Presse» לשנת 1886 גליון 7432 ובמדע העברי, המליץ לשנת תרס"ה, אם אמנם רבים פסקו וטערו על חשבונו שאינו מדויק.

באסמכתא על הכתוב 'למשלת' כמושלים על שבעת ימי השבוע הנקראים על שם עניניהם ותכונותיהם כמעט בכל עם ולשון עד היום הזה.

זה סדר ימי השבוע לפי שמות שצייס הנביל המושלים עליהם. כרמו בפיוס אל אדקי הגיל; מובים מאורות שברא אלהינו יצרם ברעת ובתבונה השכל. כח ונבורה נתן בהם להיות מושלים בקרב תבלי. חמה מושלת על היום הראשון בשבוע הנקרא בעבור זה יום החמה (זאָננמאָן); לבנה על היום השני שנקרא: יום הלבנה (מאָננמאָן); מאדים הוא מארס אצל היונים, דינס אצל הגרמנים, על היום השלישי, שנקרא: יום מאדים (דינסמאָן); כוכב, הוא מערקור, על היום הרביעי שנקרא בשאר לשונות, יום מערקור, מלבד בגרמנית שקוראים את היום הזה בשבוע, האמצעי (מיטמזאך); צדק, הוא יופיט, על היום החמישי שנקרא: יום צדקי בגרמנית (דאָננערסמאָן) עיש יופיטער המרעים (Jupiter tonans); נונה, היא ווענוס, על היום הששי שנקרא, יום ווענוס, בשאר לשונות, ובגרמנית ששם נונה הוא Freie נקרא, יום נונה (פריימאָן); ועל היום השביעי הוא יום השבת מושל הכוכב שבתאי, או שבת, הוא סטורנוס נקרא עשיו, יום השבת (זאמסטאג). כי סטורנוס בגרמנית סטם. מקור הדבר הוא אצל הבבלים ואחריהם האשורים אשר קראו לשבעת ימי השבוע בשמות אליליהם כזה: יום אי סמס (יום השמש), יום בי סין (ירד הירד, יום הירח), יום גי נרגל הוא מאדים - מארס בגיל, יום די נבו (כוכב הוא מערקור בגיל), יום הי מרודך, יום צדק (הוא יופיט - מער בגיל), יום ר עשתר (יום נונה בגיל), יום זי אדר (שבתאי בגיל).

הוא הדבר אשר הזכרתי, כי ראשית הדרישה בחכמת הכוכבים היה שמוש האימצנניות היא אסטרולוגיאה, שממנה נולדה חכמת האסטרולוגיאה.

רוב שמות הכוכבים בחכמת התבונה נשארו לט מהגדות קדמוניות על איזה איש או אשה, אשר מצאו חן בעיני האלהים ואנשים בהתהלכם את האלהים השמימה וקבעום ברקיע להיות כוכבים מזהירים בשמותם עלי אדמות.

אצל הבבלים נקראים מלאכי הכוכבים בשמות המורים: נומרים או שומרים, וכן אצל הפעניקים נקראו מלאכי הכוכבים בכני, צופי שמים, בהוראת: שומרי שמים, השומרים האלה נקראים בספר הניאל, עיריץ (די י, יד כ) היינו שומרים, הנעורים שלא יישנו.

מרק אחד עשר.

חמשת כוכבי-לכת (1).

(Planeten)

א) שבתאי (Saturnos), מכונה כן אצל התוכנים שלנו, מפני שיחסו לו הממשלה על יום השבת כאמור, אכן לדעת הרמבים נקרא כן, לפי שתנועתו כבדה והוא מתראה כשוכת ונח יותר מכל השבעה כוכבי לכת (הלכות יסודי התורה). האימצנניות בעמנו אמרו על שבתאי שהוא מושל ביחוד על בני ישראל

(1) עתה אנתנו מכירים שמונה כוכבי-לכת מלבד הכוכבים הזעירים חסעופסים ביניהם והנקראים, פלאנעטורידס, והשולים בספרם לערך ארבע מאות.

וכי מיכאל שר ישראל הוא שבתאי. הדיר יוסף ן ויקאר כתב כי מחלק שבתאי הנפש המדברת והמחשבה והתבונה. הריא אבן עזרא בספרי ראשית חכמה כתב כי שבתאי ממונה על היהודים מפני שדם שומרים את יום השבת שהוא בחלק שבתאי.

יש מצאים בכתוב (עמס ה' כ"ו) כיון צלמיכם את שבתאי, כי שם הכוכב הזה אצל הערביאים והאשורים הסוריים ובספרי הפרסים כון (Kewan) והגביא מוכיח את בני ישראל מפני שעבדו והשתחוו אל שבתאי (כמה הסכים בנושא הזה !)

ב) צדק (Jupiter) הגדול שבכוכבי-לכת לדיק שמו נד בכתוב. העורכים לנד שלחן' והגביא (ישעיהו ס"ה) מוכיח את בני ישראל שעבדו והשתחוו אל יוסימ' ער.

ג) מאדים (Mars) הוא כיון (עמס ה' כ"ו) הגיל לדיק.

ד) נונה (Venus) הוא כוכב היותר סמוך לארץ, ע"כ הוא מחזיר לנו ביסעת אודו, והוא הכוכב הראשון המתראה לנו בנשף הערב, ונקרא משיו כוכב הנשף (אבענרשטערן). והאחרון הגשאר עוד ברקיע להתראות בעלות השחר, ונקרא משום זה כוכב הבקר (אפאנענשטערן). אחד כוכבי הבקר הנזכרים באיוב (ל"ח ז').

ה) היונים הקדמונים בשירות מיתולוגיאה שלהם הנשימו את הכוכב ח'מה הזה בצלם עלמה יפיפה בת יוסימ' ער אחותו של החרש והמסגר בול-קן (Vulkan). הנזכרת גם בספר בראשית בשם נעמה ע"ש נעמות יפיה. ואחות תובל-קן (Vulkan) נעמה, הוא תובל-קין. למוש כל חורש נחשת וברזל' הנזכר שם בכתוב. והוא באנדת היונים בתחתית הארץ חרש אש מלדות של הרדים מקיאי אש (Vulkan) על שמו.

כשם שבאנדת היונים היה הכוכב המופיע הזה בראשיתו עלמה יפיפה אחות החרש בול-קן כניל, ואח"כ עלתה השמימה לשבת בין הכוכבים המזדירים, כך נמצא גם באנדת בראשית כי עלתה נעמה השמימה, מפני שנשארה בתולה בצניעותה, ולא הלכה אחרי מאהבה המלאך עזאל, אשר הפץ לפתות אותה להשיב אהבה אל חיקו, והיא עשתה בערמה ואמרה אל המלאך, כי תתצוה לו בתנאי שילמד אותה את השם המפורש. המלאך עשה כרצונה ולמדה את השם, והערה השתמשה בשם הזה וברחה מזרועות המלאך ועלתה השמימה (ילקוט בראשית) ובזכות זה נתן לה הקביה מקום בתוך שבעת כוכבי כימה (מדרש ב"ר).

ובמדרש אחר (ב"ר ל"ח) הגה שמה נעמה ע"ש שדויהה מנעמת בתוף לעבודה דת. וזהו שתרנם הירושלמי על. ואחות תובל-קן נעמה: . ואחתיה תובל-קן נעמה היא הות מרת קנין חמרין' וכעין זה משורר ריש אבן נבירול בשירתו הגשנבת. כתר מלכות' על נונה לאמר: . נונה כנברת בין תליליה וככלה תעדה כלילה... שירות ורגנים ומצהלות חפת חתנים! —

בזהר בראשית נ"ח נאמר כי בנעמה חשקה נפש בני האלהים כמו שנאמר ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טובות הנה ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו ויבאו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם את הנפילים ואת הגבורים, ואחרי נעמה נתפתו המלאכים עזא ועזאל, וגם עתה היא מושכת אחריה המין אדם רב ומקום דירתה הוא בין רנשי ימא רבא (המזכיר בנונה ווענוס שעלתה מן הים באנדת היונים הנ"ל).

אצל הפיסים נקרא הכוכב נונה בשם אסתהר (בתלמוד איסמיהר או אסירא) ונקרא בשם הודא אסתהר. את העלמה יסת תואר ויסת סראה הדסה המלכה אשת אחשוורוש במגלת אסתר (מגלה י"ג) וכן היה שם אמו של אלכסנדר מוקדון לפי האנדה.

בכתוב (ישעיהו ס"ה) העורכים לגד שלחן ולמני מססך, בקשו ומצאו אחדים בהכניי מני את הכוכב נונה ולדיק היא מזל בתולה ולפי נעועניוס שמה גם עשתרת נעמה ולדיק רומות על זה מליצת הנביא (ישעיה י"ד) איך נפלת משמים הילל בן שחר! הוא נונה לפי התרגום היוני והלאטיני. והשם הלל (כמו נונה) משרש הלל מגזרת יהלו אורם הוא בן שחר כי נונה היה גם כוכב השחר והבקר כנ"ל. ועליו רמז באיוב הירעת שחר מקומו.

כוכב (Mercur) (הנראה ברקיע לפני צאת השמש) המכונה משום זה אצל חכמי תכונה שלנו (כמו אבן עזרא שמות ב') גלגל כוכב חמה ובתלמוד (שבת קנ"ז) נקרא ספרא דחמה. מפני שהוא מושל ומנין על הסופרים והכותבים. על כן שמו גם הכותבי וביחזקאל מ' שליח המורענות בתואר. איש וקסת הפוסר במתנידי. אצל האשורים הוא נבוי (הר נבו שהוא צלם כוכב¹). אבן עזרא מ' ברכה משרש נבא כי היה לכל העמים הקדמונים כוכב הנבואה. ושם אשת נבו בלחשי האשורים והבבלים היה Taschmitum היינו תשמעתם משרש שמע המורה גם באשורית: שמעיה והתגלות. ור"ל אלהות ההתגלות. נבו במובן נביא היה שלית האלהים (Herold) כמו מערקור אצל היוונים והרומיים. והיה כאמור בתור כותב חותם הגזרות בשמים²).

מרק שנים עשר.

צורות צרופי כוכבים.

ישנם כוכבי-שבת ברקיע השמים אשר לא נכנה אותם בשמותיהם לאחדים. כי אם בצירופם בשבתם קרובים זה לזה ומתראים כעין צורה אחת (נרופפע) ובשמה נקראת כל יקתת כוכבים כאלה. אשר נזכיר מקצתם בזה לפי מקום זכרונם בכתובי תנ"ך.

⁽¹⁾ גם היה נבו שם עיר אחת של שבטי ראובן וגר (במדבר ל"ב) ונזכרת גם בעזרא ב'. לכלם מקור האליל נבו שעבורה האשורים והבבלים בתור יושב בכניסה של מעלה בראשה שנה בתור הגזרות לתתוך גזר דין של הבריות בשנה החדשה, כמו שנמצא בכתבי חיתרות לחבבלים. ⁽²⁾ המאמר במסכת ראש השנה: שלשה ספרים נפתחים אינו דמיון חדש מקרוב בא בתלמוד שלנו, כי אם ישן גושן בקרב העמים הקדמונים, כי בשמים בבית דין של מעלה יושב מלאך מיוחד וכותב בספר כעללי בני האדם ותחבולותיהם עם השפספים והגזרות על כיא מהם לשכח או לחסר. מלאך כזה הוא כוכב מערקור או נבו הנ"ל, ובאגדתנו הוא ססטרון. ראש הספרים חאלה הוא. מספר החיים הנזכר כבר בתורה. מפני גא מספרך אשר כתבת" (שמות ל"ב) ושנוי בנביאים. כל הכתוב לחיים בירושלים" (ישעיה ד') ומשולש בכתובים, ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו" (תהלים ס"ט) וביחוד בספר דניאל, דנא יתיב וספרין פתוחין, וזה. כל הנמצא כתוב בספר" (דניאל י"ב). אחד הספרים האלה הוא עזר, ספר זכרון: ויקשב ה' וישמע בספר זכרון לפני" (מלאכי ג'). בספר היוכלים ובספר תנוך ככונים הספרים חאלה בשם, לוחות השמיים. על ספרי זכיות ורבות בני האדם רומז הנביא, הגה כתובת לפני לא אחשה בי אם שלמתי" (ישעיה ס"ה). גם נכתבו בספרים כאלה גורל האדם עד שלא גולד, עיו אמר גלמי ראו עיניך ועל ספרך כלם יכתבו" (תהלים קל"ט).

א המרכבה, בקיע השמים לפאת צפונה, נמצאת להקת (גרופס) שבעת כוכבים ערובים שנים כנגד שנים ברבע ושלושה יוצאים זנב כזה * * * * *
 הלהקה או הצרף הזה נקרא לפי צורתו בסגנון לשון התוכנים בשם, המרכבה או מרכבת דודי מפני שדומה לצורת מרכבה בארבעת אפניה, ברבע שהם האופנים של המרכבה, שלשת הכוכבים היוצאים כעין בד (דייכסעל) של המרכבה, אולם עוד שם אחר להצדקה הזה כלשון התוכנים, הוא, הרוב הגדול, ולשלשת הכוכבים היוצאים מהמרכז קוראים, זנב הרוב הגדול, ההולך על ארבע, ונקרא גדול מפני שיש בצדו עוד צדף אחר המכונה, הרוב הקטן.

ב עש, בכתוב, עושה עש כסיל וכימה (איוב ט' ט') הוא עיש בכתוב, ועיש על בניה תנח' (שם ל"ח ל"ב), הערביאים השוכנים על חוף הים הדיסי, והיהודים סעיר בגדד, קוראים לרוב הגדול עש (Asch) בנוגע אל ארבעת רגליו במרובע ולשלשת הכוכבים היוצאים קוראים הערביאים Banat-asch, בנות עיש, הנזכר בכתוב הגיל, ועיש על בניה תנח' (כציל לפי מיכעאלים, ודומה במקצת אל מליצת הנביא, רחל מבכה על בניה, ואל המתולוניה היונית על Niobe) לנחם אותה על בניה שאבדה, הרמז נס באנדה התלמוד (ברכות נ"ט) שאמרה עיש אל כימה: הב לי בני! כי כאשר הביא אלהים את המבול על הארץ לקח שני כוכבים מן כימה, וכאשר פסק המבול לקח שני כוכבים מן עיש, גם לדעת ה"א אבן עזרא מורה עיש או עש על, הרוב הגדול.

ג כימה, בכתוב הגיל באיוב, עושה עש כסיל וכימה, ובכתוב (עמוס ה' י"ח) עושה כימה וכסיל, שם לצדף שבעת הכוכבים הנקראים Plejaden שהם בני Ple-
 jane לפי אנדתם על הבתולות Nymphen שגדפו מהכסיל Orion שנוכר להלן, והאלהים הצילו אותן כי הפכו את הבתולות ליונים, והתאחדו אחיכ לקבוצה אחת הנודעת בשם: Plejaden. מקור האנדות האלה בהמיתולוגיה שלהם בשיח ושני מבני אדם שהיו לאלהים או לכוכבי השמים.

ד על כימה כשהיא בפני עצמה מספרת האנדה שלהם, כי היתה עלמה יפיפיה, ולדיך תכשיטיה ועדיה נקראים, מעדנות, בכתוב (איוב ל"ח ל"א), התקשר מעדנות כימה כלומר קשורה וקשופיה, כמו שני עם עדנים (שיב א' כ"ד).
 ה כסיל, בכתובים: עושה עש כסיל וכימה (איוב ט' ט'), עושה כימה וכסיל, מושכות כסיל תפתח' (איוב ל"ח ל"א) ותרנומה נילא הוא ענק, ובתרנום ששימא גבר, והוא אחד הענקים והגסילים והגבורים אנשי שם, ובלעז שמו Orion הגיל, והוא בחכמת הכוכבים שם קבוץ לשבעת כוכבים (ע"כ יבא גם ברכים כוכבי השמים וכסיליהם, ישעיה י"ג) והוא, כגמרוד גבור ציד לפני ה' ועלה למרום והתנצץ לשבעה ניצוצי כוכבים, מהם הראשון והשני בצורת אדם גדול, ע"כ שם הענק אריון, ואצל הערביאים הגבר כגיל בתרנום ששימא.

ו מזרות, בכתוב, התנצית מזרות בעתו (איוב ל"ט ל"ב), מפרשי המקרא נלאו לחקור אחרי איזה כוכב או צדף כוכבים אשר עליו רומז הכתוב הזה, לפי התרנום הסורי, שפרי מולי' הוא כמו, מזלות, בכתוב, המקשרים לבעל לשמש ולירח ולמזלות¹ ולכל צבא השמים (מ"ב כ"ט), על זה קשה: מדוע יאמר עליהם, בעתו בלי? לפי

¹ שמות בעת' ל"ב המזלות נזכרים בכתבי יתרות חכמים, ודמוים גם כ"ב השבטים

התרנס האמיני כונת המקרא היא על הכוכב נוגה שהוא מופיע בנשף הערב ובנשף הבוקר כגיל, ונראה בעיני הבריות כשני כוכבים שונים, ונאמר עליהם, בעתה בליי מסני שבאמת הוא כוכב אחד¹. לדעת רוב הקדמונים באה המלה בהשמטת האות א והוא כמו מאורות' מלשון אזור ורמזו על חגורת המזלות אצל חכמי התכונה. ויש אומרים שהוא שם הכוכב המהיר מאד הגורע בשם הכלב השמימי שהוא קבוצ' כוכבים בצורת כלב ובלשון התוכנים Sirius. ולדעת הריא אבן עזרא השם, מזרות' בלרין הוא כמו מזרים' (איוב ל"ז מ') בלרין².

ו) חדר ומזרים, בכתוב, מן החדר תבא סופה ומזרים קרהי' (איוב ל"ז מ'). נראה שנודעו להם שתי צורות מן צרופי כוכבים, האחד בצורת חדר שהיה בדרום השמים (ברבים, חדרי תימן, איוב) וממנו תבא רוח חמה סופה (Chioroco), והשנית בצורת מזרה (שופעל) בצפון השמים, וממנו תבא קרה כי, רוח צפון תחולל נשם (קדלת). הרדיק נעזעזעניו מפרשים מזרים מלשון, מזרה ישראל יקבצני היינו סוור (צערשמריען). הקבוצ' הזה בצפון המביא קרה יכול להיות רק הדוב הגדול או שניהם הגדול והקטן ביחד.

ז) נחש בריח בכתוב, חוללה ידו נחש בריח' (איוב כ"ז י"ג). שריל נחש הבורח הוא צרופ' כוכבים המכונה דרקון (Drachen) ושמו נ"כ, ליתן נחש בריח' (ישעיה כ"ז א') ברמז על אנדרתם כי הנחש הזה רצה לכלוע את הכוכבים, והאלהים הבריח אותו והציל את הכוכבים מעברת ודונו. אם הקבוצ' הזה בעצמו מכונה גם, נחש עקלתון' (ישעיה כ"ז א') לא נדע בברור, ולהתוכנים שלנו נודע קבוצ' כוכבים בשם, נחש המים'. תבור כוכבים בצורת נחש נזכר הרבה בכתבי היתדות להבבלים בשם: Kakab (siri) כוכב סורי.

מרק שלשה עשר.

שברי-כוכבים.

א) המה מתראים כבוקים וכבוקים, והם שברי כוכבים, אם שלא נתבכרו ולא נשתלמו עדיין, ועתידים להיות כוכבים שלמים בימים יבואו. הם כוכבי זנב; או הם חלקים שנפרדו מכוכבים שלמים, כמו ניצוצים מהזורים מעופפים ברקיע השמים ומכונים, כוכבים נופלים' (שפערנשנופסען, מעפעצערע), אבני אש וכדומה.

ב) כוכבי-שבבים (Kometen) הסובבים גם הם את השמש ונראה שכבר נודעו להנביאים, שעיז רומז הנביא (יואל ג' נ'): ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות עשן' המה הכוכבים שהשבבים שלהם הגמשכים אחריהם מתראים כעין תמרות עשן, וכאספרולוניאה היה הכוכב הזה מבשר אך רע, והיה לאות מות מגני ארץ ולסימן מלחמות וכסוכי דתות ושטף מים ומרידות ושנת בצורת ורעש ארץ ודבר ומגפה.

ג) כוכבים-נופלים (Meteore) בכתוב הגיל, איך נפלת משמים הילל בן שתי' (ישעיה י"ד); לפי האגדות הם מלאכים שסרדו באלהים והשליכו משמים

¹ מתגורם היה הראשון שהכיר שהם כוכב אחד.

² ראה בסמן הבא על השם, מזרים'.

ארצה המה הנפילים; אכן בבחינה טבעית מורה על ניצחנות כוכבים המתפרדים ונוסלים ארצה שקורין Sternschnuppen, והם נופלים לפעמים בתבנית נתחי אכנים (Meteorsteine) ונזכר לדיק בספר יהושע ה' י"א. ביום אשר אמר לשמש דום והוא הכתוב וזה השליך עליהם אכנים גדולות מן השמים... רבים אשר מתו מאכני הברד...

עתה נשובה אל הכתוב הראשון בספר בראשית המודיע לנו שמוש המאורות שהיו. לאותות' — ולמועדים' — ולמים' — וישנים'.

סרק ארבעה עשר.

א. לאותות.

נכונה השערת רוב המפרשים, כי כותב התורה רומז במלת. לאותות' על האסטרולוגיה המצאת בכוכבי השמים אותות וציונים וסימנים לפי מצבם למערכותיהם זה לעומת זה בשעה זו זו. לדעת מראש נורל אדם או עם או משפחה, בהמצא איזה קשר וחבור בין מועדי ימי חייהם ובין אותות הכוכבים, אם לשבט או לחסד. וכן הבין הנביא ירמיהו מלת. לאותות' בכתוב הנל והתנגד לזה בהחליטו כי אותות האסטרולוגיה הם חקות הגוים, ולא לנו להאמין בהם, וכשם שלחם הנביא הזה נגד כל אמונות מפלות (אבערנלויבען) בכלל וקרא. הכל המה מעשה תעתועים... לא כאלה חלק יעקב... (ירמיה א'). כך התנגד להבלי האסטרולוגיה וקרא: אל דרך הגוים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה כי חקות העמים הבל הוא' (שם ח'). גם הנביא ישעיהו מאן להאמין באסטרולוגיה. אבל לא הרחיב עוז בנפשו לחלוק על אמונת. האותות' אשר כבר הכתה אז שרשים על אדמת ישראל, כי אם שפך זו לענו על הבבלים העוסקים בה. ושמצעו גם בני ישראל ויזורו ממנה. הלא כה דבריו בלעני מעון נגד הבבלים בצרתם הבאה עליהם לאמר (מ' יז): יעמדו נא וישעיוך הוברי שמים החוזים בכוכבים (בלי להזכיר את אותות השמים) מודיעים לחדשים מאשר יבאו עליך.

בכלל נראה הברל גדול בין שני הנביאים האלה במלחמתם נגד מנהגים רעים. ישעיהו היה איש מדיני (פוליטיק) בתוכחותיו, ולא רצה להתלהב ולהתרשש ביותר נגד הרחוקים והשרים מבני עמם בכלל תקונו, כי אם כלאחר יד הודיעם שהמנהגים ההם אינם מוצאים חן ושכל טוב בעיניו; לא כן היה הנביא ירמיהו בקראו על עצמו. איש ריב וסדק לכל הארץ ואם אמרתי לא אדבר עוד והיה בלבי כאש בוערת ונלאיתי כלכלי—הוא התקוטט בפומבי והתקומם נגד המנהגים אשר נשתרשו בעמיו שלא ישרו בעיניו. הוא היה רעפארמאסער מוזין, וזה נבורה נוססה בו להביע האמת בפני קהל ועדה, אשר רדפוהו בעבור זה עד חרימה.

את ההבדל הזה בין שניהם נראה עוד בענין הקרבנות שמאסו בהם גם שניהם. אבל ישעיהו הוכיח את עם ישראל לבל יאמינו כי ה' צוה להביא לו

קרבנות לריח ניחוח להגאנתו. כי באמת רצה ה' עם הקרבנות לב נכון וחפץ ישר באדם לעשות רצון אביו שבשמים. הלא כה דבריו: "למה לי רוב זבחכם... לא תוסיפו הביא מנחת שוא. כי אם רחצו הזכו והטיבו מעלליכם...". וכן בהדיה מקומות הדורש לישראל כי בצוות ה' את הקרבנות רצונו בלית מעשים טובים. ולא הקרבן הוא העיקר. אולם הנביא ירמיהו במצאו כי מנהג הקרבנות הולך את העם שולל לחשוב שכאשר הביא קרבן התציה עם האלהים והישיבה בידו אז לעשות כל תועבה, התאזר חיל בעוצם רוחו וקרא כי מעולם לא צוה ה' את הקרבנות שהוא מואם בהם, ובזאת התנגד⁽¹⁾ הנביא כביר לב ואמיץ כח לספר אחד מחמשת חומשי תורה. הוא ספר תורת כהנים, וקרא ואמר, כי הספר הזה לא מצי' ה' יצא⁽²⁾ כי ה' לא צוה כלל להביא לו קרבנות לריח ניחוח, ומנהג הקרבנות בשל ומכושל מעיקרא. הלא כה דבריו כנחלי' אש בוערת בעצמותיו: עלותיכם לא לרצון וחבתיכם לא ערבו לי, עלותיכם ספי על זבחיכם ואכלו בשר כי לא דברתי את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבה, וזוה בשל ספר ויקרא מתורת משה לאמר כי איננו מאלהים אשר באמת לא צוה כלל על עלות חבתיכם⁽³⁾.

אבל למיות תוכחת ירמיהו הנביא נגר אמונת האסטרולוגיאה, הכתה האמונה הזאת שיש עמק בלב סופרי ישראל וחכמיו, כי האמונה הזאת היתה מבועה וחקוקה בלב כל הקדמונים, היא היתה סרי חומר נאווה הגשוע בלב בני האדם בימים הקדמונים כי הגה האדם הזה בצאתו מחיות הארץ לתבנית אדם בצלמו ובדמותו ללכת קוממיות בקומה זקופה, ובהרבותו בעבור זה גורל תבונתו ויקר הגיונו ותפארת לשונו, ראה את עצמו שורר ומושל על כל הארץ, ורודה על כל מיני בעחיי, כי כן אמר לו האלהים: רדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ, והתנאה האדם ואמר בלבו כי לא נבראה הארץ אלא למענו ולהגאנתו, והארץ שלו הוא העולם כולו, כי הארץ עומדת בתוך כמלכה שוורת, וכל צבא השמים עומרים אותה לשמש אותה, להאיר עליה ביום ובלילה לעבדה ולשמרה ולהוציא מקרבה סגד תבואות שמש וגרש ירחים הנעים לחבו, וכל כוכבי השמים ומולותיהם לא נבראו אלא בשביל מלך הארץ הוא האדם⁽⁴⁾. מעתה ששם בצדק, שגם כוכבי השמים, אשר לא יאירו ולא יזהירו כי שתייה תכליתם להאיר על הארץ, להעלות לה נר תמיד, נבראו גם הם בעבורו, למען יודיעו מראש מה יהיה בסופו, מה חלקו בחיים וטורלו בארץ.

על כן אין להתפלא, אם גם חכמי עמנו היותר גדולים החזיקו בחכמה המזויפת הזאת עד אחרית ימי הביניים, התלמודים והמדרשים הניחו את האיצטננינות כאומתת

(1) וגמא של דברי הנביא יחזקאל בלבד סותרים דברי תורה, כי גם דברי הנביא ירמיהו, וא"ת מצי' מה לא רצו לגנוס ספר ירמיהו, כמו שרצו לגנוס ספר יחזקאל? התשובה מפני שדברי ירמיהו לא כ"ר מללו כי מתנגד הוא, והביטותו כעין הפריה בחום הגיוני הנביא. (2) וכאמת לדעת המדרש והרמב"ם בא מנהג הקרבנות הוה מחוץ לישראל, וחזרתה לא בשלה אותו משום שהיה קשה לבשל אותו, ובקשה רק להביא את לב בני העם מובוח לשעזירו עכו"ם, כמ"ש ולא יובחו עוד את זבחייהם לשעזירים אשר הם זונים אחריהם.

(3) יותר יתכן להוכיח סוה, כי ספר ויקרא לא נתחבר לפני ירמיהו, שהיה כהן גם הוא, ולא היה סרה"ב עוז בנפשו להתנגד לספר תורת הכהנים לו ה' לעניו.

(4) ולא תרגיש לראות אף בחלומי כי כדור ארצנו עם השמש וכל כוכבי חלמת הסוככים איתה אינם אלא נגיד קטן בקרב עולמות אין מספר המעופפים ברחבי החבל.

שאין לספק בה ואין להדיר אחריה והאמינו שהכל כאשר לכל בחיי האדם. בני חיי ומוזני, הכל תלוי באותות השמים, ואמרו. אם איהו לא חי מזליה חוי (שבת קמ"ה). גם מין הורוסקופ הנ"ל העמידו לאדם לפי הולדו בשבעת ימי השבוע (שבת קנ"ו. נדרים כ"ב) ורבים מהם שאלו בכלדאים (שבת קנ"ו וברכות ס"ד). גם חכמינו אחר התלמוד לא הרפו מהאיצטנינות, ומלכר ריי הלוי בעל הכוזרי שכחש בה. הרמב"ם שאמר דברי האיצטנינות שקר והלכות עכרים הלכה ח' ובמקומות אחרים היו חכמינו אדוקים בה באמונה שלמה וקראו לדרישה הזאת. חכמת התולדות. החכם החרוץ ר"א אבן עזרא העמיק בחכמת הכוכבים רק למען האסטרולוגיאה, וחשב ומנה פעולת מערכות משמרי הכוכבים והמולות, והוא בקש ומצא אותה בהרבה כתובים בתורה, וי"א שהתעסק ג"כ בצורות מלמסאות להוריד השפעת מרומים על תחתונים. וכן הרמב"ן כתב כי האיצטנינות היא חכמה גדולה. ככה היתה הדרישה בחכמת הכוכבים בראשונה עד ימי המאה הי"ז רק לתכלית אסטרולוגיאה בכל העמים.

ב. ולמעדים.

מפרשי התורה האדוקים באיצטנינות דרשו סמיכות בכתוב הזה. ואמרו כמו שמלת. לאותות' מורה על האיצטנינות, כן הרצון במלת. מעדים' על מועדים וחגים שבתות וימים טובים בישראל, כי מעם קביעתם נמצא בכוכי השמים וכל החגים סדורים הם לפי השפעת הכוכבים בימים ההם.

ככה קראו לכוכי סמורנוס המושל על היום השביעי בשבוע בשם שבת אי או שבת' וסוד יום השבת לפי שהוא יומו של שבתאי שמו אותו יום לזכר כמו חשיבות מועדי חודש תשרי מפני שהשמש בבית כבוד שבתאי והל בנה ביום הכפורים בביתו ובמקום המחברת' (ריש דרצא בבאורו מקור חיים על הראב"ע ס' אמו); ויען אשר שבתאי (בפי המתולוגיה סמורנוס האוכל את ילדיו) הוא מתריב עולמות, ע"כ יחסו לו והקדישו לו כל השביעיות. בימים הוא שבת. בשבועות הוא חג השבועות. בתדשים הוא החודש השביעי תשרי. בשנים היא שנת השמיטה. בשמיטות שנת היובל. ובאלפי השנים הוא האלף השביעי שהוא שבת הארוך. כמיש שית אלפי שנים היו עלמא וחד חריבי (הגיל).

במעם החג ראש השנה כתב דון יצחק אברבנאל שע"כ. באהר לחודש השביעי חודש שבתאי הוא ראש השנה וכל באי עולם נשפטים בו. מסני שהאיצטנינים הקדמונים קבעו מל החודש הזה במערכת דמות איש זקן כועס, בימינו מאזנים ובשמאלו ספרים נפתחים'.

במעם ענוי צום העשור ביום הכפורים נמצא במקור חיים הגיל: לפי שעל הרוב ביום הזה הלכנה היא בדלי שהוא בית שבתאי המושל על הענוי ובכן נראה כי כל חכמי תכונה האלה יסוד דעותיהם על מלת. ולמעדים' בספר בראשית. אולם מפרשי הפשט מצאו במלת. ולמעדים' הכונה על קביעת החדשים לפי הירח כמיש. עשה ירח למועדים' (תהלים קיד י"ט) כי מנו י"ב חדשים לשנה בצמצום. לפי ראיית מולד הירח בריקע, שלכן נקרא זמן החודש בשם ירח, וחודש נקרא ע"ש הרוש הירח במולד הלכנה, והיה השם חודש ליום ראש חודש (כמיש. תגה. חודש מחי'. שיא כ' ה') ולזמן החודש כלו.

מלבד התורש הראשון בשנה שהיה לו שם מיוחד, חודש האביב (שריל זמן בבור הגרעונים בתבואות השדה) מנו את חדשי השנה במספר סדורי; החודש השלישי, השביעי וכו'.

אך בשבתם בארץ נענן התרועעו עם הצורים והצדונים (שעם מלכם חירם ברת המלך שלמה ברת שלום ורעות והבאת זהב מאסיר) הם שבט אחד משבטי הכנענים הנקובים בשם פעניקים. המדברים בשפת נענן שהיא הלשון העברית הצרופה (כלי תערוכת מלות ארמיות שנספחו אליה בשבת אברהם בארץ ארם) וקבלו מהם שמות מיוחדים לשלשת חדשי השנה. הלא המה: זיוי (לחודש השלישי (עיש ויו השמש)). איתנים (שריל מים תדירים אחרי חורב הקיץ) לחודש השביעי, בולי (שריל שפעת-מים, שמה השם מ ב ו ל) לחודש השמיני⁽²⁾ ואת יתר החדשים מנו עוד תמיד במספר סדורי עד גלות בבל. אולם בשובם מגלות בבל הביאו עמם שמות כל החדשים של האשורים והבבלים הנוכחים בכתבי קדש האחיונים, והנמצאים עתה בכתבי יתדות על מצבות שהמרו בעיר נינוה ובבל, בשנוי קצת בלשוננו בסבע שמות המשתנים במסורה מעם לעם. ואלה שמות החדשים אצל האשורים: גִּסְנוּ אִירוּ סִינְנוּ דוּוּ אָבוּ אֶלּוּ לִוּוּ תִשְׁרִתוּ אֶבְח־שֶׁמֶה⁽³⁾ כֶּסֶלִיווּ קֶבְתוּ שֶׁבְטוּ אֶכְרוּ, ארחו מקרו שאדרו (אדר שני) ובלשון הסורים היו שמות החדשים ככה: גִּסְן אִיר חִזְקִן תַּמֵּח אָב אֶלּוּ חִשְׁרִי אִי תִשְׁרִי בִי גִנֵּן אִי גִנֵּן בִּי שֶׁבֶט אֶדֶר בְּתִרְאֵה, מאלה נהוו שמות החדשים בינינו עד היום הזה: גִּסְן אִיר סִין תַּמֵּח אָב אֶלּוּ תִשְׁרִי חִשֵּׁן כסלו סבת שבט אדר, ובשנה מעוברת: ואדר כמו אצל הבבלים.

ג. ג'למים'.

השם, יומס' מודה על היום מלבד הלילה, והשם, יום' מודה על היום והלילה בידוד (מעט לעת). היום מתחיל עם הערב שלפניו, כמיש ויה ערב ויה בקר יום אחד; ככה מנו וספרו גם האימלקים עד לפני מאה שנים. ואנשי דת מחמד עד היום הזה, התחלת היום עם הערב שלפניו היתה אצל אבותינו, מסני שרם התחילו את התורש משעת ראית מולד הלבנה בערב הראשון; קדוש התורש עסי (ראיה) וכן נתנו גם היונים. הערב בעצמו פי שנים לו, תחלתו מבוא השמש וסופו בדידת השמש תחת הארץ כשש מעלות, והזמן בינתים נקרא בין הערבים (Dämmerung) ואו היה הנבול בין היום שעבר ובין היום שעתיד לבא. הלילה נחלק כמו אצל הבבלים בשלש אשמורות, גם השחר נחלק לשני חלקים: נשף ועלות השחר, והזמן בנתיים היה

⁽¹⁾ כמו שמינים הסינים את חדשירם, וכן הרומאים מונים ארבעת חדשי השנה האחרונים: התורש השביעי (September) השמיני (October) התשיעי (November) והעשירי (December) (ber) יען ששנתם היתה רק בת עשרה חדשים, ונשארו המספרים האלה עד היום הזה בינינו, אך שאינם נכונים. עתה לפי לוח יוליאני ששנתנו היא בת י"ב חדשים, והשם September נשאל עתה על התורש התשיעי, וכן השאר.

⁽²⁾ ש-ש שמות החדשים האלה נמצאים במצבות הפעניקים שנחפרו עתה מכפן הארמון ועור נמצא שם חדש אחר מרפה הוא התורש שבי יניתו יגיעי כח מעבורתם הקשה, ושם תורש אחר פעויות הוא שבי מק: לים הפועלים שכרם, ושם תורש אחר מרוח שריל תורש תמשתה וחשמתה בעין הקארינוואל שלנו, ובתוראת המלה הזאת גם בעברית על בית המשתה שוכר שם לחלן (ירמיה מז ה'), ור"ל כמות תנועים (יון למרי נפש) במעורת הכראה לאבל, כנענן גם בימינו.

⁽³⁾ ר"ל ירח שמיני, ומהו נהווה השם מרח שון, ובלוח פרסי קימון נמצא השם ח שון.

נקרא (לפי השערה) שְׁחִירִים (נמצא רק בשם אדם בדה"א ח' ח') וכן צִהְרִים שני החלקים של אמצע היום הוא צהר. אלה הם שלשת החלקים שבהם נחלק היום; ועל זה נאמר. ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמהי (תהלים נ"ה). חלוקת השעה לא נודעה להם אז. גם השם שעה על זמן ועדן (שמונע) לא נמצא בתנ"ך (ומה שנמצא שעתאי ברניאל היא מורה על שעת הזמן בכלל) כי אם במשנה. שאז התחילו למנות היום לפי השעות.

שבעת ימים שלמים היו רבע מהלך הלבנה (בלי לחשוב שבירי ימי מהלכה שהוא כִּס י"ב חצאי) ונקרא שְׁבֻעָה. ימי השבוע מנו במספר סדורי: יום א', יום ב' וכו'. ולא שבוע של ימים בלבד. היה, כי גם שבוע של שנים לשמטה. ושבוע של שממות ליובל.

ד. "ושנים".

בני ישראל מנו לשנת החמה. וחלקו אותה לשנים עשר חלקים המה חודשים. למספר י"ב פעמים במעגל הלבנה בשנה (דה"א כ"ז). אכן מלבד לחדשים חלקו את השנה גם למעדי חריש וקציר ובכורים ואסיף מתבואות השרה. הם ארבע תקופות השנה לפי עבודת השרות והכרמים. עיר שנמצא בכתבי היתדות. האשורים מציינים שמות החדשים בכנויים לפי עבודת השרה ולפי הנרותיהם כזה: חודש המזבח, חודש הפר, חודש הקז, חודש מפלה על הורע, חודש האש, חודש שלימות אש תר. היא אסתר (היא הבתולה רובה קשת בשמות המולות). חודש שור הבר, חודש עב הנשם, חודש כתמי השמש, חודש המאה, ראש השנה היה להם באיזה זמן (המבול) וחודש המבשר טוב (הוא אדר). חודש ניסן הוא חודש האביב, כמיש החודש הזה לכם ראש לחדשי השנה, ובאיזה זמן חודש תשרי, היא עת האסיף מתבואות השרה, כמיש חג האסיף בצאת השנה באספך מעשיך מן השרה, הרי שאז היה צאת השנה וביאת השנה החדשה, ובמיא נקרא (שמות כ"ג) הזמן ההוא. תקופת השנה, ועוד במיא, לתשובת השנה. ויש דעות בנינו שהיו להם תמיד שני ראשי שנים, האחד לעניני הדת והשני לעניני העולם. וכפי הגראה היתה להם שנת עבור, כדי להשוות שנת החמה עם י"ב חודשים בשנה לחשבון הלבנה. כמו שאנחנו עושים עתה. ועיז רומז הכתוב (דברים כ"ז) ששור את חודש האביב! כי בלי עבור יכול לבא חג המצות בקיץ וכדומה.

אַרנוֹלד בּקְלִין*.

ציור אמנותי

כאת דר. שמעון מילנר (פריס).

I.

צִיר גדול היה ארנוולד בקלין. יחיד במינו, ציר לפני עצמו: אינו הולך בדרך כבושה לרבים, בעקבות איזה ציר מפורסם, שחי לפניו: הוא אינו שייך להצירים הראשונים, שקדמו לו ולא לאחרונים; שונא הוא את החקיי של הצירים האחרים לו היו גם מן המפורסמים, כי רוח כביר הוא, רוחו שואף לגלות חדשות, לברוא תקופה חדשה והוא מבקש בעד עבודותיו תכן חדש שעוד לא דשו בו אחרים ומטיבים חדשים בעד ציוריו הוא מתפש.

ובזה יכולים אנו לבאר את הסבה מדוע היה בקלין זמן רב בלתי ידוע בעולם האמנותי ואתו לא התחשבו כלל: דבר ידוע הוא זה כבר אצלנו, כי האיש הבא ומצא, העזת או תורת חדשות באיזה מקצוע שיהיה, אז ימים עוברים, שנים חולפות עד שהקהל יבין את שפתו, יעמד על אפיו ודעתו ויתעסק בשאיפותיו של האיש הזה. גם שאיפותיו של הציר בקלין היו בראשונה כספר החתום לפני הקהל: קשה היה להם להשיג את רעיונותיו, לרדת אל תוך תוכנם של אידיאליו ושאיפותיו שאותם התאמץ הציר לדכא ולגשם בציוריו; הם לא ירדו לסוף דעתו, שפתו היתה בלתי מובנת להם כלל וגזניו ציוריו זרים ומוזרים לגמרי. רק בעת האחרונה הכיר כל העולם את הכשרון הגאוני הזה, ירדו לסוף סופן של מעמותיו ושנים אחדות לפני מותו „הרעיו“ כל העתונים כי כוכב חדש ומוהיר הוא בקלין על שמי האמנות וכי הוא הציר הגאוני היחידי שהולידה לנו המאה התשע-עשרה.

ציוריו של בקלין הם קוסמוציצות נפלאות בצורותיהן ובגניהן. לבר מה שהוא ציר, גם משורר נשגב הגהו, פיתן גדול שלא קם כמוהו בין כל הצירים וזהו כחו היותר גדול שבו הוא מצטיין באמנות. לא הדבר בעצמו שבו כתר לציוריו, לא החמר לבר שבו הוא משתמש לעבודתו האמנותית מעיר אותו לצייר, כי אם השיטה, שנדבר, הפיוט שבחמר וכמשך כל ימי עבודתו היה הוא מתפש את הדברים הפיוטיים שבאותו החמר ולא היה שני לו בדברי ימי האמנות שיביע ככה במעבועו את כל דגשות הפיוט והשירה שהוא מרגיש בשעה שהוא מסתכל במבע; לשום ציר לא עלה לצייר את המבע באופן טוב ויסה כזה כמו שעלה בידי בקלין; לכלם לא עלה להציג לפני עיני הרואים על ידי תמונותיהם וצורותיהם

(* בקלין נולד בבויל (שוויץ) בשנת 1827, לסד בריסלדורף, בריסל, פריס, רוסא ומינכן; היה פרוסיסטר באקדמיה-בויםר; מתו ימיו בלה באיסליה ובראשית שנת 1901 מת בפלורנציה.

את התולדה ויצוריה, היקום וברואיה בכל פרטיהם ודקדוקיהם. בעד זאת היה נברא מכלול של ארטלד בקלן. הגנו מוצאים לפעמים, כי גם הוא מתרחק מן התולדה המקורית, אינו מציר אותה כמו שהיא ומוסיף לה צבעים אחרים שמצאו ביזתר חן בעיניו לפי רוחו הפיוטי, אבל דוקא בזאת אנו רואים עד כמה הוא היה מושל בתכל ומלוואה.

כשאנו עומדים ומתבוננים בציורי בקלן חסה לנו כי יחד עם הציר מרנישים גם אנחנו את סוד המבנה, את הפיוט הגעלה והקסם המיוחד שבתולדה, את כל ההוד והקדש שבה; אנה שומעים את סימפוניות האביב, אידיליות היום, מגנינות עצי-היער המתנועעים מן הרוח המנסר בהם: לאזנינו מצעת רעידת גלי הים, שומעים אנו צפצוף הצפרים, קשקוש בעלי-כנף ולחישת הרוח. — —

כשראיתי את האורניגנלים של ציורי בקלן כבול, פלורנציה וברלין חשבתי כאמת כאלו אני נמצא בעולם אחר ומיוחד לגמרי, לפני עיני ים רועש ממש ואנכי שומע את סוד שילח הגלים והואה איך הם עולים ויורדים, יורדים ועולים.

II.

קשה מאד לתאר את בקלן במלים, כי אין כח לעשנו למסור לקוראים את כחו הגדול של בקלן בצבעיו ובגווניו שהשתמש בהם בעד עבודותיו האמנותיות. להבין את בקלן צריכה עין רואה ולא אוזן שדמעת, צריכים אנו בעינינו לראות את הציורים תוניהם היפים ואז נבין את הסוד שבהם, את הפיוט הרם הצפון בקרבם. מבקר אמנותי אשכנוי אחד אומר: „כל ימי התאמצתי למסור במלים את ציורי בקלן ולא עלה הדבר בידי. שפתנו האשכנזית עשירה אפילו במלים וכמבטאים אמנותיים, אך אם אשתמש בכלם בעד צבעיו של בקלן וגונו גם אז לא יהיה לכם מושג שלם מציוריו. בעיניכם ראו אותו ותבינו את האוצר הממון בעבודתו". זמר נענה אנו אבתריה, בשעה ששפתנו כל-כך דלה ועניה במלים מכניות הנחוצות במקצוע האמנותי?

* * *

(א) בִּקְסֵת־הַגֶּן (In der Gartenlaube).

אביב. השמש זורחת וסתיוה את קרניה; על תלמי הגן צמחים, ורדים וחבצלות; בעציצים קמנים ויפים נמצאים פרחים שונים. בכל נכרו אותות האביב, החיים החדשים, החיים הנעורים, בכל סנה ובכל מקום נוכל לראות —

רוח תִּימָן רוח עֲדָנָה	אור וְחַיִּים. גִּיל וְעוֹנָה
רוח חַיִּים, רוח אֲבִיב...	בְּנָאוֹת דָּשָׁא וְרִקְעָה
בְּדַמּוֹת יָם וְרִקְק־חֲרוֹץ	רוח תִּימָן מְלֵא נֹעַם
רִחְבִּי שִׁדְדָה קִבִּי-סִבִּיב... ⁽¹⁾	וְחֶלֶקֶת שְׁפִי, צִיץ יָנוֹעַ;

⁽¹⁾ כסאמרי זה השתמשתי בשירי שאול טשרניחובסקי.

ובעת ההיא בצל סוכה קטנה שבגן יושב לו זוג זקן. הזקן העיף, הלבוש בגדי שוער מוריד את ראשו, יושב שוחח ואוחז בידו את יד אשתו הזקנה. פניהם עצבות ושניהם, נראה, יושבים וחולמים — —

והם מרימים מדי פעם בפעם את עיניהם הפהות ומשליכים את מבטם מביב כל הגן: על הפרחים היפים והצמחים, על הורדים והגרדים, על העצים הרעננים שעששו עליהם, על כל יצורי הטבע שהחלו לחיות מחדש בבוא תר האביב. הם מביטים וחושבים, מתבוננים וחולמים ובגני-סרון עוברים לפני עיניהם זכרונות העבר הלא־רחוק, העבר הנעים, עת באביב ימיהם ישבו פה, בגן הזה, בסוכה זו, והתעלסו באהבים... וכשהננו מסתכלים בפני הזקן נראה לנו כאלו שפתיו דוכבות:

בְּאֵיבִי יָמִינִי בְּחֶרֶשׁ-הָאֵיבִי.

בְּשִׁרְרָה נְהִיָּא הַשְׂבָּכָה.

וּבְרָקִי לִיל־קֶסֶם וְהַמָּן תַּעֲלֹמֶת

חֲבִיקָתִי, נְשִׁקָתִי אֶתְקַה... .

אך תר-הזהב הזה, עבר, חלף ואיננו! זוכרים דם עת ישבו יחד, איך התענו גם הם על געים הטבע ותפארתה — ואז, צעירים היו עוד, מלאי תקווה ויפות ונאצלות; על הכל הבישו מתוך נקודת-השקפה אחת, רגשותיהם אתרים לזמרי ושלני-החרף, השלנו הלכנו שאינו נמס גם מתם שמש האביב, לא היה עוד מכסה את ראשיהם...

והוקנים מתנענעים — — —

(ב). הָאֵיבִי.

על סלעי-הדך ינוח פן (Pan) אלהי-הטבע, השדות והכרמים ומגין הרועים. פן יושב ומגן בחליל מנגינה יפה ונושנה. מרחוק אנו שומעים הדי-המנגינה המעוררת לחיים ולתחיה, המזכרת את האדם:

שׁוּר, הִנֵּי תֵר הַקָּמִיר,

פֶּרֶחַ עֲפָפוּ בְּן וּשְׁרָמָה.

שׁוּר, תָּהִם יִרְנִיעַ דּוֹקֵם,

נִסְלָה עַל הַגֹּל תִּרְדָּמָה...

דח אביב מצטב ולאזנינו מציע קול לחישת הרח ושיירתה, שירת אביב מכין עצי היער. מרחוק אנו רואים סרחים מכל המינים המתחילים רק זה עתה לצמח מתוך העשב הידוק והרמוב: את הגזנים רואים אנחנו... רחוק-רחוק בבקעות געים ונדים עביר-עופים¹ ולאזנינו מניע קול הזמיר המזמר שירה חדשה, שירה המשמחת את הלב ובאוויר השקט מצלצל הר קולו היפה והנעים. ואלהי פן החל עוד הפעם להריע בחליל:

...הִנֵּה בָּא הָאֵיבִי — תֵּר הַחַיִּים!

מה נחמדה היא התמונה הזאת! כמה נעים, כמה דוד ופיז, כמה חן ויופי

¹ Nebel

שפכים עליה וכמו בכל ציורי, כן גם בציור זה, רואים את קציר-הטבע
הגדול בעל הכשרון היחיד, העומד לפני עצמו, האורניגלי...

Vita somnium breve

(תחיים — חלום קצר).

כן מלא פרחים, שושנים וצמחים — משתרע לפנינו. בתוכו הגו רואים מעין
שוטף ועל חוף המעין הזה יושבים להם שני ילדים קטנים, הילדים עמוקים
בשעשועיהם ודומה כאלו אינה מענינת אותם כלל השאלה: איה הם נמצאים
ולאן הם הולכים? — במבט נאיבי, מבט ילדותי הם מביטים על הפרחים הנקמטים
השומטים במים. הגו מסתכלים בעין יותר חודרת בתמונה זו והגו מבינים תיכף
את המנדנציה של הציור: הגו מבינים כי המעין המסכה ושוטף זהו מעין תחיים
הפרחים הנקמטים השומטים על המים — הימים הטובים, ימי הילדות שגלי תחיים
מגשאים אותם לתדום הנצחי... ומרחוק הגו רואים עומדת עלמה מלקטת פרחים,
פרחי-תחיים והתקוה והיא מביטה על הילדים. והגו רואים בשומטי-סניה כי היא
זוכרת ברגע זה את ימי ילדותה היא... אך הזכרונות האלה עוברים חיש מהר ואת
מקומם ממלאות המחשבות על דבר האשר העתיד של, כי עוד מעט ויבוא
זה מי שעתיד להיות חברה בחיים עד יום מותה. — ועל גבעה קטנה אחת, הרחק
מן המקום המלא ילדות ובחירת כיחד, יושב לו איש זקן, שבע ימים, יושב לו
בדד ולסוד... שחוזר וכפוף, עיף ועצב הוא משליך את מבטו מסדרו מושבו מטה,
על הילדות והגער, על החיים המשתרעים תחת רגליו בתור כבדת ארץ גדולה,
מכוסה ענני-מל, מל זכרונותיו. ומאחוריו, כמו מתוך ענן כבד מופיע מלאך המות,
דבוציא את חרבו, שעוד מעט תפיל את הזקן חלל, תכבה את נשמתו לנצח —
ילדות, בחירות, זקנות... הנה, עתיד, עבר...

Vita somnium breve...

ד) דומית-היער (Das Schweigen des Waldes).

דומית עמוקה, דומית קבר שזררת ביער: העצים שותקים, הענפים דוממים;
הצפרים נאלצות; הטבע וכל ברואיה אחרים בדומית כאלו תרדמה עזה נפלה
עליהם. האמצע ישנו עוד עולם דועש ונועש, עולם מלא חיים ותנועה? פתאם —
מבין עצי היער נראה מלכת היער, יושבת על חמור בעל קרן אחת (אינהאָרן)...
החיה שותקת ובעינים שפיות היא מבטת עצי היער, והמלכה רוכבת, רוכבת
ומביטה גם היא עליך בעינים עצבות ושותקות —
וזהו דומית-היער?

כשחפץ בקלין לבלם ולציר את דומית היער, שתיקת הטבע ואלמותה, הנשים
והבליט הוא אותה בדמות אשה רוכבת על חמור בעל קרן אחד. והתמונה הזאת
מקסמת אותנו, לוקחת את הלב שכי ומושכת אליה את כל רגשותנו וכשאנו מוסיפים
להסתכל בה וחוזרים יותר ויותר בכל פרטיה ורשמיה, שוכחים אנו, באמת, את
החיים הרעשים ואת שאונם ודומה הוא כאלו נמצאים אנחנו בעולם אחר לגמרי,
בעולם המנוחה והמתוע, בעולם הדומית והאלמות...

(ה) רַעֲשֵׁי־הַיָּם (Die Meeresbrandung).

הים רועש, דגלים מבים בחוקה, מתנשאים בשאון גדול, מחבקים את הצורים
העומרים על החוף; ורעש הדלים מזכיר לנו איוו מנגינה יפה, נשנה, מונוטונית...
ואנו רואים —

עַל מַרְחָבֵי יַם הַתְּכֵלֶת	נָלִים קָאִים, נָלִים נָאִים
עַל מַרְחָבֵי אֵין־הַשָּׁת	לֹא יִשְׁקְרוּ מִנִּי רֹב...

מחדה ונלמודה יושבת בין חרכות הצורים אשה מכוסה מכסה רמיב,
כאלו מצאה אותו בין הגלים ובאצבעותיה היא מכה על מיתרי-העוגב הגדול: היא
מנגנת ומנגנת ודגלים רועשים ורועשים ברעש גדול ומנגנים גם הם שיר אחד, שיר
בלי ראשית ובלי סוף...

(ו) הַשִּׁירָה וְהַצִּיּוֹר (Dichtung und Malerei).

אצל רפנט נבדחת ורמות עומדות, שתי האחות: על אבן-שיש המתנוסס
משני עברי המעין הקדוש, מעין החיים והאמת. שטף המים מתרומם ומתנשא
מתחתית הארץ אל מרום השמים ושתי האחות עומדות ושואכות מים ממנו. השירה
עומדת, בשערותיה השחורות ורפרחים ובידה הימנית כוס-מים והיא מבטת
בהתפעלות על שטף המים המתנשא לדום — הפנטסיה הכבירה של המשורר.
אחותה הציור עומדת מעבר חשני ובידה פלפלה: את ידה השנייה היא
שזה במים ומתכוננת בצבעים היפים, צבעי המים... ומרחוק רועש הגדר: על גבו
עומרים עצים מכוסים עלים והשמש עולה ומאירה לארץ ולדלים עליה...

(ז) בְּמִשְׁחָק־הַדְּגָלִים (Im Spiel der Wellen).

רחוק, רחוק ממקום המלא תנועה — רועש הים בחוקה. דגלים רועשים,
זועפים, מתנעשים בשאון —

מַה יִּזְעַף, יִתְנַעַשׂ	הַתְּכֵין סוּד שִׁיחַ
מַה יִּהְיוּ הַיָּם?	הַדְּלִים בְּדָקִים?

הציור שומע את רעש גלי הים ורק הוא מכין את סוד שיחם; בדמיונו העשיר
והגביר הוא נותן לנו את הים הרועש בתור עולם לפני עצמו, המלא חיים ותמונה
כעולמו אנו... הוא מסתכל בגלים והפנטסיה העשירה שלו מצירת לו את דגלים
בתור אנשים, אחים לחיים, המתנשאים ומתחממים והשוממים על המים לארכם
ולרחבם —
ראו, גם מה רועשים החיים! דומה לנו כאלו לוחש באוזניו הציור הזה...

(ח) הַחֹמֶשׁ.

על ראש סלעי-ההרים, במרום מעל העבים, יושבת לה אלילת-החמש. שערותיה
השחורות והארוכות מכסות את ערומת נופה. על ידה הימנית, יושב הנשר, בתור
סבל-החומש ומניח מביעים הדרת מלך, מלך בעלי-הכנף... ובידה השמאלית של
האלילה ענף-חמר. כסאה מקושט כפרחים. ומרחוק, מבין העננים מתחממים ומתלבנים

ראשי הררי-האלף, המכוסים שלג, ארץ מולדתו של הציר, — ובכל הציור הזה בולטים דברי המשורר ניתו:

„Auf den Bergen ist Freiheit! Der Hauch der Gräfte
Steigt nicht hinauf in die reinen Lüfte;
Die Luft ist vollkommen überall,
Wo der Mensch nicht hinkommt mit seiner Qual!“

בצדק יכולים אננו להגיד כי דברי המשורר האשכנזי האלה הם היסוד היחיד והבסיס הראשי שעליהם מתבסס הציור הגוכחי: זהו המקור היחיד שממנו שאב הציר את החמר לציורו זה....

Medusa (2)

הביתולוגיה היוונית מספרת לנו כי היה היו שלש אחיות נוראות בעולם: היותר נוראה מכלן היתה קדוזה, שראשה לא היה מכוסה שערות אלא נחשים גדולים ואיומים; עיניה היו גדולות עד מאד וכל איש שהביט בה אפילו פעם אחת התאבן תיכף ומיד.

כך מורה אותנו המיתולוגיה היוונית ואת התוכן הזה בחר לו ארנולד בקלין בתור חומר לציורו. בציורו זה רואים אננו בעינינו את פני אותה האשה שזכתה לאגדה כזו במיתולוגיה: פניה מפילים עלינו פחד, מבטה נורא וחודר והנחשים הרבים המכסים את ראשה מתנועעים אנה ואנה... גם הציר שמוק ממינק, חמודני כעת והחי אתנו עוד היום, ציר ג"כ את מדוזה. יוכל היות כי הוא עוד מלא מה שחמר אצל בקלין: שמוק התאמץ לכלל בציורו הפנים האיומים על המדרגה היותר גבוהה וכשאנו מתבוננים במדוזה השמוקית דומה הוא שעוסדים אנחנו לפני איזה דבר נורא ואיום ועוד מעט ונתאבן גם עתה... אבל במדוזה הבקלינית השתדל הציר למסור גם את הויס שבאגדה זו ואף כי בשרמוטי פניה אנו רואים איזה שנעון איומי, בכל זאת נסוך בה איזה קסם מיוחד המושך אותנו אליה....

בקלין מסר לנו את האגדה בעצמה.

י) בְּרִיָּה עַל חוֹף הַיָּם (Villa am Meere).

על חוף הים בנויה בְּרִיָּה יפה ונהדרה, כמו ארמון יפה העומד בין עצייתמר; רוח הים מגבר בעלים — —

מֶה יִפְעֶה הָרוּחַ	עָפְפִי הַתִּרְזָה
וְעֵלִים יִרְעֶשׂוּ	אִם יִתְלַחֶשׂוּ

לאט-לאט שומעים גלים ובלחש הם מתלחשים. סמוך לקיר הארמון עומדת אשה לבושה בנדים שחורים ובתנועה חרישית מכמת היא על הים... איזה עצבן שורר בכל מסביב. ודומה לנו כי הננו שומעים את קול האשה המונה אל גלי-הים ושואלת אותם: הו, גלים, הגם אתם עצבים כמוני? מה לכם כי נרדמתם ודגכם דולכים לאט? מדוע לא תרעשו ותתנועעו כיום אתמול? החסצים אתם לקחת חבל בעצבוננו או גם לכם ידוע מה זאת עצבון?

יא) המלחמה.

הצחוק-האדום...

על חורבנה של עיר שלמה עומדים אנחנו. בכל מקום שהנכם פונים לפניכם משתרעים גופות מתים: גוף בלי ראש, ראש בלי גוף; מה רגל, שם יד — מה חזם, שם אוזן...

הבתים שוממים והרוסים, האש שאכלה את כל העיר כבר נכבה ורק עשן עב ושחור, ובר לכל מה שהיה ולכל מה שנקרה, עורנו עולה השמימה האדומים כדם ובתוך העשן הננו רואים שלשה רוכבים על סוסים חלים ורזים... סחד הם מפילים עלינו...

ורקא בשלשית הרוכבים האלה רגשים בקלין את המלחמה ושפיכת דם אחים ללא הועיל: בראש רוכב „המות” — הגבור לעת-עתה; הוא רוכב כגבור נצחין ושמה בשמחתו... מעברו האחד רוכב ה„רעב” ומעברו השני איש-חיל ותרב שלופה ביד. ומה שהשתדלו רבים להראות כמספריהם הרבים הראה בקלין בתמונתו זו: מחאה עזה ונמרצה מחא בצערו זה נגר שפיכת-הדם, נגר המלחמה...

יב) הלילה.

לילה — —

יָנוּם יִישֵׁן הַקָּל

סֶהַר יָהֵל מְעַל

סָבִיב אֹרֶה וּמְנַחֵת הַקָּסֶם —

מנוחה שודרת בכל סנה שהנך פונה. על השמים כמרחם נוצצים כוכבים, נוצצים וחור יחורו והירח שמי ולאש-לאש שם והוא ולוחם עם העננים הקלים המכסים ועיר שם, ועיר מה את השמים... והנך רואה כי — — —

מָפָה וְלֹהֶלְאָה וּמָפָה לְמַעַלָּה

רַק לִילָה לִילָה לִילָה.

יג) בקלין והמנות.

אחד הציורים היחידים נפלאים, שאין כמותו בכל דברי ימי האמנות, זהו הציור „בקלין והמות”. תכן הציור ששום הוא: בקלין בעצמו עומד ובידו המכחל והוא רוצה לצייר... סתאום מתראה מאחוריו ה„מות” ועל כנור הוא מנגן נגון נורא ואיום... ובקלין חדל מלצייר והוא מאזין ומקשיב ליבבות האיומות שה„מות” מנגן לו...

סידורים רבים נכתבו לציור הזה: אחדים חושבים כי ה„מות” בא ומנגן לבקלין בשעה שהוא מצייר מוטיב כזה: „רב לך בן-אדם, לעמול! כבר באה השעה כי תסטר את עיניך לעצה ותמות!”... אחדים אומרים כי בקלין עומד ומחפש חמר והנה בא ה„מות” ומנגן לו נגנים נראים, אקורדים איומים המנדים לצר מה לו לצייר והמספרים לו מה שעליך לבחור ולמסור במצבועו...

לפי דעתי יכולים אנו לבאר את הציור הזה באופן אחר: מספרים כי בסה"ן לא היה שבע-רצון מכל יצירותיו שיצר והיה מבקשן תמיד ורצה לשרוף אותם באש ולברוא רק דבר גאוני ונפלא אחד שירעיש את כל העולם כולו. והדבר הזה היתה הסימפוזיה התשיעית שאחרי כך יצר בסה"ן. פעם אחת ראה הקומפוזיטור בחלומו את אותה היצירה: כמו מאוזה מרחק אין-סופי הגיעו לאזניו האקורדים של השירה הנשגבה והחדשה... והוא רוצה בחלומו לקום ולרשום על גליון את התוים והגה ה"ופיע ה"מות" והחל לנגן לו על כנורו איזה נגון אימי, יבבות גסות ונוראות... הנגן הזה השכיח וכאלו השמיד ממחו של כסדתו את כל אותם האקורדים הנעימים שבהתלכדם יחד נהיו למענינה נפלאה: המות השכיח את הכל... האגדה הזאת יפה היא עד מאד: סה הגנו רואים לפנינו את ה"מות" המנגן בתור סמל השכחה וההשמדה.

גם ארנולד בקלין, ככל האנשים הגאוניים, לא היה מעולם שבע רצון מיצירותיו שיצר. גם הוא שאף לברוא איזה דבר חדש שירעיש בחדושו את כל העולם כולו פעם אחת — כך יכולים אנו ללמד מתוך תמונתו "בקלין והמות" — עלה במחו הרעיון לצייר את הציור שהוא רוצה בו ולאזניו כבר כמיעות היבבות הנעימות והוא האה כבר בעיניו את הקוים והחומים העוכרים דרך יצירתו החדשה והוא לוקח את מצבועו בידו ורוצה לרשום את הכל על גליון ופתאום — מאחוריו מופיע ה"מות", סמל השכחה וההשמדה, ונגן לו על כנורו איזה נגון זר וגם, המשיפע עליו השפעה ניכרת, והוא שוכח את הכל ואינו זוכר מה שצריך היה לזכות לציור...

הציור הזה הוא יחיד במינו. בקלין השתדל בו לצייר את עצמו ולהבליש את הרושם שעושה עליו נגן המות: כלו שומע, מאזין ומקשיב וה"מות" העומד מאחוריו נמא ואינם, פיו סתום וכאצבעותיו הארוכות והרוזות הוא מנגן על כנורו...

III.

מפת"י כזה רק מקצת יצירותיו, היכולים לתת לנו מושג שלם מכל עבודתו האמנותית למען דעת את נפש המשורר הזה ואת אופי יצירתו. עוד הרכה-הרכה יבירים גדולים וקטנים ברא ארנולד בקלין.

בקלין הוא, כמו שאמרתי, ציר יחיד במינו, ציר לפני עצמו: המאה ה"ט" נחנה לנו את ליאונרדו-דה-וינצ'י, המאה ה"ט"ז — את אלברט דייגר, המאה ה"יז את רמברנדט, בשביל המאה ה"יח קשה למצא איזה שם מפורסם באמנות והמאה התשע-עשרה הולידה את ארנולד בקלין.

ביצירותיו של בקלין רואים אנחנו שלשלת ארוכה וגדולה של פאוזיה נמרצה. הדבר שבו הוא מצטיין ביותר הם הגונים והצבעים שבהם בחר כעד ציוריו, צבעים שרק בקלין מצא אותם והשתמש בהם. צריכים אנו לזכור רק את תכלת-הגלים, גלי-הים, שאותם ציר. צבעי-תכלת כאלה אנו מציאים רק אצל בקלין: הם יפים, פיומים ובשעה שאנו משליכים את מבטנו הראשון עליהם אנו חושבים כי הצבעים האלה אינם כלל במציאות וכי בקלין בדה אותם מלכו, אפס מי שנשע על הים מגנוף לפיוזא אצל נקי וס. מרניטה וראה שם את המים וצבעיו — יזכור תיכף את צבעי המים של בקלין. אמנם הוא מרחק לפעמים מן המציאות, אבל הוא מרשה לו לעצמו

להפריח "מעט" על המדה כמו שמרשה לו כל משורר לצייר בדמיונו את האהוב לו באופן המצא חן בעיניו.

לכר מה שבקלין משורר הגדו — הוא גם פילוסוף גדול: ברוב יצירותיו רואים אנו אותו בתור פנתאיסט במלוא מובן המלה הזאת. הוא אהב את הטבע, מקדישה ומעריצה ובשכילו הכל הוא אחד ואחד הוא הכל. בשכילו הטבע הוא הכל והכל הוא הטבע. וזו רואה בכל יצורי התולדה איזה עולם לפני עצמו, חלק האלהות, אצבע-אלהים הוא רואה בכל יצורי התולדה: האלהות מתנשמת ומתמזגת בעיניו בכל פרח רציף, בכל שושנה וצמח, בכל תנועה ותנועה של הטבע; היא ראה את האלהים בכל גל רועש ותועש בין גלי הים.

בקלין כל כך מעדיף את הטבע עד שעולה גם לירי פוליטיאזמוס: הוא פוליטיאיסט נאמן ויוצר לו אלים נשגבים ורכים —

„בתור משורר וצייר פוליטיאיסט, בתור חוקר-הטבע פנתאיסט הנני וכאדם פשוט ופרטי כשהנני מצטרף לאלהים — גם אז הנני בורא אותי. דברי ניתו אלה יכול להניד בפה-מלא גם ארטולד בקלין.

בקלין הוא היחיד בתולדות האמנות שבכל ציוריו השתדל לגשם את יופי הטבע, את השפעת התולדה על כל חי; הוא הוא האפוסטול האמיתי של האביב ובשעה שמציד הגדו את הסתו — גם אז אינו יכול לעבור מבלי הזכיר את האביב שהיה, שעבר ושהרגיף את הלכנות לפני עת-מה.

בקלין חודר אל נשמת התולדה. אינו אהב להתעסק בדברים חיצוניים והוא מסר רק את פנימיות הטבע ומשתדל כי היקום יהיה פתוח בשביל כל, כדי שיראו את כל הדור, ההדר והקדש שבו, מנדנציה זו אנו רואים בציוריו: „על חוף הים“, „איהמתיס“, „עיר-הים“ ועוד.

גם את המות אהב ומעדיף בקלין. בה ביטעה שהצירים המפורסמים מהולכיין עד קלינגר צירו את המות בנונים ליריים, דרמטיים, אפיים וסנציליים, אנו רואים אצל בקלין דק את המצנחם הליריי שבממות. נזכור גא את ציוריו „בקלין והמות“, „המדת בתור שופט“, „המלחמה“ ועוד ונראה כי בדם השתדל הציר להראות על הרשם שעושה המות על כל התולדה ליצוריה.

בקלין שונא את המות ואהבה באותה עת: הוא שונא את „מלאך המות“, המשחית והלוקח ממנו את כל היקר לו, הסגר את עיניו לנצה ולא יראה יותר את יופי הטבע שהיא כל כך אהב, ובה בשעה הוא מכבד את ה„אח לצרה“ הבא ומקיל את עול הצרות והיסורים של האנשים החיים...

בקלין הוא ציר, פישן ופילוסוף — — —

כותבי ההיפתוריה של האמנות יזכרוהו תמיד לא רק בתור ציר גאוני, אלא גם בתור פילוסוף ופישן נשגב הדומה בכל לניתו המשורר.

ליר אביב.

אני יושב בחדרי; החלון פתוח.
שקטה הארץ, התבל נרדמה.
בין שדרות העצים מתהלך הרוח
ורזין דרזין ישמיע בדממה.
והעצים מרבינים את ראשם השעיר
ושומעים בנחת ובנעימות מאזינים....
האם הם רק שומעים, או אולי גם מבינים? –
את זאת לא יגלה הליל הבדיר!

אני יושב בחדרי. רבא רבבות פוככים
אלי רומנים וקורצים ממרום הרקיע:
הלכנה תפלם לה דרך בין עבים
וקרום-בסוף דק על הכל תציע.

השמים משבצים בכוכבים המזינים
וקלם הם רצים, קסים ומאירים
והכרונות הגער בלכבי מעירים,
עת לאורם כתבתני את שירי הראשונים.

אני יושב בחדרי וצפה ומסתכל ביראד
במרוצת הגלים, שבחזקה מפכים;
מה-ברים הגמו, מה-יפים, מה-זכים
והמיתם הנעמה מה-עזה, מה-פבירה!

אני צפה ומביט במרוצת הגלים,
הנמשכים והולכים כקני הבדלה, –
והרהורים מרים את לבבי ממלאים:
בה חלף אביבי, בה גו, הדי וילך...

יחזקאל לעזיט.

המפגש.

(ציד)

מאת שבת וואלקאווסקי.

ביתו של הרב מפולובצא. הוא בית סתח לרחוקה. הדלת סובבת על צירה כל היום; זה יוצא וזה נכנס. זה בא ושאל שאלות באסור והתר, זה בא להועץ באיזה ענין נכבד. אלה באים בדין תורה ואלה באים, פשוט, לבלות מעט את הזמן מאסם מעשה. כי כמו שהיה הרב מפולובצא איש אשכולות, איש שחוברו בו תורה יחכמה יחד, ככה היה גם ביתו בית אשכולות. בית ועד ללמדנים, הבאים כפעם בפעם להתפלפל בדברי תורה ולהתפלא על חריפות הרב ובקיאותו: גם מנשה התריף שעלה לו ברוב חריפותו לחבר את יעיל קנים לעשותם לשיטה אחת שלמה ומשולבה, הלווע ללל הלמדנים והרבנים וקורא אותם: מוחות קהים, נכנע מפני הרב מפולובצא. בבית הרב מפולובצא התבררו והתלבנו גם כל עניני הפוליטיקה שבעיר ושבתמדינה. שם נדבר על גוי ועל אדם יחד, וכל אחד היה תאב לשמוע את הות דעת הרב הבהירה וחודרת אל תוך תוכו של הענין, וכאשר ספק להלכה כן היה ועים רוב קמו כל גבואותיו.

כי ימר רוח אדם לרגל איזה קטטה בבית או צער ודאנה ובא אל בית הרב מפולובצא, שם מצא סווד נפש ופכחוק לצערו.

כי יריבו שני אנשים בעניני ממון או כבוד ובא הסכסוך לפני הרב מפולובצא הוא ידע תמיד למצוא דרך נכונה להשביע רצון את שני הצדדים.

בית הרב מפולובצא היה מרכז העיר, שם היו החיים מפכים בכל עת, אין לך ענין נכבד שעמד על הפרק שלא הוצע על שלחנו של הרב מפולובצא.

בסך הכל הנן אך שתי שנים מאז בא הרב מפולובצא, להתישב בסוטובקא. —

עיר בינונית שרובה חסידים, שיצאה מכלל עירה ולכלל כך לא באה — כאשר נאמר לעזוב את פולובצא אשר ברוסיה ליגל גזרת הממשלה על נתיני הויז, ובזמ הקצר הזה הספיק כבר לרכש לו את לבות רוב יושבי העיר לאהבה אותו ולכבדה. לכאורה איננו פה אלא בעל בית, את פרנסתו מספיק לו הותנו העשיר אשר ברוסיה השולח לו כדי ספוקו ברוחה.

לכתחלה כשבא מרוסיה שם ענינו ברבנות אחרת ויחזר אחרי איזה עיר בינונית לכהן בה, אבל כאשר הכיר לדעת את הרבנות הנליצית ואופן התמנותה נמאסה עליו זו מאד. זכות אבות לא היתה לו, אביו היה בעיב פשוט, בעל בית מסחר של נעלים, וכסף לא אבה לתת, למרות הפצרות חותנו העשיר, שהיה נכון להחיל על זה במדה מרובה. נוסף על זה היה מדר לב יותר מדי. משאת נפשו היתה להשיב לרבנות

את עטרתה הישנה, שתהיה הרבנות נורם נכבד בחיים, המשמיעה עליהם בכל מקצועותיהם, ושיהיה הרב עומד ברשות עצמו ולא אסקופה הנדרסת תחת רגליהם הגסות של הפרנסים ותקפי העדה. ע"כ משך את ידו מן הרבנות ויתאיש ממנה ויחשב לבקש לו איזה משא ומתן.

אולם שלא מדעת ושלא במתכון נפתח לאט לאט לזרם החיים הצבירים אשר הפיידוהו כל היום מבלי להשאיר לו פנאי לחשוב מחשבות לבסס לו איזו עמדה. לסרסומו הראשון מיד בהתיישבו בפוטובקא עזר הרבה המקרה, שבא באותה שעה שמת הרב הישן, ובתוך המספידים האחרים התכבד גם הוא בהספה, שהצטין שכם אחר על האחרים בשמץ לשונו, בצחות שפתו וביושר הניונו. כל השומעים עמדו כמקוסמים. זאת היתה להם הפעם הראשונה לשמוע דרשה מלאה עז התודרת ונוקבת עד תחתית הלב, בלי עקימת הכתובים וחבור ענינים זרים זה לזה בעל כרחם. פה מסיק מ-גליות" התלחשו השומעים איש לרעהו. 'יהי הדיר פייערמאן כפרתו!' קרא נחום השתדלן בימי הבחירות. 'זהו דברן מצוין שלא שמעה עוד פוטובקא מימיה!'

מפני השומעים, למרות האבל והרצינות ששררה באותה שעה, היה אפשר להכיר, כי רעיון חדש עולה ומבצבץ במוחם, אלא שאי אפשר לספול בו עתה מפני שמתם מוטל לפניהם. ר' ברוך רונגנימן נשיא העדה, למש כפעם בפעם מבטו אל הדובר, ומרנע לרנע העביר את ידו על מצחו, ונכר היה כי תכנית שלמה מתרקמת עתה במוחו. ר' מגדלי בן הרב עמד בראש מוסד החינו הצדה, בעינים נטויות לארץ, כאיש השומע דבר על כרחו, ומרנע לרנע התעקם חטמו עקימה אומרת בסול בלב. כשהורמו שלא במתכון פעם עיניו ונפגשו בפני הדובר, נפלס מהן איזה זיק מוזר של חשד וקנאה יחד. ההמן רמז חצאי רמוזים ודבר מלים מקושעות איש לרעהו כאומר: ענין נכבד, אבל לא פה המקום ולא עתה השעה.

מאותה העת התכבד כפעם בפעם לדרש בבתי המדרש שהתחרו בהזמנתם זה בזה, ובשעה שהיה דורש היה הבית מלא מפה לפה, השומעים עמדו בפיות פוערים ובעינים למושות ויבלעו את כל דבריו שיצאו מפיו. שנינותו ותורת מוסרו על פי באורי המקרא היו אחיכ לשיחה בין הידענים ויהיו להם לענין להתגדר בו כאשר לא יכלו להתהדר בספולי דאורייתא.

אחרי הדרשה לוהו עפי' רוב נכבדי העיר אל ביתו, שש שוחחו עוד זמן רב בהיות העולם, וככה התרגל, העולם' אליו עד שנעשה ביתו למה שהנהו.

מכל אנשי העיר היו רק שלשה שהיו עוינים אותו, שלשה שהיה בכחם להכריע נגד העיר כלה, אחד היה ר' ברוך רונגנימן נשיא העדה, השני ר' מגדל בן הרב המנוח והשלשי הרוח צבולסקי שר המחוז. אמנם היה רונגנימן מן הראשונים אשר החל להתקרב אליו ולתהות על קנקנו, אבל עד מהרה סלדה נפשו ממנו ויחל להתרחק מעליו, בעיר סובבות שמועות שונות ע"ד היחס המתודר הזה, יש מתלחשים בסתר שהציע לפני הרב את הרבנות בפוטובקא בשכר עשרת אלפים כסף והוא השיב את פניו.

גם שר המחוז בראותו את השפעתו הגדולה ואת כשרון דבורו, אשר הכיר פעם לדעת בחנוך של בית חולים, שהיה גם הוא באותו מעמד, חשב למצוא בו כלי למעשהו ובימים הראשונים האיר אליו פנים בכל מקרה והודמנות, כשהיה נפגש אתו בחוץ היה מתעב ומדבר אתו זמן רב, וכשנפגש ממנו היר לחוץ את ידו בידירות

נפרזה. אך כנראה טעה גם הוא בחישובו. מהמאותיו ודחיצות ידיו לא פעלו הרבה על אישיותו החזקה של הרב מפולובצא, שמדעתו החזקה ומפרינציפיו לא היה איש בעולם יכול להזיזו. פעם אחת בשיחתו אתו מחא בקרת קשה על הרבה מן הצירים הפולנים והיהודים. בקרת, אשר סקחה את עיני שר המחז להכיר את בעל דבריו ולהתרחק ממנו. ומתנגדו השלישי הקשה מכלם היה ר' מגדלי בן הרב. הוא לא היה דק מתנגדו אלא גם שונאו בנפש. לצנינים הגהו בעיניו מיום הראשון לבואו לפרי סובקא. מעבר האחד ראה בו את משיג נכולו ומעבר השני הועיל הרב מפולובצא בלמדנותו, בחכמתו וביותר בתכונותיו להבליט את כל ההפכים האלה ברי מגדלי.

עד שבא הרב מפולובצא לפוטובקא היה ר' מגדלי נשוא פנים ומכובד על פני כל. יחסו הנדול בתור נכד הצדיק מקאליצוב שבזכותו ובתקופתו הושב גם אביו לרב בפוטובקא על כרחם של בני העיר. עמד לו לחפות על הדיוטותו בתורה וחכמה, ועל חסר כשרונו לפתח את פיו ברכים. ויותר מיהוסו עמדה לו שתדלנותו בימי הבחירות לבית המחוקקים כשקנרד אנטישמי ידוע מצד הממשלה משרדות השלטון העליונות. ר' מגדלי עשה לו נפשות בין היהודים והועיל הרבה לבחירתו. על ידי זה בא במגע ומשא עם שר המחז שמצא בו כלי יוצר כחפצו. הלז דבר אתו יהודית — אות על אהבתו ליהודים — ויחנף לו תמיד. כשהשיא ר' מגדלי את בתו היה שר המחז בכבודו ובעצמו על החתונה וישתכר כאחד הקרואים ויחקה את תנועות היהודים ודבורם וכל העולם התגלגל מתוך צחוק.

כפעם בפעם השיג גם טובה ממנו בעד אחד מיושבי העיר. כשנענש אחד הפוחרים על נעילת החנות ביום הראשון אתר הזמן, כשרדף השומר איוזו תגרנית שעמדה בסלה בשוק בלי רשיון. כל צרה וכל נגע כי היה בעיר, כשהתחייב אחד מבעלי הבתים לפנות את נל האשפה או לפתור איזה כותל רעוע המס לנפל ולקבר במשאותיו איזה עובר לתומו. היה ר' מגדלי משתדל לפני שר המחז, לבטל את רצונו הוא מפני רצונו. יש שדברר גדול כעניני הצבא. בהשגת איוז קונספיה נכבדה או במשפט קשה של הלואה ברכית. לא היה ר' מגדלי מתעצל לנסוע גם לעיר הבירה להשתדל במקום נבזה לפני הציר שנבחר בעזרתו, ולעולם היה רצונו נעשה.

בגלל זה צלה לו למצא המון מחזיקים בו. על חסרון ידיעתו בתורה וחכמה סחלו לו בגלל קנאתו הגדולה לר', בדרשו את החברות הציוניות ואת הבחורים שנחפשו בספר חיצוני. דבר זה מקובל בידו מאבותיו הקדושים, כי קנאת ר' צבאות והתנהגות ברכיותי מחסה על כל בורות ונסות שבעולם. לכן בחר לו את הדרך הזה. בתחלה התחיל להאריך בשלחנו בימי שבת ומועד, וכשבאו אליו מקורביו פזר להם אנונים באמרו כל החוטף ראשונה חוטף לו פרנסה. בראש השנה תקע את התקיעות בכל בתי המדרש, כי כן נהגו אבותיו, אף כי לא היה בשום אופן אפשר להבחין בין התקיעה. התרועעה והשברים שלו, כי לכלם היתה צורה אחת מיוסקד ונפסקה שלא נשמעה כמעט כלל. הלא על כן כתוב, וקול דממה דקה ישמע ומלאכים יחפזו. בערבי שבתות כלילה החל להתרגל להתפלל בשלית. לא היה הדבר חסר דרכה שיקח גם שתקאות.

עיי ההתנהגות הזאת עלתה לו שפכריקאות אחדות גדולות המכינות צרכי אכל נפש. פנו אליו לבקש ממנו הכשרים, אשר לא מנע מהם. כמובן, אחרי שקלן על כפו מבין ותקליזן שנה בשנה. מזה היתה לו הכנסה צרדית כמעט גדולה מן

העקרים. אמנם רגנו רבים שאיננו יודע הרבה מטיב הפבריקאות ועד כמה כשירותן מניעה. אבל רוב העם לא האמין בזה.

כשחלה אביו הרב ונסה למות לא היה איש משיל ספק בדבר שימלא את מקום אבותיו. ה גם אביו לא היה למדן יותר ממנו ובכל זאת סיעתהו זכות אבותיו לכהן בעיר הגונה כפוטובקא, ומה גם הוא שבא גם בכח משפט הירושה, משפט מקובל בישראל מדור דור.

והנה קסין עליו סתאם רוגזו של הרב מפולובצא. מיום שבא העירה סר צלו מעליו. העם נמשך כמו בקסם אחריו. החל לחלק לו את כל הכבודים השיכים לרב רשוי, כמו סדור קדושין, סנדקאות וכדומה, ועוד רע מזה כי כל דיני תורה באים אליו. דבר שיש בו דראא דממונא עוד יותר מבראשונות. ביום נכבד של ננוסיה היה נשיא העדה זכרה על אפו ועל חמתו לכבדו בדרשה בבהכ"נ הישן, כאשר כבר נסה ר' מגדלי פעם אחת לדרוש במאורע כזה. במקרה היו אז פקידים רמים אחרים והיו חלול השם גורא מאין כמוהו. בדרשתו זאת משך אליו הרב מפולובצא גם את לב האינטליגנציה שבעיר.

פוטובקא נחלקה אז לשתי כתות מתנגחות זו בזו בקצף גורא. הרוב הנדול היה לצד הרב מפולובצא והרוב התקיף — לצדו של ר' מגדלי.

היו כמה תהבולות חבל כבר ר' מגדלי נגדו והכל לשוא. כבר הוציא עליו שם כי ציוני הוא — כי כן הניד לו שר המחוז —, ממקור נאמן נודע לו כי קורא הוא עתונים בשבת, אבל הכל ללא הועיל. אלה מזה לא האמינו ואלה שהאמינו לא השבו לו זאת לעול. את שמו לא היה נושא על שפתיו. בן הסנדלרי (יען כי לאביו היה בית מסחר של נעלים) היה קורא לו תמיד, אבל הכנוי הזה לא נשרש גם בתוך מעריציו.

כבר נסה להשתמש בסתר בהשפעתו אצל שר המחוז ואצל השדרות העליונות, אבל קשה היה למצוא עליו איזו תואנה לדחוק את רגליו.

היחס בין הכתות הלך והתחדד מיום ליום. כבר פרצו קטטות ומריבות בבתי המדרש ובחוצות ואש המחלוקת אחזה בכל סנות העיר. מעבר האחד בעלי בתים כבדים ויודעי תורה ומעבר השני המון גם ותקפים אחרים שלא מצאו אצל הרב מפולובצא אותה נשיאת הפנים והחלוקת שכיב היו רגילים להן, ומה שרע מזה — הדיד הקמוצה... בעוד שר' מגדלי פותח את אוזרותיו.

כשהגיעה המחלוקת למרום קצה ושני הצדדים כבר נלאו במלחמתם, ומצד השני האיצה הממשלה למנות רב, הסכימו שני הצדדים לקרוא לאדמו"ר מזלובוב לפשר ביניהם. האדמו"ר מזלובוב הוא אדמו"ר האדמו"רים ויראתו על פני כל, את הצדיק מזלובוב העריצו שני הצדדים גם יחד.

הצדיק מזלובוב בא, כל העיר היתה כמרקחה. ר' מגדלי בא והתרסם לפניו עוד יותר מאשר לפני שר המחוז. גם הרב מפולובצא לא נמנע לבקרהו אם גם לא בהתבטלות נמורה. שני הצדדים הרעישו על הרבי מזלובוב במענותיהם, והוא שמע את מענות שני הצדדים במתינות וברעה מיושבת. לאחרונה צוה לתת לו זמן יום אחד לעין בדבר. וראה זה סלא! דבר כזה יוכל באמת רק איש מופת. במשך עשרים וארבע שעות מצא את הדרך הנכונה. הוא מנה לרב את — נכדו, הוא אברך בן שמונה עשרה שנה.

ספר מחכים

לר' נתן ביד יהודה

יוצא לאור ראשונה ע"פ כת"י ווינא והאמבורג עם סכום והערות
מאת יעקב פריימאן, אב"ד קה"ק העלישווא (מעהרין).

מ ב ו א.

ספר מחכים, אשר אנכי נתן לפניך היום ע"פ כת"י ווינא והאמבורג
כולל כל הדינים הנחוצים לשליח צבור העובר לפני התיבה, אשר סידר אותם בהשכל
ודעת ר' נתן ביד יהודה, שחי במאה הראשונה לאלף הששי ושקל וסרי עם הרשב"א
כפי הנראה משו"ת הרשב"א ח"ג (דפוס ליצרנ, תקל"ח) סי' קצ"ט ח"ל: תשובת שאלה
לגירונדה, החכם הנכבד הותיק ר' נתן נ"ר. כבר השבתי על מה ששאלת בענין השליש
ואמרת כי הוא נאמן אפי' במקום עדים ותן לחכם ויחכם עוד, כי חקרת ודרשת היטב
והנה נכון מצאת בעמור ומשם הרב בעל ההלכות, גם חקרת ודרשת בשמעות בעל אימר
לפקדון, שלמדו ממנה כן רבותינו בעל התוס' וכמו שכתבתי וחזרתי, וחזרת ושרית בה
גרנא לומר וכו'. והוא גם הוא השואל מאת הרא"ש תורה ודוא השיב לו בכלל י"א סי'
י': שלומך יהא נצח החכם ר' נתן שייך, מי שקיבל עליו בשבועה שלא ישתוק שום
שחוק וכו', ושם בכלל י"א סי' ג': הנכבד החכם רבי נתן ס"ט על אודות האשה שאמר
הנני שומעך הפסגה שבעלה היה בה וכו'. ואפשר שהוא הנזכר בדברי השואל לר' חיים
ב"ר יוסף (ה) בהנהגות מרדכי סוף מס' גיטין סי' ת"ע כ).

המחבר קבל מאביו ר' ליהודה, ששמע מפיו וראה מנהגיו (ע' 149, 184, 141 נ) ופעם
אחת עלתה על דעתו של השי"ן לומר כל נדרי ע"פ סדרו של ר' ת' וינער בו אביו (ה' יח"כ
ע' 152). וספיו וע"י כתביו ידע את כל אשר נעשה ע"י אביו וקנו ר' עזריאל (עמוד
128 ה) ובס' כל נדרי ע' 151 ה).

(ו) וגם הוא הרבין תורה בזמן הראשון, כנראה מתשובותיו כלל מיב סי' א' וכלל ק'
סי' א'. ובס' אור החיים לר' חיים סיכל ע' 408 סי' 875 כתב שנוכר בתוס' מנהגות דף פ"ה
ע"א, ומענות הוא דשם בד"ה בירוצי צ"ל ר' חייא בר יוסף וקאי אמאי דקאמר לקמן בגמ' דף
צ' סוף ע"א. — וכאזכור שם כתב עוד ש"ר"ח ב"ר יוסף מזכיר בתשובתו לסמי תריש, וניז צריך
תיקון שהשואל הוא שמוכיו בשאילתו לדיח.

(ז) אמנם ר' נתן הנזכר בשו"ת מהר"ם ב"ב ד"פ סי' רל"ט קשיש טובא כהמחבר, ושם
בס' תרל"ז ובדפוס קרימזא סי' י"ח השיב לדודו ר' נתן. ור' נתן חדיין בוליוואריאל, המוכא
בשו"ת: זכרון יהודה לר' בן הרא"ש, חי אחר זמן המחבר והיה נתן הנזכר שם תוך סי' צ"ב דף
נ' ע"ב בסוף תשובת ר' ידידיה ביד ישראל הוא כפי הנראה ר' נתן בוזי ביד יואל הכהן שתתם
כן שם ברוך מ"ו ריש ע"א. — ועיי' בס' ריטוס להח' צונג ע' 199.

(ח) ובכל בו (דפוס וויניצא שכו') דין ס"ב דף ס"ב ע"ג דין סיד דף ע' ע"ג העתיק
בטעות הר"ם וצ"ל אמנ"ע = אבא מרי נשפתי ערן. ובארות חיים לר' אהרן הכהן מלונל
(דפוס פרינצי תק"י) ה' הברלה סי' ל"ג וסדר תפלת ר"ה סי' ב' העתיק דברי המחבר ולא הביא
בשם מי שאמרם.

(ט) וכיה בא"ח דין תפלת ערבית סי' ר' אבל בכל בו דין י"ב העתיק: וראיתי כתוב
מר"ם נ"ע (זכ"ה בכח"י בוראפסטס!) בשם רבי אלעזר וקנו.
(י) ג"ז שם בא"ח ה' יו"ה כ סי' ב"ש דף ק"ו ע"א ובכלבו דין ס"ח דף ע"ה ע"ג.

בזרזו של רש"י והוא חבירו ר' יוסף ב"ר יהודה (ו) שלחו שלש שאלות לרש"י להאיר עיניהם ולהעמידם על האמת כי בא מעשה לידם והתירו והתלמידים מזוהרים (ז) בדברי, וע"ז השיב להם: כחי תש ופי נאלם מלפסד תלאות העובדות עלי גל אחר גל, על כן רפה ידי מלכתוב לקרובי (ח) ר' עזריאל ולחביבי ורעי ר' יוסף תשובה על דבריהם בכתב ידי והגני קורא מפי לאחד מאחי והוא כותב [בית האוצר לשד"ל]. והצאה שניה לכוב תרמ"א דף ק"ג סי' ל"ד ול"ה, הליכות קדם ע' 47, תשובות חכמי צרפת ולוחי סי' מ"ז]. ובמחזור ויפרי סי' שס"ז העתיק תשובת רבינו עזריאל בר' נתן ז"ל: אשר חכמים ינחו את שלום ידידי קרובי החבר ר' שמחה בר' יצחק אני צעירי החתום דורש עם שלום קרובתי הנברת וכן יקיר יגדל כחושם, על שאלתו אני משיבו לפי ענינת דעתי... כאשר מירשנו זו הדרך חזו העיר צור ישראל יאיר עינינו בתורתו ויודע ונלכה באורחותיו עזריאל בר' נתן ז"ל. ואני יצחק בר' חזרבלו (ט) מצאתי תשובה זו מרבינו עזריאל וכתבתיה כאן למען תמצא ואחריה אכתוב תשובת רבינו יעקב על דבר זה שהשיב לשונא לר' שמעון בר' נתנאל (י) אלה הדברים חידש רבינו עזריאל בר' נתן על סדר תקיעות של ראש השנה... (יא) — ובתשובות חכמי צרפת ולוחי סי' ע"ב דובאה תשובתו שרמז עליה שד"ל בבית האוצר דף ק"ד סי' רמ"ז ונדפסה שנית בחיב מסי' האורה לרש"י (לכוב תרס"ה) סי' ס"ה ויפה העיר שם הח' מהר"ש באבנער בסי' ס"ד סק"ג י"ג. ובשבלי הלקט השלם סי' ה' תמצא תשובת ר' אברהם ב"ר דוד (י"ג) וכתב שם: עד כאן דברי הר"ד יהודה זצ"ל. אבל אני שמעתי מפי ר' (י"ד) הכהן שהר"ד שמואל דשמיני חבירי היו עוסקין בברכת התורה ואתא עליהו ר' עזריאל אמר להן במאי עסקיתו אמרו לו בברכת התורה אמר להן כתוב בירושלמי... ובשבלי הלקט [הקציר] הגרסא מכבר איתא בסי' ב': ר' שמואל דמשרון (י"ז). אמנם הדבר בזה שצ"ל ר' שמואל דרמחנ [Ramerupt], מקום משכן כבודו של הרשבים, ששקיל ויפרי עם ר' עזריאל בנידון בני אדם שישבו על הספסל ושברוהו וחיבם ר' עזריאל לשלם ורשכ"ס פסרם לתוס' ב"ק דף י" ע"א ד"ה כנון, א"ז שם סי' מ"ה, ובא"ז קצר כת"י שתחת ידי כעת, בהגמיי"ם ס"ז מה'

(ו) בתשובות חכמי צרפת ולוחי סי' ו' העבא מה שפירש ר' יוסף בר' יהודה מפי רבנו הקדוש מ"ב. ותואר זה הוא לר' יצחק ב"ר יהודה שראה אותו בסלכות לוחי בעת דליקה אתת שהיתה בעירו [מחזור ויפרי סי' פ"א ע' 51]. ובא"ז סנהדרין סי' ע"ז תמצא מה שהשיב לו ר' יצחק בר' אשר אודות שער משנת תתס"ג.

(ז) הולין סי' ע"א מודונין בדבר פירש"י מנמנים, ובערך גרים מודונין.

(ח) ואפשר שהוא אחיו של ר' יהודה בר' נתן, תתנו של רש"י כפי השערת הח' מיללער שם בהערה א' לסי' מ"ז: ובעקבותיו הלך הח' גראסס בספרו Gallia Judaica, Paris 1897, עמוד 688.

(ט) ע"י אודותיו בחרם חסד חי' ע' 200 ובציון ח"א ע' 97, צונג בסי' ריפוס ע' 28, ובסי' השנתי לח' ברילל חי' ע' 77, באגרות שד"ל ע' 281 וע' 742 ובסי' עשרת צבי לחג היובל של הח' גראסס ע' 81. ראה מה שכתב הח' גראסס בסי' סאגאצין שנה עשירית ע' 76 ובספרו G. J. ע' 196 והח' מהר"א עפשטיין במאמרו על ר' שמעיה תלמידו של רש"י [תוצאה מיוחדת מ"ע החודש MS. 1897 העברת ו' וז' ע' 18 הערה 1.

(י) G.J. ע' 664 עיי"ש.

(יא) ואח"כ הביא שם תשובת ר"ת שחולק ע"ה, והמחכים העלה להלכה כר"ת והכריע רלא

כר"ע ב"ר נתן וקנו!

(יג) אמנם במבוא לס' האורה ריש עמוד 46 כבר נעלם ממנו מה שהעלה בהנה זו וכתבמה שכתב.

(יד) וצ"ל ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד, כמו שהוכיח במישור הח' גראסס בספרו G.J. ע' 417 ושם ע' 638 ודלא כמו שכתב מהר"ש באבנער בחקירתו לס' שהל"ק ע' 8 הערה מ"ב

שהלך בעקבות הרה"ג רצ"ב אויערבך בסבוא לס' האשכול ע' XIII.

(יז) וצ"ל ר"י הכהן דהיינו ר' יעקב הכהן מברכונא:

(יח) וכן העתיק הדורות לר"ר קונפורטי [בערלין תר"ן] דף י"ח ע"ב.

חובל ומזיק אות ד' ובהנהגת מרדכי לס'א דביק סי' ר' ור"ת הכריע כר' עזריאל וכן מציע שהלך בשיטתו במרדכי ס'ד החולק סי' תרמ"ט ובמעשה שהיתה במירוש ושלחו לרת אם מצות חליצה קודמת למצות יבום או להיפך והשיב דהלכה כאבא שאול חדא... וגם רבי עזריא ב"ר נתן מסק כאבא שאול מאלו ראיות (מהר"ם כ"ב דפוס פראג סי' תתס"ו) וצ"ל ר' עזריאל ב"ר נתן כמו שמפורש יוצא מדברי הגמ"ם פ"א מה יבום וחליצה אות א' ומדרי"ק שרש ע"ג (י). ומירדשו ופסקיו הובאו ג"כ בתוס' חגיגה דף יז ע"א ד"ה מ"ד ושם בע"ב ד"ה דת"ב ובקידושין דף ו' ע"א ד"ה לא יהא. ומה שכתבו בתוס' ב"ק דף כ"ד ריש ע"א משמו תבצא נכתבו וכלשונו בתוס' ב"ב דף כ"ח ע"א ד"ה אי מה בשם הר"ר עזרא (י). ובספר העיבוד חלק עשרת הדברות דף מ"ד ע"א הביא פירושו של ר' עזריאל השיג עליו שם, וכן בספר המנהגי הביא בזה פסח סי' ס"ט (דפוס בערלין דף ס"ד ע"ב) : נהנו כך בשם רבינו עזריאל ז"ל מצדפת. ובפסקי הלכות לר' מנחם מריקנפי [כולוניא שנת יס"ח] סי' מ"ז איתא : השיב רבי' עזריאל ב"ר נתן כי כשאין ס"ת מותר לקרוא בחומש ולברך דלא נרע ממשנה תלמוד שצריך לברך ודבי' יצחק בר' יהודה לא היה נהג כן... וכ' הר"ר אברהם ב"ר אפרים (י) דנראה דחזקא נטן חומשין שלהן וכו'. וברשימת הספרים אשר היו לשוח"ה הנקראת בשם קהלת שלמה הביא בסמ"ן 71 סי' הראב"ן על מחזור אשכנז ושם כתוב : כך אמר רבינו שלמה בר יצחק ז"ל כשהיה כתפלל ברה"ח... שכן שמע הספרש מר' עזריאל ב"ר נתן נ"ע [ראה בס' רישום לה' צונץ ע' 195]. — ונראה שאף התשובה שהובאה בהנהגת מרדכי לס'א דביק סי' ר"ט היא לר"ע דילן (י) והוא הנזכר בכת"י שנכתב בחירמא הכולל פירש רש"י ורשב"ם אשר כתב אודותיו הח' מהר"א בערלינער בס"ע החדש MS. XII, 217 ואפשר שאליו כיון בכת"י סארוואל בגליון נמוקי יריד עה"ת בראשית ח' י"ט כ).

אמנם ר' עזריאל הנזכר בשורת מדר"ם ב"ר דפוס פראג סי' תתרכ"ע ע"ב אינו כ"ע דילן, דעל אותו הענין השיב גם ר' יצחק בן הקדוש ר' חיים מאוסנהיים (א) אל השואל

(יז) אמנם הוא הוסיף שם מלת הבהן על שמו!

(י) וגירסא זו נראית עיקר כדמוכח מדברי בעלי התוספות עה"ת ס' משפטים ד"ה ואם שור נגח הוא [דף מ"ד סוף ע"א] ומתוס' רבינו פרץ על סס' ב"ק [ליחורנו תקע"ט] ושם איתא בסוגיין הרב הנביא סמוקנטור [Moncontour] וזהו ח"ר עזרא הנביא תלמידו של ר"י חזקו הנזכר בתוס' גיטין פ"ה ע"א ד"ה ודלמא ובתוס' שבוועת כ"ה ע"א ד"ה רב ובתשובות חכם צרפת ולותר סי' פ"ד. ומה שהביא בשו"ת מדר"ם כ"ב דפוס קריסונה ס"ס שו"ב ועוד כתב ס"ז "בינו עזרא דפונקטור ז"ל וכו' תמצא במדרכי סי' דיבמות סי' קצ"ו בהל"ה : כי אמר ל' הביא "מינקטור וכו'. ראה מש"כ הח' צונץ בס' צור נעשיכמע ע' 49 וע' 665 והח' גראסם בס' GJ ע' 387 וע' 376 ובס"ע מאגאצין לשנת 1881 ע' 168 ואפשר שהוא בין הסיימנים אשר מנה הח' צונץ בספרו ליטעראטורגעשיכמע דער סינגאגאלען פאָעזיע ע' 7—466 והאופן שהביא שם בס' ר' נדפס ע"י הח' יעללינקע בתוספת שניה לספרו : בייטראגע צור נעשיכמע דער קבלה והבורת שניה, לייפציג 1852 ע' VI—VII, ע"פ העתקת הח' שד"ל ובס' טל אורות לרשד"ל ראה הנית אור ובקנטרס הפיוטים הנלה אל המחזור ויטרי כתי' לונדן [ברלין תרנ"ד] סי' כ"ז הטיפע פעם שלישית. — ולפי דעת בעל קורא הדורות דף י"ז ע"ב היה רבי עזרא רבו של הרמב"ן ומפורש יוצא מזה שכתב שם בדף י"ט ע"א שהיה רבו בתלמוד ולא בהכמת הקבלה ועי' בשה"ב שהלך בעקבות מהר"ח וראה משיכ הח' רא"ה ווייס בספרו דור דור וירושיו ח"ח ע' 5.

(ה) שהיבר' ס' סימנין בשנת ה' אלפים ל"א [1852, 1858] [Univers. isr.] ועוד תלמידו של ר' סוביה ב"ר אליה סויגא, ע' צונץ ליטעראטורגעשיכמע דפוס ע' 808 הערה 5 ובס' GJ ע' 198. יט) ראה משיכ הח' מיללער בהקדמתו לתשובות תצויל ע' XXIX.

(ז) שהביא הח' מהר"א ברלינער בסוף ספרו זכור לאברהם [תוצאה ראשונה בשנת תרכ"ז] דף קפ"ה ע"א.

(ח) עי' בס' חצי מגשה עה"ת ע' 9 ובחורשי אנשי שם על המדרכי סוף קידושין אות

ר' יעקב ב"ר מבבלי, ולפ"ז נראה בטר שחז' הר"א ש. ואפשר שהוא ר' עזריאל ב"ר יחיאל, הבו של ספר"ה א"ז (כ) הגובה בהנהגות מרדכי סוף קידושין סי' תקנ"א ובשולחן זכרון תענה לבי' בן הר"א ש' תק"ס סי' צ"ב [דף מ"ה ע"ב] ובשלמי הנבחרים אשר מביב להמרדכי ס' הד"מ סק"ג, ואפשר שהוא התחום על כמה הנהגות שחמאץ במרדכי כגון בב"מ סי' רי"ח ורפסו מילנא הנהגות הב"ח סק"ז וש"ס"א וכו' סי' תתמ"ז. וסמך שכתב במרדכי ב"מ סי' שצ"ד: שמעמי ממורי סרב רבינו מר"ק, יש להוכיח שהוא המחבר של התוס' שסי' לסני מורי ר"ס שנובאו במרדכי ב"ק סי' ס"ה ושם בהנהגות סי' ר"ז (כ). ובתשובה שתיבא בשלמי הנבחרים אשר מביב להמרדכי בסוף ס' רב"ב סק"א חמס נ"ב: עזריה ב"ה הר"י יחיאל זלה"ה, אמנם מהנהגות מרדכי לקידושין סי' תקס"א ותקס"ב מנכח שצ"ל עזריאל בר יוסף (כ) ומשחבותיו תמצא שם בסי' תקנ"ז וכפי הנראה מתוך ההמשך הגם גם סי' תקנ"ח הוא לר"ע בר יוסף. ובשיטה מקובצת המיוחסת לר"ב אשכנזי (כ) על מסי' נידר תמצא פירושים ונמוקים מר' עזריאל ואין להבדיל מי משניהם המחבר.

ור' עזריאל שנוכר במחזור ויטרי סי' קכ"ה (כ) ובארחות חיים ה' טאה ברכות סי' ל"ח (כ) ובסי' האסופות כת' דף קי"ט ע"ג (כ) נ"ל שהוא ר"ע ב"ר מנחם (כ) תלמידו של ר' יצחק מני נדור בן הראב"ד, ריש מחוקרי זמננו שכתבו שחז' ר' עזרא אשה רבו

ב' ובמ"ע Revue des études juives LIII, 68 וראה מה שכתבתי אודותיו במבוא לס' לקט יושר ע' XXXVII סי' ע"ט, והשערתי שהוא רבו של ר' עזר משלויא הנזכר בהגיה לשערי דורא סי' פ"ב [ברפסו ויניציאה משנת שיה דף ל"ח ע"ב] ובמ"ז ליו"ד סי' ס"ט ס"ק ל"ב. ובמנהגי מהר"ל דף קי"ח ע"א הכיחא ששאל מהר"ר עזר ממסדיר אליעזר פירנא. וראה זה פצאתי במ"ע בן הגניה שנת 1865 ע' 918 שהעתיק שם מגליון כתי' ס' המרדכי שנוכתב בשנת קכ"ב וז"ל: כשהייתי אצל הר"ר יצחק סבילשטיין הלוי בירושלים ע"ה שנת קי"ט וכו' וכן ראיתי על שלחן הר"ר אליעזר פירנא בפמגוסטא [Famagusta על האי Cypern] שנת קי"ט לפרט... אני הכותב אכלתי מל לכן בס"ה על שלחן הר"ר אליעזר פירנא ז"ל בעיר פמגוסטא שנת קי"ט. (כ) כדמוכח ממשחבותיו סי' צ"א. ואולי גם הוא הפייסן שהביא צונץ כמספר ליטעראטור-געשיכטע דר"ם ע' 344.

(כ) ע' בהליכות קדם ע' 45 וע' 47 ובאוצר הספרים לר"א בן יעקב ע' 625 סי' נ"ו. (כ) ראה משיב' הח' קאהן כמספרו על ר' מרדכי ביר הלל [ברעסלא 1878] ע' 101 הערה 2. ועיי"ש שדעתו נוטה, שר"ע שהיה בדורו של ר"ת הוא ר"ע ביר יוסף, ומעות הוא. ע' בס' GJ. ע' 297, (כ) ע' שה"ח ח"א אות ב' סי' 28 וקנטרס המוכיר להח' יעללינעק ע' 19. (כ) וזולתי פסם זה יש פסם ברור בדבר לסה ניתקן קדיש בארמית, כאשר פירש רבינו עזריאל מפני שיש בו גילוי הקץ.

(כ) וכן כתב הר' עזריאל ז"ל בס' התפלות שששה עיד הקבלה. (כ) פה' עזריאל וצ"ל פסם לסה קורין פוסמן, לשון חביבות הוא, כלומר חביב הוא לענות ולחזור ולשנות אותו. ובפסקתא דימאנו כאשר חפץ לומר חביבות שלו ואמר פיוסא דידה. ע"א ותקן להם כרים בתרגום ירושלמי ופוסת' להון מרים. וכן תרגום של יען איוב ופיוס איוב. בירושלמי מהו לזון פיוס? מסק הוא במלכים בשאלו וזוהי כגון המנען מתרגמין ויהא כמפיוס פיוסא. ע' בנחלת שד"ל הנדפס באוצר טוב שנת תרל"ט ע' 36 ובמ"ע מאגאצין שנה י' ע' 67.

(כ) באור החיים לר"ם ע' 526 סי' 1105 כתב שר' מנחם אבי ר' עזריאל הוא הנזכר בתוס' ב"ב דף פ"ד ע"א ר"ה האי ובתולין דף י"א ע"ב ר"ה וכו', וראה משיב' הח' צדוק הכהן במ"ע 7, Revue III, וחה' גרסא בס' GJ. ע' 252 ורע שמה שהובא בתוס' חגיגה י"ב ע"א ד"ה מסק בשם ר' מנחם ביר עזריאל קבל ר' יצחק דכן עכו מסי' מנחם הא שכוני שהיה תלמידו של ר' אליעזר מנרמיוא שהב"ר הרוקח [צונץ, צור געשיכטע ע' 165] וכבר העיר ע"ז הח' יעללינעק בכחכתו הנדפס בברס חסד, מחברת שמינית ע' 109. ועיי"ש ע' 115, 160 וע' 208 בהערה!

של הרמב"ן בקבלה ונפטר בשנת תתקצ"ח [יחסין דפוס אמשטרדם דף ק' ע"א] וכבר האריכו למעניות: החד צונץ ב' ר'א נאמטעסדיענסטליכען פאָרמאָנע דער יודען, תוצאה שניה ע' 417 הערה ב, רח"ם באוה"ה ע' 565 סי' 1151, ר' יחיאל מיכל זקש בספרו על הפייטנים ע' 326, לאנדווער באָרענעס 1845 ע' 196, שניאור זקש בהערותיו הנספחות לרשימת הפלוג' ע' 45 וכו', יעללינעק בספרו: משה בן ש"ם דיליאון לייפציג 1861 ע' 15 הערה 9 וע' 46 ובמאמרו: ביימאָנע צור נעשימקע דער קבלה, I לייפציג 1862 ע' 41; II ע' 32, 44, 80, וכו', ובמבוא לבית המדרש חדר שלישי, לפסיא תרמ"ו ע' XXXIX הערה 5, ונראָן בחיבורו הגדול ח"ז הוספה נ' ולאנדסטוט ב' עמודי העבודה ע' 301 ורמשיש בהערתקת שבסוף סי' אוצרות חיים ע' 566 ונירנדי ב' תולדות גדולי ישראל ע' 286 סי' ט' וראה חיים ב' דר"ז חיה ע' 5 הערה 3 וע' 14 (עיי"ש ע' 102) זאלעלד במ"ע מאָנאָצין חיד ע' 41 וכו', נאָסס במ"ע החדש 1881, MS. 566, בערנשטיין במאָנאָצין שנה XVIII ע' 101 הערה 18 ורמאפומד-הארמשיין ב' תולדות הרמב"ן, קראקא תרנ"ח ע' 4 הערה ט' וע' 19 הערה נ"ב ובמ"ע צייטשריפט פ"ר העב-ראישע ביבליאָנאָפיע שנת 1908 ע' 50 ב'.

כאמור חונק המחבר שלנו על ברכי אביו לתורה ולתעודה, וכן גם יצק מים על ידי ר' יצחק ב"ר מדרוס [דני תחנן ע' 141 ב'), רח"ה ע' 142 ב') חנוכה ע' 160] תלמידו של הרמב"ן ב') ור' יצחק סני נהרג בן הראב"ד ב') ורבו של ר' שם טוב ב"ר אברהם ב"ר יהושע ב"ר שאול ב"ר משה ב"ר דוד ב"ר אברהם בן נאון ב') ושל ר' יצחק ב"ר שמואל דמן עכו ב'). ובשורת הרשביא סי' תמ"ו ותרי"ז ב') תמצא שחתם שמו על

ב) ועוד תשוב ותראה בדברי החכמים: צונץ, רימוס ע' 153 ורמ"ש ברשימתו לבאָדלעיאָנאָ ע' 978 סי' 5035 ושם 1965⁶⁶ וברשימתו לכת"י מינכען סי' 11⁵, 92², 240², 811⁶ והמוכיר שנה XVIII ע' 19 הערה 1 ורשימת נייבויער סי' 1619² סיום מסאָר על חקירת העוה"ז וז"ל: עכ"ל החכם ר' עזריאל הגדול. — ור' עזריאל ב"ר שלמה מקיבל פנירונא שהביא Wolf בחגי מספרו Bibl. Hebr. ע' 874 ע' אודותיו ברשימת באָדלעיאָנאָ סי' 4478 ובס' ליטעראטורגעשיכטע דו"ס לצונץ ע' 550.

ב') א"ה הלכות הדבלה סי' ל"ג וכלבו דין מ"ב.

ב') מיה ח' תפלה סי' ק"ג וכלבו דין מ"ג.

ב') ע' אוה"ה לחיים עמוד 501 סי' 1075, ומה שהביא ב' כתר שם טוב ס' בראשית ז' יתרו: ומודי החסיד ר' יצחק בן מדרוס נר"ו א"ל בשם הרב ר' יתהר בן יקר אפשר ששמע מרבו הרמב"ן שקבל מרבו ר"י בן יקר [ע' באוה"ה ע' 552 סי' 1125 ועיי"ש ע' 461 סי' 1000!] ועפ"ז יש להשלים משיב ב' תולדות הרמב"ן הגיל ע' 12 וכו'.

ב') במ"ע צייטשריפט פ"ר העבראָישע ביבליאָנאָפיע שנת 1908 ע' 50 הביא מס' ברי הארון כתי' מארזי סי' 840 שכתב שם במ"א פ"ה וז"ל: וכבר הם [ראשי הפרקים] נרשמים לי בכתר שם טוב שלי כאשר קבלתי מפי רבוני הרב הגדול ר' שלמה ב"ר אברהם וז"ל בן אדרת דת' יצחק ב"ר מדרוס נ"ג שקבלו מפי הרב ר' משה בר נתנן ז"ל והרב החסיד הר' יצחק סניא נהרג ז"ל בן הרב הגדול ר' אברהם ב"ר דוד זצ"ל אשר נודעה חכמתו ויצא מבעם וכו'.

ב') שחבר ס' מגדל עוז על ס' משנה תורה להרמב"ם וכתב שם בפ"ג מה' תפילין: וכן נהגו רבותינו האחרונים נ"ע שלמדנו חכמה הרשכ"א והריכ"ט מפי הרב החסיד ר"י בן הראב"ד ז"ל ועל פי רבוני הגדול הרמב"ן ז"ל. וע' באוה"ה ע' 599 סי' 1216.

ב') מה אמת הרב שביי חת' נראָסן בח"ז מספרו תגדול ריש תוספה 8 מס' מאירת עינים כתי' פ' בחוקות, וברשימת רמ"ש לאוצר הספרים שבמינכען לא מצאתי כלשון! ועי' באוה"ה ע' 513 סי' 1088, וראה מה שתובא בתוספות עלי קדם 1845 ע' 750 בהערה.

ב') ועי' ב' מנחת קנאות לר' אבא מרי ב"ר משה ב"ר יוסף חירחי תכונה דון אספרוק, פרעסבורג, תקצ"ח.

החרם שהוכרז בכרצלונא ביום השבת בפרשת אלה הדברים שנת ששים וחמש לס' האלף החמשי (?). ורבינו בחי ב"ד אשר, תלמידו של הרשב"א, הביא בבאורו לס' בשלח ע"פ זה אלי ואנוהו: זה שמעתי מפי החכם ר' יצחק מדרוס ו"ל. ודעת ה' ברילל [בס' השנתי היה ע' 88] נטה, שזה שמנה ר' קלונימוס ביד קלונימוס בסוף ספרו אבן בוחן בין עשרה השלימים (ל) ראשי בני המעלה בגליל קמלוניא וכתב עלי: ומשם נירונה המהוללה, הרביעי אריה ביער הלכנו כפי בעדרי צאן קדשי ארי שבחבור עז כנמר במלחמתה של תורה הגבר הוקם על מרום שבה ותהלה דון מדרוס איצק י"צ (ל). אמנם נראה שכיון שם על ר' מדרוס ביד יצחק שחבר חידושי מס' נויר [רשימת רמשיש CR. עמוד 2522]. ורשימת נייבויער סי' 448 העתיק מה שכתב שם בסוף ספרו וז"ל: פירשתי מסכת זו בשעת הרהק אני מדרוס בן יצחק על פי תוספות הצרפתים... בשנת ס"ב. ויצאת פ"א היא שנת צר ומצוק נזרת המצורעים הבא אחר יללת הרועים (י). שנה שהקיונו מרעים והיינו לננעים ולפני האפיפור מלך הגוים עלו מרשיעים להכחיד תורת אמת... נשרפו ספרים ועוד עתק מביעים לבלתי הזכיר שם ישראל בארצות התועים. הכינו לקדושים אשר בארץ מטבח, עשות שפטים לפלח ולנצח... גם מלך רומי ברנו וזמה קם לשומנו ככלי ריק למומה, כתב ויעין לעשות ולא עשה. הפר השם עצתו ודרכו כסה... ומנינו יתברך מל חניתו ויחלש, לבלתי עשות אשר חרש, לשום התלמוד גלמוד, ולהשבית תורה מכל מה והנה הוא כחולה על פאת מטה על פה (?) (ל) כי אלינו ידיו כפה ומכאובות עבדיו רפא ירפא. ובשרית מהר"ק שרש ק"ב הביא מה שמצא במדרכי זקן מאוד ח"ל ושלח רבינו יחיאל מפריש אל רבינו נתנאל מקינן וז"ל אל מורי רבינו נתנאל שלום. בקשנו מני כבודו לראות על אודות יבם אחד שיש לו אשה ואינו רוצה לחלוץ ליבמתו ומעני אותה כי נתן ענינו בממון... ושלום יחיאל ברי יוסף. ורבי נתנאל הודיע הדבר אל רבינו יצחק בר מדרוס והוא השיב, קמנתי להורות לפני עמודי עולם אמנם ראיתי רבינו חם שצוה לכפות על בעל אשה לחלוץ ולא יכול שכן לעשות מצוה ושלום יצחק ברי מדרוס, ע"כ מה שמצאתי במדרכי ישיש (י) עד מאוד. ומן התימה על ה' גראסם שכי בספרו GJ. שזהו רבו של ר' נתן ביד יהודה מחבר סי' המחכים. וליתא דממה שכתב: אמנם ראיתי רבינו חם שצוה וכו' מוכח דעכ"פ חי קדם שנת תתקל! — ור' יצחק ביד מדרוס דילן חבר פירוש על המחזור (י) ועל הסליחות (י) ובפירוש על האזהרות של ר' שלמה בן נבירול (י) מוכיר תדיר את הרמב"ן וז"ל בפתיחה: ראיתי רבים מסתפקים בעקרי המצוות הנרמזות באזהרות אשר יסד הפייט ר' שלמה בי

(ל) ואלה שמות ע"פ דפוס נאפולי שנת ט"ס, היקף במציאות: הרומא אברהם קשורי בושלרון, הרומא מאשורי בנדיס, דון יונה קבליר ה', בנירונה דון מדרוס איצק, בבירלונה הנשיא הלוי דון יהודה ריצקוטאליא, הנשיא דון בונפוש שאלתיאל, דון בונשיינור גראסיאן, הנשיא דון חסראי קישקש, במראנגונה דון שמואל בונפוש וחשר דון אשמוק קרשבין.

(ט) ראה צונץ, צור נעשיכטע אונד ליטעראטור ע' 461.

(י) עי' בס' החדשי 1886 עמוד 465.

(י) וגיל שציל ע"קסא בדאיתא ביחוקאל ליא. ט"ו ועי' ברדיק שם.

(י) מדרכי זקן וישיש, עי' להלן ע' 182, הערה רע"ו.

(י) הנזכר בס' מאירת עינים ס' שמות [אוה"ה סי' 1075] ובכת"י מינען סי' 17 [רשימת רמ"ש ע' 287], בספר כתר שם טוב הנדפס דף מיד ע"א ובס' שתי ידות לר' מנחם די לונזאנו דף ס"ב ע"א. וע' צונץ בס' רישום ע' 24.

(י) הכינוי בס' מאירת עינים ס' ויחי, יתרו ותרומה [רמ"ש שם].

(י) כת"י מערצבאכער סי' 87 כעת באוצה"ס אשר להעיר מפדים, והעתקת ביג סכתי

גבירול דל, ישוממו רבים ואין הכוונה עולה בידם לפי שלא הניעו אל תכלית כונתו אל מקום היסוד אשר בנה עליו על כן שמתי פני לעזמת האזהרות אשר נמצאו בסדר הגאון ר' עמרם דל... ונס ראיתי יסוד הגאון בעל הלכות וכו'. — וחבר נ"כ ס' מוד לולב (י) המתחיל: מהראוי לך לדעת כי הוא סוד היחוד האמת השלם. ובסופו כתב: עכיל הרב ר' אהרן כהן (?) ברצלוני.

אמנם הק' באר לחי שהוציא הח' ר' דוד באראן נינצבורן לאור עולם (י) אינו לר' יצחק בר מדרוס הילן: לפי השערת המגיל היתה השלמת חיבורו קרוב לשנת קל"ה ובא הח' ברילל (יח) וחקרו שהביא שם בעמוד 122 דברי Johann Tornamira מספרו עיד הדבר שהיה בשנת קנ"ט. וכבר הבאתי לעיל הערה ליד דברי ר' ש"ט נאון מספרו ברי הארון כתי פארז, ובאותו ספר כתב: עד היום בשנת אד"ע מאלף הששי שחקקתי אלה הדברים על לוח (יט). ומטה שהוסף שם תיבת ניג (— נחיה נפש) על שמות של הרשביא ור' יצחק ב"ר מדרוס אתה לסה, שבשנת ע"ה כבר עלה הריב"ט לאור באור החיים (ז).

עוד יזכיר המחבר (ע' 145) את רבו ר' יחיאל ב"ר יוסף מפר"ש (ח) הנקרא שריריש [א"ז ח"א ס"ס תשע"ט = מהר"ם ב"ב דפוס לבוב סי' קס"ז] או שריריזש [א"ז ח"ד פסקי ע"ז ס"ס רצ"ז] אשר בשם הגדול וכפתי וזרח מאת הרב אישטורי הפרתי, דפוס ירושלם תרנ"ז-ג"ט, עי' מ"א (כ), הקדוש [ארחות חיים ח"א ה' ציצית סי' ט"ז=כלבו דין כ"ב דף ט"ז ע"ב] והחסיד [א"ח ח"ב ה' איטורי מאכלות סי' י"ב עי' 286] יכונה, וכראש ס"ד דיכמות סי' ר' איתא: וכן הורה ה"ר יחיאל ב"ר יוסף מפר"ז ו"ל מארץ הון (ג). — הוא היה תלמידו של ר' יצחק ב"ר אברהם מנפירא (י), שנפטר קרוב לשנת תתק"ע [GJ. ע' 169] ותלמידו של ר' יהודה ב"ר יצחק שיד ליאון החסיד בפרי"ש [אמנאצין שנה רביעית ע' 178 ובס' GJ. ע' 526] וקרוב לשנת תתקס"ד נתעלה לסלאות מקום רבו שם, ושאל מר' נתנאל מקינן תורה [מתיר"ק שיש ק"ב] והשיב לר' יהוקימו [מסידבורג כראיתא במדרכי ניטין סי' שע"ט] ולר' יצחק ב"ר משה [א"ז ח"א סי' רכ"ה (ע' 67b) ותשע"ז (228b)], ב"מ סי' ק"ס (51a) וע"ז ס"ס רצ"ז] ושקיל ופרי עם ר' משה מרצילי (כ) [סמ"ק סי' קס"ד דף ע"א ע"א בהגה וא"ח ח"ב ה' ניטין סי' ה' ע' 171]

מאריז היא כעת בבחמ"ד להרבנים בלונדון [רשימת הירשפעלר סי' 263, ועי' בתוספות עלי דפוס. ליפערמבורגלאטס דעס איינענמס שנת 1847 ע' 405 העתקת הפתיחה עיי' הח' דוקעס.

(י) רשימת הירשפעלר סי' 485.

(יז) בס' היובל שנרפס בשנת תרמ"ד לכבוד הח' צונץ.

(יח) בספרו השנתי ח"ה ע' 88.

(יט) ובסוף חיבורו כתב: כנפס הסתבר והגוסר כחש אייר שנת פ"ה לפרס מה בצפת. שבגליל העליון, שם טוב בר אברהם זללה"ת בן נאון.

(ז) ועי' עוד ברשימת רמשיש CB. ע' 2269.

(ח) בכתי' ווינא: ומרי הרב ר' יחיאל היה מתחיל בזה וכוה בהרעו, ובכתי' בראפעסס איתא: ר' יחיאל מפר"ש.

(כ) גם המצא תמצא הלאך הגדול או הגואל בס"ע תחדשי 1869 ע' 148.

(ג) עי' מש"כ גראץ בחיז מספרו הגדול ע' 130 הערה 6 וגראסס בס' GJ. ע' 526.

(ד) והעיד עלי כי כן היה מנהגו שהיה צם כל היום הראשון [לאבילתו] עד הלילה, יען שלא רצה ליהנות משל אחרים [מרכי מ"ק סי' תתיס] ובסמ"ק סי' רי"ג [דף ק"ב ע"א] בהגה הביא מה שהיה רבינו יחיאל אמר בשם רי"ב א וסמ"ק העתיק הא"ח ח"ב ה' איטורי מאכלות סי' י"ז ע' 293 ובמדרכי חילין ס"ס תרע"ט כתבו בשם ריצב"ם וציל ריביא.

(ה) GJ. ע' 377.

זעם ר' פ' ביה (י) והעמיד תלמידים הרבה (ז) ובתוכם הנדעים לשם: חתנו ר' יצחק ב"ר יוסף בעל החוטם מקורביל שחבר ס' הסמ"ק (ח), רבינו יקר (ט), ר' יהודה בן הר"ר משה יהבון (א), ר' יצחק ב"ר חיים (ב), ר' מאיר ב"ר ברוך מרונבורג (ג), ר' יוסף ב"ר אברהם (ד), ר' ידידיה ב"ר ישראל מרונבורג (ה), ר' סרין ב"ר

(ו) בכת"י קאמברידג' סי' ל"ה דף קי"ד איתא: כתב הר"ר אלכסנדר בן הר"ר יצחק ב"ר מאיר מדורא ח"ל: שמעתי מאבא מרי הר"ר יצחק לוי כשלמד תורה לפני מורי' הר"ר טוביה בצורת ובא לשם הר"ר יחיאל ספריש וראה שהיו יושבים אצלו וכו'. עיי' משיב ע"ז בס' GJ. ע' 193 וע' 526 וכו'.

(ז) במסמכי כתבי הקברות לר' יעקב ספריו ע' ה' (שה"ל ר' אליקים כרמולי בס' אלה רמסצות, בריסעל תריא) כתב שהיו לו לר' יחיאל שלש מאות תלמידים.

(ח) ושם בס' ריי כחב: וואתם עופות שנדלים מן האילנות ודבוקים באילן בחרטום שלהם ר"י היה אוסרם כשום שרץ העוף. וכן מורי רבינו יחיאל היה אוסרם. ועיי' בא"ח ח"ב ה' איכורי מאכלות סי' קיד ע' 369 ובמדרכי חולין סי' תשליה עיי' גרסת מ"י בדפוס ווילנא ובשוית מהרים ב"ב ד"ל סי' ק"ס.

(ט) כשלמי הנבזים אשר סביב להסדרכי מ"ס דניסין בהגה לס' תמ"ו הביא: כך שמעתי מסורי הר"ר פרץ ששמע מפי הר"ר יקר ששמע מפי רבינו יחיאל וצ"ל. GJ. ע' 528.

(א) ואפשר שאזינו כיון ר' יוסף המקנא בספרו עה"ת (שה"ל חת' ר' צדוק הכהן בס' ברכת אברהם לחן הובל של חת' מהר"א ברלינר, ברלין תרס"ג) בס' בלק ע' 85 וז"ל: ודם חללים ישתה. הרב ר' אביגדור בה"ר יצחק ספר לי כי הקונצ' ליר ספריש אסר אל הר"ר יחיאל והר"ר יצחק והוא שמה, אתם אוכלים דם העורל שכן נבא כלעם ודם חללים ישתה, והם עמדו ולא ענו, וקראתי עליהם סקרא זה משיב חכמים אחור וגו' (היה) לכך לומר כי זהו דם חללים ישתה מוסב לדא' הפסוק הן עם כלבאי יקום וכאריה) יתנשא לא ישכב עד יאכל מרף ודם חללים ישתה, אותו ארי או אותו לכיא שנמשלו אליו. ראה משיב חת' גרסאם בס' (i). ע' 529.

(ב) שכן כתב בס' ברבות מהר"ם, דפוס ריווא דיטרינט שנת שי"ט, דף ר' ע"ב: וכן שמעתי מורי הר"ר יחיאל ספריש וצ"ל לא היה רגיל לאכול וכו'. וכל הענין תמצא בכתבו ובלשונו בתשכ"ג סי' שכיב ובמדרכי ברכות סי' ק"ב ועיי' בתוס' ברכות דף ל"ז סוף ע"ב ובסמ"ק סי' קנ"א דף מ"ט ע"א בהגה. ועיי' בשוית מהרים ביב דפוס ברלין בכת"י פארמא סי' תקכ"א ע' 69.

(ג) בהגרות מרדכי ליבמות (בדפוס ריווא דיטרינט שי"ט) איתא בס' תשכ"ב: ומעשה ראיתי בפרישת של רבינו יחיאל והר"ר מקורביל אספו כל חכמי העיר והשוו כולם... נאם הצעיר יוסף ב"ר אברהם. אמנם בדפוס ויטאמיר ובדפוס ווילנא הביאו הגהות הרמ"א שכלל ומעשה ראיתי בפריש ערבי יחיאל וכו'.

(ד) הלכות שפחות למחר' רוסנבורג [מחנה לויה, ליוורנו תקע"ט] סי' ס"ב ומדרכי מיעד קטן כו' תתק"ו. ועיי'ש בקדושתן סי' תקכ"ב ובשוית הרשב"א ח"ב הנקראים תולדות אדם [ליוורנו זי"ה] סי' ל"א, ובשוית מהרים ב"ב ד"ס סי' ע"ב, תרצ"ט, תשי"ד, תתקכ"ה, תתקל"ד, תתקע"ז, תתק"ט, תתקכ"ב, תתקכ"ה וס' תתק"ד [= מהרים מינץ סי' ק"ג] ודפוס קיימא סי' י"ג. ובתוס' הרב רבי' פרץ על ס' ב"ק [ליוורנו תקע"ט] להק סי' ע"ב סד"ה נעשה שינוי ולדף סין בסווא ובשוית מהריה איז סי' צ"א וזכרון יהודה לר"י בן הרא"ש תוך סי' צ"ב דף נ' ע"ב ובתוס' עירובין מ"א ע"ב ד"ה והלכתא וכתובת מ"ו ע"א ד"ה השתא. — והוא יושב על כמא התוראה בשפירא [מ"ע החדשי 1868 ע' 168] וגם בקולוניא, ראה בס' דאס וירענשוינגבוך דער לירענשפארער צו קאלי, בערלין 1888, סי' 65—261, 266, 247 מינץ ק"ב עד ק"ה או ק"ו. ועיי' בסבוא למח"ו ע' 25 ובסבוא לס' האורה ע' 41 וזאלעלר בספרו ראס פארשירלאגניוס דעס נירנבערגער מעסאבוכעס, בערלין 1898, ע' 368 ועקשמיין בס' געשיכטע דער יודען אים געקעמלינגען פירסטביססאם באמבערג ע' 145 הערה 8. — ואורות אביו ר' ישראל ב"ר אורי שרגא ב"ר אברהם ראה משיב צונץ, צור געשיכטע ע' 40, קאפון בספרו על המדרכי ע' 125 וזאלעלר בס' הנל ע' 378.

אליהו סי) ורי שמחה חזן סי). וביום ב' כ' תמוז שנת ה' אלפים היה לו לר' יחיאל ויכוח סי) עם המומר ניקולי דונין במעמד המלך לודוויג התשיעי ואמו. ובס' כפתור ופרח הג'ל דף פ"א הביא בשם ר' ברוך שרבינו יחיאל מפרי"ש ז"ל אמר לבא לירושלים והוא בשנת שבע עשרה לאלף הששי ושיקריב קרבנות בזמן הזה. ובס"ע החדשי 1874 ע' 125 העתיק מכת"י פאריז סי' 312 ח"ל: אלו סימני כתבי הקברות אשר הביאם ר' יעקב שליה נאמן מהרב רבינו יחיאל מפריש אשר יש לו בישיבתו שלש מאות תלמידים והלך [נ]בא בכל גילולי ארץ ישראל ובעטו ובכל שאר גליות להוליך נדבה גדולה למדרש הגדול דפריש סי) ובשנת ה' אלפים ושמונה עשרה עזתו יושב בפרי"ש כדמוכה ממנוס הגט שהביא בסמ"ג עשין סי' נ'. ובסוף ימיו הלך לעטו ושם בתחתית הר הכרמל קבור בנו של ר' יחיאל המכונה שיר דילשדש וצק"ל [גיברער במ"ע R E J. X, 106] והח' גראסס בספרו GJ. ע' 91 העיר ע"ז שהוא הנזכר בכת"י בארלעיאנא סי' 781 דף ס"ז: ראה מושיא דילשדש בנו של רבינו יחיאל שנודו ברבים כשיצא מתפיסה לעלות לארץ ישראל והתיר לו אביו, וזהו נמי ר' יוסף ארמלי בנו של ר' יחיאל הנזכר בס' גלילות ארץ ישראל לר' נרשון ב"ר אליעזר והובא בסדר הדורות לשנת ה' י"ה סי). — וסלבד תשובותיו [מהר"ם ב"ב ד"ל סי' קל"ו, מרדכי ססחים סי' תקנ"ז ותקנ"ח], משמיו, מסקיו והוראותיו [דעת זקנים עה"ת סי' תרומה ד"ה ונתת אל הרשת וסוף סי' חקת, סמ"ג לאוין ס"ס ע"ה, מרדכי שבת ריש סי' במה מומנין סי' תנ"ה, עירובין סי' תקכ"ד, פסחים סי' תקס"ג, תקמ"ה, תקנ"ו, תקנ"ה, תקנ"ה,

סי) בהנהגותיו לסמ"ק הביאו כמה פעמים וראה מה שכתב בס' י"א (דף ו' סוף ע"ב) וסי' קפ"ג (סיה ע"ב) וסי' ר"ד (צ"ד ע"ב) ובהנהגותיו לתשב"ץ סי' צ"ה, קצת, שייג, שנ"ב, שג"ט ושצ"ח ובמ"ה ח"א ה' סעודה זי' ל"ה, ח"ב ה' מילה סי' ח' (ע' 11). קדושין סי' כ"א (64), נישין סי' ה' (171), איסורי מאכלות סי' פ"ה (349) = סמ"ק סי' ר"ה, שבועות ונדרים סי' מ"ו (499) = תשב"ץ סי' צ"ח. הנהגות מרדכי שבת סי' תע"ג) ובתוס' ריפ לב"ק הג"ל (י"א ע"א) ובפסקי רקנטי סי' ע"ו (ושם בס' תקצ"ח תמצא שחולק על רבו) ובמרדכי נישין סי' חכ"ג וחולין סי' תקצ"ט, תרי"ג ותרע"ט וכלבו סי' נ' וקט"ב. ועי' באות"ח לרח"ם ע' 568 סי' 1165 וצונץ צור געשיכטע ע' 41 וקאָהן בס' על המרדכי ע' 88 וכו'.

סו) בארחות היים ח"א ה' תפילין סי' כ"ו (דף סי' ע"ב) הביא: וכתב הר"ף ול' ובשל ראש שון ר' קלפים תלמידי אומר הר' שמחה חזן כחמנה בשם הר' יחיאל דאין לתוש בסדר כתיבתן. הן אמת שבסמ"ק הנדפס סי' קנ"ז דף ג"ה סוף ע"ב בהנהגות איתא: שמעתי קבלה כפי מצוי ר' יחיאל ושם ר' שמחה חסר מן הספר, אבהם בכת"י שראה הח' צונץ צור געשיכטע ע' 91, איתא ר' שמחה חזן מדיון וז"ה בכת"י בוראצטס כפי שכתב הח' קאָהן במ"ע מאנאצין שנה רביעית, ע' 98 ובכת"י סי' V כתוב הר' שמחה מדינון. — ועל מה שחכאי שם בסמ"ק סי' קפ"ה דף ע"ד סוף ע"א בהנהגות מורי הרב רכ"י יחיאל הוסיף שם בבתי: והרי יעקב מדיון. ור"ו העיר הח' קאָהן שם שאפשר שזהו הנזכר בתוס' דעת זקנים דף ל"ה ע"ד] פ' בשלח ד"ה שני העומר: אמנם ראיתי מהיר מדינון וצ"ל מהירי דיון או מהר"ש דיון, וגם הח' צונץ כתב בס' הג"ל ע' 91 שתמדת רינון צ"ל דיון וכן דעת הח' גראסס בס' GJ. ע' 15 אמנם מתוס' עה"ת שם הר' זקנים [ליחורנו, ת"ר] דף ל"ב ע"ב ד"ה לחם משנה מוכח שצ"ל מהירי מקינון והיינו ר' יעקב מקינון [צונץ, צור געשיכטע ע' 89, GJ. ע' 579] ועי' בסמ"ק סי' רמ"א בהנהגות קליים ע"א.

סז) וע"ז רמז ר' יו"ט ליפמאן מליחיון בספרו נצחון סי' שצ"ח שכתב שם: גם הוכיח חכמי פריזי להם ששני ישו היו וכו'.

סח) עי' בספרו של הח' גידעמאן, געשיכטע דעם ערציעהנעטנוועקענס אינר דער קולטור דער אבענדלאַנדישען יודען, ח"ב ע' 817 ולעיל הערה נ"ו.

סט) ועוד בן לר' יחיאל ושמו ר' אליעזר [צונץ, צור געשיכטע ע' 165 ורמ"ש CB ע' 975].

תקס"ז (ט) חקע"ד (ט) ובסי' ערכי פסחים מעמים רבות (ע), ביצה סי' תרצ"א (ע), סנהדרין סי' תש"כ ובהנהגות מרדכי יבמות סי' קי"ט, נישין סי' תס"ט, ב"מ סי' תנ"ז ובארחות חיים סי' ת"ז, ה' תפילין סי' י"ג, ה' סעודה סי' ל"ד, בהס"ז סי' י"ח, ושם בח"ב ה' קידושין סי' י"ג (ע 56), ה' איסורי מאכלות סי' י"ד (289), ה' צדקה סי' א' (442), ה' מומאה סי' א' (602) נראה שחבר תוספות למסכת ברכות (ע) בתוס' דילן שם דף מ"ג ע"א ד"ה הואיל ולעיל הערה ס"ב, שבת (סמ"ק סי' רפ"א) בהג"ה דף קל"ו ע"א וקל"ט ע"א, מרדכי שבת סי' ש"ל ושפ"ה (ע), פסחים (בתוס' דילן שם דף צ"ט ע"ב ד"ה עד שתחשך, דף ק' ע"א ד"ה אין, דף ק"ב ע"ב ד"ה מניחו ודף ק"ט ע"ב ד"ה בים, בהנהגת שבסמ"ק סי' קנ"א דף ג' ע"א (ע) ובכלבו סי' נ"ז (ע) בשם ר"ם ובהנמי"ם פ"ח מה' חסין ומצה אות מ' (ע), ביצה [G.J. ע' 581], מועד קטן (סמ"ק סי' קצ"ה דף ס"ד ע"א בהנהגת מהרי"ק שרש נ"ג בשם ר"ם (ע)), כתובות (בתוס' דילן שם דף ס"ז ע"א ד"ה לאשה ותוס' יומא דף י"ח ע"ב ד"ה יחודי ומרדכי כתובות סי' קל"ג) קידושין [מאנאצין שנה ד' ע' 209, כפי הנראה מכתבי שהביא בדקדוקי סופרים בהקדמתו לברכות סוף ע' 81] ב"ק, זבחים, מנחות [G.J. ע' 581] וחולין [G.J. ע' 581] שם ומרדכי חולין סי' תרי"ב (ע), ודבר עוד סי' דינין [ארחות חיים ח"ב ה' איסורי מאכלות סי' ק"ב ס.]. — אמנם ר' יחיאל הגדול ב"ר זקני פרי"ש בא"ז ח"א סי' תע"ו (ס) הוא ר' יחיאל בן הרב ר' מתתיה הגדול מפרי"ש שבמחז"ז סי' ר"ם ע' 247 (ס) וזהו נמי שהובא

(ט) וזהו גרסאם בס' G.J. ע' 580 רמז גם על סי' תקס"ח שם וליחא, דע"כ צ"ל ר' יצחק וכניסת הרמ"א שם.

(ע) וזהו שהביא נמי במרדכי ע"ז סי' תתכ"ו.

(ע) בדפוסים שלפנינו לא נתנו בפרק הזה סימנים אבל בדפוס ויווא דפרינץ שנת ש"ס איתנה וע' שם בס' ש"ס, ש"ח, של"ד, שמו"ז וכו'.

(ע) בדפוסים שלפנינו איתא: וכן היו נוחנין בבית חסי רבינו יואל מפרי"ש ז"ל, אמנם כבר העיר ע"ז ה"ח קאהן בס' על המרדכי ע' 24 הערה 1 וזהו גרסאם בס' G.J. ע' 587 שצ"ל ר' יחיאל, כדמוכח נמי מרדכי המרדכי עירובין סי' תקכ"ד, ודרכים אלו אינם דברי המרדכי אלא הגה שכתב א' על הגליון ובכתבי של המרדכי ליתנהו.

(ע) וזהו תשובת כתר"ם ב"ב דפוס לבוב סי' קע"ה וד"ס סי' נ"ח.

(ע) וכדמוכח שראיתי בתוספות שי"ס רבי יחיאל וכו'. וע' צונץ, צור געשיכמע ע' 44.

(ע) דף נ"ז ע"ב: ש"ס רבינו יחיאל ב"ר יוסף מפרי"ש משמע.

(ע) וכן מצאתי בתוס' ה"ר יחיאל.

(ע) ומיזה בתוס' רבינו יחיאל ב"ר יוסף סי' וכו', ומקומה בסמ"ק סי' צ"ז דף ל"ד ע"א בתה סק"ב ויש ליתא בנדרם כלשון הזה.

(ע) אמנם כשיטת רבינו יחיאל משם רבינו אלהן פירש וכו'.

(ס) וכן נמי דעת רבינו יחיאל מפרי"ש בדינין שחבר... ע"כ בדין המישו.

(ס) וז"ל: כתב רבינו שמואל בן היר זצ"ל בחשובתו וכו' ונשאו ונתתי ברבר בפני זקני פרי"ש הגאון ר' מתת' וה"ר יהודה בר אברהם וקרובי ר' יחיאל והרב רבי יהודה ב"ר [יום] טוב ועמדו ולא ענו עוד.

(ס) שם יוסף ר' יצחק בר' דודלו: בפרי"ש הלשינו מעם אחת משמורים אל המלך על כל ישראל שהיו משליכין עפר אחריהם בשעה שהיו מואזי חמת להטיל כשפים על הגוים להסיתם. קיבל לשון הרע וקרא אל הרב ר' משה בר' יחיאל בן הרב ר' מתתיה הגדול מפרי"ש ואמ' לו מה המעשה הרע הזה ששמעתי עליכם שאתם מטילין כשפים על הגוים בשוכם מאזי חמת. אמ' לו ארוננו המלך חי לא תהיה כזאת בישראל, אבל מאמינין בחק' שעתיד להחיות מתים וכתוב אתה אומר עליהם ויצונו מעיר כעשב הארץ ואנו קורין אותו כשאנו תולשים העשבים ומשליכים כלפי המתים לום' שמתנין אנו בחק' שכשם שהעשבים לאחר שכמישין ונובלין בארץ חק' תורו ומפריהם, כך המתים אע"פ שמתים עתיד חק' להחיותם. אמ'

בתוס' ע"ז דף ע"א ע"א ד"ה הא (ס) ור"ת השיב על שאלתו לספר הישר לר"ת ס"ת דף ע' ע"ב (ס) ובתקנת הקהלות שנדפסו בסוף שו"ת מהר"ם ב"ב ד"ט דף קי"ג ע"א ובר דאסעסס דף קנ"ט ע"ד א"תא : וכן העיד רבינו יוסף קרא שראה בפני (ס) רבי יחיאל מפריש. וראה משיכ' הח' גרָאָסס במ"ע מאנאָצין חיד ע' 188 הערה 5 (ס) ובס' GJ. ע' 509.

ומלבד כל אלה הנזכרים עד הגה הביא בספרו דברי ר' חיים כהן [ע' 150] (ס), רב שלום נאון [180] ור"ת [115, 144 (ס) 151, 152] וגם דלה דלה ממקור אבי העזרי [157], אנדה [121] ובכמה מקומות, ב"ר [114] ובכ"מ) הלכות גדולות, מר יודאי נאון [145], ירושלמי [114] ובכ"מ, מדרש [115] ובכ"מ, מחזורים [134], מחזורים וקנים [152], מחזור מפרי [157] ובכ"מ (ס), מעשה מרכבה [120], סדר עולם [138], מס' סופרים [121] ובכ"מ, ס' המימון [119], ס' רש"י [156] ובכ"מ, ס' רשכים [130], ס' הריר שמעיה דברכות [121] ^א, ס'מיקתא [149] ובכ"מ ^ב, ס'קי דר"א [114] ובכ"מ ^ג, תוספות

לו איך יישר כחכם ויפה אתם עושין. אמנה גדולה וטובה היא זו, כי עם קדוש אתה ל"י אלהיך, אורוים המלשינים עליכם כי אינם יודעים בסוב אמונתכם כי זה כל האדם. כיון שחזר הרב מאת פני המלך לשלום סיפר לקהל, נתנו הוראה למקום ואמרו פלני מים לב מלך ביד י"י לכל אשר יחפץ ויטנו. וי"י הסוב בעניני יעשה, ברוך המגלה סוד ליראיו ומי"י מענה לשון : תוספתי זה לספר בשבחו של מקום מעשה שהיה בצרפת בעיר פריז, למען יודע מעמו של דבר ולמען יבא כי רבים נמנעין מעלשות המנהג מפני אימת הגויים שלא יהשדום בכפשים ואם ידעו להשיב דברי פי חכם חן.

(ס) ס' רש"י בשום רבינו יחיאל, ואפשר שצ"ל ס' רשב"ם, ועי' כס' פליטת סופרים להח' מהר"א בערלינגר, ח"א ע' 48.

(ז) ובהוצאת הח' מהר"ש ראזענטהאל, דפוס ברלין תרנ"ח, ס' ל"ד.

(ס) ותקנתו אלו נדפסו ג"כ בשו"ת מהרים מינ' ס' קיד ושם גרים : וכן העיד ר' יוסף קרא שראה פסק כן מרבינו יחיאל מפריש.

(ט) ומה שהעיר שם על דברי התוס' בערכין שייך להערה 4 ואין כאן מקומו.

(ס) ובא"ח סדר תפלת מוסף דר"ה ס' י' ובכללו דין ס"ד דף ע"א ע"ב תבילא סברתו בלי הוכרת שמו. — ראה אורותיו באוה"ח ע' 405 ס' 879 ובמבוא לסח"י ע' 22 ובראבי"ה ברכות ס' ס"ז ס"ק מינ' ושם בהשפטי' לדף ח' ע"ב. והשוה לזה דברי הח' גרָאָסס בס' GJ. ע' 516 ומש"כ לעיל ע' 349. ועי' בתוס' ובהים דף ר' ע"ב ר"ת שקולים, ח' ע"א ר"ת עולתה ודיה סה, ושם ע"ב ד"ה מינעם, י"ב ע"א ד"ה ושסע, ס"ז ע"ב שכן, י"ז ע"א סבול ור"ה דסמר ושם ע"ב ד"ה קסבר [שהקשה לר"ת], ל"ג ע"ב ד"ה לענין ור"ה הווא, נ"ו ע"ב ד"ה הספה, ס"ג ע"ב ד"ה סה, ס"ג ע"ב ד"ה למקומי, ס"ז ע"ב ד"ה כלי שרת ור"ה אויר, צ' ע"א ד"ה למקראה, צ"ד ע"ב ד"ה אי הכי, ק"ג ע"א ד"ה אין, ק"ז ע"ב ד"ה ביש. ועיי' בהשפסות לשיטה מקובצת לדף ח' שהביא תירץ ה"ר חיים חבר ושם לדף ל' ע"ב. ובתוס' ר' אלהנן ע"ם ע"ז [תוספאין תרס"א] לדף כ"א ד"ת אף במקום שאמרו כתב : בשם ה"ר חיים נאמר ל"י. ובפסקי ר' מנחם מריקנטי ס' רכ"ה, שס"ג ושיצ.

(ס) עיי' הערה ת"ח.

(ט) ועי' ע' 141 הערה שע"ה וע' 160 הערה תקע"ג. ובכמה מקומות הביא לשון הפחיו ולא הזכיר שמו והעירותי על כל אחד ואחד במקום.

(ז) עי' הליכות קדם ע' 47 ונחלת שד"ל (תרל"ט) ע' 42, אוה"ח ע' 605 ס' 1222, צונץ, צור נעשיבטע ע' 56, 64, רימוס ע' 26, המוכיר חלק י"א ע' 78 מאנאָצין חיד ע' 187 וחלק עשירי ע' 88, ובמ"ע החדש 1886 ע' 76 ובמאמרו של הח' קאָן על המרכזי ע' 152 ובמאמרו למחיו ע' 6-1, וראה מש"כ הח' גרָאָסס בס' GJ. ע' 179, 186, 227, 509 וחת' על עש"יין במאמרו אודות ר' שבעיה תלמידו וספרו של רש"י [תוצאה מיוחדת במ"ע החדש 1887 וחצית ו' וז' ע' 5 הערה I ובס' הישר לר"ת, הוצאת מהר"ש ראזענטהאל ס' ס"ח סק"א הערה I] ועי' ע' 121 הערה (כ) וליתא בנוסחאות שלנו!

(142), תוספתא (128 ובכ"מ), תנחומא (160). ונס תמצא שהמלכים מביא דברי ר' אברהם בר יצחק אביד מספרו האשכול מבלי הזכיר שמו, ע"י מה שכתבתי לקמן בהערה תקנ"ט.

ועתה תנה לבך אל דברי הפוסקים הראשונים והאחרונים אשר הלכו לאורו ושאונו ממקור חכמתו, ופסקיו והוראותיו שהביאו בספריהם המה לנו לעינים:

א) תלמידו אשר יצק מים על דיו וחבר פירוש על הנדה של ספח והח' מהר"ד קרש"מאן הוציא תעלומה לאוריה במ"ע. REJ. בשנת 1892 כרך XXV ע' 77—65 (נ) ושם בע' 69 הביא בדבר נפ"י קודם הקידוש: האמנם מורי הרב ר' נתן נ"ע היה מסבב להביא עצמו אל דבר יחייבתו ליטול ידיו אחריו קודם הקידוש וכן אני נוהג. — ושם בעמוד 70 בנידון שאין לברך ברכה מעין שלש אחר כוס של קידוש כתוב על הגליון: וכן כתב מהר"צ'עיה. ובעמוד 71 כתב: כן דעת רבני צרפת [ששמעם אין מנבחים קדשים בחוץ אין להסיר הדדוע והביצה מן הקערה כשמנבחים אותה לומר הא לחמא עניא] וכן היה נוהג מורי הרב ר' נתן נ"ע ונס אני הא תלמידו. (נ) ושם בע' 73 איתא: ומורי היה ר' ר' נתן נ"ע היה נוהג לקחת מאי זו מהשתי מצות שכבר נעשו מהם ועליהם הברכות הנזכרות ועושה [גיב: מהם] הכריכה והשלמה השלישית היה מניח עד סעודת שחרית ועליה היה מברך ברכת המוציא כדי לעשות על כל אחת ואחת מצוה בברכה [נ"ב: ועליה כתב רבם (נ) עניה זו לשוא שמורה להיות נאכלת בלא ברכה והיא כשאר חברותיה שמורה בכל וערוכה] וזה מנהג חשוב וכן אני נוהג... ושם באותו עמוד כתב: ימוזג כוס שלישי ועליו יברך ברכת המזון ומורי היה ר' נתן נ"ע היה נוהג לברך ברכת המזון בשתי לילות אלו [נ"ב: הוא ולא אחר] באמרו דלא גרע כוס זה מהשלשה האחרים שהבעל הבית מברך על כל אחד ואחד מהם וזה למא יומר מה עשה ועוד שסדר כל אותו הלילה מוטל על בעל הבית או על בעל הסדר [נ"ב: לעשותו על כן עליה דירה רמ"א ולא על אחר] וזה כפתור ופרח וכן אני נוהג (נ).

ב) ר' יהודה ב"ר אליעזר צב"י [= צדיק באמונתו יחיה] (נ) אשר כתב דברי רבו

(נ) ועיי"ש בעמוד 67 הערה 1.

(נ) ושם הביא מה שצא כתוב ב' משמרת הסיערות המיבא באבודרהם ה' תתנן [דפוס פראג דף ל"ט ע"א], מן אבות [מ"ה ע"ג], במה מדליקין סוף משנה ו' [מ"ו ע"ד]. פורים ערבית [מ"ב ע"ד], שם בקריאת המגילה [פי"ג ע"ב], תפלת ריה [פי"ב ע"ב]. ובארחות חיים דין סה שמוסיפין בשני ובחמישי אחר י"ח ס"ס ג' [דף כ"ב ע"א] ובכלכו סוף דין מ"ם הביאו דבריו ולא הזכירו שמו, וכ"כ תמצא שהביאו טעמו בא"ח ס' תפלת ע"ש סי' י"א [דף ס"א ע"ד] ובכלכו דין ל"ה תוך דברי הר' נתן בהעלם שמו של בעל משמרת הסיערות!

(נ) ואפשר שצ"ל רבנו.

(נ) ופירוש זה היה בידי ר' יעקב ב"ר שלמה הצרפתי שהוסיף והגיה על הגליון כפי הנראה ע"פ כת"י אחר שהיה בידו. וברף מ"ו ע"א של הכת"י העיר לעיני בקונדרס יצועות יעקב, המונח באוצהים שבפאריז מ' a. f. 227. והוא ס' מחקר וחכמת הפסע וכו' ג' חלקים: ח"א בית יעקב על דרכי באורי המקראות למקומותם, למחלקותם, איזה מהם סובלים באורים שונים, איזה מהם אינם סובלים רק דרך השעש או הרמז והמליצה לבד ואיזה מהם סובלים כל דרכי הביאור. ח"ב יצועות יעקב על ענין עשר סכות שהביא ר' על מצרים ביד משה. ח"ג קהלת יעקב יוכיח כי גדול מעשה המצות יותר מלמוד התורה ומאמר על מעשה בראשית בסופתים על חרוש העולם לסתור דעת מאמיני הקדמות. ובסופו אבל רבתי, אדות המצפה הנוראה שחיתת באכניון בשנת קליג ויהיו הפחים במצפה בנו ר' ישראל ושתי בנותיו שרה ואסתר.

(נ) שחבר ס' מנחת יהודה עה"ת [ליוורנו תקמ"ג] ויסרו בשנת ה"א ע"ג לפני מורו ורבו

ר' מנחם שליה צבור (ל) על ספר וקבצם לאנדה אחת בסדר מרויש (ט) הוסיף כמה מאמרים מסי המהכים בהנחות ארוכות וקצרות כפי הנדרשות להפצו ו"ל בראשית

הרב ר' אליקים בן הרב ר' מנחם ו"ל וכתב בו כדבריו [כי כהקדמתו] ועי' באוה"ח ע' 488 סי' 959 ומשיב צונק, צור געשיכטע ע' 96.

(ל) צונק, צור געשיכטע ע' 98, ריפוס ע' 28 וע' 184, ליטערטורגעשיכטע דער סינגאפאליע פאָעזיע ע' 281 וראה מה שכתב הח' גרפסס בס' GJ. ע' 240, עם כל זאת לא נחת ולא שקמה דעתי כזה להחליט שתלמידו ר' יהודה ביד אליעזר הוא המחבר ס' מנחת יהודה שמכירו שם רק פעם אחת וכלי תואר הכבוד כלל וז"ל ריש פ' תרומה דיה ואת כל אשר אצוה [רף מיו ע"ב] פרשיי הרי ו"ו זו יתרה וכו'. פליאה גדולה נשגבה בעיני שליה צבור מטורויש ודיר מנחם זיל כי בספרים מטורויקים כתוב את בלא וא"י עכ"ל. ולעיל סוף פ' יתרו [רף מ"א ע"ב] ר"ה וידבר אלהים כתב: ואמנם שמעתי מפי שליה צבור מטורויש שאין למחוק וכו'. — ויהי מה, בסדר מטורויש שהביא הנחות ר' פרץ לסמיך [80] ודברי התשב"ץ [17] גראה עכ"פ שמכברו חי באמצע המאה הראשונה לאלף הששי, איז איפוא הדבר פשוט שאביו ר' יוסף ביד יהודה איננו הגזכר לעיל עמוד 1 שחי בזמנו של רשיי ודלא כמו שכתוב במאגאצין ח"ה ע' 112. והח' סהריא עשמיין נפתח במאמרו: גלאסען צו גרפסס GJ. [תוצאה מיוחדת ממ"ע תחרישי 1897 תוברת 10] ע' 11 אם תרייה מטורויש הגזכר בשוית סהר"ם ביב דפוס פראג דף ק"ב ע"א [= בלשך דף קנ"ט ע"ר] הוא ר' יוסף חזן, וראה זה מצאתי ג"כ בסידור טרין שנדפס שם בשנת רפ"ה שהביא פ' הריי מטורויש בפ' כמה מדליקין ויסוד הרי"ה מטורויש בפ' ליקום פרק. ובמ"ע מאגאצין חיד ע' 98 העבא מכת"י בוראפעטס שבתגהות סמ"ס ס"ס רכ"ב [רף ק"א ריש ע"א] איתא שם: כסדרמה ששמעתי מהר"ר יוסף מטורויש בשם אביו, בתו של ר"ב וכו' ובכתי' סי' V איתא בזה"ל: מהר"ר ר' יוסף שליה צבור מטורויש צ"ל. — והוא חבר סי' ע' קהלת הגזכר במנחת יהודה ריש פ' בראשית סריה לתבריל [רף א' ע"ב] וס' ידירות על דקדוק לה"ק הגזכר ג"כ שם בפ' יושב [רף י"ט ע"ב] דיה להרות ובפ' מקץ במסור, ובפ' בשלה [רף ל"ח ע"א] דיה כי אני ה' רופאין [וכבר דבר הריי יוסף חזן מטורויש שדבר במסור ספר ידירות בשער שמוש היוצאי והעומדי וז"ל וכו'], ובפ' דברים דיה ויחי כאשר תמו [ע"ה ע"א] ובסוף פ' כי תצא ר"ה לא אבה ובמי [בשער תהלוכות = Konjugation] ועי' בהמזכיר חלק י"ח ע' 67. ובאותו כתי' איתא: עתה נדבר ונפרש סוד העיבור אשר יסד הנכון כה"ר יוסף בר' יודא החזן מטורויש. ראה מש"כ במאגאצין ח"ב ע' 218 וברשימת רמשיש לכת"י מינבען סי' 394. (ט) שהוציא הח' ר' מאיר צבי ווייס בשנת תרפ"ה לאור עולם וגוסי הח' מהריא פריימאן בפרים שלהו אלו וכן ומנים טובא אחרי אשר תבינוטו ס' המהכים דרפוס. ובמ"ע ZfHB. שנת 1905 ע' 148 הביא הח' מארקס תקנים והשמות ע"פ כתי' שוחיה סי' 448 ואנכי אבא אחריו ואבאל את דבריו: באוצר ספרי ר' מאיר גאלדשמידט בפפר"ם נמצא סדור כתי' על קלף כמנהג מריוש שנכתב בשנת קצ"ו ובסדר עזרת ישראל לר' יצחק דוב [רעדעלהיים תרנ"ח] ע' 112 העתיק מה שכתב שם ר' יהודה ביד אליעזר צבי תלמידו של ר' יצחק שדחה שיני במריוש הפעם על אמירתו והוא רחום ע"י. וראה מש"כ רש"ל בס' קובץ מעשי ירי נאונים קדמונים, ברלין תרפ"ו, ע' 107 והשוה מש"כ שם עם הערת הסו"ל ע' 28 סי' 181 — בע' 4 הערה 8 צ"ל שרש מ"מ. — ע' 4 שורה 25 וע' 17 הערה 65 עי' במהכים הערה שמי. — ע' 7 הערה *) ככתי' קויפמאן הובא בשם מהר"ם, אמנם בכתי' וינא וחאסבורג איתא: ואמנ"ע, עי' להלן ע' 141. — ע' 22 שורה 26 בשיטה מקובצת עדיין לך י' ע"ב איתא: ובמריוש אומרים ותהיות ישורו בריה ויהי, ועי' משיב צונק בריפוס ע' 62 הערה d. — ע' 26 בתגיה שורה 16 ומחרים נ"ע נער באחד וכו' וצ"ל אמניע כדאיתא להלן ע' 152 דמפורש יוצא מתשב"ץ סי' קליד ומדרייל ה' ליל יו"ב דמדת' פסק כרית. — ע' 26 שורה 16 עי' לקסן ע' 152 הערה תצ"ו. — ע' 27 שורה 6 עי' במהכים הערה קס"ו ותקיש וכתגמיי"ם פ"ג מה' תפלה אות מ' ובפ' על הכל בתרגן חיו ע' 110. — שם בהערה *) הלשון אינו מטורויש ועיקר ראיתו הוא מכ"ד ברכות שאמר ר"א וע"כ בתענית צבור דיה כדומה שם דף מ"ז ע"א. — ע' 29 הערה 187 וזיה במהכים ע' 154. — ע' 30 הערה *** וע' 31 הערה *): הדבר ידוע שהתוספות שבמה"י המצוינות באות ת' [תוספות] המה לר' יצחק ב"ר דורבלי שחי בזמנו של ר"ה [מה"י ע' 248] והתוספות האחרות תמה לר' אברהם ביד נתן ויהי שחבר ס' המנהיג וחי במאה האחרונה מתאלף החמישי. עוד

דבריו : השם יהיה לי לעזרה בתחילי לכתוב מנהגים וסדרים ישרים מיסוד הרב רבינו מנחם שליה צבור מעיר הקדש מרזיש ובו תמצא קצת דברי הרב ר' נתן אשר יסד חיבור נאה הנקרא מחכים והמה כתובים בהגדות מכתביה דקה ק).

ג) אהרן הכהן מלניל בספרו ארחות חיים ח"א בהלכות מאה ברכות סי' כ"ו, קט) ל"ג, ל"ו. — בפתיחה לדין קדיש ופירוש. — בדין ברכו סי' א' — בדין קדושה מיושב סי' ב' קי, וני. — ה' קריאת שמע סי' מ"ו ולא הזכיר שמו עליו — בה' תפלה סי' מ' וי, נ"ז, נ"ח קי, ע"ה, ע"ה, * ק"ג. — בדין התחנות והמזמורים שאומרים אחר י"ח סי' ב' וני, *די. — דין מה שמוסיפין בשני ובחמישי אחר י"ח סי' ח', י"ד, י"ג. — ה' קריאת ס"ת סי' מ"ז, כ"א, מ"ב (בהעלם שמו), נ"ד, נ"ו קי, נ"ה, ס"ד קי. — דין תפלת ערבית סי' א', קי די. — סדר תפלת ערב שבת סי' ב' וני קי, ה' קס, י"א ונס סי' י"ב, י"ג ורוב סי' מ"ו נבנים ממקור המחכים. — סדר תפלת שבת שחרית סי' א', נ"ג, ריש סי' ד' ואף סי' ה' המה לר"ג. — סדר תפלת מוסף סי' *א'. — סדר תפלת מנחה של שבת סי' א', *ני, ד', *וי. — סדר תפלת מוצאי שבת סי' א' ומקצת מסי' ד' וסי' ה', ריש סי' ו' וסוף סימן מ' המה מס' המחכים. — הלכות הברלה סי' כ"ו ונהנו להבדיל עד נמירא וריש סי' ל"א המה נ"כ לר"ג אף כי לא נזכר שמו שם. ובסי' ל"ג שם הובא פעמים. — הלכות ר"ח ס"ס ב'. — סדר תפלות הפסח דף ע"ז ע"ג סי' ד'. — הלכות תענית סי' מ"ו. — סדר תפלת ר"ה סי' *ב', נ', ח', י"א. — סדר יום הכפורים סי' כ"ט, ל', *מ. — הלכות לולב סי' י"ט. — ולפעמים מביא דברי המחכים ככתבם וכלשונם בשם אחרים, כגון בה' תפלה סי' ל"ז הביא בשם האשכול ובאמת ליתא שם כ"א במחכים ע'. 118 ועיי"ש בהערה ס"ב ובכלבו דין י"א הובא באמת בשם רבי נתן. ומה שהביא בא"ח בדין התחנות והמזמורים שאומרים אחר י"ח סי' ה' בשם הר"י מקורביל הוא מס' המחכים ע'. 125. ובה' שבת סדר תפלת מוסף סי' ב' הביא מה שכתב הר"י וסוף ז"ל וכל הגאמ"ר שם הוא מהמחכים ע'. 136. — ובא"ח ח"ב ה' י"ן נסך סי' ב' הביא שיטת הר"ן והמירל כתב שם בע' 646 הערה 1 : אולי הוא הר"י נתן דלסמן. ובכלבו שלפניו (ד"ר שכ"ו) סי' צ"ו דף ק"ד ע"ב איתא כתב הר"י.

תמצא שם הגהות אחרות (כע' 874, 445, 798) לחכמים וזלתם. עכ"ס הוכרז הדבר שקדמו להמחכים והוא שאב ממקור הסמ"ו כמו שכתבתי לעיל הערה פ"ט. — שם הערה 190 ע' במחכים הערה תקכ"ה ותקכ"ב. — ע' 81 בהנה שורה 4 צ"ל ואין מברילין אלא על אור ששבת. — ע' 87 שורה 19 הובא במהרי"ק שרש מ'.

ק) הן אמר שר' שורות אלו שהעתיקתי ליתנהו בכתבי ווינא, פארמא ושוחיה. אמנם מדברי המסדר ר' יהודה ב"ר אליעזר בחמשך הסבוא נראה ברור שס' המחכים היה לו לעינים, עיי"ש בפתיחה ובחרו שבסוף הספר ותמצא דמיון הלך הרעיונות שביניהם.

קח) סימנא כי האי * מלתא שהזכירו שם פעמים או יותר.

קכ) ע' במחכים ע' 121 הערה קכ"ו ותמצא שהא"ח הביא שם דבריו בהעלם שמו !

קכ) והזכירו אחר רבינו פרץ.

קד) ובאין הזכירו קודם רבינו פרץ.

קה) ולא נזכר שם המחבר, ואפשר שהחזיו הוא מקור אחר לשניהם.

קי) ככתבו וכלשונם תמצא במחכים ע' 115 עיי"ש בהערה ל"ו ושמו לא נזכר אצל המאמר הזה.

קכ) כל המאמר שבסי' ב' ונ' הוא שייך לר' נתן !

קכ) ובאין הקדימו לר' יהודה בר יקר, רבו של הרמב"ן [ע' בהירושלמי ל"ב דף ל"ז ע"ב וכו'] ובא"ח סדר ליל הפסח סי' כ"א ובשו"ת הרשב"א סי' תקכ"ג, תמים דעים סי' קפ"ה, והשוה לזה משי"ב באוה"ח ע' 552 סי' 1125 עם משי"ב שם לעיל ע' 461 סי' 1000 ובס' GJ. ע' 522 בתולדות הרמב"ן ע' 4 הערה ו' וע' 14 הערה ג"א].

(ד) בכל לבו דין ה' (וכתב ה'י) נתן בן הרב ר' יהודה), דין ה', *ס"ח י" מ"ה
מדרש חברים מקשיבים לקולך עד נמידא הוא מהמחכים. דין *א"א ושם ברוך מ' ע"א
איתא כתב הר"ד שאין להשלים מנין בקטן וכו' נראה שצ"ל הר"ד נתן. ואח"כ הביא נ"ב
דברי המחכים בדני ש"צ שיהא רניל וכו' (ע' 115), ועוד שם בסוף הדין וכתב ה'י נתן
דל וברדין הוא לאומרו שלם עד תוך דין י"ג הואיל והם שטורים אין לחוש מישך שייכי
להדרי. וכן כל דין י"ד חוץ מדברי הרא"ש שהביא שם, וכל דין י"ז מלבד המאמר:
ותמצא עלינו עולה בנימטריא ומעומד. בדין כ' הובא כ"ס אף במקום שלא נזכר שמו
על המאמר ההוא. — דין כ"ח מדיה ואמרינן לעולם לא לך אדם בירושלים עד וכן ביום
טוב לקח מסי המחכים. ודין ל"ה כמעט רובו הוא לדין. וכן בדין ל"ז וכל מה שהובא
שם ברוך מ' ע"א בשם הר"י יוסף ז"ל הוא מהמחכים. דין *מ', *מ"א, *מ"ב (ושם איתא
זר"ם היה אומר וכו' וצ"ל ואמנע היה אומר), דין *מ"ג נ"ב, *ס"ה, ס"ה (עוד כתב ה'י
נתן בן ה'י יהודה ז"ל), *ע', *ע"ב (אף סיג ע"א ק"י).

(ה) ר' יעקב ב"ר אשר בספרו מור אורח חיים סי' תקס"ו הביא: כתב רב נתן ש"ץ שאינו מתענה אינו יכול להתפלל וכי' והוא בע' 129. ושם בסי' תקס"ה איתא: כתב רב נתן שאין מנהג ליחיד המתענה לומר י"ג מדות. ובסי' קורא הדורות דף י"ח ע"ב רומז ע"ז והת' בענינים שהעתיק סי' המסכים מכת"י האמבורי העיר בסוף החוכית שלא מצא בכל הספר מה שהביא שם המור בשמו. ואמת נכון הדבר דליתא במחכים, ואין לתמוה ע"ז משום דר' נתן הנזכר שם אינו המחבר דלג' כ"א ר' נתן נאון בריה דמר יהודאי נאון ואחי ר' חנניה נאון אשר מלך קרוב לשנת ד' אלפים תרס"ה אחרי מות ר' הילאי ב"ר נמרוזאני, שכן מפורש יוצא מסי' המנהיג ה' תעניות סי' י' ושכלי' הלקט השלם סי' כ"ט ששאבו ממקור סדר רב עמרם נאון דף ל"ה ע"ב קי'. — ובאבודרהם (דפוס פראג תקמ"ד = ווארשויא תל"ח) סדר תפלת התעניות דף ע"ז ע"ב איתא: כת' רב נחמן הנאון קי'. אמנם בדפוס אמשטרדם תפ"ז חמצא: כתב רב נתן הנאון. (ו) בהגות לספר עמודי נילה לר' משה מצורף. (סמ"ק מצורף) הביא ג"כ מסי' המחכים, ע"י צונץ, ריטוס ע' 213. —

(ז) ר' יוסף קולון בספרו שו"ת מהרי"ק שריש מ"ס: על דבר הסניף אשר שאלתם אם יש לסמוך על דברי המחכים ולצרף קמן פחות מי"ג שנים לעשרה לתפלה אנכי עיינתי בשאר ספרי מחכים ולא מצאתי כלל שיצטרף קמן פחות מי"ג לעשרה ושנה היא זו מלפנינו כי מה שכתב המחכים דמוציא דעלמא לא עבדי כך היינו להצריך שתי שערות אבל מכל מקום צריך להיות בן י"ג שנה לדברי המחכים וכי'. כ"ה בדפוס ויניציאה משנת עמ"ה, אבל בדפוסים שאחרי כן חמצא במקום המחכים תיבת ההכמים. וכבה העיר ע"ז הה' צונץ בסי' ריטוס ע' 202.

(ח) ר' יצחק אבובי קי' בבאורו למור אורח חיים והובא ביתה יוסף הרבה פעמים. ועיי"ש בסי' קל"ט: ובש"ז ה"ר יונה מצאתי כתוב שצריך לחזור הברכות בקול רם וכי' וכל המאמר תמצא במחכים ע' 127 וצ"ל בשם ה"ר נתן.

(ט) סודר תפלה עם הושענות ומעריבים נדפס בעיר מרין בשנת רפ"ה קי' ובפירוש שבנליונו הביא כמה פעמים דברי המחכים כגון אצל תכנת שבת, צדקת צדק, ויתן לר',

שמו. — באיח דף ס"א ע"ד סי' י' הביא מה שמצא כתוב בשם הר' אליהו ישי"ו, ובכלבו דף ל"ח ע"ב בשם החכם ר' אליהו ז"ל. — באיח ח"ב ע' 308 סי' ל' איתא: וכתב אדני זקני הר' דוד הכהן ויל [בדבר מה שמצא בספרי הרמב"ם המדויקים ועי' במגיד משנה פ"ג מה' מאלות אסורות הלכה י'] ודבריו הובאו בקיצור בכלבו דין ק"א דף קיד ע"א: וכתב אדני זקני הר' דוד הכהן בהלכות פירסות שלו! אמנם מה שהביא בא"ח ע' 417 סי' ל"ג בשם זקנו חמצא בכלבו דף קי"ז ע"ד שכתב כן היר' יונתן בשם הראב"ד. ועוד ה' פעמים הוזכר בא"ח את אבי אכיו ר' דוד ב"ר יצחק הכהן [לבר סר' דוד הכהן הנזכר בע' 364 סי' ק"ב!] ובכלבו הביא דבריו בסתם.

(י) ומה שכתב מהרי"א פולר בהערותיו לשה"ג ע' 168 סי' נ"ה שאין זה ר' נתן נאון הנזכר באגרת ר' שירא נאון, דרעיג נספר ערך מ"ה שנים לפני זה, אי משום הא לא אריא, דהבר' ידוע שסרעיג לא הוא כעצמו סדרו אלא תלמידיו סדרוהו על יסודו ונתייחס לרובם. קי' וידוע מה שכתב אודותיו הח' שיר' בהקדמתו לתשובות גאונים קדמונים [היצאת האספסל ברלין הר"ח] והת' מיללער השיב על דבריו במפתח לתשובות הגאונים ע' 57 בהערותיו שם לס' מ"ו שבתשובות גאונים מורה ומערב.

(קי) עי' אודותיו במאמרו של הח' לאיצנשטיין: דיא אפאמיליע אבובי ע' 8 וכי' [תוצאת מיוחדת מפי' החדשי לשנת 1905].

(קיג) שאלו הוא בידו מגוסי מהר"א פריימאן בספרים ובאשר הוא יקר במציאות הנני להעתיק שמות הסופרים והספרים שזכרו שם: עכ"ל מרדכי ז"ל (ברכת התורה). בפסקי הלכות

זמנם העתיק ר' נפתלי הירץ פרידש"ץ (י"ד) בפירושו לתפלות מכל השנה שנדפס במהינען בשנת ש"כ.

(י) ר' יהושע בעז מכרך ב"ר שמעון מכרך קט"ו) בספרו שלמי הנבונים אשר סביב להמרדכי הביא בריש סיד דבריות סקיא דברי המחבר ח"ל: עיין באלפסי ובסמיני לא חלקו מברכת אתה חונן לכל שאר הברכות אלא ספקו בכולם נומר הברכה לשון מחכיים ואם התחיל בשל חול נומי אותה ברכה שהתחיל בה וחזר ואומר מעין המאורע וכן לכל התפלות חוץ ממסוף דאתה חונן נומר ובשאר ברכות לא ע"כ (י"ד), והמניח בדפוס ווילנא תרמיא אשר לא ידע ולא שמע מעולם דבר מפי המחכים חשב לתקן וקלקל באופן זה: לשון (מתני') ואם התחיל וכו'! (י"ד).

(יא) במנהגים של ר' אברהם קלוזנר כפי מה שהובא במנהגי מהר"ל ה' יום כפור בהנהגה (י"ד) העתיק דבר א' מפי המחכים אבל לא בשם המחבר (ע"י בהערה תקס"ז). וקרב הדבר לומר שהוא"ח או הכלבו היו למראה עיניו ומסקר נאמן זה שאנו גם ה"ב י וגם המטה משה וממנו יתד וממנו סנה לעמודי התורה בדורות האחרונים.

הרבי שמעון תלמיד של רש"י ז"ל (שם). הרא"ש כתשובה שאלה (יוצר אור). סדר ר' עמרם (קרבנות, הגדה לפסח). המור (ישתבח). דורי ה"ר חיים ז"ל (שם). סמיני (איותו מקומן). ס' היכלות (כרך שאמר). מחזור ויטרי (שם והשיבו). ושמעי בשם רבי יעקב (סוף אשירי). סמורי הקדוש שמעתי (ישתבח). וגם ר' יהודה ספר עמי ביום חכמא בין ישתבח ליוצר (שם). שמעתי כד' שמעון ור' יהודה (שם). הרמנע' = ר' מאיר (ב"ב) נחזר עדן (שם). שמעתי בשם הר"ר יוסף כהן שהיה קרא (צור ישראל). ובה"ג כתבש"ף (סלח לנו). נמצא בכתב ידו של רבינו וצ"ל (ויאמר דוד). מורי תר"ר שמואל (שם). וכן נהגו בסרינבורק (שם). ועי' צונץ ריוס ע' 218. הר"ר שמואל (ובא לציון). הר"ר שמואל סויצבורק [ת"ח בשבת, וזהו ר' שמואל ב"ר סנחם רבו של סת"ם כ"ב הנזכר בתוס' יומא דף ס' ע"ב ד"ה מה במקום ובשול"ת סת"ם כ"ב דפוס קריכונא ס' פ' ובהגהות מיימוניות פרק כ"ט מה' שבת אות כ', תשב"ץ ס' קס"ה, ועי' שו"ת מהרים כ"ב דפוס פראג ס' קפ"ח ותק"ט וראה מש"כ צונץ בס' ריוס ע' 217. ליסערפאטור-געשיכטע דער וינאגאנאלען פאָעזיע ע' 380, אוה"ח ע' 593 ס' 1203, ואלפער, דאס מאַרש-ראָלגאָניס דעם נירנבערגער סעמאָרנכעס ע' 382]. ר' אלעזר ב"ר יבך זצ"ל (שם). הר"ר סטרוויש (בכ"ב מדליקין). יסוד הרייה סטרוויש (יקום פרקן). תריקה (במה מדליקין). בכור שור (שם). תשב"ץ הגה סרפ"א (ויהי נועם ואתה קדוש). ואומר סרפ"א (קידוש לבנה). סמ"ק (ר"ח) תשובת רש"י (שם). יוספין (על הניסים). ספי הר"ר סנחם זצ"ל — והר"ר שלמה זצ"ל פירש (שם) ילמדנו (שם). ראב"ה, — ר' אליעזר ב"ר שמשון — ר' ישעיה ז"ל לא גרים כל דצריך ייתן ויספח (תורה). החכם בעל התלמוד (שם). ובסופו כתב: אני יעקב בלא"ה כמיר אביגדור הלוי קצב מפאדואה נדפסתי התפילה הזה בשם נתנאל חלפן ובכיתו.

(קיד) ע' במחכים ע' 184 שכתב אצל תכנת שבת: אמרת בעשרת הדברים ויום השביעי שבת ליי אלהיך לחציו מלב הנוצרים והישמעאלים שעושין שבתם אילו ביום ו' ואילו ביום א'. ובסידור מרין אתא: שעושין שבת אלו ביום ו' וכו' ורנ"ה פרידש"ץ העתיק: אילו לשמנה ואילו לששה שהרי כולם קוראים בשבת שבת. —

קטו) עי' אודותיו במאמר על תרפסת התלמוד לר' רניג ראבינאוויטש ע' 46 וכו'.

קפ) עי' המחכים הערה ס"ט.

קף) ושם באותו מאמר כתב עוד: גם הלכה ראם מעה אדם וכו' כ"ע לא פליגי דדאמי יגפור אותה על הכל. ודע דבתיבות על הכל רסו על מקור תרין שהביא שם והוא לקח סט' על הכל לר' משה שניאור מאיברא, תלמידו של סת"ם כ"ב (שנדפס כעת בהגהת חז" ע"י החכם ר' מאיר צבי ווייס בבודאפאטש) עיי"ש ע' 99 ותכנא כסס כדבריו. —

ק"ח) במנהגי סתרא"ק שלפנינו דפוס ריווא דמדינת שווייץ דף י"ב ע"ב לא מצאתי כלשוננו שם. ועי' בה שכתבתי בסבוא לס' לקט יושר ע' XIX.

י"ב) במדרכי כתי' שנכתב בפיסגה בשנת ר"י. הביא בס"ג דברכות בהג"ה שבגליון הספר דברי המחכים [צנזר, רישום ע' 203].
ועתה ספק עיניך וראה כמה מאמרים שהובאו בשם המחכים ואינם בכת' שלפנינו :

א) בסדר מרדכי הגיל אות ב' הביא בע' 25 בהנה : וכת' הר"ן פעם ראשונה בלחש כאדם שבה ליכנס להיכל [בכת' שזח"ה הגיל בהערה צ"ט : בהיכל מלך] לבקש פרס מאת המלך לזכר אותו ומדבר בחשאי דרך המאויים, ופעם שנית ינביה קולו מעט יותר מפעם ראשונה וכן בפעם ג' ינביה קולו יותר כדרך הרגיל מאד [תמיד] להיות לפני המלך ולבו נס בהקרבנות. אלא וסרם לכן יתעמף בפליתו בלא ברכה עכ"ל. כ"ז ליתא בכת' ובאמת המה דברי ר' יצחק ב"ר דורבילו בתוספותיו למחזור ויטרי ריש ס' שני"א. —
ושם בס' מרדכי ע' 26 בהנה : כדאית' במדרש ק"ט) כשעלה משה רבינו למרום וראה שיר מלאכי השרת א"ל הקב"ה בחר באיזה שתמצא ובוחר בשכמל"ו א"ל הקב"ה אל תאמרודו בקול רם מן תננפו אבל ביום כפורים שכל ישראל עומדים באימה וביראה מאימת הדין ואינם באין לשמוע שירים וזמרים אז תאמרודו והיינו דיסדר הפייט ליום אחד בשנה שת קראתו עכ"ל הג"ה ובכת' שזח"ה סיים : זה איתא במחכים. ומאמר זה לא הביא במחכים שלפנינו. — עוד שם בס"ט ע' 29 בהנה : הדרן כתב בשם הר"ר שמעון בסדר י"ה כי אחר שאר יחיד אתה נתן עד השיבו וחזי אומי כי אתה סלחן לישראל עד בא"י האל הסולחן, אלהי עד שלא נוצרתי וכי ק"י. ונס זה ליתא לפנינו בכת'. —
עוד הביא שם בע' 31 הנה שהיא כלשון המחכים בע' 155, אלא שהוסיף שם : וכתב הקי' רבי נתנאל דמאי דקאמר אור ששבת ר"ל על הנרות שדלקו בבי הכנסת ב"ה ואינם עשירים אל' לכבוד כיא להתפלל ומשכימים ומעריבים כדי לעשות תוספת ל"ה ומברך לאורן ונהנה העולם בן ועיקר הוא עכ"ל ההג"ה. חה לא נמצא במחכים שבידינו. —
והנהגות שבע' 35 אינם מן החשובות, אמנם בע' 36 הנה ד"ה וכתב בס' ועתה נהנו וזמירו נהנו בכל מקום עתה) לז"י היום תחתמנו ליתא בכת'.

ב) במחזור כת' אשר ראיתי בבית ניסי מהר"א סריימאנן בפסד"מ נכתב על הגליון סדר מעדיו ובסוף מנהג ליל של יוה"כ כתב וז"ל : וכשחל בשבת אומר מהר"ל שאין לומר בשבת אל רחום ששך קהל) ושמעתי מ מ ח כ ים שאומרים אותו בבקר כשאר ימים כשחל י"ב בשבת עכ"ל, וגם לזה לא מצאתי שום רמז במחכים שלפנינו.
ג) בסדר מרין שזכר לעיל אות מ' הביא, בפירוש שבגליון אצל יחדשו ח"ל : וכי המחכים שאין להזכיר ר"ח אב משום דכתיב במספר ירחים אל יבא ק"י, וגם מאמר זה אינו מה אתנו היום.
באחרונה עוד לי להעיר ע"ד הכת' אשר היו לי לבסים נאמן בהוצאת ספרי זה.

ק"ט) ע"י בס' רב פעלים לר' אברהם בן הגרי"א דף ע"ז ע"א.

קכ) וסיום ההנהגה היא מהו"ס שבסמ"ח ע' 394.

קכ"ה) כבר העירוני ע"י בהערה תק"א שבמנהגי מהר"ל ח' ליל יו"כ איתא להופך, וכן

מצאתי שמביא שם סמנהגים של מהר"א ק"ל וליהא בנרפס.

קכ"ז) ובסדר מרדכי ע' 39 איתא להופך : חדש אב מוכרי' אותו בשבת שלפניו כשאר

חדשים כי לא נאמר עליו מסוק במספר ירחים אל יבא אך איוב מקלל היום שנולד בו, גם כן היה נוהג סו' אבי וצ"ל להזכירו כשאר חדשים. ויש לתמוה על הכותב שהוסיף מאמרי המחכים בגליון סדר מרדכי שלא הביא כאן שמץ דבר שר"ג פליג בזה, לכן דעתי נוסה שאף בכת' שלפנינו חסר המאמר המובא כאן בסדר מרין בשם המחכים.

כת' וינא שבכשימת Kraft—Deutsch, die handschriftlichen hebr. Werke der k. k. Hofbibliothek zu Wien, 1874 עמוד 21 סי' 5, 17 ושם עמוד 78 סי' LXV נכתב ע"י ה' חיים ב"ר חזקוני. המרשים לא ידע ולא הכיר מנלה היקרה וחסדה הגנזה הנמצאה בקובץ הוא וקרא לו בשם סי' מנה נים והח' צונץ בסי' ריטוס ע' 202 נלה סי' המסכה הנפוכה על מצמוצו ע"ס החרוז (קנ) שבסוף הספר לע' 162 בכת' זה בתנתי להיזהר לי לעינים ולשמו במים הספר. אך במקום שנשמט דבר מה ע"י שגגת הכותב השלמתי החסרון באנחות סמדרות נמסרדות שלחלק יצא ע"ס כת' האמברג (קנ) סי' 1, 187. זה מקרוב שחרתי סי' הח' ה' מאיר צבי חיים להודיעני חבונת כמ"י סי' 370 מרדף ק"ם עד ה' ק"ם שבכשימת אנציה"ם אשר להח' קיסמאן ז"ל בבדאפעסט והשנייים שבינן לבין גיהמת ההעתק אשר שלחתי לידו, והוא נעתר לבקשתי בשקידה רבה ועצומה והגני מביע לו על ה תודה מקרב ולב עמוק.

(קנ) על משקל ב' תנועות ויתר וב' תנועות ויתר וב' תנועות בידל וכן בסוגר. ועל זה שכתב שם: על כי לא מחכים פתאים הוא רשם הח' צונץ שם סי' השאלה, וניל שצ"ל ע"ס המשקל: על כי לאל מחכים וכו' ועי' משיב הח' קויפסאן במיע REJ. 1892 עמוד 67 הערה 1.

(קנ) שחסר בראשו ובסופו וגם באמצע הרבה חיבות ולפעמים שורות שלמות סמושטשות מלבר השבשים מעשה ירי המעתיק אשר רבו סלמנות, ובמקומותם לסושכותם העירותי על שינויי הנסחאות בשולי היריעה. — ופה מקום אתי להודות להחכם הנודע ר' מרדכי בראנן, מורה בבית מדרש הרבנים אשר בברעסלא, ותשואות חן לו על דבר אשר המציא לי ברוח נדיבה תעקת הח' בערניים ו"ל, היה באוצה"ם אשר לבחמיר הניל, ראה בספרו של הח' בראנן. געשיכמע דעם ייריש-העאלאגישען סעמינארם אין ברעסלויא ע' 124.

ספר המכבים.

מעולם לא עברתי על דעת חברי^(א) והם בקשו ממני לסדר סדר התפלה יחד למען ירוץ קורא בו, למען (חלדעת במה יעבד בוראו^(ב) שהרי כתיב שויתי ימי לנגדי תמיד, ס' נ) כשאדם מתפלל יהיה^(ג) כאלו שכינה לנגדו, ואין מעמידין לפני מלך אלא מי שידע בתכסי מלכות^(ד), על כן שחתי פני כחלמיש ואדע כי לא אבוש, כי ביוצרי בטחתי ולכבודו הוחלתי כי התפלה במקום עבודה שנאמר ולעבדו בכל לבבכם^(ה), איזהו עבודה שהיא בלב הוי אומר זו תפלה, שהרי הכהנים^(ו) היו לומדים הלכות עבודה^(ז) במסם החילם לעבד^(ח), כך טוב שילמדו יורדי לפני התיבה הלכות תפלה במסם החלם להתפלל^(ט), ומה שיעלה ביד^(י) מן השמים אבאר אמת ואמונה כי אין לאיש לירד^(יא) לפני התיבה אפילו באקראי בעלמא עד שיביא שתי שערות ונדלו כדי לכוף ראשן אל עיקרן, כי קודם לכן לא מיקרי איש ואנן בעינן [לתפלה] איש, שנאמר י^(ב) מדוע באתי ואין איש, והמעץ לפי שאינו מחויב י^(ג) במצות וכל שאינו מחויב בדבר אינו מצוי אחרים ידי חובתן י^(ד) ולהיות שליח צבור קבוע עד שיתמלא זקנו התחתון י^(ה), ונדול שתי השערות אינו לתפלה לבדא אלא לכל דבר נמי י^(ו) שיאבה

(א) ע"פ מימרא דר' יוסי בשבת קי"ה ע"ב ובגירסת אגדות התלמוד, קונשטנטינא רע"א.

(ב) ע"כ חסר בכתי ה'.

(ג) מנהדרין כ"ב ע"א ופא"ח ס' צ"ח.

(ד) בכתי ה' יעשה.

(ה) ע"פ גמ' דשבת ל"א ע"א וכנסתא הנכונה שככ"י סינכען ועי' בדקדוקי סופרים שם.

(ו) תענית ב' ע"א.

(ז) ובכתי ה' איתא והכהנים ומלת שהרי ליתא.

(ח) חולין כ"ד ע"א.

(ט) ובעקבות המסבר הלך בעל ארתות חיים ה' תפלה ס' ע"ח.

(י) ובכתי ה' ומשיעלה לירי.

(יא) ובכתי ה' לדרת. ולשון המסבר הובא בא"ח שם ובכלכו דין י"א, בד"ו שכ"ז דף ה'.

(יב) ישעיה נ', ב' ועי' ברכות ו' ע"ב.

(יג) ובכתי ה' לפי שמחייב.

(יד) ר"ה כ"ט ע"א ברכות כ' ע"ב.

(טו) תוספתא פ"א דתניגה חיד ופייא דובחיס היג, ירושלמי פ"ג דסוכה ה"ב ותוס' חולין

כ"ד ע"ב דיה נתמלא, ועי' במסע"ג דף י"א ע"א ובפרס הגדול ס' ס' ובמחזור ורשי ס' לפי ובהאשכול ח"א ס' י"ד ובכ"י אויה ס' נ"ג.

(טז) תיבת נמי ליתא בכתי ה'.

להוציא אחרים ידי חובתן כגון ברכת המזון וקדוש יי' ושאר ברכות כולן אבל להשלים מנין חזקון משלים בלא יי' שערות ולזמן עשרה עושין אותו צניף יי' מני ידע למי מברכין וסוגיא דעלמא כך היא, ובירושלמי דברכות כ' אמרין דכל שכן בשלשה דליכא הזכרת השם. ושמעתי שיש בירושלמי כ"ה ספ' תורה וקמן עושין [אותו] צניף לעשרה ומתוך כך יש אומרים שקמן חומש בידו עושין אותו צניף לעשרה וכן דקאמר אותו מכלל דכל חד וחד באפי נפשיד קאמר כ"ו דעושין אותו צניף ואי לתפלה אצו ספר תורה נברא הוא לו כ"ה, וצריך לאוקמי כדי להעמידו על האמת דסית עושין אותו צניף לענין עיבור השנה דקאמר בס"ד אליעזר כ"ו עיבור השנה בני ר' אליעזר אומר ב"י ואם נמעטו מ"י מביאין סית לפניהם ועושין עטל, וקמן לענין ברכת המזון כ"ה דקאמר. ובבראשית רבא כ"ו יש קצן וס' עושין אותו צניף ל"ה, אך ספ' שם דהיינו דוקא לזימון אבל לתפלה ולקריית שמע עד שיביא שתי שערות. וההיא דר' יוסי בן חלפתא כ"ה דאמ' בירושל' כמה זמנין אכלת ע"א אבא חלפתא ולא אומין עלוי עד דאיתניא שתי שערות, הכי קאמר לא הניחוני לכרך עד דאיתניא שתי שערות אבל להצטרף לא בעינן שתי שערות דאמ'. ובבראשית רבא קצן וס' עושין אותו צניף ל"ה דאמ' לברכת המזון אבל לקרי' שמע ולתפלה אין עושין אותו צניף עד שיביא שתי שערות ומדקרי ליה צניף משמע דאמ' להצטרף לתפלה בעינן שתי שערות, אך סוגיא דעלמא לא נהגו כך כ"ה.

י' ובבב"י ה' וקדוש, ועי' משכ' לקמן בסוף סדר מנחה של שבת.

י"ח ובבב"י ה' ביביא שערות.

י"ט בבב"י ה' ליתא מלת צניף, ובתיבתו ב' לא תמצא כיא בשערי תשובה ס' קצ"ד ובבב"י ס' פ"א ופ"ב, אכן בשאר הספרים הגדולים סניף.

כ' פ"ז ח"ב. ומכאן עד תיבות ומתוך כך נמחקות ב' שורות בבב"י ה' ואי לקרות מתוך המחק.

כ"ה שם.

כ"ו ובבב"י ה' איתא: ומתוך כך ייא קמן ותעש כשר להשלים לתפלה ולא יאזע עברין. דאמ' דסית עדיף מחומש ועוד מולא קאמר קמן וס' עושין צניף ל"ה וקאמר אותו צניפין מכלל דכל חד וחד באפי נפשיד דקאמר רעושין וכו'.

כ"ז בבב"י ה' ליתא תיבת ל', ועי' בא"ח שם ס' ע"ג ובכלכו שם דף ס' ע"א ומשיכ' הח' צונץ בס' ריטוס צד 180.

כ"ח פ"ח ח"ל שם: בשלשה מעברין ר' אליעזר אומר בעשרה שנאמר אלהים נצב בעדת אל ואם נתמעטו מביאין ס' ופורשין אותו לפניו ונעשין כמין גורן עגולה ויושבין וכו'.

כ"ט עי' בשערי תשובה ס' כ"ה, האזנה ח"ב ס' קצ"ו, לקוטי חפרים [ר"ו רע"ט] דף ס' ע"ג וד', תראבין ס' קפ"ה, א"י ח"א ס' תשניב סקיא, מודים ב"ב ד"ס ס' קע"ג, הגמיי"ט ס' ח' תפלה אות ה' ופ"ב אות ע', א"ח ה' בתמיו ס' ל"ט ואגור ס' רנ"א.

כ"ו פ' צ"א אות ב'.

כ"ז וכו' הגירסא בתוס' ברכות דף מ"ח ע"א מ"ה ולית ובשבלי חלקם ס' מ' וקצ"ג ובברכות מהר"ם (ריווא דרטינס ש"ס) דף ס"ז ע"א. ובהגמיי"ט פ"ה מה' ברכות אות ו' ובתשב"ץ ס' ר"א בהגיה גרים בר אבא חלפתא וחיינו תך. אמנם באו"ז ח"א ס' קצ"ו ובראש פ"ז דברכות ס' כ' ובסנאו"ח ס' קצ"ט הגירסא ר' יוסי ב"ר תחליפא ובירושלמי שלפנינו פ"ז ה"ב ובחסנהיג דף כ"א ע"א ס' ע"ח ובראבייה ברכות ס' קכ"ח איתא ר' נסא [נסח] ב"ר תחליפא, ולפ"ז צריך לסחוק מלת אבא, דר"ג לא הכיר את אביו שמת בקטנותו כדמובא בירושלמי פ"א דתרוסות סוף ה"ה, ובאמת ליתא בחסנהיג שם מלת אבא. — ובבב"י שם ע"פ פירוש המיוחס לרש"י מברכין ס' פ"ב תובא בצ"ח ר' אסי ב"ר תחליפא [ור' אסי הכהן נקרא בירושלמי ר' יוסי] ובשולח' מברכין כ"ב ז"ל ס' תפ"ט גרים ר' יוסף קמי דרב אבא בר חלפתא.

כ"ח עי' מהר"ק שרש מ"ט בד"ו רע"ט לפ"ק.

נחזור על הראשונה, שלח צבור צריך שיהיה רגיל וביתו ריקם מן העבירה (ט), דמטפס (י) ואין לו, ושפל ברכ ומרצה לעם יש לו נעים וקולו ערב ובקי לקרוא בתורה ובכתובים ובנביאים ופרקי נאה מאי פרקי נאה אמר אביי שלא יצא עליו שם רע בילדותו שנא' היתה לי נחלתי כאריה ביער ואמרה מר חזמא בר שמי' זה שלח צבור היודר לפני התיבה שאינו הנון וכו' כדאמי' בתענית (כ) ולפי שבא לרצות בנינו זבין קננו צריך שיהא לבבו שלם עמו (כ).

סדר תפלת ערבית. (ג) אומ' הוא רחום משום צדק ילין בה (ד) בקרב, ואמרי' (ה) מעולם לא לן אדם שם בירושלים וחמא בידו, שתמיד הבקר מכפר עונות של לילה ותמיד הערב מכפר עונות של יום, ולכן תקנו הוא רחום ערבית ושחרית לחלות פני המקום שיכפר עונותיו יום ולילה. שחרית אנו אומרים אותו בס' קדושה ותקננו בסוכי דמרה בשביל ליל שבת שאין אנו אומרים אותו, ולפי שאין איברי תמיד הערב קריבין בלילי שבת דכתיב עולת שבת בשבתו ולא עולת חול בשבת ולא עולת חול ביום (ו) לא תיקננו בהם (ז). קרית שמע בכרכותיה ובשערה דהויא ל' ר' (ח) מפליג המנחה ולמעלה דהוי שעה רביע קדם לילה. ואם בא אדם בערב מן השדה (ט) לא יאמר אוכל קיסמא ואשתה קיסמא ואיקרי קרית שמע אלא יקרא קרית שמע ואחר כך יאכל ושתה סן ישע וישבת. ומצותה עד שיעלה עמוד השחר (י), ישמיע לאזנו (יא), ובשמע יגביה קולו כרי שישמיע לציבור וימליכו שם שמים יחד, כדאיתא במדרש (יב) על חברים מקשיבים לקולך השמיעני, ואם כבר אמרו יחידים הייב לאומרו עם שצ' וכן אם לא אמרו עדיין, וסמוך ראשון בלבד, ואין בורכין אותו (יג) אלא מפסיקין אותו בין שמע לברך שם (יד) ובין ברוך שם לואהבת את, ובין היום על

(ט) מן העבירה חסר בכת' ה'.

(י) ובכת' ה' ומטפס, ועי' דקדוקי סופרים תענית פ"ו ע"א אות ש. — ומתיבתא לעם.

עד קננו נחמך בכת' ה'.

(כ) פ"ו ע"א וכו'.

(ג) עוי' באיח שם ריש סי' ע"ח ובכלבו שם דף ס' ע"א, ומסגנון לשונם נראה ברור

שדבריהם נובעים ממקור המכילים.

(ד) בכת' ה' כ': וזהו סדר התפלה ערב ובקר וצהרים ערבית אומ' וכו'.

(ה) ישעיה א' כ"א. ונ' שצריך להגיה בכ"י בקרבה תחת בקרב. בכ"י ה' חסרה המלה

בבקרבי לגמרי.

(ו) פסיקתא דריב' פיה הערה רל"א ופ"ו הערה ק"ז ופס"ו הערה ס"א, פסיקתא דרבי

פס"ו אות כ"ד ופס"ו אות ז' ובתנחומא הקדום פ' פנחס אות יב ועיי"ש בהערה נ"ד ובמס"ז

צד 77.

(ז) שבת כ"ד ע"ב, פסחים נ"ב ע"ב, ובכת' ה' וכן ביום.

(ח) וכו' ככתבו וכלשונו באית תפלת ערבית סי' א' וכלבו דין כ"ה, ובגירסת כת' ה'

דעי' בזהר פ' תרומה דף ק"ל ע"א.

(ט) תוס' ברכות ב' ע"א דית מאימתי.

(י) ברכות ד' ע"ב.

(יא) שם ה' ע"ב.

(יב) גי' שם י"ב, ע"א.

(יג) שח"ש פ"ה, י"א. ובא"ח ה' קיש סי' מ"ז ובכלבו סוף דין י' תוכא כלשון המכילים

כאן. ושניהם העתיקו את כל האמור פה עד סוף דברי חורושלמי, אלא שבכלבו הביא כל דברי

המכילים בלי שום שינוי והשמטה ובאית דילג מתיבתא ואין בורכין עד ושוב להחרת, לפי שכבר

חביא דברים אלו לעיל בס' י"ז. ועי' במשה משה סי' צ"ו.

(יד) תוספתא פ"ג דפסחים חמ"ו ושם בנמ' דף נ"ו ע"א.

(טו) עיי"ש בירושלמי פ"ד ה"ט ובתוס' מנחות דף ע"א ע"א ד"ה וכו'.

לבבך ובין היום לאהבה, ויחזק יחזק' (י) בין הדברים (ובכל לבבך) על לבבך, בכל לבבכם. עשב בשדך, ואברתם מהרה, על לבבכם, הכנף פתיל תכלת. וצריך להחזיק ויחזק של תוכרו (י). אתכם מארץ מצרים, וכן יחזק רוח בין מים שבסוף תיבה הסמוכה לאת ולאחם ולאחז (י), ובידש'למי מוסף וזרה אף (י), נשבע יי, ואמרת אליהם. ושוב להדר (בין) [בין] הדברים הנרמזים בני פרשיות הללו (ט), אנכי, יי אלהיך (א), לא יהיה לך, יי אחר, לא תשא, ואהבת, מאן ד(מ)רחים מלבא לא משתבע בשמיה לשקר, וזר, למען תוכרו ועשיהם את כל מצותי. זה שבת ששקולה כנגד כל המצות שני (א) ועל הר סיני ידדת ותתן לעמך תורה ומצות ואת שבת קדשך הודעת להם, שקולי שבת כנגד כולן, כבוד, והארכת ימים (ב), למען ירכו ימיכם, לא תרצא, ואברתם מהרה, מאן דקמיל מקמיל (ליה), לא תנאף, לא תתרו אחרי ונאמר ר' לוי לבא ועינא תרי סרסורי דעבירה, הדין הוא דכתיב תנה (לי) בני (לי את) ל'ך ל' ועינד דרכי תרצנה (ב), כלומר או דרכי תרצנה (ב) אמי הקב'ה אם ידבת לי לבא ועינא אנא ידע דאת דדי, לא תגנב, ואספת דגניך ולא דגן חבירך, לא תענה, אני ד' אלהיכם אמת וכתיב וי' אלהים אמת מהו אמת שהוא אלהים חיים ומלך עולם אמר ר' לוי אמר הקב'ה אם העדת על חבירך שקר מעלה אני עליך כאילו אחת מעיד עלי שלא בראתי שמים וארץ, לא תחמוד בית ריעך, ותחבתם על מזוזת ביתך ולא על בית חבירך. וברין הוא (ב) שיאמר עשרה (ב) הדברים בכל יום אלא מפני עצת המינין שלא יאמרו שלא נתן בסיני אלא הם (א). וברוך השם לעולם.

קדיש קצר, ובקדיש יש שלש כריעות, ביתגדל ויתקדש חוקף בשמיה רבא, ובבענלי וביתברך, מוסף עליהם השלם בתתקבל צלותהון ובעושה השלום (א), וסתפלל

(א) ברכות ט"ו ע"ב וכסוד הכתובין בתורה, כמו שחביאן בשאלות פ' ואתחנן סי' קמ"ג ועיי"ש בשאלות שלום סיק קל"ט, וזיה ברייף ובסרע"ג דף ו' ע"א.

(ב) ירושלמי פ"ב דברכות ח"ד.

(ג) עיי"ש בתוס' ד"ה בין הדברים ובסוד סי' ס"א.

(ד) ואף בראשונים פ"ב מ"א ק"ש אות י' הביא כן בשם הירושלמי ולפנינו ליתא, ובתוס' שם כ"ב בשם הרי"ף.

(ה) ירושלמי פ"א דברכות ה"ה, ועי' בתוס' ברכות י"ב ע"ב ד"ה בקשו ובסודא לתתסמא דף ס"ז סי' ל"ב.

(ו) וצ"ל אלוהינו כבכתי' ה' ומסב על האמור בפסוק שמע ישראל.

(ז) נחמיה ט' י"ג — יי, ונפלאותי שאף ביסודו של ר' משה הדרשן שהביא רש"י בסוף פ' שלח גרים בקרא הכי ובאמת צ"ל: ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת חקים ומצוות טובים ואת שבת קדשך וגו'. ועי' בירושלמי פ"ג דגדרים ח"ט.

(ח) ליתא בעשרת הדברות כיא בשלוח הקן דברים כיב, ו'. ועי' בבעל הפדחים שם שכ' ג"ב כבבדו אם ואם הקדים והארכתי ימים למען יוסב לך.

(ט) משלי כ"ג, כיו ע"פ הכתיב ועי' בראב"ע שם.

(י) אין זה לשון הירושלמי, ועי' בילקוט שמעוני ח"א רמז תש"ג.

(יא) פיר דתמיד מיא (ועיי"ש בפירוש דרשב"ם), ירושלמי פ"א דברכות ה"ה ובכלי שם דף י"ב ע"א.

(יב) בכתי' ה' נחמק שורה אתת.

(יג) עי' בשערי תשובה סי' שמ"ה, בפרס סי' ג"ה, ראב"ן סי' קס"ו, המנהיג דף ט"ז ע"א סי' מ"ח, ראב"ה ברכות סי' ל"ג ואברתהם (דפוס פראג) דף כ"ז ע"א.

(יד) עי' בסרע"ג דף ד' ע"ב ובסחי' סי' י' ובפרס ס"ס ה' ובילקוט הפרס דף ד' ע"ד, המנהיג דף י"א ע"ב סי' כ"ה, ובא"ח דין קדיש סי' ה' ובכלכו דין ז' (דף ב' ע"ד) ובאברתהם דף כ"ב ע"ב ובכ"י ס"ס נ"ז ובתנחומי הגר"א שם סק"י.

בלחש יט) וכורע די כריעות ולא יותר, באבות תחילה וסוף, ובהודאה תחילה וסוף ס), שחזה באתה חזקה בשם ס), ואין בכל ההזכרות הזכרת מלכות ס). בסדר הכריעות כרע כחזקא חזקה כחזקא ס), כאן וכאן הראש הקודם. ואם הכריעה קשה לו אם צער נפשיה וכיף רישיה ומתחזי כמאן דכרע די לו ס), ולא יתעביד כדדוקנא ס), שיחזה ראש וכתפיים יחד. קדיש שלם. ואם ליל שני של ר"ח הוא שצריך להזכיר מעין המאורע בעבודה ולא הזכירו ועקר רגליו ס) אע"פ שיחיד צריך לחזור ומתפלל בלחש, בשליח ציבור הקילו מסני מורח ציבור, וכן אינו צריך לחזור כל היכא שיכול לאומרו בשאר תפלות א ב ל אם נזכר קודם שצוק רגליו, שאינו צריך לחזור אלא לעבודה, חזר כיחיד דליכא מירחא דציבורא כל כך ס), אבל בליל ראשון של ראש חדש אינו צריך לחזור כלל, לא הוא ולא יחיד, לפי שאין מקדשין החדש בלילה ובלייל שני כבר מקדש הוא ולילי שבת ויום טוב אם לא הזכיר מעין המאירע חזר לראש ס) ואם (לא הזכיר) התחיל של חול נוסר אותה ברכה שנוכר בה וחתר ואומר מעין המאורע וכן לכל התפלות חוץ ממספ דבאתה חזון נוסר ובשאר ברכות לא ס). היה עומד בטל ולא הזכיר לא מל ולא גשם אין מחזירין אותו, הזכיר גשם מחזירין אותו, היה עומד בגשם ולא הזכיר לא מל ולא גשם מחזירין אותו, הזכיר מל ולא הזכיר גשם אין מחזירין אותו ס), והיכא דלא שאל לא מל ולא גשם ונזכר לפני נוסרו שומע תפלה, אומר בשומע תפלה ולא תריה חזר לראש ס). ואם התפלל ולא ידע אם הזכיר או אם שאל כל שלשים יום חייב לחזור, מכאן ואילך שהוא למד אינו צריך לחזור מספס ס). חזן הזכרת גשם מתפלת מספס של יום אחרון של סוכות עד מספס של יום ראשון של פסח ושוב אינו מזכיר ס). ושאלה מיום ששים לתקופת תשרי עד פסח, ויום התקופה מתחיל

נט) ובכתיי ה' בנחת.

ס) ברכות ל"ד ע"א.

סא) שם י"ב ע"א וירושלמי פ"א היה ופ"ד ח"א.

סב) ע"י תוס' ברכות ס' ע"ב ד"ה אמר אנכי ואיה ה' תפלה ס' י"ז.

סג) שם בברכות י"ב ע"ב.

סד) שם כ"ה ע"ב.

סה) בירושלמי פ"א ה"ה הגירסא כדדוקנא וכ"ה בתוס' ברכות י"ב ע"ב ד"ה כורע

ובפירוש מב' ס' חרדים שם גרים תרדנא וכא"ז ח"א ס' כ"ה תרדנא וע"י בסרע"ג דף י' ע"א ובמחז' ס' כ"ז. וכניסת המכבים כ"ה ג"כ באית שם ס' ל' ובכלכו דין י"א דף ה' ריש ע"ג.

סו) ובכתיי ה' ועיקר אלא אע"פ יחיד שצריך וכו' בשליח הקילו ספני מורחו. וע"י

ברכות כ"ט ע"ב ולי' ע"ב בתוס' ד"ה לפי ובמחז' ס' רכ"ח ולקמן בח' ר"ח ובכ"י ס' קכ"ז וכתוב ובכ"ח ס' מה תפלה ח"א.

סז) ע"י מחז' ס' רכ"ז.

סח) ברכות כ"א ע"א, וע"י בב"י ס' רס"ה.

סט) ע"י ברא"ש פ"ג דברכות ס' י"ז ובאית ה' תפלה ס' ק"א ובשמי הגבורים אשר

סביב להמרדני הביא דברי המכבים בפ"ד דברכות סק"א, ובכתיי ה' נסחך מתיבות גוסר אותה ברכה עד היה עומד בטל.

ע) תענית ג' ע"ב וירושלמי פ"ה דברכות ח"ב.

עא) ברכות כ"ט ע"א ובתוס' שם ע"ב ד"ה הא דארכר.

עב) ירושלמי פ"א דתענית ח"א ותוס' ברכות י"ב ע"ב ד"ה והלכתא. ובכתיי ה' איתא

כל שלשים יום צריך לחזור שאלה שהוא למד אומר מכאן ואילך איצ לחזור סספס.

עג) תענית ב' ע"א.

יום ששים כלאחר ששים י"ד). ואם מעה בחדא ברכה ונוכר בברכו שלאחריה חזר לאותה ברכה שמעה בה ראמצעיות אין להם סדר י"ב) ואין צריך לחזור לאתה חונן אבל בשלש ראשונות חזר לראש. ובשלש אחרונות חזר לעבודה ורק זה ביחוד אבל שליה צבור אינו חזר כי אם בשלש י"ב) כדאמרין לקמן י"ב).

ומתפלל בלחש י"ב ברכות כנגד י"ב ציורים שניצטוו במלאכת המשכן י"ב) כמו כאשר צוה י"ב את משה, וברכת המינין ביבנה חיקטה י"ב). ואמר להנביא קילו בתפלתו כדאמרין מחנה י"ב) דכתיב בה רק שמתיה נעות וקולה לא ישמע. וצריך לכוין דעתו בתפלתו י"ב) ולכל הפחות בקסמיתא ששסמי שבתו של הקב"ה ומוזרת האבות משום דכתיב הבו ליי בני אלים י"ב) ושבתו מזכר בכלל שבתו של הקב"ה. אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב, בתחלה נודעו אליו דכתי' ויתחלבו מני אל נוי וכתוב לא הגיה [ל]איש לעשקם, וגם אנטו שה מוזיה בין שבעים זאבים ובגדלתו ובגבורתו ונדאחזו הוא מגין עלינו והו' תאל הגדול הגבור והנורא. אל עליון ברכת יוצרנו הוא אשר בך מלכי צדק על ידי אברהם בשונו מהבות המלכים אנו מזכירים שגא' וברוך אל עליון קונה שמים וארץ לכך קבעו בה וקונה הכל, נטל חסדים טובים, כמה חסדים עשה לאברהם אבינו בהמלו אחו עמו המילה שגא' וכיות עמו הברית, בא לבקרו שנאמר וירא אליה, הצילו מן המלכים לכך אנו אומרים תמיד הוא יזכר לנו האבות שעשה עמם חסדים, זה שאמר והתב ברונו רחם תזכר, רחם בנימין (זה) אברהם. ומביא טאל לפי שבכל יום (אנו) אבות מתפללים על הגאולה, כדאמר' בהשוכר את הפועלים י"ב) דאמר' אליהו אילו מוקמין לסליו ברדי הדדי דחקי שעתא ואתי משיחא בלא זמני' לכך קבעו בה בגאולה עזר ומשיע ומנן מעין תמימה. בריך אתה יי מנן אברהם שגא' אנכי מנן לך י"ד). וברכת המינים יתחיל להריא ולא ינמנם בה ולא לתחזי כמינא י"ב). קדיש שרם. וליל של שבת שחל בו יום טוב אפילו היה יום מערב שבת אומר ברכה אחת מעין שבע שלא לחלק כשאר שבתות י"ב), ובברכה אחת שמעין שבע

(נד) שם י' ע"א סחז' סי' כ"ד. ועי' לקמן סדר ר"ח.

(נח) ברכות ל"ד ע"א ועי' בהאשכול ח"א סי' י'.
 (נו) בברכת מוידה חתמים ומכניע זרים וכו' ירושלמי שם אין הוא, ועי' ירושלמי פ"ה

דברכות ח"ג.

(נז) צד 10.

(נח) ירושלמי פ"ד דברכות ח"ג, ועי' במחז' סי' ק"מ.

(נח) שם ובבלי ברכות ביח ע"ב.

(ס) שם ל"א ע"א.

(סא) ובבתי ח' ב"ה ברכות וכו' בא"ת ח' תפלה סי' ל"ו.

(סב) ר"ה ל"ב ע"א, מגילה י"ז ע"ב. וכיו' הובא בא"ת שם בשם האשכול ופ"ס הוא וצ"ל כמשיב בכלבו עם דף ח' ע"ג ובאריכות יותר בעם ר' נתן ועי' בפסוק להאשכול צד VI אות א' וליתא! — ומתיבתא בקסמיתא ולחלן נחחק ג' שורות בכת"י ח'.

(סג) ב"מ פ"ה ע"ב ועי' בדקדוקי סופרים שם אות ב' שניה בכת"י פלפרינק, ולפנינו הגרסא תקפו ברחמי.

(סד) כל הענין תמצא בפרסם סי' א' ובמחז' סי' כ"ב אלא שהמחברים קיצר בלשונו, וממז' שהביא המחבר הפסוק וברוך אל עליון קונה שמים וארץ ולא עמר מעמדת לשון הכתוב נראה ברור שהעתיק ממחז' ע"פ.

(סה) ברכות כ"ט ע"א.

(סו) תוס' פסחים ק"ו ע"א ד"ה זכירה.

יש להזהר שלא לספר (ז) עד שיגמור החזן מקדש השבת, שמעשה בנדרול אחד שאבי' לו אחד מתלמידיו (שהראה) [שיתראה] לו אחד פטירתו נראה לו וראה בסניו כתוב(ם) אמר לו זו למה לך אמר לו בשביל נ' דברים שלא נזהרתי בהם בתגלחת צפונים בכל ערב שבת ושבת ולא נזהרתי לספר בקדוש ובברכה אחת מעין שבע, וק"ו לתפלה קבועה, שזו לא נתקנה אלא להמתין אותם שבאו מן השדה (ח) כך, תפלה בקבע לא כל שכן (ט). ובתפלה ערבית לא תקנו קדושה מפני שהיא רשות כך פירש המיימן (י). וי' לי שכשם שאין המלאכים נכנסין בנבולין כך אין לו להכנס בנבולם ואמר' בחנינה (יא) שעשה הקב"ה עם ישראל חסד שאומרים שירה ביזם והמלאכים בלילה שכן אמר דוד יומם יצוא [י"י] חסדו ובלילה שירה עמי, פירש יומם יצוא חסדו לישראל ובלילה שירה עמי שיר של הקב"ה שהוא שיר המלאכים עמי שאני כהם מקלם לפני בלילה, כדכתי' יצוא לילה אקום להתודות (יב).

בשחר אומר ברכות וברכת החזרה ואומר מקרא ומשנה ותלמוד, מקרא יברך, משנה אילו דברים, תלמוד ר' ישמעאל אומר בשלש עשרה מדות ויקרא מקרא (יג) צו את בני ישראל, משנה איהו מקומן, שמע שבתפלות רבון העולמים (יד) כדי לקראה בשעתה סן יאחר להתפלל, וברכה אחת לאחריה אתה הו' אל קודם שבראת העולם (טו) וכו' על דרך קריית שמע של שחרית שיש ברכה אחת לאחריה, ויסדר שבחו של מקום (יז) ופסוקים דומה, ברכה לפנייהם וברכה (יח) לאחריהם, לפנייהם האל האב הדיחמן ונשמת (יט), לאחריהם הבחור בשירי זמרה חי העולמים. ואומ' אמן כדי להפסיק בין פסוקי דמזמרה שהן מדברגן ובין פסוקי דקריית שמע שהם מדאורייתא (כ), ואם עת לקצר יאמר האל אב הדיחמן, אשרי, הללויה הללו אל בקדשו, דאמרינן (ק) יהי חלקי מעמי הלל בכל יום עד ומדללים לשם תפארתך דאית ביה שבה גדול (קא). ויושע, במקלות, וישתבח, שכן יסודו על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי עבדך משיחך.

(ס) מכאן עד שהראה לו נמחק בכת"י ה'.

(סח) שבת כיד ע"ב.

(סט) עי' בא"ח תפלת ערב שבת סי' י"ב ובכלבו דין ל"ה דף ל"ח ע"ב שהעתיקו לשו' המזכרים. ומעשה זו הביא בס' חסידים בשינוי לשון ועי' בא"ח סי' רס"ח ובספח משה סי' תי"א בשם המדרש.

(ל) פ"ט מה תפלה הי"ט.

(לח) דף י"ב ע"ב.

(לז) וכיון דבא בא"ח קדושה מיושב סי' נ' ובכלבו סוף דין ח'.

(לז) ובכ"י ה' ויש אומרים צו.

(לז) ולא כל העוסקים כמו שהוא בסדורים שלנו וכדאיתא בספר"ג דף ב' ע"א אלא בנוסחת הרמב"ם בסדר תפלות כל השנה ע"פ גמ' דיומא פ"ז ע"ב וכו' במח"ל צד 60.

(לח) ובכתי' ה' וברכה אחת אתה הו' אל קודם שנברא ועי' בפ"ז ס"ס מ"ו.

(לז) ובכתי' ה' של הקב"ה וכו' ג"כ לחלק בכ"ם.

(לז) בכתי' ה' נמחק מכאן עד תיבת העולמים.

(לח) שיפת המזכרים שראוי לאמר נשמת בכל יום וחלק בעקבות המנהיג דף י' ע"א סי' י"ט, ועי' בא"ח ה' טאה ברכות ס"ס ל"ז.

(לז) עי' תוס' ברכות מ"ה ע"ב ד"ה הא בבונה ובכלבו דין קכ"ב, ועי' לקמן הערה קל"ב.

(ק) שבת ק"ה ע"ב ועי' ברש"י שם ד"ה פסוקי דזמרה וכו' פ' פקדיו דף רל"ב ע"א.

(קא) עי' המנהיג דף י' ע"ב סי' כיד ורוקח סי' ש"ב.

ישתבח שמך לעד מלכנו, ומאן דמתחיל בישתבח אחי ויושע מיד פשע קי). הברכות יכול לומר אחי תפלתו אבל פסוקי דזמרה אינו אומר אחי תפלתו שצריך לסדר שבת של יוצרנו ואחרי תפלתו קי). בכמה מקומות סדרו קדמונים יג שבתות כנגד ו' ריקעים קי) ויששה אורחות קי), ברוך שאמר יג ברוך יש בו קי), ויצב יג קי), גם דוד אמר יג הילולים במזמור אחרון ויש אומרים שאמרן כנגד יג חדשי השנה עם חדש העיבור. ובישתבח יש מ"ו כי לך נאה יי אלהינו שיר ושבת כ"י קי) וקחשיב ריקע שעל ראשי החיות קי) והו' להו' ה' ריקעים ה' אורים קי) ובנקדש יג קי) ובנקדישך יד קי) עד וקרא זה אל זה ולא אמרי' את שמך כי אם שמך לבד קי) ובכתיב יתנו לך לפי שיש בו המוני מעלה עם קבוצי מטה סדרו בו כיו תיבות עד קדוש, אך שם המיוחד אינו מן החשבון. ואסור לספר בין ישתבח ליוצר, שאחרי שסידר שבתו של מקום יש לו להתחיל תפלתו קי) שכן תכסיס מלכות כשצריכין מן המלך קי) שולחין לו דודן ואח"כ מבקשין ממנו ונוח לו כשאנו מסליכין אותו כדאית' במעשה מרכבת, וכל שכן שאסור לספר בין האל [האב] הרחמן לישתבח אם לא בשוקים או באמצע מסני הכבוד או מפני היראה כמשפט של קריית שמע.

קדיש קצר לאחר פסוקי דזמרה שכן דרך קדיש לבא אחרי קריאת פסוקים א' אחרי דרשה, ויש אומרים פסוקי דזמרה במדצה כשיש שם מנין ולא יאות עבדין שמקצין שבתו של מקום בשביל שאלת צרכם הוי' מושל שיתרצה בכך קי). ובמזמור לתודה יש להאריך ולננן משום דאמרין במדרש כל השירות עתידות ליבטל חוץ ממזמור לתודה ולכן נהגו להאריך בסוב להודות בשבת וסמך לדבר שאמר דוד קי) ענו לי' בתודה כמו וענו הלו' קי) ואם איח' והפסיק בין פסוקי דזמרה לקדיש יאמר ברכו בלא קדיש, וראה לדבר ברכו של ערבית שאנו אומרים בלא קדיש, אך טוב שיאמר

קי) כ"ו תובא בא"ח מאה ברכות מ' ל"ו ובכלכו דין ה' ותוסף שם משמע לדעתו שצריך קודם לכן נשמת כל חי. ועי' בספר העתים מ' ק"ע. ובסבוב דרב רבי פתחיה [ירושלם תרג"ד ע' 24 שו"ח 9] הביא שבבבל אומרים ישתבח קודם ויושע וזיה בסדר תפלות כל השנה להרמב"ם. קי) ברכות ל"ב ע"א, ע"ו ז' ע"ב ועי' כחמדה גנוזה מ' ג"ו ובמחזיק מ' מ' ובכ"י מ' ג"ב. קי) תגינה י"ב ע"ב.

קי) וב"ה בכלכו דין קכ"ב ובכתי' ה' אורים ועי' מנחת ל"ט ע"א.

קי) עי' צונץ ירוסלם צד 148 הערה ע'.

קי) וקחשיב מציב עד ופבו ויפה שמכאן ואילך מסב על הדבר הזה. ויצב יג ליתא בכתי' ה'.

קי) וכן בסוף הכרכה ע"פ הגומא ארון כל הנפלאות וכו' סלך חי העולמים, והעיר ע"ו כהג"ה בכתי' ווינא, ועי' בסור ס"ס גא ובאבודרהם דף כ' ע"ד.

קי) תגינה יג ע"א תוס' ד"ה ורגל.

קי) ועי' בפרס מ' ה' ובסח"ו מ' מ' ובראב"ן מ' י"ב ובא"ח דין ברכו מ' ד' ותפלה מ' כ' ובכלכו שם.

קי) וצ"ל ככתוב ודא כנוסחת הפסד כס"י קכ"ה וכן כתוב.

קי) ובכתי' ה' י"ו וז"ב יג.

קי) עי' בסח"ו מ' קס"ג סוף הערה ע'.

קידו בכתי' ה' שבתו.

קטו) סכאן עד תיבת בפרקים נמחק בכתי' ה'.

קטז) תובא בא"ח מאה ברכות מ' ל"ג ובכלכו דין ו'.

קיז) תהלים קמ"ז, ז'.

קיח) דברים כ"ז, י"ד וכ"ז תובא בא"ח שם מ' כ"ו בשינוי לשון קצת ובכלכו דין ד' תוא מסש לשון הסחכים. ובכתי' ה': ובסומרי יש למשור ולנהנו — העתידות — מסאור ולכן

פסקי דתלה או שאר פסוקים עד ג' או יותר ויאמר קדיש שלא לשנות מעמד התפלה, ובוה הקפידו ראשונים כאשר אמור על העניין בעית, וכן פורס על שמע לא יאמר קדיש אם לא יאמר לפניו (קדיש ופסוקים, שלעולם לא תמצאנו בלא פסוקים לפניו אם לא לאחר נמר תפלה קי). וכשם שפורסין על שמע שחית כן פורסין עריבה, ואין אומרין אלא ברכה ראשונה קי) כמו שחית ובלא קדיש וברכו ואע"ג דאמר שמואל קל) לעולם לא יוציא אדם עצמו מן הכלל והיה לו לומר נברך כמו בברכת המזון, הכא שאני דכיון דאמר המבורך לא מסיק נפשיה מן הכלל והוי כמו נברך, ומהאי מעמא קכ) הוא אומר ברכו בבית הכנסת בתשעה [והוא], והא דאמר בברכות פ"ג שאכלו קכ) דאינו אומר בברכת המזון ברכו אלא אם כן יהיו כדי ברכה בלא הוא והאיך את אומרין ברכו בפי' והוא, אם לא משו המעם שאמרת דהי כמו נברך קכ). קדושה מיושב שאינו אלא סיפור דברי המלאכים ואינו אומר קכ) ימלך שאין המלאכים אומרים אותו אלא העשרה שמתיישבת אח' קדוש וברוך בראש יוצרנו ואומרת ימלך, כך נמצא באנדה קי) וגם לפי שאינה אלא סיפור דברים אומרה אפילו יחיד דבלכד שיהא בן י"ג הכי איתא במסכת סופרים קכ). קריית שמע ומצותה עם הגין החמה ונמצא מתפלל ביום עם דמדומי חמה משום שני ייראוך עם שמש קכ), ועד ג' שעות זמנה, משם והלאה כקורא בתורה ולא הפסיד ברכת קכ). ויש שפוסקים שהתחלה לא הוייא עד שתצא חמה מנתיקה ומביאין ראיה מירושלמי דברכות קכ). והא דפסיק תלמודא כותיקין היינו משום דשיעורו גדול מן האחרים. ולאחר נאל ישראל אינו אומר קדיש אע"פ שקרא פסוקי קריית שמע קל) כדי לסמוך נאולה לתפלה, אך אמר יאמר כדי להפסיק בין פסוקי דקריית שמע שהם דאורייתא לתפלה שהיא דרבנן קל). ראיתי בפירוש הר"ר שמעיה דברכות שבני מקובות יחיד עונה אמן אחר ברכותי (המזון).

קי) וגיו תובא בא"ח ריש דין קדיש וככלבו דין ו' שם איתא ולא לשנות מהג התפלה. קכ) בלכד וכו' בכלבו דין ו"א דף ט' ע"א, ובכת"י ה' וכן בא"ח ה' תפלה סי' ע"ד ליתא מלת ראשונה. קכ) ברכות מ"ט ע"ב, ועי' בירושלמי שם פ"ז ה"ג ובתוס' שם ד"ה לעולם ובגדרם ס"ס ג"ט ובשבלי הלקט סי' י"א ובראש שם סי' כ"ז ובשור סי' נ"ז וקצ"ב ואבודרהם דף ט' ע"ב זר' ירוחם בתמיז נתיב ב' וג'.

קכ) מכאן עד תיבת דאינו נמחק בכת"י ה'.

קכ) שם.

קכ) תובא בא"ח דין ברכו סי' א' ובכלבו דין ח' ובמטה משה סי' ע"ט ועיי"ש בס' רכ"ט.

קכ) בכת"י ה' לכך אין אנו אומרים ימלך. ועי' האשכול ח"א סי' ה'.

קכ) עי' תגינה י"ג ע"ב ופסקתא רבתי פ"כ אות ג'.

קכ) פס"ז חייב, ועי' בראש פ"ג דברכות ס"ס י"ח ובשור סי' נ"ט ובא"ח דין קדושה

מיושב ס"ב.

קכ) ברכות ט' ע"ב ובתוס' שם ד"ה לק"ש.

קכ) שם ו' ע"ב ועי' בסריג דף ג' ע"א.

קכ) פ"א היב ועי' בראש שם פ"א סי' י' ובתוס' יומא ל"ז ע"ב דיה אמר ובס' הישר

דר"ת [שהייל כהר"פ ראזענשטאל] סי' ח' ובס' האשכול ח"א סי' ה'.

קכ) ובכת"י ה': אע"פ שהוא פסוקים דזמנה ק"ש.

קכ) עי' רשי ברכות ס"ה ע"ב ד"ה הא כבונה ובשבלי הלקט סי' פ"ז והסנהיג דף

י"ב ע"א סי' ל"ד וברוקח סי' ש"ב ד"ה אמן אל מלך נאמן ובאבודרהם דף ה' ע"ב ובכסף משנה

פ"א מ"ח ברכות המיו ובכ"י סי' נ"א ורש"י ולעיל הערה צ"ט.

וחשיב הני תרי דא מרי' דהבחר בשירי ונאל ישראל ואידך דבונה ברחמי ירושלים
 דברכת המזון כדי להפסיק בין שלש הראשונות (קל) שהן דאורייתא לברכת המזון המסיב
 שביבנה תקנה (קל), ואע"נ דאמרו בראש השנה (קל) פרק יום טוב דלא בעי סידור אלא
 בצלותא (קל) הני מילי ביחד אבל שליח ציבור נכון לסדר ונס מסני שאין ליחיד
 להגביה קולו בתפלה שנא' וקולה לא ישמע (קל) ומתפלל בלחש כדי לסדר תפלתו
 יי שפתי תפתח והאומר כי שם יי אקרא הבו גדל בין נאולה לתפלה מועה ועל פי
 קדמוני קדושים דל (קל) אנו אומרים יי שפתי תפתח (קל), ואחרי אשר התפלל בלחש
 יחזור ויתפלל (קל) בהגבהת קול כדי לוטר קדושה בציבור שאין יחיד אומר אחה.
 (וקול רם) וכל דבר שבקדושה אין אימר לפתות מי שנא' ונקדשתי בתוך בני ישראל
 ובתי הברלו מתוך העדה הזאת ואחיא תוך תוך (קל). וכדי לכלול אמירת העמדה עם
 אמירת המלאכים והאופנים אומר כשם שמקדישין אותו בשמי מהם כולם יחדיו. והשואל
 למה אין אומרים בקדושה יי ימלוך לעולם ועד אלא ימלוך ד' לעולם וכו' דהתורה
 עדיפא מכתובים (קל) מועה הוא ומציא מסוי ואינו מבין, שהרי כבר אמר כשם שמקדישין
 אותו וכו' ימלוך יי לעולם אמרה העמדה (קל) כאשר נמצא באגדה ובפס' קדושה
 שאנו אומ' בשביל דרשה כאשר נבאר בעיה נשכנו (קל) והוא דתורה עדיף.

ואם תענית הוא ושכח לומר ענינו כיון שהתחיל רפאנו (קל) אין מחזירין אותו
 וכן בשאר ברכות (קל) בירושלמי פרק אין עומדין (קל) ר' אחא ור' יוחנן (קל) בן פזי הו
 יתבין בחד אתר הו עבר חד קמי תיבותא ואשנר בחדא ברכה אתון ושאלון לר' סיבון
 אמר לו ר' סימון (קל) בשם ריביל שליח ציבור שהשניר שתיים ושלש ברכות אין מחזירין
 אותו אשכח תני ופליג לכל אין מחזירין אותו תני מסי שלא אמר מחדה השתיים
 ומכניע דים ובונה ירושלים. אשנר לשון קסין, ונפל על פניו. קדיש קצר. וברין היה

(קל) מכאן עד תקנה נמחק בכת"י ה'.
 (קל) ע' בהאשכול ח"א סי' ה' ובראב"ן סי' קצ"ד ובא"ז א"ז ח"א סי' ק"ץ בשם ירושלמי
 שכתב בליקוטיו ועתה לא מצא אותו בירושלמי שלפניו ובתנאים פ"א דברכות אות ו' ובא"ח
 קדושה מיושב סי' ד' בשם ר' נחשון ושם ברין עניית אמן סי' ג' ובכלכו דין ה' ושם ברין
 קב"ב שהביא בשם ה"ר שמריה נראה שהעתיק מסתחים כאן ובא"ח ליתא. והח' בגנוי במאמרו
 אודות סי' ר' סעדיה גאון, פסד"ם תרס"ד, צד 18 הביא דעת רס"ג שכתב שם מקומות ה' ו
 עונה אמן אחר ברכותיו, ועי' המנהיג סי' ל"ד.

(קל) ל"ח ע"א ועי' במד' סי' ק'.
 (קל) ובכת"י ה' בשלשה פרקים וצ"ל בברכות של ר"ה ושל יוה"כ ושל פרקים.

(קל) ברכות ל"א ע"א.

(קל) בכת"י ה': קדמונים קדושים אשר בארץ אנו אומרים.

(קל) ברכות ד' ע"ב ופי' ע"כ ועי' תשב"ץ סי' רכ"ז.

(קל) בכת"י ה' יחזור ויתחיל.

(קל) ברכות כ"א ע"ב, מניח כיג ע"ב.

(קל) כדאיתא במבואר דסדר קדושה דף ל"ח ע"ב.

(קל) מכאן ועד נבאר ליתא בכת"י ה'.

(קל) ואפשר שצ"ל במדריגו.

(קל) מכאן ועד אין עומדים ליתא בכת"י ה'.

(קל) כהרש"ם בתוס' ברכות ל"ד ע"א ד"ה אמצעות.

(קל) פ"ה דברכות ה"ג, ועי' בתנאים פ"י מה' תפלה אות ג'.

(קל) בכת"י ר' אדא ולפניו ר' יודא.

(קל) מכאן ועד תיבת ברכות ליתא בכת"י ה'.

לאומרו שלם קי) אך משום דלא אתי ללחולי בתהלה ובלמנצח ובסדר קדושה ממתינים להשלימו עד [לאחריתה קיב). ומכל מקום אומר שם קדיש קצר להראות ששם מקום לכלתי לשנות בתפלת ערבית שיש קדיש אחריה וגם בשביל התחינות שאמר, והלכתא דאיכא מוסף משלים אותו שם דלא חיישינן ללחול תהלה וסדר קדושה, שהרי יש לו עדיין להתפלל מוסף הבאה אחריה.

תהלה כל האומרו נ' פעמים ביום ובכונה מובחח לו זיג) שהוא בן העולם הבא דאיכא ביה אלמא ביתא ומשביע לכל חי רצון קיג) נ' פעמים לני תפלות, ומשום דאיכא למאן דאמ' תפלת ערבית רשות קיד) ופעמים שבשביל צורך היו מבטלים אותה קיז) התקינו לומר פעמים בשחרית ולא רצו לתקנו במנחה דלמא אתי לשהויי, ואף למאן דאמ' רשות אין לבטלה בהנם כדאמר קיז) טעה ולא הזכיר ראש חדש ערבית אין מחזירין אותו לפי שאין מקדשין החדש בלילה ולאו דווקא ר"ח אלא אפילו שבת יום טוב נמי כדאמ' קיז) אין מחזירין אותו משום דתפלת ערבית רשות. ועוד תניא בהרי"א קיח) ימים שיש בהם מוסף ערבית שחרית ומנחה אומר מעין המאורע בעבודה ואם לא אמר מחזירין אותו אלמא חזינו דאין מבטלים תפלת ערבית בחנם, ומיט עשו בה תקנה כאלו הוא חובה קיט) כדאשכחן בפסוקי מברך יי לעולם אמן ואמן דאית בדו י"ח אוכרות ותקנו משום ביטול תפלת ערבית קכ). וראיתי כתוב מפי מ' אבי נ"ע בשם זקינו רבי עזריאל ל שלא היו אומרים קכא) משום דר' יוחנן דאמר קכב) איזהו בן העולם הבא הכומך נאולה של ערבית לתפלה של ערבית ולולי כי משא המנהג כל כך בשלם, ואף קדיש לא היה לומר קכג) כמו שחרית ואנחנו אחריו לכלתי אמרם, אך כשאנו מתפללין נקנינן סוגיא דעלמא שלא להיות מן המתמידים קכד).

קי) כל האומרו מכאן ועד עלינו לשבח תבא באיח מזמורים אחר י"ח ס' ב' נ' ד' ו' ותפלת ערבית ס' ד' ובכלכו סוף דין י"א, י"ב, יג, יד, וטו).

קכ) מכאן ועד וגם ליתא בכת"י ה'.

קכג) בכת"י ה': ביום ובונה ירושלים ואבטח לו.

קכד) ברכות ד' ע"ב.

קכז) שם וברך כ"ז ע"ב.

קכח) שבת פ' ע"ב תוס' ד"ה למיד.

קכט) ברכות ל' ע"ב.

קל) ותנכון כדאיתא בכת"י ה': ומאי ארייא ר"ח אפילו שבת וי"ט נמי נימא וכו'. ועי'

בסרע"ג דף כ"ה ע"ב וברייף ריש פ"ד דברכות וכה"ג שם ובתוס' דף כ"ז ע"א ד"ה מעה וכו' וסמא פ"ו ע"ב ד"ה והאמר ובמחז' ס' עי' וקיד והאשכול ח"א ס' כ"ז והנחניג דף כ"ג ע"א ס' פ"ה ובראביה פ"ד דברכות ס' פ"ג.

קכא) שבת כ"ד ע"א.

קכב) מכאן ועד ותקנו נמחק בכת"י ה'.

קכג) עי' בתוס' ברכות ד' ע"ב ד"ה דאמר. !

קכד) ובכת"י ה': כתוב בשם זקינו רבינו עזריאל נ"ע ש"א היה אומר; ובכלכו דין

י"ד העתיק בפעו' וראיתי כתוב מ"ט נ"ע בשם רבי אלעז' וקינו.

קכז) ברכות פ' ע"ב, ובכת"י ה': הכומך נאולה לתפלת ערבית וכו' בברכות ד' ע"ב

אמנם הכנינו והריף והראש גרסו גם כאן כדלקמן ד' פ'.

קכח) עי' בפרס ס' ב' ובשבילי הלך השלם ס' ג"ב ובתניא ס"ס מ' ובראבין ס'

קכט) ובאשכול ס' פ'.

קל) עי' בהנמיים פ"ה מ' תלמוד תורה אות ו'.

בעל פה קפי) ומעם זה בקריית שמע שאנו אומרי בנחת ובלחש וכמה פסוקים שאנו אומי בקול רם בשביל ב' פסוקים או ג' השגורים אין לחוש קפי).

ובא לציון, ואתה קדוש יושב סי' מכתין קפי), ר' פנחס בשם ר' עזריה אומר קפי) המלאך הממונה על התפלה הוא ממחין עד שתתפלל כנסיה אחרונה שבישראל ועושה מכל התפלות עשרה ונחנה בראש הקביה שנא' וברכות לראש צדיק צדיקו של עולם. מכאן יש להכריח מתקנת של ויושע שלא לאחר עימוד ויצרנו כך נראה לי. קדוש קדוש קדוש פתורנו בטרנס קפי) קדיש בשמי מרמא וכו' קדיש על ארעא וכו' קדיש לעלם כו' הוא ארר העולם דוגמת עדותו של משה רבינו בשמים כמעל ועל הארץ כחתת אין עוד, בארר שנא' מדורות היו לעולמי קפי) השמים לכסא: זלפמלי' שלו. הארץ נתן לבני האדם ולבהמת הארץ הארר לעוף המעופף מה שאין כן בבשר דם קפי) שנתן דורין בבית ובעליה אבל בארר אין יכולין לעשות דירה. ולפי שהיה דרך קדמונינו לדרוש בכל שחרית ושחרית אחר התפילה ולתרגם בשביל עמי הארץ והחוק מנהגם בהליך פסוקי קדושה דמתרגמינן, והיינו דאמר ר' קפי) דאקדושה דסדרא מקיים עלמא דאיכא תורה וקדושה. וכתב אם לא בריתי זמם וגו', ולדברי האומר משום שמדא איחקין אמאי מקיים ביה עלמא מצי' מאידך, ועוד מה היה לנו לתרגמו ועוד היה לנו לומר (י) ימלך לעולם שהוא סמסוקי קדושה שהוא מעומד. יחיד אינו אומר אלא בנגינת קפי) כקורא במקרא שאעפ"י שאנו אומרים אותה כדורשים אמרי רבנן קפי) שאין פותחין בכלה פחות מעשרה ובשבתות וימים טובים שאנו שוהין בבית הכנסת שחרית ואקמיה אמנתה כמו מסכת אבות שאנו אומרים במנחה משום דרשה. קדיש שלם. שיר מזמור לאסף, גם אשור נלח עמם, פתרון גם אשור שנסיך מדור הפלגה הסכים מה עמם, בני רבה קפי) אפרוח נעשה ביצה על שום קלקול שקלקל מעשיו קראו ביצה הפחותה מאפרוח.

קפי) גימין סי' ע"ב, תמורה י"ד ע"ב.

קפו) עי' בספרי האורה ח"א סי' י"ב והעתים סי' קצ"א, ראב"ן סי' מ"ב, מהר"ם ב"ב ד"פ סי' ש"ג, תוס' ישנים יומא דף ע' ע"א ד"ה ובעשור, בטמא סי' מ"ב בשם דורי ר"ה זכמטא משה סי' מ"ב.

קפו) מחו' סי' קל"ה, פירס ס"ס ב', שהליך סי' מ"ד, תניא סי' י"ג, המנהיג סי' ע"ז, אבודרהם דף ל"ז ע"ב.

קפי) שמות רבה פכ"א אות ד' ומדרש תהלים מזמור י"ג אות ו' ופי"ח אות ב' וילקוט תהלים רמז תת"ס. ולא מצינו כשום מקום מאמר דר' פנחס בשם ר' עזריה ואפשר שצ"ל בש"ר ועזריה.

קפי) בכתי' ה': פתרוןם כתרונם.

קפי) בכתי' ה': מדורות עשה הקביה לעולמו.

קפי) מכאן ועד ולתרגם נמחק בכתי' ה'.

קפי) סוטה מימ ע"א, ועי' בסרע"ג דף י"ד ע"ב ובשו"ת תגאונים דפוס ליק סי' צ', פירס ס"ס ב', ליקוטי הפרס דף מ' ע"ב, מח"ו סי' מ"ו, האשכול ח"א ס"ס מ"ו ודוקח ס"ס שכי. קפי) ועי' בשערי תשובה סי' נ"ה וילקוטי הפרס דף מ' ע"א וראב"י ברכות סי' ב' זסי' מ"ו, שבת"ק סי' י"ג, טור סי' נ"ט ותהיך סי' ח' ומשיכ הח' כאנדי במאמר חנ"ל צד 13 וצד 81 ב"ס רס"ג.

קפי) ב"ב י"ב ע"ב.

קפי) פירוש ל"ז אות ד' וילקוט תת"ס רמז תת"ל. ובכתי' ה': שנפרד מדור מעצת דור הפלגה והסכים מה עמם בראשם אפרוח נעשה וגו'.

עלינו לשבח ב' רבי בפרקי ד' אליעזר קטו) שבח גדול יש בעלינו לשבח
 לכך צריך לאומרו מעומד. ושמעתי כי יהושע יסדו בכיבוש יריחו וחתם בו שם קטנותו
 למספר, עיין דעלינו לשבח. שייך משל א' עשנו, ו' מואנחנו כורעים, ה' מהוא אלהינו,
 והאומר אבל אנו קטן) כורעים מועה, ואמת הכריעה אינה יפה אך בהפסקה די לו
 נכתב כי כל אלהי העמים אלילים | וי' שמים עשה קטו). הוא אלהינו כרתיב אנוכי
 יי אלהיך, ואין אחר קטו) כרתיב לא יהיה לך אלהים אחרים על פני, אמת מלכנו
 נראמינו נבי אנו יי אלהיכם אמת, ככתוב וידעת היום ואין אומר ככתוב בתורתך קטו)
 שכל המלה בלשון נסתר מדברית והמקרא מדבר המעם (בננו) בנוכה, והאומר בתורתו
 יפה כיון. וי' הוא אלהי ואין עוד ולא הפסידו משום דהאי קרא דמייתי הכי משתעי
 אמר בשמים אמי' ה' אין עוד באורים קטו), משה העיד בשלשון כי ה' בכול, יתרו
 לא העיד כי אם מן הארץ לפי שלא היה בשמים שנא' כי עתה ידעתי כי גדול
 יי מכל אלהים רחב (העידה בשמים ובארץ שעל ידי שם עלתה לשמים שנא'
 כי יי אלהיכם בשמים ממעל ועל הארץ מתחת קטו).
 תמה תפלת השחר.

מנחה. תהלה, קדיש קצר אחר מסוקי דתהלה, ומתפלל בלחש משום טעמא
 דפרישית בתפלת שחרית, ואחר יתפלל בקול רם מפני קדושה כדפרי'
 שחרית, ונופל על פניו ובקומו יאמר ואנחנו לא נדע מה נעשה וכן בכל קמותיו
 בתחנונות וכן אמר החזן ואנחנו לא נדע כי התפללנו מיושב ומעומד ומנפילה
 על פנים אך בזה נבטחו כי אליך עינינו קטו). קדיש שלם, ומשש שעות ומחצה
 עד ערב הוי תפלת המנחה קטו) ואסור להתחיל סעודה גדולה כנן בחופה או סעודת
 מרעות ודוגמתן עד שיתפלל קטו). היו לפני תפלת המנחה ותפלת מוסף מתפלל תפלת
 המנחה ואחר כך תפלת מוסף קטו) ולכך טוב ויפה לדקדק ביום הכפורים ובימים טובים
 להתפלל מוסף קודם שעת זמן מנחה קטו). מעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית
 שמים, שחרית מתפלל מנחה שמים, מנחה מתפלל ערבית שמים קטו), ואם לא התפלל

קטו) האומר לא נמצא בנוסחאות שלנו, ועי' בס' רב פעלים אות פ'.

קטו) בגירסת האבודרהם בתפלת ריה דף עיד עיב ועייש.

קטו) מור סי' ג"א.

קטו) ובה' בכדור שרין ובמחזי פי' צ"מ צד 76, ובאבודרהם ובסדורי הספרדים איתא.

ואין עוד אחר.

קטו) כדאיתא במחזי שם.

קטו) עי' בס' יוסף אומץ סי' ג"ב.

קטו) דברים רבה פ"ב אות כ"ו וב", מדרש שמאל פ"ט אות ו', ולקום יהושע רמז י',
 ועי' ילקוט ואתחנן רמז תתייר, ומאן ועד השחר ליתא בכת"י ה'.

קטו) האשכול ח"א ס"ס מ"ז, רוקח סי' ש"ט, כלבו דין י"ט וסור סי' קל"א.

קטו) ברכות כ"ז ע"ב.

קטו) הרבא בא"ה ה' תפלת סי' ג"ה ובכלבו דין י"א דף ח' ע"ג בשם הר"ף וה"ר נתן.

עי' בסמ"ג עשין י"ט ובסמ"ק סי' י"א בהג"ה ובהגמ"מ פ"ז מה' תפלה אות ז'.

קטו) ברכות כ"ח ע"א.

קטו) וז"ל בתוס' ברכות כ"ח ע"א ר"ה הלכה ובצירה לדרך לר' מנחם בר' ורח סאמר

א' כלל ב' פ"ג ובשבלי הלקם סי' ש"כ בשם בעל העיטור [עיי"ש בח"ב דף מ"ה ע"ג] ובתשב"ץ

סי' כ' בהנהגת כתב עי' ועוד יש שו"ע וכו' מיהו שנגה ח"א בידם כדפי' דר"ר אליאב בתן וחו'

שיטת הר"י בתי"ש שם. ועי' בא"ה ה' תפלה סי' צ"ז ובמסדרי פ"ד סי' צ"ב ומנחגי מצוי"ל ה'

יחיד ובאגור סי' שכ"ד ומש"כ המתבר לקמן בה' יחיד.

קטו) ברכות כ"ז ע"א.

מנחה לערב שבת מתפלל ערבית של שבת שתיים קטן, לעולם ראשונה לשעתה
 ושנייה לתשלושים, ואם היה ראש חדש בערב שבת ולא התפלל
 מנחה, ערבית שהוא מתפלל שתיים של שבת לא יזכיר בשניה יעלה ויבא,
 דאחר שעשהו קדש לא יעשהו חול קל, ואפי' בחול נמי לא, עבר יצא בטל קרבנו,
 ואפי' לא עברה שעת המנחה כיון שהתפלל כבר תפילת שבת לא יזכיר בשניה ראש
 חדש כדאמרי', ולכך אם התפלל תפילת המנחה ולא זכר של ראש חדש ואחר תפילת
 שבת נזכר, לא יחזור ואפי' בשביל תפילת המנחה, שלא ירחיק כלום אחרי שלא יכול
 להזכיר של ראש חדש, אך אם היה ראש חדש בשבת יכול להיות דחור ומתפלל
 ומזכיר, דליכא הוכחה שהיא תפילת חול וכן אם לא התפלל כלל מזכיר בשניה וכן נ"י
 לעשות קטן. לא התפלל מנחה בשבת מתפלל ערבית שתיים של חול, ומכביל בראשונה
 זאינו מכביל בשניה, לא הבדיל בראשונה והבדיל בשניה, שניה עלתה לי בשביל
 מצאי שבת, ראשונה לא עלתה לו לתשלושים מנחה וצריך לחזור ולהתפלל לתשלושים,
 ומעמא משום דכיון ולא הבדיל בראשונה בידוע שבשביל מנחה התפלל איתה והיה לו
 להקדים של מצאי שבת, נמצא ששניה ממעט ששמעו חכמים בתפילה והמשנה לא
 יצא ידי חובתו, והיו כאלו לא התפלל ולכך שניה עלתה לו, ומהאי טעמא קטן אם היו
 שתי תפילות לסניז והתפלל מוסף קדם מנחה לא עלתה לו תפילת מוסף קטן ותפילת
 המנחה עלתה לו.

ושני וחמישי אחר התפלה אומר והוא רחום, ושלושה זקנים שהובאו ליד
 נסיון קטן וביטלו יסודו, האחד עד אנא והשני עד אין כבוד והשלישי השאר קטן,
 והתקינו לאומרו בימי דדינא ובהם קורא בתורה מתקנת נביאים הראשונים קטן, לפי
 שנאמר וילכו שלשת ימים [במדבר] ולא מצאו מים ואין מים אלא תורה שני דרי כל
 צמא לכו למים הלכו ותקנו להם שיהיו קורין בתורה שני וחמישי ושבת כדי שלא ילינו
 שלשת ימים בלא תורה. שני וחמישי תקנו יותר משאר ימים שהם יומי דדינא ואפילו
 למעלה קטן, ועורא תיקן תלתא נברי ועשרה פסוקי כנגד עשיה אנשים קטן, ובהוציא

קטן שם ע"ב.

קל תענית ד' ע"ב.

קטן עי' בתום ברכות שם דיה טעה ובתאשכול ח"א ס"ס כיה ובפמ"ג אר"ח סי' קיה
 במשכבות וזה סקת.

קטן מכאן ועד חיבת המנחה נמחק בכת"י ה'.

קטן ועי' ברא"ש פ"ד דברכות סי' ח' ובפירוש מבעל סי' תרדים על הירושלמי שם ח"א
 ובכ"י ס"ס רפ"ו בשם הרשב"א.

קל בכת"י ה': שהובאו באש וניצולו.

קטן עי' במנהיג דף י"ט סי' ס"ט ובא"ח מה שמוסיפין בב' וד' אתר י"ח סי' א' ובכלבו
 דין י"ח.

קטן ב"ק פ"ב ע"א.

קטן שבת קכ"ט ע"ב ועי' בס' הישר לר"ת סי' תקל"ז והמנהיג שם סי' ע' וזקק סי' ר"ט
 ושכלי הלקט סי' רע"ו ותניא סי' ס"ב בשם התנאים, והוא בתנאים הקדום פ' וירא את מ"ו.
 ובכת"י ה' ואפילו למעולם.

קטן ובכת"י ה': במלנים, וכצ"ל.

ספר תורה מן הארון נכון לומר יהי בנשוע הארון קלט) ובאומיו מלדו ליי יאמרו הקהל נחל יי ומתלל מאד ולדולתו אין חקר י) ואחר כך יאמר איש לרעהו רוממו כל אחד יחמם ויאמר יי אלהינו, וזהו הדממות שיי אלהינו, אחר כן יאמר איש לרעהו אם כן השתתחו להרום גליו קדוש הוא, והרום גליו זה בית המקדש יל), ואז כל אחד משתתח כנגד בית המקדש. ופתרון דממות השני כך הוא, דאם לא כן היה לנו לומר נרוממה יי ונשתתח, ולפי שאמר החזן ונרוממה שמו יחדיו אנחנו אומי זה לזה רוממו כדי לומר יחד יי אלהינו שהוא הדממות ובמקום יי) אינו כן. אחי כן יעידו דיאמרו זאת תורה אשר שם משה לפני בני ישראל יג) רש מסכת סופרים יד) שבשניה החזן על המגדל היה פותחו ומראה הכתב לאנשים ונשים ואז היו כולם אומרים זאת התורה, ומכאן מנהג הנשים שהם דחקות לראות ספר תורה ואינו יודעות למה יי), אך מה שהן עומדות בשעת קריאת התורה מעות הוא בידם ודרך מיטת לעשות כן, משום דכתיב בעזרא יי) ונפתחו ויניחו מאמינים מה שדרשו רבותינו דעמדו היינו שחקנו שאסור לספר בשעת קריאת התורה ותבירו באיוב ח) עמדו ולא ענו עוד יח), והקורא יאמר ברכו בהגדה קול כדי להוציא אותי שלא שמעוהו יט) ועוד שאין לאומיו אלא בעשיה ואם יאמרו בלחש הוי יי) יחד ולא הועיל. גם אותם שלא שמעוהו ושומעין החזן ואין בידו יי) המכוון לעולם ועד אין להם לומר כך מאחר שלא שמעו ברכו אלא כששמים החזן לעולם ועד יענו אמן, כדאמרין גבי זימן יי) שאם בא אחד זמנא שמברכין [נברך] שאכלנו אומר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד ואם בא כשהם עונים [ברוך] שאכלנו יאמר אמן יי), ואין קוראין בתורה ואין פותחין בגביא בפחות מעשרה יי), ואין שום אדם קורא בתורה אם לא נקרא בשם, שאין אדם מוכזב

קלט) עי' ע"ז כיד עיב וברש"י דהיא פ"ו, ליה, ובכלבו דין ליו וכשבת סיורי, ועי' צונץ, רישום צד 158.

- י) בא"ח שם סי' ז' ובכלבו ריש דין כ'.
- יח) תהלים קל"ב, ו' ועי' בתרגום איכה ב', א'.
- יג) ובכתי' ח' : ובקדמם, ואפשר שצ"ל ובקדמי.
- יד) מכאן ועד לאנשים נמחק בבתי ה'.
- יז) פי"ד הי"ד.
- יח) הובא בא"ח שם סי' ח' ובכלבו שם נשמם שם אומרו.
- יט) נחמיה ח', ה' ונקרא ס' עזרא ע"פ גמ' בסנהדרין צ"ג ע"ב וסוכה ל"ו ע"א, ועי' בתנאים גליון הש"ס שם דף י"ד ע"א, ובכתי' ח' : העושים כך משום תקנת עזרא הסופר ובפתחו עמדו כולם.
- ח) ל"ב, פ"ו.
- ח) וכיח בסרעני דף כ"ח ע"א בשם רב שר שלום נאמן ובמנחם דף כ"ח סי' ל'. ועי' בתשבץ סי' קפ"ב [ובפירוש ורמב"ע בנחמיה שם ועיי"ש ברש"י פסוק ז'] ובכתי' ח' קמיו ובמור וקציעה ליעב"ץ שם.
- יט) עי' בס' האורה ח"א סי' ל"ה וכן' חסידים סי' רנ"ד ובתנאים פ"ו מה' תפלה א"ח פ'.

י) בבתי ח' : ואם יאמינו בלחש קרי.

יח) ברכות מ"ח ע"ב.

יג) כ"ז תבא בא"ח שם סי' יז אלא שנשמם מתוכם שמעוהו קמא עד שמעוהו בתרא ובכלבו שם איתא, וכ"ה במס' משה סי' רכ"ה, ובכ"ז סי' קל"ט העתיק מש"כ ר' יצחק אבוחב בביאורו והוא הביא כיו בשם תר' יונה.

יד) מגילה כ"ג ע"ב.

לו יי), ועוד דאמרינן בירושלמי כל הקורא בתורה ואין אומרים לו קרא דומה לאדם שיש לו בת בנרת שכל הרוצה ללוקחה קחתה יטו), והבי איתא בתוס' יטו) ראש הכנסת או חזן הכנסת לא יקרא עד אשר יאמרו לו קרא שאין אדם מבזבז לו. והלץ כהנייא דמצלו ביומא דסיפרא ועומד אחד מן הקהל להקרותם לא יאות עברין אחר שלא נקראו, דפגמא ליכא כיון שאותו העומד [לשמאל] הקורא הוא החזן והקורא (מ'לימינו יי) משום דכתיב מ'י'נו אש דת למו וראייה ליכא דאיכא בדר' אחד קורא יי) גם חלק(י) אין להם לקחת ולא לישאל אם לא יתנו להם שנא' יי) חלקם שאלו בפיהם ואף כי חלק אין להם בקריאה אלא בשוים, ואם דחוקים הם לקרוא יוציא הישראל ספר תורה מן הארון ויוליכנו אל המגדל ויקרא בהן יי) ומתוך כן כשהמספיד מן המניין כמו בתענית ופעמים שלא יתענו אלא שלשה ובכך די לתענית ציבור, כדאשכחנא במשה אהרן וחזר במלחמת עמלקי(י) אין לחזן להיות מספיד אם לא יקרא, טעם אחר שלא יקראו שנים בתורה שהרי קריאתה כנתינתה, מה קריאתה בסדר אחר אף נתינתה בסדר אחר יי). ולפי טעם זה ישראל המקרא את הבהן צריך להקרות את האחרים יי). וחזן אינו יכול להספיד כשהוא מן המניין ושוב שיקרא אחד מן המניין שהן משלימין לקבוע ברכה ב"י ולא מברכין ברכת כהנים יי). לקרא בתורה שאינה בפחות מעשרה לא יעלו יי). למניין קריאה הרי קמן שלא יעלה לאחת מהנה ולמנין קריאה עולה יי) ואפי' אשה קוראה אם לא מסני כבוד צבור יי), ואותו יקרא שיני

יי) עי' ערכין דף י"א ע"ב ובבב"ר סוף פ' ע"ט.

יכו) ובא"ח וכלבו שם: שכל ידווצה לקחתה לוקחה.

יטו) פ"ג דמגילה ה"ג ועי' במגהיג דף כ"ט ע"א ס' ל' ובשבלי הלקס ס' ל"ה ואו"ד

ח"ב ס' מ"ב.

יח) עי' האשכול ח"ב ס' כ"ב.

יח) ובבב"ר ח': וראיה חיבא דאיכא בחם אחר. ואפשר שצ"ל כהן אחר.

יט) אין זה פסוק בתנ"ך כ"א מאמר ר' מאיר בתוספתא פייד דפומה ודובא בגמ' רשבת נ"ז ע"א ותולין קליג ע"א, ובכנען זה תמצא בעירובין סיה ע"א ועי' בתוס' שם דיה בצר ובס' המצרף ס' קנ"ב.

יכ) עי' באיה ח' קריאת ס"ת ס' כ"א ובכלבו דין כ' דף ס"א ע"ג שהביאו בסוף דבריו תוספתא ג"ל והעיסו מה שנוכל ללמוד מזה.

יכא) עי' בפסיקתא דריב פ"ג ובפרד"א פ' מ"ד ובתנתינא הנדפס מכבר ובמכילתא סוף פ' בשלח וברש"י שם יו, יז, ובתוס' כ"ט פ"ו ע"א ד"ה אוקמינהו ובמגהיג ח' תעניות ס' ב' וברוקח ס' ריג וברא"ש פ"א דמגילה ס' א' ובק"ג שם סק"ד וסדרי יומא ס' תשנה וסדר ס' תקס"ז, ובאיה ח' תעניות ס' מ"ו נאמרו ונשנו דברי המכחיזים אלו.

יכב) וצ"ל מה נתינתה וכו' אף קריאתה. ועי' ירושלמי פ"ד דמגילה ח"א וא"ח ח' קריאת ס"ת ס' ל"ה ושערי תשובה ס' נ"ז.

יכג) כיו תבא באיה מה שמוסיפין בב' וח' ס' י"ד ובכלבו דין כ' העתיק מאיה בשינוי קצת, וכן תתייחס שהביאו ראשית המאמר בעולם שם המכחיזים ובתיך דבריו פתח ואמר וכו' ח"ד נהן, ובעקבות הכלבו הלך בעל משה משה בס' רכ"ה.

יכד) עי' שו"ת חכמי צפת ולחזיר ס' ס"ה.

יכה) ובבב"ר ח': ושוב שיקרא אחר שהם משלימים לקבוע ביינא ביית ולא מרכיב ב"כ— שאינה פחות מעשרה ולא יעלה.

יכו) ירושלמי פ"ז דברכות ח"ב ואפי' למנין שלשה ודלא כשיטת הרדב"ז שהביא בכתב"ג

אויח ס' קל"ה ובמג"א ס' רפ"ב סק"ז.

יכז) מגילה כ"ג ע"א.

או ראשון וסמך המתענה. ואמת על התפלה אין נכון להתפלל מן האוכלים שלא יוכל לומר ענו ריב) ושוב משניהם לקרא אחד מהם שקראו כבר כדאשכחנא ריב) בבית הכנסת שאין בו אלא אחד שיודע לקרות שקורא וחוזר וקורא. אחד הקריאה יאמר קדיש קצר וכן אחר כל הקריאות לבד ממנחתא דתעניתא דשבתא שלמי שאחר קריאתו עומדין להתפלל, אחרי(י) [ו] הקדיש. דאחר הקריאה עד עמדו לפני התיבה (י) שלא לשנות תפלת המנחה שאומרים קדיש דאחר תהלה לפניה. ואחר גלילת הספר תורה יאמר החזן זקנים ונערים יהללו את שם יי ונו' ואם יתחיל מסלכי ארץ וכל לאומים טוב יהיה הדבר, שלמי שיטתו אמה קאי יהללו, היה להם לומר יהללו ויאמר לקהל כמו גדלו וזמנו כשמצאנו ספר תורה (יב). ועמד להגיד ספר תורה במקומו וב(ה)נחה יאמר שובה יי רבבות אלפי ישראל.

ובתענית יקראו בתורה ג' בפרשת ויחל (יג) שחרית ומנחה כך עמא דבר ויש שקורין שחרית בסדר השבוע ומנחה ביחל ואין תוספין אותם בכך, אע"פ ששנינו (יג) מסיקין לתענית סריך תלמודא (יד) ולקרא בצפרא בסידרא דיומא ובמנחתא בתעניתא אמר רב הונא (ציפרא) כינופיא מצפרא ולא קרו ספר תורה ואם כן לדין דלא עבדינן כינופיא, יכילנא למיקרי בצפרא [בתעניתא] דיומא (יד) ולכך אין מסידין שחרית (יד) רק ב' באב שהיו קורין שחרית בנעשנתם ומספיר אסוף אסיפס (יז) ובמנחה השלישי מספיר בדרשו יי בהמצאו ובמנחתא דתעניתא או ברכת כהנים. וזהו סדר השבוע ומה ששכחתי ועריתי יתקן המביין (יז). וזהו סדר ערב שבת כאשר בארתי.

בשבת ערבית אומר ברכו ואינו אומר (יח) והוא רתום כמו שכארתי לעיל (יט) ועוד שהיא תחינה ועוד שאין שואלים צרכי בשבת (יט) מן יתעצב הלב וכתב ריב) ברכת יי היא תעשר, זו שבת ריב) שברכו השם שגא' ויברך אלהים את זרם השביעי ולא יוסף עצב [עמל] אסור לאדם שיהיה עצב בה, ולכך אין אני אומרים אפסעיות,

ריב) תובא במא"ה סי' תקס"ו ובאבודתם תפלת תענית דף ע"ט ע"א וכו' במ"ע דף ל"ה ע"ב ובכלבו בשו"ת שבסוף הספר דף ק"ה ע"ב לרב יודאי ול' ובמנהיג ח' תענית סי' י"א.

ריב) תוספתא פ"ג מגילה ח"ו.

ריב) ג"ז תובא בא"ה ע"ה קריאת ס"ה סי' מ"ב. ועי' לקמן בתפלה מנחה לשבת.

ריב) כשמוציא ס"ה חסר בכת"י ח'.

ריב) מכאן עד ויש ליתא בכת"י ח'.

ריב) מגילה כ"ט ע"א, ובכת"י ח': ששנים.

ריב) שם ל' ע"ב.

ריב) ועי' במח"ז סוף סי' רע"א. ותחת תיבת כינופיא איתא בכת"י ח' כינופיא.

ריב) ומספיר אסוף אסיפס ליתא בכת"י ח'.

ריב) ובכת"י ח': יתקן תעניין.

ריב) אומר כתיב ב"ה ב' כתי' ולא מ"ז, כאשר העתיק ומש"ש ברשימת האמבורג

פ"י 187.

ריב) בתפלת ערבית לחול.

ריב) ירושלמי פס"ז דשבת ה"ג ובכת"י ח': והוא רתום שואלים צרכים למעלה ועוד

שהיא תחינה ואין אומרים בשבת מן יתעצב הלב.

ריב) משלי י', כיב. ומכאן ועד תיבת עצב נמשך בכת"י ח'.

ריב) ירושלמי פ"ב דברכות היו ופי' דמוק חיה, ב"ד ריש פ"א ושמ' פרשה ק' אות ו'

תובא במח"ז סי' קכ"א.

האשכול VI.

שמה יהיה צריך לאחת מהם ומתעצב ייג). קריית שמע בברכתה חותם באחרונה פורס סוכת שלום ייג), ואם אמר שומר עמי ישראל כמו בחול אין מחזירין אותו והבי אמר רב שלום נאון ייג) בישיבה לא היו משנים בשבת ולא ביום אך בבית הרב היו משנים, ונותנים מעט לדבריו משל לשני רועים האחד יושב מנגד לעדרו והאחד נעל בפני עדרו כראוי, זה שישב לו מנגד בא ארי הדים, וזה שנעל כראוי אין מתירא, כי בחול שאין עוסקים במצות שבת צריכים את לומר ושומר צאתנו, אבל בשבת שאנו עוסקים במצות שבת אין את צריכים לשמירה אחרת, והיו ברית עולם, שלא יהיה לנו שום היזק וצער בשבת, ולכן את אומרים ושמו להזכיר אותו ברית חזו שיסוד ברצה והחליצנו שלא תהא צרה ויגן ביום מנחתינו. ואין אומ' בתוך יי לעולם אמן ואמן, שלא תיקנוהו אלא בשביל שהיו מרודים בעוסקם ולא היו מתפללים משום דסבר כרב דתפילת ערבית רשות כאשר ביארתי ייג) ובשבת אוקמו קריית שמע אעיקר תקנתה, שתים לסניה ושתים לאחריה, משום מזיקין ייג), או משום שלפי שלא היו עושין מאומה היו מתפללים תפילת ערבית ולא היו [אומרים] ברוך יי לעולם אמן ואמן ייג). ואמר ושמה, קדיש קצר, שאין להקפיד בשבת לסמוך נאולה לתפילה שאין יום צרה בשבת. ומתפלל שלש ראשונות שלש אחרונות וקידוש הדים באמצע ומזכיר שבת דבראשית ואמר אתה קדשת לשמך וכו' ויכלו עד לעשות יום השביעי וצית בו ייג) וקדשתי חמדת ימים אותו קראת זכר למעשה בראשית ולציאת מצרים, אלהינו ואלהי אבותינו וכו', וכן בכל תפילות שבת צריך להזכיר יציאת מצרים, כך פי' רש"י בפרקי פסחים יי) וראה למבין מקדושה דכא שאנו מזכירין שניהם וכן בפרשת זכור הזכיר שבת בראשית ובפרשת שמור מזכיר יציאת מצרים לכן צריכים את להזכיר שניהם בתפילה ובקדושה ייג). ויטלו השמים מעומד שאנו מעידים ששבת יצירתו ומשפט עדים להיות בעמידה שני ועמדו שני האנשים ייג) ואע"פ שכבר אמרנו בתפלה נתקן ייג) בשביל יום טוב שחל להיות (בערב) בשבת שאין את אומרים אותו בתפילה ושלא לחלק בתפילת שבתות את אומ' אותו תמיד גם בקדושה רבים) קבעוהו להוציא בני ביתו ולא

ייג) עי' תנחומא הנדפס מכבר ריש פ' וירא, מדרש תהלים סוף מזמור כיס ומח' סי' ק"ט, ודברי המחברים מובאים בא"ח תפלת ע"ש סי' א' ובכלבו ריש דין ל"ה.

יג) בכת"י ה': באחד פורס שלום.

יג) עי' בסרע"ג דף כ"ה ע"א, שערי תשובה סי' ט', פורס סי' ג', מחז' סי' ק"ב, שכלי חלקם סי' ס"ה ותניא סי' י"ג, האשכול ח"א סי' כ"ו, והמנהיג דף כ"ג ע"ב סי' ג'. ומכאן עד תיבת לדבריו נחקק בכת"י ה'. וכל הענין תובא בא"ח שם סי' ב' ובכלבו שם.

יג) עי' לעיל הערה קניא וק"ס.

יג) עי' בסרע"ג דף כ"ה ע"א.

יג) ג' שם בא"ח סי' ב' וי' ובכלבו שם.

יג) בנוסחת הספרדים שאומרים ישמע במלכותך גם בתפלת ערבית.

יג) פסחים קי"ז ע"ב ד"ה צריך שיוכיר יציאת מצרים בקדוש היום ועי' רי"ף גיאות ח"א צד י' ודמבין עה"ת דברים ה', ס"ז. ובכת"י ה': שרבי"ם.

יג) ג' שם בא"ח סי' י"ג ובכלבו שם. ועי' בס' חצי מנשה עה"ת, לזמון תרס"א, צד 42 בשם דרב ר' אהרן.

יג) עי' מחז' סי' ק"ו, פורס סי' ג', שבת"ק סי' ס"ז, המנהיג ה' שבת סי' ו' ח', בא"ח שם סי' ה' ובמפת משה סי' תכ"ח ותכ"ט.

יג) ובכת"י ה': ומשמע עדים — מעמד — ואע"פ שכני אמצעות תחלה בתק'.

הקפידו בו כל כך שיצטרך לאומרו מעוכד ידו. ברכה אחת מעין שבע וכולל בכל יום חמיר למעין הברכות שכך סידור הברכה, ובשביל יציאת הנספת שלהם היה בשדה התקני ברכה זו כדי להמתין עם שבשדות ימי) ומשום מאדים המשמש בערב שבת ימי) תקנה בשבת ולא בזמן טוב שחל להיות בחול, ומשום אנט בת מחלת ליכא דאביי נזר עליה שלא תבא כלל בישוב ימי) ואף ביום שחל להיות בערב שבת ימי) היו אומרים אותה שלא לחלק בשאר שבתות או שמא היו מרחים בצורך אוכל נפש וכך החזקנו בה ימי). קדיש שלם, במה מוליכין, וקדיש של קמן אמרו גאונים התקינו לאומרו כדי להמתין מאן דלא מצלי משום סכנה דבי שמי דשכיחי מזיקין, וגל כך להתרועע פסול פתילות ופסול שמנים ושאר הלכות שבו ומשום חומרא דשבת תקנו בה מה שלא בימים טובים ימי). שחרית סדר ברכות פסוקי דמרה ואין אומרים מזמור לתודה שלא היתה קריבה בשבת ימי) ומסופים מזמורים, יש מהם שמדברין מיצירה יש מהן שמדברין מן התורה שנתנה בשבת על ידי משה רבינו ימי), ולכך אנו אומרים מזמורים שיסוד והלל הגדול נמי מדבר מיצירה ימי) ועוד שיכול כז כי לעולם חסדו נגד כיו דוחות שזון הקביה בחסד קודם מתן תורה ימי) ואע"ג דאביי ורבא דאמרי תרחיזו בתענית ימי) אין אומרי הלל הגדול אלא בנפש שביעה ובכרם מלאה שלכך אנו אומרים אותו ליל פסח אחר הסעודה, עשינו שבת כשאר יומי דמחזא דמשום דשכיחי בהו שכרות הו אמרי ליה לפני אכילה ימי) ובליל פסח ליכא שכרות דאמרי ימי) בין הכנסת הלל לא ישתה, ומפרש בירושלמי ימי) משום שכרות ולא לימא הלל הגדול, ולכבוד ימים טובים אנו אומרי בהם אילו המזמורים כמו בשבת ימי).

נשמת שהוא ברכת השיר ימי) שאחרי פסוקי דמרה, ויש שאומרים נהללך אחר קנה שמים וארץ ולא כן הוא, דמי אמרי וקדוש שמו היכי שייך וכתוב רננו צדיקים

ימי) הובא בא"ח שם סי' י' ובכלבו שם.

ימי) עיי' רש"י שבת כ"ד ע"ב ד"ה משום סכנת ובש"ת לרש"י שבמקו"ס פירס הגדול דף ג"ח ע"א ובמה"ז סי' ק"ה.
ימי) שבת קכ"ט ע"ב.

ימי) פסחים קי"ב ע"ב, ובבתי ח' : דאביי עליו שלא עשה שלא תבא. ובא"ח סי' י"א נשמע מחיבת ימי) קמא עד בתרא ובכלבו איתא.

ימי) וכו' בא"ח אבל בכלבו גרים בשבת וכן העתיק משם בעל סמך משח סי' ת"ל.

ימי) ובבתי ח' : וכו' תחזיקי בה.

ימי) הובא בא"ח שם סי' פ"ז ובכלבו סוף דין ל"ה. ועיי' במה"ז סי' ק"ז והמנהיג שם ס"ס מ"ז.

ימי) המנהיג דף י' ע"א סי' כ"א והובא באבודרהם דף ג' ע"א, ודקא סי' ש"ט, שבה"ק סי' ע"ז בשם רש"י, תשובין סי' רל"ד, מור סי' רפ"א ומנה משה סי' תמיד. ועיי' בסרע"ג דף ב"ז ע"א.

ימי) וכו' בא"ח תפלת שבת שחרית סי' א' ובכלבו דין ל"ז.

ימי) המנהיג ח' שבת ס"ס כ"א.

ימי) פסחים קי"ה ע"א. ובבתי ח' : מדבר כיציאה ועוד שיש בו מליצה — דוחות שתי סוף קיד' מית.

ימי) דף כ"ה ע"ב וכו', ובבתי ח' : בתעניות — ובגמ' מלאה שלכך אין אנו אומרי ליל פסח.

ימי) עיי' בשם בתוס' ד"ה שאנו.

ימי) פסחים קי"ז ע"ב.

ימי) שם פ"ז ח"ז.

ימי) הובא בא"ח ובכלבו שם, ובבתי ח' : אלו המנהיג משבת.

ימי) פסחים קי"ה ע"א עיי' בשם בתוס' ד"ה ר' יוחנן.

בתריה יעל) אלא כך הטי' האל הגדול והגבור והעזא אל עליון קנה שמים וארץ נאה
לפרש מה שסתם, האל בתעצומות עוזך, האל לשון תחוק יעל) שגא' ואת אילי
הארץ יעל) הגדול בכבוד שםך, כבוד שמו (הוא) ונחלתו הוא ששמו אדני הוא
אדון לכל, הגבור לנצח נצחים, בשר דם מתיירא ומתחלש וינעה וחלי (ו) לא
שייכי ביוצרינו ולעולם הוא גבור ביי' בל ע', הנורא בחיילי נוראותיך, אפילו
חיל שלו הם מלאכים שתייראים ממנו שגא' יעל) (ובשמים יסבה פניו, המלך היושב
על כסא רם ונשא וברו זהו אל עליון שאמר שהמלך עליון על כל. נחלך כי כאמר
לדוד אמר ברכי נפשי כי וכתוב רנו צדיקים יעל) פתרון ועוד כתיב שגאה להללו, בשר
ישרים תהלהלל, ברכתי לישורים נאה תהלה, ובדברי צדיקים תתברך, הקביה נקרא צדיק יעל)
שגא' צדיק ישר הוא ונאה לצדיקים לברכו, משום שגא' וברכות לראש צדים:
מי יברכו הצדיקים, ובלשון חסידים תתרום, בכל מיני רוממות. ובקרב קדושים תתקדש,
לקדושים נאה קדושה כך סדרו במחזורים וקנים יעל), אך התדשים יעקבו המישור
ובשביל שראו יצחק חתום בראשי השימחה בקשו לחתום רבקה (בראשי) בסוף
השימחה; ואמנם שמעתי כי יש סקומת באשכנו שאסדרין אותו כך כיום הכסא. ונר לי
משום המדרש יעל) דעל רנו צדיקים שהוא יצחק נתת בו יעל). קדיש קצור, ברכו.
יצר, אל אדון על כל המעשים ברוך יעל) ומבורך בפי כל נשמה, עשרה תיבות יש
בו כנגד עשרת הדברות, ובאחרונת שנים עשרה כנגד שנים עשרה עבמים יעל), שבת
נותנים לו כל צבא מרום תפארת ונחלה שרפים וחיות ואופני קדש יעל), ואמצעיות שסנה.

רעל) עי' בפח'ז סי' קס"א עד 151. ובכת'י ה': בתורה.

רעל) מדרש תהלים מזמור כ"ט אות א', ועי' רש"י שבת ס"ז, י"א ויהי ליב עי"א ד"ה
בני אלים.

רעל) סליח ב' כיד, ס"ז, יתקאל יי, יג. ובכת'י ה': בתעצומות עוזך פירש אותו
וחזק בתעצומות שם לשון תחוק וזא שגא'.

רעל) יעקוב ר', ב'. ובכת'י ה': שאפילו חילול של מלאכים מתראים סמוך — יכסה
רגליו פניו.

רעל) וראיתי לנכון לפני להעתיק מה נוסח המאמץ עי"י פירוש: קנה שמים וארץ,
האל בתעצומות עוזך הגדול בכבוד שםך והגבור לנצח נצחים והעזא בחיילי נוראותיך חסלך
היושב על כסא רם ונשא שוכן עד מרום וקדוש שמו נחלך והשבתך ונברך את שם קדושך כאמר
לדוד ברכי נפשי את יי וכל קרבי את שם קדשו וכתוב רנו צדיקים, ועי' בפח'ז עד 154.
רעל) מדרש תהלים י"ב, ו'.

רעל) וזכ' בא"ח ובפלוכו שם. ועי' חזקן בספרו צור נעשיכע עד 208 הערה 1 ובספר
רישום עד 88 הערה c ובלקט ישר ח"ב עד 52, ובכת'י ה' גרים בפחדים יעל).

רעל) עי' סח'ז סי' קל"ט ופרדס סי' ד', לקושי הפרדס דף י' ע"ג, שגלי חלקם סי' קכ"ו,
ועי' לקטן בספר תפלת מנחה של שבת.

רעל) ועי' באבודרהם שחרית של שבת דף ג' ע"ג.

רעל) יש שכתבו ברוך הוא ומבורך ובכת'י חינוך ג"כ: שית דכ"ל וזי' רמ"א ליה עכ"ל, ונב
המחבר לא גרים ליה דמליכ' דח"ל י"א תיבות, ועי' בזהר פ' תרומה דף קל"ב ע"א ובאבודרהם
דף ג"א ע"א ובשחרית רש"י סי' סד ובשפת פסח סי' תפ"ו, אבל בפח'ז, כשידור פירן ובמחבר
רומא גרסי' ליה. וזכ' בכת'י ה'.

רעל) ובא"ח שם סי' ג' ובכלכו שם דין ליו איתא פנדי י"ב פולות. ובדין קכ"ב דף
קל"ח ע"א כ' כנגד י"ב שבמים ופולות.

רעל) ונדיסא זו הביא ג"כ באבודרהם שם דף ג"א ע"ג, ובכת'י ה' גרים חיות עם אופני
קדש וזכ' בפח'ז עד 154, איכ' חם יג ויבות;

חיבת לכל שיטה ושיטה העולות לשבעים ושנים, כנגד שבעים ושנים שמות של הקב"ה. אל אשר שבת מכל מלאכתו ביום השביעי נתעלה (יט) וישב, לכל בראה ובראה ברא הקב"ה שר, ובליל שבת בראשית יושב על כסא כבודו וקרא לכולם, ובעמך לפני עמד מכסאו להשיב בו שר של שבת, וזהו תפארת עמה ליום המנוחה, שכבוד גדול עשה לו להשיבו על כסאו לפני כל השרים, גם בראותם כך עמדו ואמרו שיהיה ותשבחות לשר של שבת, בא הקב"ה והראה אותה שפחה לאדם הראשון, כשראה לכל אחד ואחד שהיה משבח לשר של שבת פתח ואמר מזמור שיר ליום השבת, אמר לו הקב"ה לו אתה אומר שירה ולי אי אתה אומר שירה, כיון ששמע שר של שבת שמע בעיני הקב"ה לומר שירה מיד יד מן הכסא וצוה ואמר טוב להודות לי, ועני כולם ואמרו זלמר לשמך עליך, זה שבת של יום השביעי אותו כבוד שעשה לו הקב"ה זהו שבתו, ויום השביעי משבח ואומר מזמור שיר ליום השבת כלומר [כל] מה שבאותו מזמור טוב להודות לי, לפיכך יפארו ויברכו לא אל בל יצוריו אילו השרים שענו אתי כולם אחריו לומר לשמך עליון, ואין למתור לענין אחר שחיי אין יציר מספר ומברך לי כי אם ישראל ומהו כל יציריו אלא ודאי כמו שפרשתי כך האמת (יט). ומסיים עד נאל ישראל ומתפלל בלחש ג ראשונת ואי יושם משה כנגד שבת של מתן תורה ושלש אחרונות. שבע ברכות תקנו בשבת כנגד שבעה הזכרות שבמזמור שיר ליום השבת (יט), ויש אומרים כנגד שבעה קולות שבמתן תורה (יט), ויש אומרים כנגד שבעה קולות שא"י דוד על המים (יט), וזה שאמר דוד שבע ביום הללתיך, ביום זה שבת, ואולם יש אומרים שאמר דוד על הברכות של קריית שמע שתר"ה וערבית (יט) שהן שבע, ערבית שתים לפניה ושנים לאחריה, וברכת המלך בכבודו [וכו'] לעולם ועד [ו] על כל מעשיו אינה מעיקר התקנה כאשר ביארתי למעלה (יט), ושתיים שתים לפניה ואחת לאחריה. ויא שקבעו ז' פעמים ביום קדיש משום שבע ביום הללתיך מכלעדי קדיש של קריית תורה (יט), ויחוד ויתפלל בהנבחה קול כדי לומר קדושה. קדיש שלים. ויציא סיו ראמר גדול וכל הסדר כאשר

(יט) בגיורת המחזי סים קמא וכנסות הספרים, ובכת"י ה' התעלה.

(יט) ובכת"י ה': אלא ודאי האמת פתרוני. ועי' מדרש תהלים צ"ב, ג' וילקט תהלים רמז תתמ"ג ומדרש אלפא ביתא דרע' בבתמ"ד של דוד' יעללניק דוד ג' צד 18 וקתלת רבא פ"א סוף אות ב'.

(יט) ירושלמי פ"ד דברכות ה"ג ופ"ב דתענית ה"ב, ובמחז"י סי' קמ"ז ובליקוטי חזקוני דף י' ע"ד אתה מוצא פרמין.

(יט) וילקט תהלים רמז תשי"ט ותתמ"ג, ועי' ברכות ו' ע"ב דלא קחשיב אלא חמס. רמז בירושלמי שם ובבבלי ברכות כ"ט ע"א, מדרש תהלים סוף מזמור כ"ט וילקט שם רמז תש"ט. ועי' המנהיג ה' שבת סי' י"ב ובא"ה שם סי' ה' ובה' קדיש ופירושו סי' ה' ובבבלי שם דין ל"ו, ולעיל דין ז' העתיק דברי תא"ה והמדרשים השמים והישא וע"כ אין לדברי הירושלמי שחביא שם שום שייכות לענינו.

(יט) ירושלמי פ"א דברכות ה"ה, מדרש תהלים מזמור ו' אות א', ועי' בתוס' ברכות ב' ע"א ד"ה מברך ובפרסם סי' ג"ז.

(יט) הערה ק"ט.

(יט) שם במדרש תהלים וברוקח סי' שס"ב ד"ה עניני קדיש ובשבלי הלקט סים ח' ובא"ה ה"ב סי' פ"ט, ו' ובכת"י ה': שלש אי' שנקבעו ז' פעמים קדיש ביום ראשון משום שאמר שבע—של קריאת שמע התור.

ביאתי ל ע"ל יל), ועמיד הספר על המסדל ואמר על הכל, ויש מחזירים שכתוב בהן
 נקדשות על החיות בן קדשותו על כמא הכבוד ולא יאות אמרין, וכל הקרב אליו
 משפסו להיות קדש יותר ואין לחלות קדשות כמא הכבוד לקדשות החיות. ויש שמהפכין
 ואומרי' נקדשותו על כמא הכבוד בן קדשותו על החיות כל זה אע"פ שזה דאין חידוש
 משמעין ועוד מה יהיה ובכן יתקדש שם, לכן מוב ונאה לומר כאשר שמעתי מאמנ"ע
 נקדשותו על החיות ונקדשותו על כמא הכבוד יל) בן יתקדש שם בנ לעיני כל חי הכל
 הבו גדל ט, ואם יש כהן יאמר כהן קרב מלוני ברכי מלוני הכהן, ואם אין כהן יאמר
 אין כהן קרב ישראל ר מלוני בר מלוני. ואל יאמר יעסד אחר שאמר קרב כ כר, וקדין
 שבעה כנגד שבעה ימי השבוע יל) המתקיימן בזכות התורה יל) שנאמר אם לא בריתי וני
 וכנגד שבת שהוא שביעי לימים ואם רצה להוסיף על שבעה מוסיף וכן ביום הביטורים
 על ששה ובים מוב על חמשה יל) אבל לא על ארבעה דחול המועד ודראש חדש
 משום כיסול מלאכה לעם, וכן על שלש דמנחה דבשבת ובתענית אין מוסיפין משום
 איחוד תפילת המנחה יל). קדיש קצרה ומסמך וקרא בתורה לכבודה חי ברכת תקנו
 לו כנגד הו שקראו בתורה יל), ולא יפוזת כנביאים מעשרים ואחד פסוקים כנגד שבעה
 שקראו בתורה, לכל נבר נ' פסוקים. אי לא פסיק סידרא או ישרלם יל). אחר שהפסד
 יאמר החזן יקום מורקן ופסקד נשמות נחי נפש יל), תהלה, וקנים ונערים הללו ש
 יי וכו' והקהל ינסו אותו פסוק עמו ט) ויאמרו הודו על ארץ ושמים וכן ויום קין כר,
 קדיש קצר אחר תהלה, ומתפלל בלחש תפילת מוסף, נ' ראשונות, ואר חכנת באלפא
 ביתא דתשריק כנגד שבת של קיבוץ גלויות, לכל קיבוץ שייך שריקה ט) כמו ישחק יי
 לזבוב, חכנת שבת כמו ט) וחזקן לבנים, אמרת בעשרת הדברים ויום השביעי שבת
 ליי אלהיך להוציא מלב הגזרים והישמעאלים שעושין שבתם אילו ביום ר ואילו ביום
 א, שהרי כולם קוראים לשבת שבת וקרא כתיב וישבות (אלהים) ביום השביעי. רצית

רנ) חזרה קצ"ט וכו'.

רנ) ועי' מחזי ריש סי' קס"ח, ובכתי' ה' ליתא מתיבתא הכבוד עד כאן חיל: ויש
 מסשכין ואומ' קדשותו על כמא הכבוד בן יתקדש בנ לעיני כל חי הכל הבו גדל לאלהינו
 ותנו כבוד לתורה ונ' אם יש כהן לכן מוב ונעום כאשר שמעתי ואם יש כהן יאמר וכו' ואם
 אין כהן — — פכ"ט ח כהן! —

רנ) עי' מגילה כיג ע"א ובשבלי הלקט סי' ע"ז.

רנ) פסחים פ"ח ע"ב, נדרים ל"ב ע"א. ובכתי' ה': ימי השבוע חזכות השבוע התורה
 אם לא.

רנ) מגילה כ"א ע"א, ודלא כיש מפרשים שהביא דין שם. ועי' בא"ח ח' קריאת ס"ח
 סי' ג' וכלבו דין ב' דף יא ע"ב.

רנ) עי' ברש"י שם דף ו' ואין מוסיפין.

רנ) מס' סופרים פ"ד ה"א ועי' תוס' פסחים ק"ד ע"ב ד"ה תוץ ואבודרהם דף ג"ב ע"ב
 ומנחם משה סי' תנ"ז ובמ"ז סי' רפ"ד סק"א.

רנ) בכתי' ה': ישרלמים תגמא, ונ' שצ"ל תורגמן, ועי' מגילה כ"ג ע"ב ובכלבו דין כ'
 דף י' ע"ד.

רנ) עי' מחזי ס"ס ק"ץ.

ט) ועי' דקדק ס"ס שו"ט, ובכתי' ה': יאמר אותו פסוק.

כ) כ"ו דבא בא"ח סי' תפ"ח מוסף סי' א' ובכלבו דין ל"ו דף כ' ע"א, ועי' בפרס
 סי' ד' ובמחזי סי' קכ"ט וקצ"א' וחמניח סי' מ"ב, שבה"ק סי' פ"ב ותגמא סי' י"ז. והיכת שייך
 ליתא בכתי' ה'.

טז) ודברי המחכים הזכאו בסידור מרין ובפירוש של ר' נתנלי הירץ פרייזש.

קרבנותיה שאין בו שיעור חמאת, שלא להזכיר בו שום רמז עון (ט). צייתה מירושיה אלו העשרונים שמפורש מנינם ש נ א' ושני עשרונים (טז). עם סידורי נסכיה זהו ונסכה שאין מפורש סכום הנסך וסדרו עם העשרונים. מענני לעולם כבוד ינחלו וראיה מיוסף מוקר שבי (ס), ושר של שבת אמר לו עלי ואני אפרע (טז). מועמיה חיים זכו מצוה למעום תבשיל של שבת מערב שבת (יז) ולתקנם כהגון כדי שיהיו נאכלים לתאוה דרך מועמיה לחי מועמיה, וגם האהבה דבייה, להתענג בו ולכבדו [לבלת] (ל) עשות דרכי ולהשיב משבת רגלו וכמה דברים, גדולה בחרו, כמו להידיק (סח) שמיצו בו אחת מהם ונתגל, שהיה מסדר מנות יפות לשבת חכה לשלחן זהב וכלי זהב. או מסיני נצמחו עליה להקריב בה אעים ששבת ניתן במידה (טט) לא נצמחו על קרבנותיה עד סיני. קרבן כראוי מה כראוי משל למלך שזמן משרתו נתן להם שתי תבשילין כשורצה לאכול אמרו לו משרתיו אתה אדונינו המלך מה תאכל אמר להם די לי במה שאכלתם שני תבשילין כך הקביה האכיל לישראל לחם משנה (שנא וביום) ולא חבט (ואליהם) לשלחנו לא לא לחם משנה שנא' וביום השבת שני כבשים בני שנה חמישים (י) ושני עשרונים. ושליש אחרונות, וחרד ומתפלל בהנבחה קול כדי לומר קדושה ובה קבעו שמע, שפעם אחת נורה אומה הרשעה שלא לקרוא קריית שמע וקבעוה בתפלה וכשנחלל השם חור הדבר ליושנו, סלקה מתפלת יוצר שקראו בה קריית שמע ולא אבו לסלקה מכל וכל כדי לזכור חסד המקום, ואני שמעתי שהבינו אויבים שהיו אומרים אותה בקדושת יוצר ובמלוא משם שהיו אויבים עמהם בכל עת התפילה וקבעוה בקדושת מוסף שהיא כל הזמן והיו יכולין לומר לרצונם (יז) גם אמרה בנינו מתכבד שבתיה שמוסק בה ראשון מתחיל לאמר (ועל) לכן כלם שלא יבינו שיאמרה בשביל שמע (יז). אחרי שמע יי אחד שאין רוצים לומר אחד הוא אלהיו לפי שאברהם אבינו נקרא אחד (יז) דלא לישתמע שהוא אלהיו. ועל ידי שטרקים הוא אלהיו הם מועים

(טז) עי' בא"ח ח' קריאת סת סיס ס', ובבתי ח' רמז ציון.

(טז) במדבר כ"ה, פ', ובבתי ח': שאינו מפורש סכום הנסך.

(סח) שבת קיים ע"א, ועי' שאילתות פ' בראשית סי' א', שהליק סי' ניה ותניא סי' י'.

(טז) שם, סן דידק שבתא פרעי' שבתא, ועי' כיצח פ"ז ע"ב.

(טז) וכי' במחז' סי' קצ"א ובשהליק ובתניא שם ובמסכת משה סי' ת"ח בשם הירושלמי

ולפינו ליתא. ועי' במ' חסידים סי' תן, ובבתי ח': דרך מעימת לחיות.

(סח) שבת קיים ע"א, ב"ד פ"א אות ד' ופסיקתא רבתי פכ"ג אות ו'. וכתובה זאת לזרקי

תמצא ג"כ במדרש על עשרת הדברות שה"ל תח' מת"א ע"ש פשוטין במאמר על ר' משה הורשן

צד 40. ובבתי ח': לזדקי שמישם בו אחת מהם מתגלל שהיה מכור מסות יפות.

(טז) מנהדרין ג"ז ע"ב, סדר עולם פ"ה.

(י) ובבתי ח': לשלחנו לישראל אלא לחם משנה וכו' בני שנה שבעה חמישים. —

ועי' בתוספות ע"ה פ' פנחס ד"ה וביום השבת.

(יז) ובבתי ח': גורה אומה הרשעה שלא לקריית שמע וקבעוה בקדושת תפילת יוצר

ושנאכל שומר השם' וחור הדבר ליושנו סלקה מקדושת תפלת יוצר שקראו בו קריית שמע ולא

אני לסלקא מכל וכל כדי לזכור בחסד המקום ואני שמעתי שהבינו האויבים אותה קדושת מוסף

שהיא כל הזמן והוא לומר לן גם אמרה בנינו מתכבד שבתיה שמוסק בה ראשון ומתחיל

אחריו וכן כלם וכו'.

(יז) עי' בספרי דף י"א ע"א, מחז' סי' קב"ח וקלח, פ"ד סי' ד', העתים סי' ק"צ,

האשכול ח"א פ"ב, המנהיג סי' מ"ג, שהליק סי' מ"ה, תניא סי' מ"ט, אבודרהם דף ג"ב

ע"ב, ובא"ח ס' תפלת מוסף סי' ב' ובכלל דין לז' ובא"ח ח"ב סי' נ"ז.

(יז) פסיקתא דר"כ פכ"ג, ויקרא רבה פכ"ט אות ז', מר"ר קהלת פ"ד פסוק ח', ועי'

המנהיג סי' מ"ד.

ואם לא יברכו לאחד לא יצטרפו לתוספות שאו יעידו שאלהיו הוא אחד ואין אחד עמו אבל בברכתו (ס"ד) משמע שאותו הנקרא אחד הוא אלהיו לכך מסיפין ויש אומרים אדיר אדירנו בכל שבת ושבת מפני שאותו מזמור נאמר על מתן תורה (על) לישראל ואמרו המלאכים תנה הודך על השמים (ס"ו). ומה שאנו אומרים בכל הקדושות נקדש את שםך בעולם כשם שמקדישין אותו וכו' ובשבת נקדישך ונעריצך כבוד כי (שאין) שאנו עושין המלאכים עיקר ובקדושת מוסף אנו (אומרים) האני מעלה עם עמך ישראל הרי אנו עושין ישראל עיקר, על פי המדרש (ס"ח) נתקן, שש כנפים לאחד כל כנף אומר שירה בזמיה ובשבת אומר החיות אין לו עוד כנף, והקביה אומר יש לי עוד כנף אחרת בארץ שתאמר לי שירה אילו ישראל, וזה שאמר הכתוב מכנף הארץ ומירח שמענו, ושלא לחלק בתפילת יוצר לא תקטן כך אלא באוסף (ס"ח), ויסיים קדוש שלה. אין כאלהיו וכו', מי כאלהיו, נודה לאלהיו וכו', הרי אסין בראש (ס"ח) אוזכרת וא תה בדי' אוזכרות הרי שתיים עשיה אוזכרות בברך אתה אמן במקום יב ברכת שאנו מחסרים בתפלה ביום ושבת (ס"ח), ומאה ברכות יש לנו להשלים לפי יכולתנו במיני פירות (ס"ח).

מנחה: תהלה, ובא לציון שהיה לנו לומר משחרית כאשר ביארתי (ס"ח). קדיש קצר, ואני תפילתי לך (ס"ח), אומות העולם אחרי אכלם ואחרי שחם אינם זוכרים מי בראם ומזמרים ומרעים (ס"ח) לשמחתם, אבל אנחנו אחרי אשר אכלנו סעודה שלישית אין אנו שוכחים את בוראנו ובשעת מנחה שהיא עת רצון לפנינו אנו מתפללים, דכשם שאנו עושין כמשפט עשה לנו כמשפט אב לכן והפוך מרת הדין (ס"ח) למדת רחמים, וזה אלהים ברוב חסדיך ענינו באמת ישעך, ענינו בישעך שהיא אמת וכדאמר רוח (ס"ח) וישחו בי יושבי שער ונגיעות שוחי שכר ואני תפילתי וכו', יושבי שער משיחים בי ואומרים, הך שוחה שכר מנגן; נגיעות זה אחרי אכלו ושחו הוא עומד ומתפלל. ולפי שעורא תיקן קריאת תורה במנחה מפני יושבי קרנות שאין עוסקין אלא במקח וממכר ולא עסקי באורייתא ועמד ותיקן קריאה זו להקין עליהם, ואנו אומרים ואני לפני קריאת התורה להודות ליוצרנו שלא עשנו כהם. ובירם במנחה שאין בו קהית ולא סעודה שלישית

(ס"ד) ובכת"י ה': נקרא אחד לישתמע שהוא אחד אלוקי ועל ידו שוכרבים — ואם יברכותו לאחד לא יצטרפו לתוספות — אבל בברכתו.

(ס"ח) עיי' מדרש תהלים מזמור ח' אות ב'.

(ס"ח) תובא בתום' סתורין ליו עיב ד"ה מכנף ובאנוי ח"ב סי' ס"ב סק"ד ופ"ט סק"ט ובבבאיר לח' יעליזעק חדר חמישי צד 162. ובכת"י ח': שמקדישין אותו וכו' נקדישך ונעריצך מלכינו כו' — אנו המאזנת על מעלה — כל עוף אי שירה כיוסא. (ס"ח) כ"ו תובא בא"ח ובבלבו שם בשם הר' יוסף זיל.

(ס"ח) ובכת"י ח': בדי' אוזכרת.

(ס"ח) ובכת"י ח': מיים ליו. ועיי' מחזן צד 4 וסי' קל"ד ובפרדס סי' ח', המנחין דף ו' ע"א ורוקח סי' ש"ט ס"ח מצאתי ובשבחליק ותניא סי' א' ובחקרפת מנחגי פוע"א מירנא. (ס"ח) מנחות סי' ע"ב וג"ו תובא בא"ח שם ס', ד' ובבלבו שם סוף דין ליו. (ס"ח) לעיל סוף פירושו לתפלת ובא לציון.

(ס"ח) פרדס סי' ד', לקושי הפרדס דף פ' ע"ד, מחזן סי' קל"ו וסי' האמה ח"ב סי' קניז, המנחין סי' ס', רוקח סי' נ"ו, שחל"ק סי' קכ"ו ותניא סי' כ', אור"ח ח"ב סי' פ"ט סק"ד ובספה משח סי' ת"פ. ועיי' בא"ח תפלת מנחה של שבת סי' א' ובבלבו דין ס'.

(ס"ח) בכת"י ח': ומתנגים.

(ס"ח) ובכת"י ח': אב לנו והפוך מרת רוח הדין.

(ס"ח) בכת"י ח': וכן אמר רוח שיתר כי — שאין הוא עומד.

לפי הגרסה אין את אומי אותו (טו). וקורין בתורה שלשה ויתחיל סדר השבוע הבא וקרא
שם י ססוקים לי בני אדם לכל הפחד, כנגד עשרה במלנים או כנגד עשרת הדברים (טז).
ופ' עמלק דלית בה אלא פ' ססוקים שניא משום דפסיק סידרי (טז). ואותה פר'
קורין אותה בשיני וחמישי, ובשבת הבא חזור' וסתחילים אותה
ושלימים כל הסדר.

הקורא לא יפחות פני ססוקים כנגד תורה ונביאים וכתובים וכנגד כהנים
ולוים וישראלים (טז), ולכך אין מתחילין בפרשה ואין משידין פחות מ' ססוקים, ופ'
יהל והקרבנם ידועות ששם מתחילין לקרוא ואין לחוש שמא יאמרו הראשונים לא קרא
אלא ב' ססוקים. ופרי' וזיום השבת צריך להתחיל בה או לסיים (טז) ובאחרי הסיום
לפי מאן עייל ושאייל (טז). ואינו אומר קריש אחר הקריאה, כי יאמרנו בעמידה לפני
התפילה שלא לחלק בתפילה המנחה כאשר ביארתי (טז). ועללים התורה ובגללל אומר
הי רצון (טז) ויחיד ס' למקצו ויאמר בחורים וגם בחולות וקנים עם נערים ויהלל את
שם יי וגי והקהל יענו הודו וכו' וידם וכו' קריש קציר (טז) ומתפלל בלחש נ'
ראשונות ואותה אחד כו' ואנו ושבט (טז) מעידים בידענו שהוא אחד שניא כי אות
היא בנינו וביניכם לדורותיכם לדעת כי אני יי מקרישכם, והוא ושבט מעידים בישראל
שהוא נ' אחד בארץ ולכך קבעו ומי כעמד ישראל נ' אחד בארץ, ויצרנו ואנו מעידים
על שבת שבו בחר שניא (טז) ימים יוצרו ולא אחד בהם זהו השבת (טז), כי
לא נקרא ברינו וגם בכתבתו יקרא בתמיה. תפארת גדולה ועמדת ישועה
בזכות שבת יושע שני (טז) בשוכה ונחת תישעון, אברהם יל לפי שהאבות
שמרו שבת נקבעו בה, באברהם כתיב (טז) וישמור משמתי וגי ששמר אפי' עירובי
תבשילין, (טז) וכתי' כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו זה יצחק, וביעקב כתיב:
יחן את פני העיר נכנס עם דמדומי חמה וקבע תחומין מבעוד יום, הדא אמרה ששמר

(טז) כ"ו הובא באיה ובכלכו שם בשם ריג, ועי' באבודרהם דף ניד ע"א.

(טז) בגילה כ"א ע"ב.

(טז) תוס' שם דיה ואין פותחין.

(טז) שם.

(טז) שם כ"ב ע"א תוס' ד"ה אין מתחילין, ועי' שו"ת מהר"ל סי' ק"ס.

(טז) ובאיה ה' קריאת ס' ס' ס' ובכלכו דין כ' דף יא ע"ג ג' : ותפשו חסידים
לפי דמאן דעיל ושאייל.

(טז) לעיל הערה ר"ל ועי' מהר"ל וואר"ה ח"ב סי' פ"ט סק"ו ומטה משה סי' תפ"א.
(טז) לבסוף את בית חיינו שאנו אומרים בשני וחמישי כדאיתא במהר"ל סי' קצ"ט ועי'

בהעשרת למרע"ג שבסוף חס' דף ג"ט ע"א. ובכת"י ה' : ובחילול.

(טז) ובכת"י ה' : והקהל יאמר ויום ק'ן לעצם וקדיש קצר.

(טז) פירש סי' כ', מהר"ל וואר"ה ח"ב ג' ע"ב ד"ה ומי כעמד, שחליק סי' קכ"ו
ותניא סי' כ', ממדת המאור סי' קי"ג ומטה משה סי' תפ"ב. ובכת"י ה' : אנו ושבים.

(טז) בכת"י ה' : מעידים על ישראל — מעידים בשבת — וגם לכתבתו.

(טז) וילקט תהלים רמז תתפ"ה, תנא רבי אליהו פ"א.

(טז) ג"ו הובא באיה שם סי' נ' ובכלכו שם.

(טז) בב"י ה' : לשמור משמתי.

(טז) יוסא בית ע"ב, קידושין פ"ב ע"א, ב"ד פרשה צ"ה אות ג', תנחומא פ' לך לך אות
א' וי"ד ז' ב"ד אות ג', מדרש תהלים מוסר א' אות י"ג וילקט תולדות רמז קי"א.

יעקב את השבת, בראשית רבא (סמל), ואברם שיהא אביו של יצחק שיהא צדיק שייד ביה נילה שני ניל יניל אבי צדיק. יצחק יתן, מציע באנדה (סמל), רננו צדיקים ביי, בזמן שצדיקים רואין הקב"ה מיד אי שיהא (סמל), שכן מציע ביצחק בשנעקד וראה השמים פתוחים מיד אמר שיהא, יעקב ובניו יתנו בו כראמי ויחן את פני העיר. שלש אחרונות. צדקתך, וצדקתך (והצדקתך), לפי שנתנה תורה בשבת (סמל) קבעו אלו פסוקים של צדוק הדין, בראשון יש ה' תיבות כנגד ה' הדברות, ובשני מי אותיות כנגד מי יום שיהא משה בהר, ובשלישי ה' תיבות כנגד ה' חמשי תורה (סמל), הצדוק הדין את אומרים בשביל הנשמות שהתורין לדינם למצוא שבת (סמל), ואם ראש חדש למחרתו לא יאמר שמינם תחלים לדינם שני (סמל) והיה מדי חדש בחדשו ונוי, והאומ' לפי שנאמר משה רבינו בשבת את אומרים לכבוד (סמל) אי אפשר להיות, שהרי בו בארז סת משה ובעשר לחדש הראשון עבר הדין ובעשרים ושנים בו התחילו לסבב את ידיו, הכי איתא בסדר עולם (סמל), וכבר ידעו בשבעה ימים ושבת היה ואחרי שעשרים וששנה בו היה שבת אם כן ראש חדש שלו היה יום א' וראש חדש אדר יום שבת, נמצא שז' בו לא היה שבת כי אם ו' בשבת, ועוד כתיב בן מאה ועשרים שנה אנכי חיות, אלמא ביום שמת היה כותב אלמא לא סת בשבת (סמל), וכל שבת שאומרים בו הלל אין אומרים אותו ולא ידעתי המעם אם לא משום זה היום עשה יי נילה ונו ולא בעי לאדכורי

(סמל) פרשה י"א אות ו', פרשה ע"ס אות ו', פסיקתא רבתי פכ"ג, ילקוט רמז ע"א וקל"ג. (סמל) עי' לעיל הערה רע"ה, וכל האסור כמא' תובא ב"א' ובכלבו שם. (סמל) סכאן ועד יעקב ובניו ליתא בכתי' ה', ועי' בתוספתא פ"ז דמטה סוף ה"ב. (סמל) שבת פ"ז ע"ב.

(סמל) כגוסס ספרד וכסדרן בתהלים וכו' במח"ו סי' ר', ועי' המנהיג סי' ס"כ ואבודרהם דף ג"ב ובמ"ה שם סי' ד' ובכלבו שם דף מ"א ע"ב, וראה מ"כ ח"ל בשני במאסרו תנ"ל אודות סי' רס"ג עד 80. ובכת"י ה': שבראשון — דברים — ובשלישי ה' תיבות כנגד תשעה וחמשי תורה. —

(סמל) עי' לקמן הערה שס"ו.

(סמל) ישעיה ס"ה, כ"ג, וכו' במחזור רמזיא תובא בכנה"ג איח סי' רצ"ב, ועי' במדרכי סוף פסחים בתוס' דף ק"ה ע"א ש"י וגם לכך אומרים צדקתך בפנתה בשבת לצדק הדין מפני הנשמות שהתורין לדינם במצוא שבת אמר רבי אפמוריקי אור של ניהאם שובת בשבת ובראש חדש ודריש ליה מדרתוב ויצא וראו בגמרי האנשים ונו' וספיק ליה ויהא מדי חדש וכו'. וכבר העיר ח"י באבשר במבוא לפסיקתא דר"ב דר. XXXV סי' ו' שהאמר חזק לא נמצא לא בפסיקתא דריב ולא ברבתי וע' במסד גן ערן שהעתיק תד' ועללינעק בבחמ"ד ודר חמישי עד 48 ובזהר ה"א דף פ"ב ע"ב וח"ל דף ע' ע"ב, קמיה ע"א וקפ"ב ע"ב. — ובסידור מרין חביא דברי המחכים אלו וכ"כ במ"ה שם סי' ו' ובכלבו שם.

(סמל) עי' מחז' סי' קמ"א ובהערה ס"ג שם ובספר העתים סי' קצ"ו ובמ' הישר לית סי' מ"ה אות ו', האשכול ח"ב סי' מ"ט [ועייש בנחל אשכול ס"ק מ"ז ש"י שלא תמצא רש"ם מזה במס' ביצה, עייש בדף ל"ג ע"ב בתוס' דיה כי תינין ובמח"ו סי' קמ"א], ודא"ש פ"י דפסחים סי' י"ג ואבודרהם שם ורש"י מתייל סי' ר"א ואגוד סי' ת"י, ועי' במ' תמידים סי' שניז ובמאסרו של ח"י בשני תנ"ל עד 80. ובכת"י ה': ולכבוד אין אי' אותו. (סמל) פרק י"א.

(סמל) ר"ה י"א ע"א ועי' תוס' מנחות ל' ע"א ר"ה סכאן, ובכת"י ה': ועוד הא כתוב בו בן מאה וכו' הרי שאלה חיה.

שם עצב ^{סח}) והוא כתיב משפטך תהום רבה ואומר ב מ ד ר ש ^{סח}) מאן דאת מחי את-
 מדקדק. קדיש שלם. ומוחר להתעסק בו בתלמוד. שהרי מנהג בכל ^{סח}) לומר מסכת
 אבות בקיץ ובחורף, ויש שנמנעים לומר משום כבוד משה רבינו ואוי שנמסר בשבת
 לעת ערב דכתיב ^{סח}) מספר ימים אמלא ואח ^{סח}) נשיא שמת כל מדרשין במלים, ולא
 יאות עבדין, חדא שלא כך היה כאשר ביארתי, ועוד הא דאמי נשיא שמת וכו' לא הי'
 אלא ביס קבורה ^{סח}) ושוב לעסוק בתורה מלהיות יושב חזם. ומנהיגי שאין אנו
 שונים מסכת אבות אלא בקיץ וסנהג בורנויינא שאין שונים
 אלא בתורה, לא ידעתי מעם בדבר, ושעתי כי דרך היה לאומרים ולפרשם כדי להשמיע
 אל העם ^{סח}) והיו שהיו הרבה, ולכן בני צרפת לא היה להם פנאי בימי החורף, ובני
 ברנניא היו מרבים בסעודות נ בקיץ ולא היה להם פנאי לאומרים, ואף כי עתה אילו
 ואילו אומי אותה במרצה, מכל מקום (ולא הגיוה מנהג אבותם, והאומרים תמיד ורדו
 תשכר. והמנהג פרק לשבת וסימן התחלתן לבני צרפת נס' ^{סח}) ולפעם ראשונה לא
 התצרכו לשום סימן, כי שבת ראשונה אחר פסח מתחילין אותו ולבני ברנניא ורשת ^{סח}).
 ולבלתי התנגות הסימן הסירותי אות של פ ע ס ראשונה ^{סח}) לכבודם. קדיש קמין. נר'
 שכל אותם קדישים שאומרים קטנים לא נתקנו אלא לחנכן במצות דאי הו חובה האיד
 מצאין את הקהל, שכל שאינו מחוייב בדבר אינו מצוי אחר ידי חובתו ^{סח}). וסי' סיד'
 אבות, משה רבינו עקביא בן זומא במאמר ר' מאיר, משה קבל תורה, שכל ישראל אינו
 מן המסכת הזאת אלא כדי להפסיד דעת עמי הארץ מתחילין באותה בבא בכל פרק ופרק
 והוא ראשית פרק אחרון מסנהדרין. רבי ר' אומר (הקדוש) שהיו קורין אותו רבינו
 הקדוש, עקב ^{סח}) אלא, בן זומא כך שמו, במאמר בעשרה מאמרות, ר' מאיר כשמו חס' ל.
 מתצאי שבת אוי והוא רחום, ברכו, ומיבני ליה לאינש לאונדי בברוך יי' כי היכי
 דיתציל מהדיקא דהיא שבתא ^{סח}). קריית שמע בברכותיה, ברוך יי' לעולם, יראו עינינו,

^{סח}) עי' מה'ו סי' קמ"ב. ובכתי' ה': משום דאמי' בחלל גיליה ונשפחה בו ולא
 בעי לחזקו.

^{סח}) נתנומא פ' אמור אות ה' ובפסיקתא דר"כ פ"ס אות ק' ובמדבר רבה פכ"ו אות
 א' ובערך ערך גיית גרים כאן הן דמחיות ודקדק. ובכתי' ה': מאו ואת מחי.

^{סח}) בא"ח שם סי' ר' גרים בכל ארץ אשכנז וביה בכלבו שם דף מ"א ע"ב, ול"ג
 שצ"ל בכל ובראיתא בשערי תשובה סי' ר"ך וסרעני דף ל' ע"א ובפרדס סי' ד' והמנהיג סי'
 ס"ג וא"כ אין לחזקו מכאן מש"כ תח' צונץ בס' ריפוס צד 85 ועי' במח"ו סי' קמ"ג.

^{סח}) עי' ס"ע פ"י, תוספתא פ"א דמוסח ה"ג ובגמ' שם דף י"ג ע"ב וקידושין ל"ח ע"א.
 ובכתי' ה': ולפנות ערב דכתי'.

^{סח}) מ"ק כ"ב ע"ב חכם שמת בית מדרשו בסל, נשיא שמת בתי מדרשות כולן בסליון.
 מו) ועי' בב"י יו"ד פ"ס שרים.

^{סח}) ובכתי' ה': מעם ביורד הדבר ושמו דרך היה לאומרו ולהפרשה כדי להשמיע לעמים.

^{סח}) נשא, פנחס, שופטים, ועי' בא"ח שם סי' ז'.

^{סח}) ויצא, שמות, תרומה, ובכתי' ה': ולבע ראשונה לא התצרכו לסים' ולכלתי
 התנגות הסירותי.

^{סח}) אות ב' מבראשית, וסימן זה תמצא במח"ו צד 461 [שם חסר פ' תרומה], 492,
 505, 520, 584, 553.

^{סח}) ר"ה כ"ט ע"א, ברכות כ' ע"ב, ועי' לעיל הערה י"ד.

^{סח}) לשון הבח"ג סוף ה' יצאית והובא בסרע"ג דף ל"א ע"א ובמח"ו סי' קמ"ה ועי'
 באו"ז ה"ב סי' פ"ט סק"י, ובא"ח תפלת מוצאי שבת סי' א' ובכלבו ריש דין ס"א הביאו דברי
 המבשר. ומלשון הא"ח משמע דקאי אברוך יי' לעולם אמן ואמן וליתא!

קדיש קציר, ומתפלל בלחש ואו' אתה חוננת באתה חונן, אם שכח שם אמרו בשומע תפלה, ואם לא אמרו כלל אם יש לו כנס להבדיל עליו אין לחזור ולהתפלל אבל אם אין לו כנס צריך לחזור ולהתפלל ^(ספ.). קדיש קציר. ויהי נועם לברך מעשה ידיו לששת מי המעשה ומעשה ידיו ולכך אין אנו אומרים אותו בהיות י"ב באתו שבע שאמרו במלאכה ^(ספ.). יושב בפתר עליון וזה שיר של ^(ספ.) פנעים ^(ספ.), פירש טוב לאמרו להבדיל מעליו המזיקין, ולא נכתב בו ויין לומר שהאומר אינו צריך כל ויין ^(ספ.), ומשום שמשחיבין במצאי שבת בבית הכנסת ולא ליתחיי שבת כמשאוי, נתקן לאמרו אחר ויהי נועם, לפי שהוא אחריו בתילים וסדר קדושה אחתה והכל בנעימה ובאריכות כדי להאריך מנוח על אותם שתחזור לדינם אחר סדר קדושה, באמרי ^(ספ.) מצאי שבת צועק מלאך המות הממונה על הרחחות חזרו לגיהנם למות שכבר השלימו ישראל את סדריהם, כללא דמילתא באומר ויהי נועם נאמרים כולם ואם אין אומר אותו אין אר אותם ^(ספ.) ואר אחר תפלתו קדיש שלם, ובעת אומרם לא יאמרו עד אחר סדר קדושה כדפריש. ויתן לך לפי שמתחלת השבוע התקינו להתחיל פסוקים טובים לסימן טוב, ולא משום נחוש כי לא נחש ביעקב ^(ספ.). קדיש קציר. ויבריל בביתו על הכנס אע"פ שהבדיל בתפלה, זונקן להבדיל מעומד לכבוד המלך שאנו מלכים ודרך ליה מעומד ^(ספ.) וקדוש גמי שהוא כמזמור יצאים לפני המלך היה לנו לעשות מעומד מזה המעשה, אך לפי שאין קדוש אלא במקום סעודה ^(ספ.) צריך לישב, דאי קאי ותיב מחוי כדכא ואימלולא, ולכך חל י"ב להיות מצאי שבת עבדינן ליה מושב משום הקדוש דיימ ^(ספ.). ואמרו לכבדו ולאדלוקי ולעשות שם מלאכה עד שיבדיל באחד מהם או יברך. בא"ר אל ה'ינו מלך העולם המבדיל בין קדש לחול, פסקתי ^(ספ.). והגי נשי דנהינן דלא למיעבר עבדתא באוסקי שבתא מקמי דתתמי סידרא מנהגא, לאחר דתתמי סידרא לא מנהגא ^(ספ.).

^(ספ.) ברכות ל"ג ע"א ועי' רי"צ נאות היא ה' י"ג ומחלו' מי' קפ"ו. וג"ו תובא בבלבו שם בשם ה'ר נתן זיל ובאית ליתא אך העיר עיז שכבר הביא דינו בזה תפלה ועי"ש כפי קינ. ^(ספ.) עי' פירוש ס"ס ד' ומחזי' מי' קמ"ב ושע"ת. ^(ספ.) שבעות מי' ע"ב, ירושלמי מי' דשבת סוף ה"ב ופי' רעיונין חייא, מדרש תהלים מזמור צ"א אות א'.

^(ספ.) מצאי מי' פ"ה ועי' תשב"ץ מי' רנ"ו ומחיל' ה' פורים, ובכתי' ה' : ולא בכתב וזו בו ויין לומר שהאומר אין צ' שימור לכלי ויין. ^(ספ.) פסיקתא רבתי פ"ב אות ה', תבטומא הנדפס סכבר פ' תשא. ועי' במחזי' מי' קמ"ה דקמ"ו ובוזר וזאור דף ל"א ע"ב. ובכתי' ה' : מניח לרשעים שתו' לגיהנם — ואו' במצאי שבת צועק המלאך הממונה. ^(ספ.) פרע"ג דף ל"א ע"ב וכ"ה במחזי' שם מי' קפ"ו.

^(ספ.) זכ"ב בסידור מרין בשם המחכים. ובכתי' ה' : לפי שמתחיל השבוע התקינו בה חל פסוקים.

^(ספ.) עי' תשב"ץ מי' פ"א. ובכתי' ה' : שאנו יצאים לקראת המלך.

^(ספ.) פסחים ק"א ע"א. ובכתי' ה' : וצריך לישב — חיי כדכא ויסלול — כשהל י"ב למצאי שבת — משום קדושת יו"ט.

^(ספ.) כיו תובא באית ה' הברלה מי' כיו ובכלבו שם דף ס"ב ע"ב וז'.

^(ספ.) שבת ק"ג ע"ב וסוד מי' רצ"ב, ועי' שערי תשובה מי' ב"א ומחזי' ס"ס קנ"ב ותשב"ץ מי' פ"ה. ותיבת פסקתי ליתא בכתי' ה'.

^(ספ.) ירושלמי פ"ר דפסחים ח"א ופ"א דתענית ה"ו והובא בתום פסחים ג' ע"ב דיה הערשה ובאור' ח"ב מי' צ' ובתשב"ץ מי' פ"ה ובאבודרתם סוף סדר מצאי שבת. דברי המחכים

נשלים סדיר של שביעית. אילו ימים שאין נוסלין עיל פניהם. כל ימי ניסן (ספ) מסימין עליהם ערב ספס ומחרת הספס שאין אר בהם למנצח, דערב הרגל כרגל וצמרא דרגלא כרגלא. ומריח סיון עד ה' ימים אחר עצרת, לפי שהן תשלומין לחגיגת עצרת, ואמנ' ע היה אר די ימים אחר עצרת משום דכתי' אסרו חג בעבותים, הוסיפו על החג כדי אמירת קרבן שהוא די ימים (ספ). ומסימין עליהם ערבו ומנחתו שאין אומרים למנצח כאשר ביארתי. הנזכה ופודים ודי יד ופיו באוד הראשון שהם אסורים בהספד ובתעניות אבל במנצח של יד אין למנע, הכי מוכיח שימת ההלכה בפ"ק דמילה (ספ) ואין אומרי למנצח, ושיר מזמור לאספ מנהג אין אומרי אותו אך שמעתי מר' ה"ר ריב"ם כלל זה (ספ) כל יום שאין בו מספ אר' אר' שיר מזמור לאספ. במנצח ערבית) שבתות וימים טובים וראשי חודשים. יום חופה אחרי עשותה ושחרית שבא חתן לבית הכנסת (ספ), ובשביל חתן אין מסימין בחול יותר מני בקריאת התורה, ואע"י שנעשה כרגל הגימלי בדברים שבתם, כגון די ימי המשתה שנענה במות אביו או אמו ואחר כך נהג די ימי אבלות (ספ) או לננעו ולננע כמותו כדא' במ"ק (ספ), אבל לציבור לא לעבור על תקנת חכמים שאמרו אין מסימין בחול (ספ), ואפשר אם קראו שלשה כבר החתן יקרא רביעי כמו ברגל וזהו נעשו אבל בחמישי לא, דיותר מרגל לא עברין ליה, דחול המועד קרוי רגל (ספ). ויום שבע הבן שהוא יום המילה, יש מקומות שאר בו למנצח משום דאית ביה פ' מסקים כחדשי עיבורה של אשה (ספ), ויש מדרש (ספ) ישנבך שם אלהי יעקב, למה הזכיר יעקב יותר משאר אבותיו משום שהיו לו גילגולין ופילגולין יותר מן האבות וכולם עזרו הבורא, כהוא מקשייתא דאמרין נשיא רחמנא דענית' להויהא מקשייתא ועזרו לך. ויש מקומות שאין אומרים אוהו משום דכתי' על המילה שש אנכי

הובאו בא"ח שם סי' לא ובכלכו שם דף מ"ב סוף ע"א. ובבתי' ה' מקמי דליתפני — לבתר דליתפני, — סיוע סידרא של שבת.

(ספ) עי' מח"ז צד 78, רוקח סי' רמ"ה, שו"ת סי' ל', מנהגי מרחא"ק דף ל"ג ע"א ומנהגי מחז"ל דף ב' ע"א.

(ספ) עי' בבב"ג אר"ה כו' קל"א. (ספ) דף ו' ע"ב ירושלמי שם פ"א ה"ה ועי' באר"י ח"ב סי' ע"א. ובבתי' ה' אבל במנחת ודית.

(ספ) ובבתי' ה': ובשיר מזמור לאספ במנצח בי תרי [וישירי] אין אר' אותו או שמע' מר'. ועי' לקמן בפדר הנזכה.

(ספ) עי' הנביאים פ"ב מה' תפלה אות ג'. ובבתי' ה': במנחת ערבית בשבתות — אם חפה — שנתה חתן — יותר מ' קריאת מקריאת התורה.

(ספ) בתוכות ד' ע"א.

(ספ) דף ד' ע"ב ועי' בפ"ג דנגעים ס"ב ובכורות ל"ד ע"ב.

(ספ) בגילה כ"א ע"א.

(ספ) פסחים קי"ח, הבינה י"ח ע"א וז"ל דעת הרשב"א בתשובותיו בח"ה סי' רמ"ז ועי' בתנתי רחמים לזדים שם וז"ל כמ"א סי' ת"צ סק"א ופ"ז סי' תרפ"ה ובבתי' ה': שאין מסימין — שאם קראו — שיכול התמן לקרוא — חל המועד.

(ספ) עי' מדרש תהלים מזמור כ' אות א' וילקט שם רמ"פ והובא ברומה ס"ס ק"ח ועי' במחז"ל ה' מילה. ובבתי' ה': כחדשי העיבור.

(ספ) שם אות ד' משל לאשה עברה שהוא מקצה לילד וכו' אלא מאן רעני לאספ בעין קשייתא הוא יעני יתק' בעין קשייתא. ועי' באבורהם שחרית של חל דף ל"ו ע"ב. ובבתי' ה': יותר מאבותיו — יותר מהם — דאמרין ליה — רעני להויהא מקשייתא' ויותר לך.

על אמתך ולא שיך לאדבורי ביה צדק טעו. ואם יהול בזמי דעשרה ימי תשובה או דתעניתא ורגילים למימר בהן יג מדות, ודוי לא שבקינן דכולי עלמא קרי דלא מבטלינן רק דווא דתום ותחנות טעו. ספק התפלל ספק לא התפלל חזר ומתפלל דאמי ר יוחנן ולואי שיתפלל אדם בכל יום טעו) וכן בקריית שמע וברכת המזון שהם דאורייתא אבל בדרבנן אינו חזר בתפילה אלא שאומי, היה מתפלל ונטר שכבר התפלל פוסק מד טעו). התפלל ומצא צואה או מימי רגלים בתוך ד' אמות חזר לראש טעו), וכל הבירה כד אמות לר' אליעזר טעו), ובירוש' עבדינן עובדא כותיה ומעשה רב טעו), ואולם בתלמוד יש אמר רבא אינה כד אמות וקיימא לן כרבא דבתראה הוא טעו), הלכך בתפילה לא תשניין לא מאן דהדר משום ולואי שיתפלל אדם בכל יום, ולא מאן דלא הדר משום דקיימא לן כרבא, ודווקא בתפל' דאמר שהיא תועבה צריך לחזור משום שהיא במקום זכא וכתוב זכא רשעים תועבה, אבל בשאר טעו) ברכות לא צריך לחזור.

סדר ראש חדש.

ערבית יאמר יעלה ויבא בעבודה ואם לא אמר וסיים ברכתו אין מחזירין אותו למי שאין מקדשין החדש בלילה טעו), והא דאמר' טעו) ימים שיש בהם מוסף כגון שבתות וימים טובים וראשי חודשים ערבית ושחרית ומנחה ואמר מעי המאורע בעבודה ואם לא אמר מחזירין אותו, מקמי' לה בליל שני של ר"ה של שני ימים שכבר מקדש הוא, והוספו פירש מה שפירשו טעו) אך כך אמר ריב"ם בתשובה שדורית כחל אך בעבודה יאמר יעלה ויבא, ואם לא אמר, אם נזכר קודם שסיים ג' ברכות אחרונות, חזר לעבודה בק' יחיד בין שלח צבור כשמתפלל בלחש דבכך אין סורח לציבור, אבל אם סיים תפלתו שצריך שחזור לראש (וון) יחיד חזר אבל שלח צבור אינו חזר בכל עת שעתיד לאומרו בתפלה אחרת מפני מדרח ציבור. ובראש חדש שני ימים ולא אמר בכמה של יום ראשון לא בלחש ולא בקול נרא' דכיון דאין באותו יום תפלה אחר ' .

טעו) שבת קל ע"א, מגילה פ"ז ע"ב, ובבב"י ח': למימר ביה לאדבורי יום צדק. טעו) במחז' ס' תקינ, פרס פ' רפ"ב ושהלך פ' ל' בשם ר' יצחק בר' יוחנן ועי' בא"ח ס' קליא סעיף ח'. — וכיזי דבבא בא"ח שם פ' ל"ב וכלבו דין ס"ב. ובבב"י ח': בחסי דתשובה דתענית — ודאי לא דוי לא שבקינן לזר דכולי האי לא מבטלינן. טעו) ברכות כ"א ע"א. ובבב"י ח': כל היום כולו וכן ק"ש — שהם מדאורייתא אבל בדרבנן אינו חזר רק בתפילה כדאמר'. טעו) שם, ועי' במא"ח ס' ק"ו. טעו) שם כ"ב ע"ב תפלתו תרעבה, ונ"ב מאי תקנתא לחדר ולצלי ומחשיא מחק ועי' בתו' שם ד"ה מעי. ובבב"י ח': אמותיו. טעו) שם כ"ה ע"ב וצ"ל ר' שמעון בן אלעזר. טעו) שם פ"ג ח"ה ר"ש בן אלעזר אמר אפי' מריקלין עשו על עשר לא יקרא זכר' תורי ר' חנינא תרתיה כהדא דר"ש בן אלעזר, ועי' בס' האזהרה ח"ב ס' קל"ד. טעו) ועי' בארמיה ברכות פ' פ"ט ובבב"י ס' פ"א. טעו) ועי' מחז' ס' רכ"ה. טעו) ברכות ל' ע"ב. טעו) שבת כ"ד ע"א. טעו) שם בברכות ד"ה לפי ועי' במא"ח ס' קכ"ז ותכ"ב ולעיל חשה פ"ז ובבב"י ח': ואומר מעין המאורע ואם לא אמר — מקמינא ליה ד"ה — כך ריב"ם בתשובותיו — יאמר יעלה ויבא — ג' תעניות — במתפלל בלחש. —

שצריך לחזור אע"נ שעתיד לאומרו ערבית ושחרית ומנחה של יום שני, ועוד דאם לא התפלל מנחה מתפלל ערבית שמים נמצא דשייך זה בזה, אפי' הני צריך לחזור שלא לחלק במנחה ראש חדש שאינו אלא יום אחד. והאידנא שכל אחד ואחד מתפלל לעצמו אם שליו צבור אמרו בלחש אינו צריך לחזור כלל לא לראש ולא לעבודה ^{מלך} שאינו תור ומתפלל אלא משום קדושה וכן נ"י ממשיב הרוח ומוריד הגשם ומשאלה (אך שאלה ותן של ומספר, או שמא אין לאומרו שמתאר שאין צריך לחזור אם אמרו דהי הפסקה [ו] יכול לאומרו בלא חזרה בשומע תפילה. ואם לא אמרו שם אין צריך לחזור ^{מלך}). קריש שלם, ומצאנו ספר תורה וקורין בסדר פנחס בפר' חמדין ד', הראשון מתחיל דיבר וקורא ג' פסוקים ודבר, צו, ואמרת, והשני דולג ואר ואמרת, את הכבש (האחד, ועשירית האמה, השלישי עולת תמיד, ונסכו, ואת הכבש השני, וביום השבת, עולת שבת, ומשום דאין משיירין בפרשה סחות מג' פסוקים ^ס) מן יחשבו היוצאים שזה אחד פיים הפ' ולא עוד ודין ^{מלך} בב' פסוקים ולכך או' וביום השבת, [ו] כשם שאין משיירין כך אין מתחילין בפר' בסחות מג' פסוקים מן יאמרו הנכנסים זה לא קרא אלא מתחיל הפ' ודיו בב' פסוקים אלא סמנו אמאן דמעיל ושאיל, הואיל דלא אפשר בלא אחד מהם ^ס) ועוד מוב' שהרביעי שבא בשביל ראש חדש יתחיל ובראשי חדשיכם, ומסיים הפרשה, קריש קצ'ה, וטללין ספר תורה ואין או' יור' רצון ביום שקורין בו הלל, תהלה, ביום שקורין בו הלל אין או' למנחה משום דכתיב ביום צרה וקרינן ביה זה היום עשה יי' נגילה ושמחה בו ^ס). ובא לציון. יש מקומות שאר תהלה בעוד שטללין ויש שאומ' אותו מעומד, קריש קצ'ה, מוכי' ראשי חדשים, מתפלל בלחש ואחר כך בקול משום קדושה, קריש שלם, עלינו לשבח. מנחה תהלה, קריש קצ'ה, מתפלל בלחש ואומ' יעלה ויחזור בהנבחה קול משום קדושה, קריש שלם, חל ר"ח שני ימים כזה כן זה, ואם חל בשבת אינו מזכיר שבת ביעלה ויבא שהרי לקח חלקו, וזה אינו בא אלא בשביל ר"ח ^ס). ובספר תורה קורין בראשון בסדר היום והשביעי ^ס) קורא סדר ראש חדש ומתחיל ודבר, ויש מקומות שאין קורין אלא

^{מלך} עי' במנחת דף מ"ז ס' מ"ז ושהליק ס' קע"א.

^{מלך} שנים ברכות ר"ט ע"א, ועי' פנ"ז ס' רכ"ה, האורח ח"ב ס' י' ואר"ז ח"ב ס' תנ"ט וז"ל ומוא"ה ס' ק"ו, וכ"ז תבא בא"ה ה' תפלה ס' ק"ג ובכלכו דין מ"ג. ובהעקפת הח' בערניים ג"כ: תימנה דלא חזקיה הלל. —

^ס מגילה כ"א ע"ב.

^{מלך} ונ' שצ"ל שהאחר יסיום הפרשה ולא יקרא עוד ודיו בב' פסוקים.

^ס שם במגילה כ"ב ע"א ובתוס' שם ר"ח אין מתחילין, ועי' במנחת דף מ"ה ע"ב

ס' ל"ה ובשהליק ס' קע"ה ומסת' משה ס' תקכ"ה. ועי' לעיל הערה של ושל"א.

^{מלך} עי' בספר ע"ד דף ל"ז ע"ב. ובכת"י ה': והרביעי ובר"ה — קריש וחוללם ס"ה —

דכתיב ביה ביום צרה נקרינן זה היום.

^ס עי' שהליק ס' קע"ה ואר"ז ח"ב ס' תנ"ה. — וג"ז תבא בא"ה ה' ר"ח ס"ס ב' ובכלכו

דין מ"ג את החזית בשם אמרו. ובכת"י ה': אלא לריח.

^{מלך} כשיצת רש"י ור"ף ורמב"ם ורא"ש דסברי דמפזיר עולה למזין שבעה וז"ל בפרס

ס' י' ובס' האורח ח"א ס' מ"ז ובמהלך ס' קכ"ז שחזר בו ממשיכ' לעול ס' קכ"א ועי"ש ס'

קכ"ה צד 167 וס' ר"ח ובס' העתים ס' קכ"א וס' הישר לר"ח ס' מ"ה, מ"ז וס' ועי' בתוס'

הענין כ"ס ע"ב ר"ח בשני ומגילה כ"ג ע"א ר"ח כיון ומנחת דף כ"ה ע"א ס' ל' ואר"ז ח"ב

ס' מ"ג ותס"ב והמכריע ס' ל"א ושהליק ס' ע"ט, פ' וקע"ש ור' יוחנן בס' תא"ז ג"כ ח"ג

וא"ה ה' קראת ס"ה ס' מ"ד והממירם ס' ב' ס' תפלה אות פ' ועי' לקמן בסוף ה' הנכונה —

ובשני השביעי קרא — — מידבר.

ובראשי חדשיכם ואין הדין עמהם, והנחה במנילה פרי בני העיר (ס) דאמר לרב דאמי-קרי בפרשת שקלים בצו את בני ישראל מאי שנא ראש חדש אדר שחל להיות בשבת משאר ראשי חדשים ולדבריהם שני ושני. במוקדם אתה יצרת, מזכיר קרבנות שבת ואחר ראש חדש חותם מקדש השבת ישראל וראשי חדשים. זה מדי תפילת ימים טובים וקריאתם.

פסח ערבית קריית שמע בברכותי וכולל מעריב בכל ברכה וברכה כאשר סייעו הקדמונים, והא דאמר בפיק דברכות (ס) מקום שאמרו להאריך אין רשאי לקצר, לקצר אין רשאי להאריך הגי' מלי לקבע האריכות והקצור ולפי שעה אין לחוש, ורי"ח אמר (ס) דלא קאי מקום (שנהגו) שאמרו אלא אברכת סידת ומצות וברכת דימן נברך שאכלנו משלו והבי איתא בהדיא בתוספתא (ס). יש חונים שמנגנים לעשות סלא ואמרים פזמונים (ס) ואחר או זה צור ישעיהו, הרי שאלנן ומקצירן מלכותו, על כן יש לומר עד לפני משה. ופסח, ואמר בלחש אלה מועדי יי וני קדיש קציר, ומתפלל נ-ראשונות, אתה בחרתנו, יעלה ויבא, והשיאנו, וחותם מקדש ישראל והומנים, נ-אחרונות, קדיש שלים, עלינו לשבח וכו' והולכים לביתם (ס). שחרית סדר ברכות פסקי דמשה כמו בשבת, רק שלא יאמר מזמור שיר ליום השבת אלא יתחיל במוסב להודות (ס). ומעמי דהלל הגדול כאשר ביאיתי בסדר שבת (ס). נשמת קדיש קציר, ברכי, אוד ישע (ס), יצור דחול, קריית שמע וברכה של אחריה ומתפלל בלחש כמו בערבית ויחזור ויתפלל בקול רם בשביל קדושה ויאמר נקדישך כמו בשבת וני, הלל, קדיש שלם, ויצא נ-ספרי תודות, באחד קדין ארבעה בסדר בא פרי משבו וקחו עד מאריך מצרים על צבאותם. והחמישי בסדר פנחס פ' ובהדש הראשון, קדיש קציר. והמספר יחזור ויקרא באותה פרשה ויפסיק ביהושע מן ראמי יהושע עד ויהי שמעו בבל הארץ (ס). תהלה, ועומד למוסק, קדיש קצר, ומתפלל בלחש ואינו אומר משיב רוח ומוריד הגשם, כדאיתא (ס) וראשון מזכיר והשני אינו מזכיר, ושני חונים היו להם אחד לתפלת שחרית

(ס) דף כ"ט ע"ב וכי בשחליק סי' קע"ט בשם רבינו ישעיה הראשון מפראני, ובבתי ה': דקרי' בש' — שני ריח שחל — וכולל המועדים בכל ברכת. (ס) דף י"א ע"א ועי' בתוס' שם ד"ה מקום ובס' הישר לר"ת סי' ס"ג, י"ב ובתנחומי אשרי פ"א דברכות סי' י"ב, — ובבתי ה': אבל ל"ה שעה. (ס) וצ"ל ר"ת.

(ס) פ"א דברכות הית' ועי' בפרדס סי' קע"ד, מ"ז סי' שכיה וצחליק פ"ס כיה. ובאיה ה' תפלה סי' נ"ז תביא דברי המחכמים.

(ס) ובבתי ה': כשמגיעים לעושה פלא מתחילים לפייס ואמר א"י. ועי' בספרו של תהי צונץ: רמא וינגאנגאלע פאקעזע דעם מיטגעלעזערס ע' 61 הערה 1. (ס) והולכים לביתם ליתא בבתי ה'.

(ס) וכ"ה דעת רס"ג תובא באבודותם שחרית של שבת דף מ"ב ע"ב ועי' במאמר של תהי פאקעזע הג' צר 29, וכי בא"ה ה' תפלות המועדים סי' ג' (דף ע"ז ע"ג) וכ"ה לקמן בס' ריח, יח"ב וסכנות.

(ס) לעיל הערה רס"ג. (ס) ל"ה שלמה ב"ר יעקב תבבלי, עי' מש"כ אודותיו תהי צונץ בס' וינגאנגאלע צד 64 ובס' לישיאמאנדעשיבע צד 120.

(ס) וחתו ביהושע ג', ה' ער ו', כ"ז וכ"ה בסדר פרשת תרומה בבתי ה' חזקת תרה"ג ר' עזריאל וילנעסטיינער ו"ל צד 617 ויהי העיר שם על פניו דף מ"א ע"ב.

(ס) פאקעזע ב' ע"א ועי"ש בעי' בתוס' ד"ה תעבור; ובבתי ה': ואינו א"י מוריד הגשם כראם — והאחרון — ומתחיל בקרבנות סוף מבורש.

ואחד לחפלת מוסף. ג' ראשונות, אתה בחרתנו, מפני חטאינו, ומתחיל בקרבנות סן ובחדש הראשון, ג' אחרונות, קדיש שלם, אין כאלהינו, קדיש [של] קמן. מנחה, תהילה, ובא לציון, קדיש קצר, ג' ראשונות כשחרית בלחש ובקול רם משום קדושה, קדיש שלם. ערבית כליל ראשון, אך אחרי כל תפילתו יתחיל לברך על ספירת העומר ומעומד שכל מעשה העומר מעומד, ועוד כתיב מהחל חרמש בקמה ודרש'י אל תיקרי בקמה אלא בקומה (י') ומצוה למימי יומי ולמימי שבועי (י"ח) עד שבועות, ואמ' מ' יהודא י נאון שאם לא מנה הלילה ראשונה שוב לא ימנה משום דכתי' תמימות (י"ט), ואינו מיושב כל כך מה בין לילה ראשונה לשאר הלילות שהוא אומר שאם שבת למנות בהם שמונה בשחר בלא ברכה שמצותיה בלילה, והי' מ' דמנו שחרית בברכה (כ) וההיא דמגילה (כ"א) קשייא עליהו דאמ' דמצותה כל הלילה עד שתעלה עמוד השחר ואם כן היכי מברכי בלא עת מצותה. יום שיני כיום ראשון, אך שביום ראשון הראשון מוכיר נשם והשיני אינו מוכיר נשם, ויום שיני הראשון נמי אינו מוכיר שכיון שספק שוב אינו אומר, גומר הלל כלו ומציא ב' סת, באחד קורין ד' בסר' אמור בשור או כשב או עז עד וידבר משה את מועדי וגו' והחמישי קורא כדאמלול ואו קדיש קצר ומספיר קורא כדאמלול ומספיר במלכים וישלח המלך עד ואחריו לא קם כמנו (כ"ב), תהלה, ועומד למוסף, קדיש קצר, ומתפלל בלחש ובקול כדאמלול. מנחה כדאמלול. ליל חול המועד או' והוא רחום, ברכו ומתפלל י"ח ברכות ומבדיל בתפילה כמוצאי שבת ואינו או' ויהי נעם כאשר ביארת, קדיש שלישי. שחרית ברכות ופסוקי דמרה כבחול, רק מזמור לתודה לא יאמר שלא הייתה תודה קריבה בפסח מפני חמץ שבה, גם בערב מסה לא יאמר שלא הייתה תודה קריבה בו, לפי שאין מביאין קדשים לבית הפסול שהתודה נאכלת לשני ימים ולילה אחד ובערב הפסח אין לו זמן לאכלה (כי אם) עד ארבע שעות (כ"ג), ומורי הרב רבי יחיאל היה מתחיל בזה ובוה בהריעו ליי' כל הארץ (כ"ד). ויצר תפלה של חול, רק בעבודה, אומר יעלה ויבא וקורא הלל ויברך לקרוא וכן כל

(י"ח) שערי תשובה מ' ע"ב, רי"צ נאות ח"ב דף ק"ה, לקח טוב מ' לך יי', י"ג, אמור (דפוס ווילנא צד ס"ה ע"א) וסוף מ' שלח (ק"ג ע"ב), פירס מ' קע"א, מח"י צד 301 וצד 437, האשכול ח"א מ' כ"ג, רוקח מ' ש"ט, שהל"ק מ' רליד, רא"ש סוף פסחים, א"ח ה' ציצית מ' כ"ח וה' ספירת העומר מ' ג' וה' לולב מ' כ"א וכלכו רין ניה, כספה משה מ' תרס"ה, תת"ד ותתק"ל. ועי' לקמן בה' סכית. — ובכתי' ה': העומר בעמידה. (י"ח) ר"ה ה' ע"א, חגיגה י"ז ע"ב, כנחות מ' ע"א, ובכתי' ה': ומצוה למצני שבועי. (י"ט) כתיב ה' מנחות והובא בפרס מ' מיו וקמ"ג, מ' האורח ח"א מ' צ"א, ובכ"י ה': לילה הראשון — שמצוה בלילה.

(כ) כיכ בה' עצרת ועי' ברא"ש סוף פסחים מ' ס"א. (כ"א) דף כ' ע"ב ועי' בתוס' שם דיה בל הלילה ומנחות ס"ו ע"א ד"ח וזכר וברי"צ נאות שם, ובעל העיטור ח"ב דף נ"ה ע"א ובא"ח ה' ספירת העומר מ' ה'. (כ"ב) כמנהגנו וב"ה בסרע"ג דף מ"א ע"ב וברי"צ נאות ח"ב דף ק"ו ודלא כדאיתא בסדר פרישיות שבכתיב הנ"ל צד 618 ובמחזיקי צד 302. — ובכתי' ה': ומספיר קרי' כדאמלול ומספיר ביחזקאל במלכים — ומכרך בתפלה ככמוצאי שבת — רק כמזמור לתודה — מפני חמץ שבה — שהייתה נאכלת לב' ימים. —

(כ"ג) פסחים י"ג ע"ב, ביצה י"ט ע"ב, ועי' מח"י צד 62 ומנהגי כהר"ק דף ל"ט ע"ב בשם ר' חיים פלמיאל תולעת ומשה משה מ' תרע"ד. ובכתי' ה': אין לו שהות כי אם היום מפני חמץ שבה ושמעתי שרבי' היר' ר' יחיאל — ובוה ברכיעי. (כ"ד) וב"ה ברוקח מ' ש"ט בשם ר' אליהו ובמנהגי סהרייל תפלה של פסח (דיק דף כ"ו ע"ב) בשם מנהגי רינעס.

הששה ימים ואינו נסר הלל לפי שאין חלוקין בקרבנותיהם (כ"ה) שבכולם אומ' במספ' והקרבנות וכן בקריאת התורה הרביעי מתחיל והקרבנות ויסיים הפרשה. קדיש שלישי, ומציא ב' ספרי תורה, באחד (וקורין ג') בסדר בא פרש' קדיש לי כל בכור וקורין ג' ומסיימים כל הסדר, והרביעי קורא בשני והקרבנות. קדיש קציה, תהלה, ובא לציון, קדיש קציה, מספ' בלחש ובקול, ג' ראשונות, אתה בחרתנו, ומספני חסאינו, והקרבנות ולא יאמר וביום השביעי (נתפלל) [בתפלה] (וביום השביעי) שמה שאנו אומרי אותו בתורה אינו אלא לפי שאין משיירין בפר' פחות מג' פסוקים (כו), כאשר פי' לעיל. קדיש שלם. עלינו לשבת. כל ימי חול המועד יתפלל כיום זה וכן יקרא בספר תורה השני, ובסית ראשון ישנה, שהרי ביום ראשון של חול המועד קורין ג' נביר בקדש לי כל בכור כאשר פי', וביום שני של חול המועד יקראו ג' בסדר משפטים פ"ש אם כסף תלוה את עמי עד לא תבשל נדי בחלב אמו (כז), יום ג' קורין ג' בפסול לך עד לא תבשל נדי בחלב אמו, יום רביעי קורין ג' בסדר בהעלותך פ"י במדבר סיני בשנה השנית עד לגר ולאזרח הארץ, ובכולן קורא הרביעי בסדר פנחס פ"ח פ"ח פ"ח ומתחילין בהקרבנות כאשר ביארתי, וקדיש קציה אחר הקריאה, ואם שכח לקרוא קרבנות מספ' חזר וקרא (כח) וכן בתפלה אם לא אמר חזר אבל אם לא אמר אלא כמו שכתבת עלינו בתורתך אינו חזר (כט). בשביעי של ססח ומחיתו יתפלל כשני ימים טובים הראשונים אך שיתחיל והקרבנות בחובת היום, וכן בקריאת סית השני יקרא האחרון והמפסיר (קורא) בהקרבנות (כ"ה) ובסית ראשון קורין ד' נביר ביהי בשלה פ"ה עד כי אני יי' וסואך ומתרגם לפ"ס הגם סלג). קדיש קצר אחר הקריאה, ומפסיר בשמואל מודבר דוד עד סוף השירה ומתרגם, לפי שהשירה מדברת ביציאת מצרים דכתי' עם עקש ופתלתל (מג) זה פרעה (מג) ולכך צריך לומר כל השירה (מג). ביום השמיני קורין ד' בסדר ראה פרשה כל הבכור עד סוף סידרא, ומפסיר בישעיה בעוד היום בטוב לעמוד עד צהלי ורני וישבת ציון. וזימן מסדר הפרשיות (כ"ה) משך תוריא קדיש בכספיא פסל במדבריא שליח

מכאן ערכין י' ע"ב, ועי' במחזיקי צד 302 וצד 438 ובתוספת עה"ת סוף פ' מינחם ולקמן הערה תקל"ו.

מכאן (ולא במחזיקי שם שם) ויגזור הפרשה וביום השביעי בכלל, ועי' בסור סי' ת"צ.

מכאן (מכאן ועד בחלב אמו ליתא בכת"י, ה' ולהלן גרים שם: ובכולא קורא הרבים בסדר פנחס.

מכאן) עי' במחזיקי שם צד 308, ובכת"י ה': אם אמר כאמור ולא אמרו — כמו שכתוב בתורתך עלינו ולא אמר אינו תור.

מכאן) כרש"י ריה ל"ה ע"א דיה כיון שאמר ובתורתך ועי' בראש שם ובמור סי' תקצ"א

ועי' בירושלמי פ"ד דברכות ה"ז אפי' אמר ונעשה לפניך את חובותינו תמיד יום וקרבן מספ' יצא. ועי' במחזיקי צד 358 וסי' שעה.

מל) בכת"י ה': שיתחיל בקרבנות בהקרבנות וכן בקריאת ס"ת — והמפסיר בהקרבנות בין האחרון והמפסיר קדיש קצר ובראשון קורין.

מלג) תוס' מגילה כ"ד ע"א ד"ה ואם היו ומחזיקי צד 304 ואי"ה ה' תפלת המועדים סי'

ז', ובכת"י ה': לפרנסם את הגם ומפסיר בשמואל.

מלג) וצ"ל תתפלל ככתוב בשמואל ב' כ"ב, כ"ו. ובכת"י ה': תתפלל.

מלג) ועי' בתרגום וברש"י שם.

מלג) ועי' מחזיקי צד 309 עם עקש תתפלל זה פרעה ואין ר' מניה לדלג באותה המערה

וכו', ובא"ח ה' קריאת ס"ת סי' נ"ד וכלבו דין כ' דף י"ב ע"א, ועי' לקמן הערה תקס"ד.

מלג) מגילה ל"א ע"א, ובכת"י ה': וזימן מסדר של פרשיות — נמצא שקורין פסל לך

יארע — וזימן מראה אתה אומר.

בוכר"א. ואם חל פסח בני בשבת נמצא שקרי' פסול לך אירעה בשבת של חול המועד מוסיף מן ראה אתה אומר אלי כדי להקרות בו ששה, ועוד דאמר ר' חנן בר רבא סל: שבת של חול המועד בין בניסן בין בתשרי קרינן ראה אתה אומר אלי, ולכך אף כשהלל פסח בחמשי בשבת קורין בשבת ראה אתה אומר אלי שהי' פסול לך וברביעי חזר לסדרו, ואי קדיש שלם. חסיל סרי' תפילה של פסח.

שבועות. תפלת יוצר ומוסף כמו לספח אך שמוכרז שבועות ובמוסף יאמר וזיום הביכורים, כך לשני הימים, ונומר הלל ומוציא ב' ספרי תורות, יום ראשון קורין בסדר יתרו פרישה בחדש השלישי עד סוף הסדר ומתנגם מפני חיוב התורה, והחמשי והמסמיר יקראו בס' השני וזיום הביכורים, בין החמשי למסמיר קדיש קצר, ופסמיר ביחזקאל ויהי בשלשים שנה עד ברוך כבוד יי ממקומו סל: ומתנגם סל: ואחר תפלתו יאמר היום תאמצנו, וכן ביום שני, ומוציא ב' ספרי תורות, בראשון קורין ד' בסדר ראה פרישה כל הבכור, והחמישי והמסמיר כדאמרו, ופסמיר בתרי עשר תפלה לחבוקק הנביא עד למנצח בנגינותי ומתנגם, ובין החמשי למסמיר קדיש קצר. חסל סדר תפלה של שבועות סל:.

תשעה באב יום שלמינו מקדימים לתפלת המנחה קורם סעודה המפסקת ואין נופלים על פניהם ואוכלים מבעוד יום ולא יאכלו בשר ולא ישתו יין באותה סעודה ולא ב' תבשילין סל:, ונרא' דאפי' דברים הנאכלים כמו שהן חיין, אם מערבין בהן עירובי תבשילין חשיב שני תבשילין, דהא אמר בירושלמי פ"ק סל: דעין כל דבר הנאכל כמו שהוא חי אע"פ שאין בו משום בישולי גוים סומך עליו משום עירובי תבשילין, ובביצה פירק יום טוב סל: אמר בדנים קטנים מלוחים שצלאן גוי סומך עליהם משום ע"ת אע"פ דנאכלין חיין. ואם שם שני מינין בקדירה אחת בשביל כך לא מקרי תבשיל אחד סל:, דלא אשכחנא בשום מקום שאם אכל חצי זית חלב וחצי זית נותר בתמחו' אחד שהוא חייב, אלמא לא מצרף קדירה אף לחומרא, ועוד דנרמא ובישולא הם ב' תבשילין לעניין פסח וכן דג וביצה שעליו אע"פ דנתבשלו יחד סל:, אבל מין אחד בשני תמחויין, סי' צלי ומבושל, מיקרי ב' תבשילים לר' יהושע דאמר תמחויין מחלקים בכריתות סי' אמרו לו שנים סל:, וירא שמים יוציא ידי כולם. העריב אסור להושים אפי' אצבעו

סל: וכו' גירסת הרא"ש ועי' בק"נ שם. ולפינו הגירסא א"ר הונא אמר רב וכו' בין בפסח בין בסוכות וכו' ועי' ברקוקי סופרים שם. ובכתי' ה': חזר לסדרן ואי' קדיש, חסל סדר פסח.

סל: ג"ז הוא לשון סדר הפרשיות שבכה"ג הנ"ל צד 618 ועיי'ש בהערה כ"ט שכ' דבלי פסק הכונה שקורין עד פסוק כ"ח שבפרשה א' ומדלגין אחיך עד פרשה ג' פסוק י"ב שמסמימין בו כמנהגנו היום.

סל: עי' תו"ט פ"ד דמגילה משנה י' והאשכול ח"ב סי' י"א.

הלע' מחסל ועי' ליתא בכתי' ה'.

סל: תענית כ"ו ע"ב.

סל: ליתא שם וצ"ל בפ"ב ה"ח ועי' בפ"א דשבת ה"ד ופ"ו דנדרים ה"א. ובכתי' ה':

אם בשלן קרויין תבשיל דהא בירושלמי פ"ק דע"ו.

סל: דף מ"ז ע"א ועי' במדרכי תענית סי' תרל"ד.

סל: עי' תוס' תענית ל' ע"א ד"ה ערב ובמחו' סי' רס"ד ובהערה א' שם.

סל: פסחים קי"ד ע"ב ועי' ברש"י ורש"ב שם שהיו רגילין להטיב את הדג הביצה.

ובכתי' ה': בתמחו' אחד שיהא חייב — אפילו לחומרא ועוד דאמר דנמרא ובישולי — אע"פ שנתבשלו יחד — דאמר תתמחויין מחלקין.

סל: דף י"ב ע"ב ועי' בא"ח הל' תיב סי' ו' ובכלכו דין סיב.

קמנה במים סמו) משום תענוג סמו), וזכו לשרות מטה במים ומנגבה קצת סמו). ואני הכותב קבלתי מרבתי כי זה אינו כי אם לזכרון בעלמא שאסור ברחיצה כי אם יצטרך לרחוץ לא יצא באותה רחיצה ובזמם הכיפור אסור לעשות כן פן יבא לידי סחיטה, כך פי' התוס' ס"פ מקום שנהנו.

ערבית אומר בתפלה נחם סמו), קריש שלם, איכה ישבה, ואתה קדוש, וגם במצאי שבת לא יאמר יהי נועם כי אם ואתה קדוש, ואין אומ' רתן לך ולא פמסם הקמורת ס), ואסור ליתן שלום איש לאחיו כדון אבילים. למחרת מתפלל כשאר תעניות דק שאומר נחם וקרינן בסדר ואתחנן ס' ר' ש' כי תוליד בנים ובני בנים והשלישי סמ) מפטיר בירמיה אסוף אסיפם. ויש שקורין אותו במקומו שלא למעט בכבודו סמ) ויש שקורין אותו על בדי הארון סמ) ומשנים מקומו כמו לתענית ציבור שהיו קורין אותה ברחבה סמ), תהלה ולמנצח ובה לציון, קריש שלם. מנחה קורין ויחל ומפטיר דרשו כבשאר תעניות ואר נחם בבונה ירושלים וכן שחרית, ויש שאין אומ' אותו אלא במנחה בלבד. ושבת שחל מ' באב להיות בתוכה סמ) אסור לספור ולכנס לפניה, ולאחריו מותר, ואם חל בערב שבת, כמו בזמן שמקדשין על פי הראייה, מותר בחמישי מפני כבוד השבת ומתענה ומשלים כר' יוסי סמ), והאידנא לא חיל בערב שבת, ויש שמקילין במ' באב מחצות ואילך, ולא יאות עבדין דהא לייס אב"י אמאן דמיקיל אפי' לכבוד שבת ס' בתי דתענית סמ), חל להיות באחד בשבת במצאי שבת מברך על האור בלא כוס ובמצאי מ' באב מבדיל על הכוס ברכת הבדלה לחוד סמ) שאין מברכי' על האור אלא במצאי שבת ובמצאי יום הכיפורים כאשר נבאר בע"ה. ושבת שהוא ערב מ' באב או שחל בו מ' באב דמדחינן ליה עד חד בשבא מעלה על שולחנו כסעודת שלמה המלך בשעתו סמ), חסלת סדר מ' באב.

סמו) מפסחים נ"ד ע"ב ועי' במירוש רבינו חננאל תענית ל' ע"א. ובכתי' ה' ליתא תיבת קמנה.

סמ) עי' בירושלמי פ"ח דיומא ה"א, מח"ז ס' רס"ה, הסנהיג ח' ת"ב ס' כ' זה' ויהיב ס' מ', צידה לדרך מאמר ה' כלל א' פ"ט, בא"ח שם ס' י"א ובאגוד ס' תתל"א. סמ) מכאן ועד שנהנו ליתא בכתי' ה'.

סמ) חזרו כשיטת סרע"ג דף ס"ג והובא במסנהיג שם ס' כ"ו דף נ' ע"ב ובאגודרהם דף ס' ע"א ועי' בצידה לדרך שם והנהגת הרא"ש פ"ד דתענית ס' ל"ח ובא"ח תפלת ת"ב ס' י"ז ובכלבו דין ס"ב דף ס"ח ע"א. ובהסנהיג שם תמצא המקור למה שהביא במחזור רומניא שנהנו לומר בערבית ובשחרית רחם ובמנחה נתם. ראה מש"כ הח' גינצבערג כמ"ע Z. f. H. B. כך IX עמוד 107.

ס) שנהנו לאומרו במצאי שבת כדאיתא במסנהיג דף ל"ה ס' ע"ה ובא"ח תפלת סוצאי שבת ס' י' ובכלבו דין ס"א דף ס"א ע"ד.

סמ) רש"י תענית כ"ט ע"ב ד"ה ומפטיר, האשכול ח"ב ס' כ"א ועי' בא"ח ה' קריאת ס"ת ס' נ"ז, ובכתי' ה': וקורא בתורה בסדר.

סמ) מחז' ריש ס' רס"ו, ובכתי' ה' חסר סן ויש שקורין ע"כ.

סמ) אית תפלת ת"ב ס' כ'.

סמ) תענית ס"ז ע"א.

סמ) שם כ"ט ע"ב.

סמ) עירובין ס"א ע"א.

סמ) כ"ט ע"ב.

סמ) סרע"ג דף ס"ג ע"ב, פירס ס' קניה וקסיב, ועי' במחז' ס' רס"ז ואית שם ס' כ"ב ובה' חבדלה ס' י"ד ובשהליק ס' רס"ח. —

סמ) שם בתענית ובעירובין דף ס' ע"ב. ומכאן ועד באב ליתא בכתי' ה'.

במוצאי שבת שלפני ראש השנה מנהג לבא לבית הכנסת מרם עלות עמד השחר ואומרי פסוקי דרחמי וסליחות ומתוודים, קדיש שלם, ככה עושים עד יום כיפור רק ספ' ב' ימים של ר"ה.

ראש השנה ערבית זכרנו, אתה בחרתנו, יעלה ויבא, אלהיט ואלהי אבותינו מלך, ואינו אומר והשיאנו משום ברכת מעריך, דריה אינו מועד ספ'. כי אתה אלהים אמת ודברך מלכינו ספ' אמת וקיים לעד, כי אתה אלהים אמת שנא' וי' אלהים אמת, כשם שאתה אמת ספ' כך הרין שיהיה דברך אמת שנא' ספ' לעולם י' דברך ניצב ואמנותך לדור ודור, פסיקתא ספ' כשדן הקביה את אדם הראשון, שיתף מידת הרחמים למידת הרין שנא' ספ' ויאמר י' אלהים הן האדם, והתנה לו שכן יידן את בניו במידת הרחמים, וזה שאמר דוד לעולם י', פירוש לעולם תהיה מידת הרחמים כי דברך ניצב ואמ' ואמנותך לדור ודור וכן התנית לאדם הראשון, ולכך את מתפללים רחמינו וצדיקנו במשפט כי עליך לעשות כן, וזה כי אתה אלהים אמת. ולפי שזהו חפלה לא היה אס' ע' אומ' לא בברכות של הפסורה ולא בקדוש שאינם אלא הודאה ספ' וכן היה קדוש: אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון וקדשנו במצותיו ותתן לנו י' אלהיט באהבה את יום הזכרון הזה וזכרון תרועה באהבה מקרא קדש וזכר ליציאת מצרים כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים וזכרון תרועה באהבה וברצון הנחלתנו ביא י' מלך על כל הארץ מקדש ישראל יום הזכרון ספ' וזמן ספ' וכן בליל שני. שחרית ברכות פסוקי דומרה כמו לשבת, לבד מזמור שיר ליום השבת, אך יתחיל בטוב להודות ספ' נשמת, קדיש קצ'ר. קריית שמע בברכותיה ומתפלל בלחש ובקול לומר קדושה, ואין אומר הלל ספ' דאמ' ר' אברו אמרו מלאכי השדת לפני הקב' ספני מה אין אנו אומרים שירה בראש השנה וביום הכיפורים, אמר להם אי אפשר מלך מלכי המלכים יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתיים פתוחים לפניו וישראל אומרים שירה. קדיש שלם, ומוציא ב' ספרי תורה, בראשון קורא בסדר וירא פרשת וי' פקד את שרה עד והאלהים ניסה [את] אברהם, והחמישי והמספיר קורין בסדר פנחס פרש' ובחדש השביעי,

ספ' ר"ל תוך סב' ימים דריה.

ספ' פורס ס' קפ' וקפ'ת, מח'ו ס'ס שכ"א וס' שכ"ב ושכ"ת, המנהיג ה' ר"ה ס' ב', רא"ש ומרכיב סוף ר"ה, רוקח ס' ר"ה, שחל"ק ס' רפ"ו, אבודרהם דף פ"ב ע"א וא"ח תפלת ר"ה ס' ב' ור'. ועי' בסרע"ג דף מ"ה ע"א וכמאמרו של הח' מהר"א עפשטיין על כה"ג צד 18. ובבתי י' : דהוא אינו מועד.

ספ' בגומחת הספרדים וכ"ה במח'ו ס' שייד וס'ס שמ"ו וברוקח ס' ר', ובמנהיג שם ס' ג' הגירסא ודברך אמת מלכנו.

ספ' שמות רבה פ' ל"ח אות א'.

ספ' תהלים קי"ט, פ"ט—ו' ואף באיח שם ובכלכו דין ס"ד דף ע' ע"ג העתיקי הפסוק כצורתו במחכים פה, ובאמת צ"ל נצב בשמים לדר ודר אמנותך.

ספ' בפסיקתא רבתי פ' מ"א אות ב' וילקוט תהלים רמז תתע"ז והובא במח'ו ס'ס שכ"ח.

ספ' ועי' בב"ר פכ"א אות ז'.

ספ' ודלא במח'ו ס' שייד.

ספ' כ"ז הובא באיח שם ס' ב' ובכלכו שם דף ע' ע"ג, אלא שבא"ח ליתא תיבת אמנ'ע ובכלכו ב' תמורתה הר"ם.

ספ' עירובין מ' ע"ב ואיח ס' תרי"ט, ועי' במח'ו ס' שכ"ב.

ספ' וביה באיח שם ס' ו' ועי' לעיל הערה תי"ב.

ספ' ר"ה ל"ב ע"ב, ערכין י' ע"ב. ובבתי י' : בלחש ובקול כמו בערכי ובק' ואמר

קדושה — מפני מה אין ישר' שירה.

מספיר בשמואל והיה איש אחד מן הרמתיים עד וירם קרן משיחו. קדיש קציר בין מסיים למספיר, ותקעים שלשים קולות, ויש שעושין תרועה מתוך שברים, כלומר בנשימה אחת, מפני שהכל נקרא תרועה, ויש שעושין ב' נשימות ואז שאין דרך לעשות נניחה ולילה בנשימה אחת, לכך אין תוספין לא זה ולא זה (סג). ומברכים על תקיעה חמץ חמץ של לילה לא יסמנו שהוא דרבנן וזה דאורייתא (סג), תהלה, קדיש קציר. מוסף ומתפלל בלחש וראשונות כמו בשחרית, אתה בחרתנו, מפני חמאנו, קרבנות היום, ואמר עולת החדש ומנחתה, ואמר שני שעירים לכפר, האחד בשביל ראש חדש והאחד בשביל היום (סג) ששעיר של ראש חדש היה קרב בראשונה, דאמרי בובחים (סג) סוף כל התדיר מוסף ראש חדש קודמים (אל) למוסף ראש השנה, ובסכת פ' התליל (סג) וליתני ראש השנה שחל להיות בשבת דאיכא תלתא מוספים, ובתוספתא רשבועות (סג) שלשים וששה שעירים קריבים לישראל בכל שנה ושנה שנים עשרה דראשי חדשים, אלמא קחשיב אותו של ראש השנה (סג), מלכות, זכרונות ושופרות, ו' דתורה, ו' דכתובים, ו' דנביאים, ומסיים בשל תורה (סג) משום דדוד קדים לנביאים, אקדמינן פסוקי דכתובים לפסוקי דנביאי. ומה שאנו אומרים בזכרונות ושופרות פסוק האחרון של תורה סמוך לחתימה מה שאין כן במלכות, היינו משום שהם מעין חתימת ממש אבל שמע אין נזכר ביה מלך בהדיא (סג) כך משמע מרבי חיים כהן. ובשלשתן תוקעין בסיום הברכה קשריק, תדע כי דרך החזן היה לתקוע אחר הברכה ואי תקע קשריק קשריק קריק אי אפשר בלא הפסקה בתפילתו דמשום פסיקא עבדינן להו אבל אי לא תקנו אלא קשריק היה יכול דלא להפסיק, וטוב להיות בפסק הפסקה מלהיות בודאי הפסקה, שאנו אומר שלכך תקנו לתקוע לי קולות מיושב כדי לצאת ולא לית לידי הפסקה בודאי (סג). ומעומד נמי תקעין כדי לערבב השמן (סג) שהוא מלאך

(סג) ועי' בטאית סי' תקצ. ובבבלי ה': ויפסיר בשמואל — בין החמישי למספיר — תרועה בתוך שברים — בנשימה למי שהכל — ויש שעושין כשם נשימות. (סג) עי' ברמב"ם פ"א ס' ברכות ה"ט ובבבלי ה': ו' ובבבלי ה': ה' על התקיעה וזמן חמץ לילה.

(סג) עי' בפרדס סי' קס"ח, ובס' הישר לר"ת סי' פ"ג, ב'; מיד, ג'; מ"ז, ב' ובתוס' ר"ה ח' ע"ב דיה שהחדש ודף ל"ה ע"א ר"ה אילומא ועירובין ס' ע"א ר"ה זכרון ותוספות עה"ת פ' פינחס דיה וביזום השביעי וס"ח סי' שכ"א, המנהיג שם סי' ח', שהל"ק סי' ר"צ, אר"י ח"ב סי' קס"ג, וקטן סי' ר"ד, ובר"ן וברא"ש סוף ר"ה ותשביץ סי' ק"ט והנביאים ס' תפלת כל השנה אות ד', ממה משה סי' תת"ד ויוסף אומץ סי' תתקע"א. — ובבבלי ה': ו' ואמר עולת החדש ומנחתה ומנחתם ויאמר שני שעירים לכפר האחד בשביל היום והאחר בשביל ר"ה ששעיר ר"ה היה קרב בראשונה.

(סג) דף פ"ט ע"א.

(סג) דף נ"ד ע"א.

(סג) מ"א ה"ה, וצ"ל ליב שעירים וביה בירושלמי שם פ"א היה ופוק וחזי שאף בתוס' ביצח דף ס"ז ע"א דיה איזהו גרסי' ליו שעירים!

(סג) כיו הובא בא"ח שם סי' ח' ובכלבו שם דף ע"א ע"א.

(סג) ר"ה ליב ע"ב ועי' ברא"ש שם ובא"ח שם סי' י"א ובכלבו שם דף ע"א ע"א.

(סג) ג"ז הובא בא"ח שם סי' י' ובכלבו דף ע"א ע"ב. ובבבלי ה': כך נשמע מ' חיים כהן ג"ע. (סג) מח"ז צד 355 וצד 386 ומתנגד לשיטת ר' עורילא ב"ר נתן שם צד 354. ועי' בס' הישר לד"ת סי' ס"ח, ה' והמנהיג שם סי' ב', שהל"ק סי' ש"א, והובא בא"ח ה' תקיעת שופר סי' כ"ז ובכלבו שם דף ע"א ע"ג. — ובבבלי ה': אחר ברכות' — אי לא תקע אלא

קשריק — מהיות בודאי — תקנו לי קולות.

(סג) דף ס"ז ע"ב.

המות (ספג), כי בשמעו קול השופר יחשוב שהוא לקבץ גליות דכתיב ביה ובלע המות
לנצח (ספג), שלש אחרונות, היום תאמננו, קדיש שלים, אין כאלהינו, קדיש לקטן,
עלינו לשבח. יום שני כיום ראשון, רק בקריאת התורה מוציאים ב' ספרי תורות, בראשון
קורין ד' בסדר ורא פרש יהי אחרי הדברים ונ' והאלהים ניסא את אברהם עד סוף
סידרא, והחמישי כדאמתול, קדיש קצר, ומסמיר קורא שם ויפציר בירמיה כה אמר
י"י מצא חן במדבר עד רחם ארחטנא נאם י"י.

יום כיפור ערבית קודם סעודה (ספג) מתפלל מנחה מבעוד יום גדול ומתפללי ויודיו
אחר התפלה, ויודיו וזמא (ספג) ולא ויודיו רבא, ושליח ציבור מתפלל בלחש ויודה אחר
התפלה כיחיד, אך בהתפללו בקול רם לא יתוודה, דלא תקנו ויודיו (לתוך תפלה) לשליח
ציבור אלא בתוך תפילה (ספג). סעודה וצריך להפסיק מבעוד יום ולהוסיף מחול על הקדש.
ערבית יוד שליח ציבור זקן ורגיל ואין כל נדרי (ספג) ג' פעמים להתיר נדרים שבין
אדם לקנו בשביל כל שנטות שנעשו בנדרים ובשבעות ובשאר איסורין משנה שעברה,
כדאמר ר' עקיבא (ספג) יום הכיפורים אין צריך לפרס מעשיו (ספג) וכן יאמר כל נדרי ואיסורי
וקונמי ואקדיש ושבועי נדרנא ודאישתבענא ודאחרימנא ודאקדישנא ודאסרנא על נפשנא
מיזם כיפור שעבר עד יום כבוד הבא עלינו לשובה, כולה דאחרימנא בהון, ס' אנו מתחרמין
בהם, כוליהן יהון שין שבתין שביקין במילין ומבוטלין לא שרירין ולא קיימין נדרנא לא
נדרי ואסרנא לא אסרי וחרמנא לא חרמי ודאקנימנא לא קונמי ושבעתנא לא שבועי
וחשובין כחרם הנשבר שאין לו תקנה ככתוב (ספג) ונסלח לכל עדת בני ישראל ונ'
ומרב ופה שאותו שליח ציבור אם יש בידו שום ספק שבעה ונדר שיתירו לו שלשה
אנשים מרם ודתו לפני התיבה והא זכאי דלא כל כמיניה להתיר לו נדרי דאמר (ספג)
כל נדרים הוא מיפר חוץ משל עצמו. והו סדר קדמון, ורבינו עזריאל זקינו ניע וכל זרעו
מחזיקים אותו, ולכך אין אותו ג' פעמים כמו מותר לך ג' פעמים, ואמת שרית

(ספג) ביב ס"ו ע"א.

(ספג) עי' תוס' ר"ה שם ד"ה כרי ובא"ח שם ס' י"ח.

(ספג) יומא ס"ו ע"ב.

(ספג) דהיינו אשכנז, דווי רבה הוא על חמא ועי' המנהיג ה' יויכ ס' ג' וס"ס נ"ז.

(ספג) שם ביומא, ועי' מחזי ס' שמ"ג וא"ח דין עי"ב ס' ז'. ובכתי' ה': יום הכיפורים

(וכ"ה בל"י בכ"ס שמכיר ויה"ב) קודם סעודה — ובעוד יום ומתוירים — וודיו וזמא ויודיו
רבה ומתודה אחר תפילתו ביחיד ובהתפללו בקול לא יתודה שלא תיקנו ודויו לשל ציבור — וסעודה.

(ספג) ולא הביא המחבר שאומרים בשיבה של סעלה ובצידה לדרך הביא במאמר ד'

כלל ה' ס"ו ש' צרפת ואשכנז מתירין כל העבריינים להתפלל עמהם, והעיר עין הח' צונץ
בס' רישום צד 96.

(ספג) ביומא ס"ו ע"ב.

(ספג) בכת"י ווינא ג"ב: ,המסדר לא נקט המסגנא כי לא מיירינן מנדרים שעברו כדבסיק
בנדרים. גיל לכתוב.

(ספג) וכ"ה בסרע"ג דף ס"ו ע"א ורלא כליקוטי פירס דף י"ב ע"ג ותשביץ ס' קל"ד
הביאו באבודרהם סדר יוהיב דף ס"ז ע"ב, ועי' מנהגי סהר"ל ה' ליל יו"ב, ובכתי' ה': וקנימי
וחרמי ושבעות — ודאחרימנא ודאקנימנא ודאסרנא — שרן שביקין שבתין בשלין ומבוטלין
נדרנא לא נדרי וחרמנא לא חרמי ואסרנא לא אסרי וקונמנא לא קונמי שבעתנא לא שבועי
ונסלח לכל עדת בני ישראל — שבעה או נדר והתירו לו — כתרם — להתיר נדרי וואם —
וכל זקנינו —

(ספג) ס"ב דנגעים ס"ח.

היגיונו ^{מלכ} שהקשי' עליו ואמר, איך יותרו נדרים בלא מומחה או נ' הדיוטות ועוד מי התיר נדרי החזון, ולא קשי' שמאחר שאנו מורידים שליח ציבור זקן ורגיל הוא כמו מומחה ומספק נדריו יכול לעשות כאשר אמרתי, ולסדר ד' ת' שהניה מיום הכפרים זה עד יום כיפור הבא עלינו למונה ואמר שאין את אומ' אותו משום התרת נדרים שעברו אלא משום תנאי נדר מנדרים שעתידין לנדור בשנה הבאה, כי ההיא דאמרינן ^{מלכ} הוציא שלא יתקיימו נדריו יעמוד בראש השנה ויחנה ויאמר כל נדרים שאני עתיד לידור יהיו במלין, עליו יש כמה קושיות, חדא שלא היה לנו לפרסם הדבר, דאמר בגדרים פרק ארבעה נדרים ^{מלכ} ההוא דבעא למידרשה בסירק' אמרו ליה תנא סתומי קסתים ליה ואת בעי' למידרשה בסירקא, ועוד בתנאי לא שייך חרטה ומה דאחרתא ברוך, ועוד למה את אומ' אותו נ' פעמים, ועוד מהו ונסלת, ואמת שר' ת' היה דוחה קצת מהן ^{מלכ}. ו א מ נ י ע' במקומו היו תופסין סדר הקדמון ומנהג אבותינו נ"ע, ופעם אחת ראיתי שירד חזן אחד לפני התיבה וחפץ לומר סדרו של ר' ת' ונער בו א מ נ י ע'. זמן, מעריב כיום טוב, תפילה נ' ראשונות ונ' אחרונות ותפלת היום באמצע ומתוודה אחר תפילתו ומתחיל בפסוקי דרשמי, אל יתחיל בשומע תפילה שכבר באנו עדיין ^{מלכ} אלא בית יעקב לנו ונלכה באור יי ^{מלכ} ואי' ינ' סליחות ^{מלכ} כדי לומר כל מדה ומדה ינ' פעמים, וזכרונות, חמא נ"ו, ויודי וזמא, אתה מבין ^{מלכ}, ויודי רבה, משיח צדקך, דניאל, עזרא, אל רתום שמך ^{מלכ} בנו נקרא שמך וכו', קדיש שליט, עלינו לשבח, ואם חל בשבת אחר תפילתו יאמר ויכולו ומנן אבות וחתם כדרך שבת ותו לא, כרבא שאמר ^{מלכ} שאלמלא שבת אין שליח ציבור (ואמר ברכה אחת מעין ו') יורד לפני התיבה ערבית ואע"ג דבנעילה שאינה באה אלא משום יום כיפור מזכירי שבת, היינו מעמא דיום שנתחייב בד' תפילות ויש לנו להזכיר בכלל שבת ויום הכיפורים אבל בברכה אחת מעין שבע ליכא חיובא דמשום סכנה איתקנא כדי להמתין בעלי מלאכה שהם באים לבית הכנסת בשבת ומתאחרים לבא כאשר ביארתי ^{מלכ}, וכיון דאינה חיובה לא מוכרין בה שום יום

^{מלכ} בס' הישר לר' ת' סי' קמ"ד ובתוס' נדרים כ"ג ע"ב ד"ה ואת דרשת ובראש שם סי' ה' וסוף יומא סי' כ"ה, המנהיג ה' יוה"כ סי' נ"ו ושהל"ק סי' ש"ו, משה משה סי' תתס"ד וכו'.

^{מלכ} נדרים שם.

^{מלכ} נ"ו שם.

^{מלכ} כ"ו הובא בא"ח סי' יוה"כ סי' כ"ט ובכלבו דין ס"ח דף ע"ה ע"ג.

^{מלכ} וצ"ל עדיו ור"ל וא"כ יאמר עדיך כל כשר יבואו בלשון עתיד והלא כבר באו עדיו.

^{מלכ} ע"י מ"ש"ב ה' צונץ בס' ריפוס צד 96. ובבתי ה': מעריב כמו ביים — וקדושת היום — ולא יתחיל — שכבר באו עדיו אלא בבית יעקב.

^{מלכ} ע"י מ"ש"ב רכ"ש ב' רשימת בשדלעיאנא 2210 בשם רס"ג וכ"ה בראש יומא סי' כ' בשם ראב"ה וכשיטת הפוסקים הביא ג"כ במנהיג ה' יוה"כ סי' ס"ג, וע"י מ"ש"ב צונץ בס' ריפוס צד 187.

^{מלכ} לר' אליהו חזקן ב"ר מנחם כסדינת מנש, וראה מ"ש"ב אורחותיו צונץ בס' ליטערא — מורגשניכט צד 126 ור"י ד"ב בסידורו עבודת ישראל צד 416.

^{מלכ} חקל ולא חילק בזה בין שבת לחול ובסדר טעריזי שבמחזור כתי' אשר ראיתי בפס"ם אצל גיס' הח' מהר"א פרייטמאן נ"י מצאתי בסוף מנהג ליל של יוה"כ שכתב וז"ל: וכשחל בשבת אומר מהר"ל שאין לומר בשבת אל רתום שמך [ובמנהגי מהר"ל ה' ליל יו"ב איתא להיפוך!] ושטעתי מס' ח"כ ש' שאומרים אותו בבקר כשאר ימים כשחל י"ב בשבת.

^{מלכ} שבת כ"ד ע"ב וע"י בכלבו דין כ' דף י"א ע"א.

^{מלכ} לעיל הערה רנ"ה.

מִבְּמִקְדָּשׁ, קִדְּיִישׁ שְׁלִים, בְּמִיָּה מְדֻלֵּקִין (מִקֵּה), קִדְּיִישׁ [שֶׁל] קָמָן. שְׁחָרִית נֹמֵל יָדָיו כְּדָרְכָו דְּהָווּ מְלוּכְלוּכָת אוּ מְשֹׁם שִׁיבְתָּא (מִקֵּה), וְאִין נִכְוֵן לְשָׁרוּת מִפָּה דְּלֹא לִיתִי לִירִי מְחִימָה (מִקֵּה). בְּרִכּוֹת פְּסוּקֵי דְמִרְהָ כְּשִׁבְתָּ, לְבַד פְּסוּק רֵאשׁוֹן שֶׁל מִזְמוֹר שִׁיר לְיוֹם הַשַּׁבָּת שֶׁלֹּא יֵאמַר אִם לֹא יִהְיֶה שַׁבָּת (מִקֵּה). קִדְּיִישׁ קָצָר, קִרְיִית שִׁמְעַ בְּבִירְכוּתֶיהָ, וְאִין נִכְוֵן לְהֵאֲרִיךְ בְּתַפְלָה יוֹתֵר כְּדִי שִׁתְּחַלֵּל תְּפִילַת מוֹסֶף קֹדֶם שֶׁשׁ שְׁעוֹת בְּטָרֵם יֵנִיעַ זְמַן הַמִּנְחָה מִן יִצְטָרֵךְ לְהַתְפַּלֵּל מִנְחָה קֹדֶם מוֹסֶף (מִקֵּה) וְלִכְן יֵשׁ מְקוֹמוֹת שְׂאִין אוּ לֹא יוֹצֵר וְלֹא זוֹלַת כִּי לְקַצֵּר וְכִדִּי שֶׁלֹּא לְאַחֵר קִרְיִית שִׁמְעַ מְעוֹנָתָהּ, וּמִתְפַּלֵּל בְּלֶחֶשׁ כְּמוֹ לְמַעֲרִיב וְאוֹמֵר בְּקוֹל רֵם קְדוּשָׁה, כִּי מְקִדְּיִשֶׁךְ, הָאוֹחוּ, רְהִימִי, וּבִכְן תֵּן פֶּחָדְךָ עַד לִפְנֵי יְיָ תַּסְהִיר (מִקֵּה). וּמִתְחַלֵּל בְּאֶרֶץ אֲפִים אֲתָה, פְּסוּקֵי דְרַחֲמִי, מְלִיחוֹת, יֵינ מְדוּת, זְכֵרֹנוֹת, וִידִי זֹמָא, אֲתָה מְבִין, וִידִי רְבָא, כִּי אֲנַחְתָּ עִמָּךְ וְקִדְּשֵׁנִי, רְצָה וּמוֹדִים, בְּרִכַּת כְּהֵנִים, שִׁים שְׁלוֹם, אֲבִינוּ מְלַכְנָה, וְאוּ קִדְּיִישׁ שְׁלֵם, וּבִשְׁבַת אֵינִי אוֹמֵר אֲבִינוּ מְלַכְנָה הַמַּעַם שִׁי עֲקִיבָא אוֹמְרוֹ תְּחִילָה בְּתַעֲנִית צְבוֹר (מִקֵּה) וְאִין תּוֹרִין תַּעֲנִית צְבוֹר בִּשְׁבַת. וּמוֹצִיא בִּי סְפָרִי תוֹרוֹת בְּאֶחָד קוֹרִין הִי בְּסִדֵּר אַחֲרֵי מוֹת עַד וְהִיתָה לָהֶם לְחֻקָּת עוֹלָם, וְאִם שַׁבָּת הוּא קוֹרִין כּוּ וְזִכְרוֹת קוֹרָא חֵד בְּסִדֵּר פְּנַחֵם פִּרִי וּבַעֲשׂוֹר לְחָדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי וּמַפְסִיר בִּישְׁעִיהָ סוֹלוֹ סוֹלוֹ וּמְזִכְרִין הַמַּתִּים לְבִרְכָּהּ וּפְסוּקִין צְדָקָה בְּרִבִּים (מִקֵּה). תְּהִלָּה, וְאִם שַׁבָּת הוּא יֵאֵמַר יְקוֹם פּוֹרֵק לִפְנֵי תְּהִלָּה, מוֹסֶף בְּלֶחֶשׁ וּבְקוֹל רֵם, קְדוּשָׁה, כִּי מְקִדְּיִשֶׁךְ, הָאוֹחוּ, רְהִימִי, וּבִכְן תֵּן פֶּחָדְךָ, אֲתָה בְּחִרְתָּנִי, מִפְּנֵי חֲמָאִינוּ, עֲלֵינוּ לְשַׁבָּת, הִיא עִם סִפּוֹת, אֲתָן תְּהִלָּה (מִקֵּה), אֲתָה כּוֹנֵנָת (מִקֵּה), יוֹם מוֹב הִיא עוֹשָׁה, אֲשֶׁרִי עֵין רֵאֲתָה כָּל אֱלֹהִי, יֵשׁ מְקַצְרִין וִישׁ מֵאֲרִיכִין, מְחֹל לְעוֹנֹתֵינוּ עַד תַּסְהִיר, אֵל אֲרִיךְ אֲפִים אֲתָה, פְּסוּקֵי דְרַחֲמִי וּסְלִיחוֹת עַד יֵינ זְכֵרֹנוֹת, וִידִי זֹמָא, אֲתָה מְבִין, וִידִי רְבָה, דּוֹד עֲבָדְךָ, וּמֵאֲהַבְתָּ, כִּי אֲנַחְתָּ עִמָּךְ, וְקִדְּשֵׁנִי, (שִׁים שְׁלוֹם) רְצָה וּמוֹדִים, בְּרִכַּת כְּהֵנִים וְשִׁים שְׁלוֹם, וְאַתָּה דְּבָרִי (רִקִּים), קִדְּיִישׁ שְׁלֵם. מִנְחָה מוֹצִיא סִפֵּר תוֹרָה וְקוֹרִין כּוּ בִּי אַחֲרֵי וּמַפְסִיר מִן הַמִּנְיִן וְאֵינוּ

מִקֵּה) וְעִי בְּמַחֲזֵי סִים קִ"ה וְסִי רִלִּיָּה וְסִים שְׁנִיָּא וְהַמִּנְחָה דָּף ס' ע"א.

מִקֵּה) עִי בְּאִיָּה ה' יוה"כ ס"ס ל'. וּבִכְתָּי ה': בְּמָה מְדֻלֵּקִין קִדְּיִישׁ קָצָר.

מִקֵּה) יוֹמָא ע"ז ע"ב.

מִקֵּה) שֶׁם דָּף ע"ח ע"א, וְעִי מַח'ז ס' רס"ד, שֶׁמֶץ וְשִׁמְיָה. וּבִכְתָּי ה': לְשִׁרְכָּה.

מִקֵּה) עִי לְעִיל הָעֵרָה תִּיבִי וְלִקְמֵן הָעֵרָה תִּקְכִּיָּה. וּבִכְתָּי ה': כְּמוֹ בִּשְׁבַת — רֵאשׁוֹן מִזְמוֹר — לְיוֹם הַשַּׁבָּת אִם לֹא יִהְיֶה.

מִקֵּה) עִי לְעִיל הָעֵרָה קָפִין וּבִישְׁמָה מְקוֹבֶצֶת זְכוֹתִים לְרָף י"ב ע"א וּבִכְתָּי ה': לְהֵאֲרִיךְ בְּתַפְלָת יוֹצֵר — בְּטָרֵם הַנִּיעַ — תַּפְלַת הַמִּנְחָה.

מִקֵּה) עִי מַה שֶׁהָעִיר חָח' צוֹנֵץ בִּי רִישׁוֹם צד 100.

מִקֵּה) תַּעֲנִית כִּיָּה ע"ב, וְעִי בְּאִיָּה תַּפְלַת רִיָּה סִים ב' וְהִיָּכ ס' לִיב וּבִכְלָבוֹ דִּין ע' דָּף

ע"ז ע"ג.

מִקֵּה) עִי בְּמַחֲזֵי סִים ק"צ וְשֶׁם בְּמִיָּה שְׁנִיָּא ב' אֵין פְּסוּקִין צְדָקָה לְמַתִּים כְּלָל אֶרֶץ אֲשַׁכְנוּ דָּק הַיּוֹם לְבָדוּ עֵבֶל וְאֶף הַסַּחֲכִים לֹא הִבִּיא שְׁמֻזְכִּיָּין נְשִׁמוֹת הַמַּתִּים בְּנִי רְגִלִּים. וְעִי בְּכ"י סִים תְּרַכ"א.

מִקֵּה) עִי כַח'ז ס' שְׁכִיָּה וְכֵרֵם חֲסֵד ח"ג צד 298 וְכֵס' שֶׁל חַח' צוֹנֵץ לְשִׁעְרָא פּוֹרְנָה. צד 646 וְכֵס' קוֹבֵץ מַעֲשֵׂה יְרֵי נֶאֱמָנִים קְדָמָנִים ע' 167 וְעִי ג"כ בְּמִיעַ הַחֲדָשִׁי IX ע' 21 וּבְכַתְּמִיד לְחַח' יַעֲלִינוּקָה ח"ה ע' 61. וּבִכְתָּי ה': וְעוֹסְדִין לְמוֹסֶף וּמִתְפַּלֵּל בְּלֶחֶשׁ מוֹסֶף וְאַחֲרֵי בְּקוֹל קְדוּשָׁה — חֲרַב סִפּוֹת.

מִקֵּה) סִדֵּר הָעֲבוּדָה שְׁכַמְחוֹר ע"פ נֹטָם סְפָרֵר לִר' יוֹסִי ב"ר יוֹסִי וְעִי בְּסִרְעָן חִיב דָּף מ"ט ע"ב וּבְעֵל הָעִישׂוֹר ח"ב דָּף מִיָּה עֵיב וּבְכ"י ס' תְּרַכ"א וּבְמַחֲזֵי סִים שְׁנִיָּא וּבְכַתְּמִי יִשְׁנִים יוֹמָא דָּף ע' ע"ב דִּיָּה יוֹצֵא וְכו' אִימִדִּי חֲסֵאֵת.

אומר קדיש עד עומדו לתפילת המנחה ואין אומי תהלה עד לאחר תפילת המנחה כדי להפסיק בינה ובין הגעילה, שכעלילה זו אתה פותח בנעילה אבל למנחה אין צריך עלילה לפתוח בה שאחזו ספר תורה בידו ודי, וכמו הפלגת יצר למסוף כן הפלגת מוסף ממנחה מקומו). והמספיר בנביאים במנחה צריך לברך שש כמו ליוצר, כאן וכאן אל יחתום מוחל וסולת, כי מה מביה של סליחה אצל ספר תורה ונביאים מקומו). ואם שבת מזכיר בחתימתו מדי דהיא אחתה ואמספין דהלכה כר' יהושע קפי) המצריך להזכיר של שבת בנעילה דיום הוא שנתחייב ב' תפילות. ועומד לתפילת המנחה כמו ליוצר ואחר בקול ואינו אומר קרובות אם רצה לקצר ויאמר אבות ונבורות ימלוך יי לעולם, ואתה קדוש, אל נא, אתה הו א, נקדישך ונעריצך, קדושה, חיות בוערות אם ירצה או אחר קדוש מקומו). כי מקדישך, האוחז, תתנם לחרפה מקומו). ואתו כל לעבדך, ובכן תן סדרך, אתה בחרתו, יעלה רבא, מחול לענותו עד תמדתו אל ארך אפים אתה, פסוקי דרחמי וסליחות עד ייג, זכרונות, וידו זומא, אתה מבין, וידו רבה, ומאבתך, כי אנחנו עמך וקדישנו, רצה ומודים, שים שלום, ואין במנחה זו ברכת כהנים לפי שאנו מתפללים אותה בעוד היום גדול ובכל יומא איכא שכרות בהדיא שעתא וגורין הא אמו הא כר' יוסי דאמר מקומו). נעילה יש בה נשיאות כפים מנחה אין בה נשיאות כפים ופעמא כדפרי, אבל בשאר תעניות של ציבור דמצלינן מנחה סמוך לשקיעת החמה בנעילה דמיא דיש בה נשיאות כפים מקומו). אבינו מלכנו, ובשבת אין אומרים אותו. קדיש שלם. נעילה תהלה וסדר קדושה ובא לציון, קדיש קציר, ומתפלל בלחש כמו ליוצר, אלא שבמקום כתיבה יאמר חתימה ובמקום אתה יודע יאמר אתה נותן, ואחר בקול בלא קרובה אם עת לקצר, ויאמר אבות ונבורות, ימלוך יי לעולם, ואתה קדוש, אל נא, אתה הו א, כתר יתנו לך כמו למסוף וכן קדושת מוסף, כי מקדישך, האוחז, ובכן תן סדרך, אתה בחרתו, יעלה רבא, מחול לענותו עד תמדתו, עלינו לשבת, היה עם סיפיות, אוחילה לאל אחלה, אל ארך אפים אתה, פסוקי דרחמי וסליחות עד ייג, זכרונות, וידו זומא, אתה נותן, מיכה עבדך וקדישנו, רצה ומודים, ברכת כהנים, שים שלום, כי בי ירבו ימך,

מקומו). עי' מחזי ס' קל"ז ושנ"ה וכ"ה בקידור רש"י כראיתא בהמנהיג דף ס"א ע"ב ס' ס"ו. ובכלכו דף ע"ז ע"ד הביאו בשם המספר, ובכתי' ה': ג' בעיות בסדר אורי — עד כדי להפסיק בינה לבין נעילה ש:עילה זו אתה פותח בנעילה אבל לתפילת המנחה. מקומו). בכתבו וכלשונו במנהגי מהרא"ק דף י"ב ע"ב והדיא במנהגי מהר"ל ה' יהיב בהגה, ובכתי' ה': והמספיר בנביא — אל יחתום מלך מוחל.

מקומו). שבת כ"ד ע"א וב', ועי' מחזי ס' ס"ב ובפירכיו פ"ב דשבת ס' רפ"ב ובאמר ס' תקפ"ח. ובכתי' ה': ואם שבת הוא — אחתה ומסופים. וצ"ל כמסופים.

מקומו). חיות בוערות ואחר קדוש, שניהם במחזור אשכנז בקדושה לשחרית דריה, ובכתי' ה': ואחר בקול בלא קריבה — אם ירצה כי מקדישך.

מקומו). בשו"ת רש"י ס' כ"ט הביא: ורבינו שלמה הנקרא רש"י קבל מדבי יצחק בר יקר וכו' ובסמי נגורה גורה כלו שנת תתנז' לפרט, עליו יסד תנות צרות לא נכל [שאומרים כמסוף יוה"כ בסיום העבודה] וקללם בשמ"ת המתחלת, תתנם לחרפה וקללה ולא שבת א' מהם עכ"ל. ועי' בריסם להח' צונץ ע' 10 וע' 98 ובכתבו אל הח' יפה הדגם במיע לניגוע, וירישע צייטשריפט כרך VI ע' 69 [= צונץ געזאממעלע שריפטען ח"ג ע' 108] וברשימת רמ"ש לאוצר הספרים אשר בהאמבורג ס' 116.

מקומו). תענית כ"ו ע"ב. ובכתי' ה': לפי שאינם מתפללים — איתא שכרות כהאי שעתא — כנעילה דמיא דאין בה נ"כ.

מקומו). וכ"ה בסרע"ג דף י"א ע"ב ובמחזי ס' ק"ל ושנ"ה והמנהיג דף ס"א ע"ב ס' ס"ז וזהל"ק ס' ש"ב וכתשבי' ס' קל"ד [והביאו ג"כ בשם השאלות דריא] ובא"ה שם ס' מ'.

קדיש שלם, וחוקע קשר'ק זכר לזיבל (מקנ) ויאמר יי הוא האלהים ז' סעמים כנגד ז' דקיעים ששכינה עולה במקומה (מקנ). נשלמו הד' תפלות של יום כפור. ערבית והוא רחום ומתפלל כמו בחול אלא שמבריל בחונן הדעת, קדיש שלם, אין כאלהינו, ואם מוצאי שבת הוא יאמר רתן לך, קדיש של קמן, ואחר מוסף אומר אין כאלהינו (מקנ) וקדיש של קמן, והולכים לאכול בשמחה לחמם (מקנ) ויבדילו על הכוס ומברך על האש כמו במוצאי שבתות ועל ששבת ולא על אור היוצא מן העצים ומן האבנים אבל במוצאי שבת מברכין על זה ועל זה הואיל ותחילת ברייתו הוא (מקנ). נשלם סדר תפלת יום כפור.

סדר תפלת סכות.

סכות ערבית, קריית שמע בבירכותיה, קדיש קצר, ג' ראשונות וג' אחרונות וקידוש היום באמצע. קדיש שלישי, ואם שבת הוא אומר קודם קדיש ויכולו וזרכה אחת מעין שבע והותם מקדש השבת כדפרי' לעיל (מקנ), וכן בכל ימים טובים. שחרית ברכות פסוקי דזמרה ומזמורים של שבת, ותחיל במזמור להודות במוזמר שיר ליום השבת (מקנ), ולפני כל אלה יברך על לולבו על נמילת לולב חסן (ואם לא ברכו על עשייתו (מקנ) ויטילו בכל עת התפללו ומשום חיוב מצוה ואם יקרא בתורה יניחו לפי שצריך לאחז ספר תורה בימין בשעת קריאה (מקנ) ואחר ברכתו בנשלו צריך לנענע בהולכה וברבאה ג' פעמים וזולתי מוליך ומביא מעלה ומוריד (מקנ) וראיה יש בירושלמי (מקנ), וכן בכל הניענעים שבששה מקובות צריך לנענע (מקנ), בברכה ובהודו שבתחלת הפרק ובהודו שבסוף הפרק שנים, לפי שכוסליו אותו וכן באנא יי הושיעה נא שנים, אבל בהצליחה נא אין כנענעים לפי שאינו אלא סוף פסוק של הושיעה נא, ואנו מחלקין

הקנ) עי' במחז' צד 381 (ונשנה בצד 395) והמנהיג שם סי' ס"ט, צידה לדרך מיד כ"ה פ"ז, שהליק סי' שכיב. ועי' בתום' שבת קי"ד ע"ב ד"ה ואמאי ובא"ח שם סי' מ"ז ובכלבו דף ע"ח ע"ב.

הקנ) עי' במחז' סי' שני — ומכאן ועד תיבת ערבית ליתא בכת"י ה'.
הקנ) וכל"ה דעת יעב"ץ בסיודורו ודלא כמנהגו מהר"ל ה' יוה"כ. ובכת"י ה' : ואתר מוסף אם שבת יאמר' אין כאלהינו.
הקנ) עי' בתום' יוסא פ"ז ע"ב ד"ה והאמר בפס' המדרש [קהלת ט', ו'] ועי' לקמן הקרה חקסיב.

הקנ) פסחים ג"ד ע"א. ועי' בסרעיג דף מ"ט ע"ב ומחז' סי' קנ"ג, שמו' ושני', המנהיג דף ל"ד ע"ב ודף ס"ב ע"ב וראב"ה ברכות סי' קמ"א, שחל"ק סי' שכיב, א"ח ה' הכדלה סי' י' וכלבו דין מ"א ודין ע' דף ע"ח ע"ג. ובכת"י ה' : אתרי הכדילו על הכוס ומברכין על האור כמו במוצאי שבת ועל אור ששבת ולא על האור היוצא — הואיל ובריותו היה בו. סליק יום הכפורים. סכות ערבית.

הקנ) סוף סדר יו"כ ערבית. ובכת"י ה' : וקדושת היום באמצע — יאמר לפני קדיש.
הקנ) עי' לעיל הערה תי"ב. ובכת"י ה' : ופסוקים דומה' ומוסורים שבת אלא שיתחיל טוב להודות.

הקנ) סוכה פ"ז ע"א, ועי' במחז' סי' שע"ד והמנהיג דף ס"ט ע"ב סי' ל"ז. ובכת"י ה' : אם לא ברכו בשעת עשייה :

הקנ) סוכה מ"א ע"ב ועי' בא"ח ה' שני וחמישי סי' י"ט.

הקנ) שם דף ל"ז ע"ב בתום' ד"ה כדי.

הקנ) פ"ג דסוכה ה"ח. ועי' במחז' צד 424 הערה י' ושהליק סי' שס"ז.

הקנ) עי' בשחל"ק שם ובכור סי' תרנ"א.

אותן לפי ששנים אמרוהו (סקל). וברכת הלולב מעומד וכן ברכת ציצית דילמינ' לכם לכם מעומד ובעומר כתיב מהחל חרמש בקמה תחל לספור ואמרי' קרי ביה בקומה ובטלהו כתיב לכם, בעומר כתיב וספרתם לכם ממחרת השבת, ובציצית כתי' והיה לכם לציצית, בלולב כתי' ולקחתם לכם ביום הראשון (סקל). לולבו צריך שיהא כולו שלו ביום הראשון שני ולקחתם לכם ביום הראשון לכם משלכם, ובי' ימים הראשונים דין אחד להם (סקל) מכאן ואילך יוצא אף בשאול. נחזור לסדר התפלה. קריית שמע בבירכותיה, יתפלל בלחש ובקול רם, נקדישך, ונומר הלל וכל ימי החג נומרין אותו משום שחלוקין בקרבנותיהם (סקל). קדיש שלם, ומציאין בי' ספרי תורת, באחד קורין בסדר אמור פי' שור או כשב או עז עד וידבר משה את מועדי יי' וגו' ובאחד קורין החמשי בסדר פנחס ובחמשה עשר יום לחדש השביעי עד סוף הפרשה, הספסיר קורא כמו החמשי וספסיר בזכריה הגה יום בא על שם מנפת התום (סקל): שתהיה בנים כחג הסוכה, תהלה, ואם שבת הוא לסני תהלה יאמר יקום מרקן, ויחזיר התורה למקומה, קדיש קצר. מוסף בלחש ובקול רם, כתי' יתנו לך, ואחר שים שלום יאמר כי בי ירבו ימך וימסיו לך שנות חיים. תושענה בהיקף ובלולב ובעומר כדי לרצות על המים תחת ניסוך המים שהיה כל שבעה, ובשבת אין מקיפין לפי שאין בו לולב כך פרש"י (סקל). קדיש שלם, אין כאלהינו קדיש קצר, ובמשעשע יום ראשון יעשה ביום שני (סקל) הן בתפילה הן בקריאה, אך המספיר יספיר במלכים ויקהלו אל המלך שלמה. ליל חול המועד אומ' והוא רחום ומבדיל בתפלה במצאי שבת ועל הכוס, ולא על האור אם לא יהיה מצאי שבת. שחרית ברבות ופסוקי דמזמרה כמו בתול, קדיש קציר, קריית שמע בבירכותיה, תפלה בלחש ובקול, ובעבודה יאמר יעלה ויבא, הלל, קדיש שלם, ומציא (בי) ספר תורה, כהן קורא ביום השני ולוי ביום השלישי וישראל ביום הרביעי והרביעי שבא בשביל היום קורא כל (הפסוק) הספק ביום השני וביום השלישי, וכן בכל הימים השלישי קורא משל מחרת, אך בשביעי של ערבה שאין נכון שיקרא השלישי ביום השמיני שהוא יום טוב, יקרא הראשון ביום החמשי והשני ביום הששי והשלישי ביום השביעי (סקל) והרביעי יקרא הספק ביום הששי

(סקל) ספחים קיים ע"א.

(סקל) עי' לעיל הערה תי"ו, ובכת"י ה': וכן כדרך ציצית — מכאן ואילך בשאול, נתור לסדרינו.

(סקל) עי' בתוס' סוכה ל"ה ע"א ד"ה מדקתני ובראש ובר"ן וברישב"א שם ובא"ח שם סי' י"ט וכלכו דין ע"א דף פ"ג ע"א.

(סקל) ערכין י' ע"ב, ועי' פה"ז צד 487 ולעיל הערה תכ"ה. ובכת"י ה': מתפלל בלחש ואו' ערבית ובקול ונומר הלל וכן כל ימי החג — משום בקרבנותיהם — כפר' אמור פר' שור — ובאחד קרבנות החמשי — פ' ובחמשה עשר יום לתושענו' עד סוף הפרק קדיש קצר המספיר יקרא בו ויפסיר בזכריה.

(סקל) עי' נ' ע"א, ועי' בפסיקתא דריב"ז פכ"ט. ובכת"י ה' הגירסא מנפת הכוס, ע"פ האמור שם בתפילה (וזכריה י"ד, ח"ו) ומה שהביא במחזיק צד 488 בציון ת' הוא לשון המחכים כאן. (סקל) ובכת"י ה': ויחזיר חתורת במקומה — ובקול חיים אתר ושלום יאמ' כי בי ירבו ימך תושענה בהיקף ולולב ועומר — כך פסק רש"י בתשובותיו. — ועי' במחזיק סי' שפ"א ושפ"ב, המנהיג דף ע' ע"א סי' מ"ב, או"ז ח"ב סי' שט"ו, שהל"ק סי' שע"א.

(סקל) ובכת"י ה': קדיש שלם ובמשעשע יום הראשון כן משעשע יום שני — כמו במצאי שבת — שמנה עשרה בלחש ובקול — ומציא ס"ת — וכן בכל הימים השלישי קדין סה של שחרית. —

(סקל) מכאן ועד השביעי ליתא בכת"י ה'.

וביום השביעי, גם אם אי השלישי ביום השמיני אין מחזי אותו סקמנ) דלא קסדינן אלא ארביעי שבא בשביל היום שיקרא חובת היום, וכן מצינו בראש חדש שהשלישי קורא וביום השבת ולא קסדינן כיון שהרביעי הבא בשבילו קורא ובראשי חדשיכם וחר סדר של מחזור מיוסרי סקמנ). ושני הסדרים נפלאו ממני, הראשון מפני שיני קריאת הימים, והשני שאין נכון לקרוא ביום השביעי שהוא חול ביום השמיני שהוא קדש, וגם להם היה קשה כמו כן, וראייה בראש חדש לא בינתי, דא דלא אפשר, ועוד משום דאין בהן כדי קריאה לא הקסידו בה, דמשום האי מעמא לא חשו בה חכמים לתקן בשבת קריאה בחובת היום כמו ביום טוב סקמנ), לכך נראה סדר אביי העוריי שביום ראשון של חול המועד כהן קורא ביום השני ולוי ביום השלישי, ישראל ביום השני, רביעי ביום השני וביום השלישי, וכה תעשה כל הימים וכלת עמוד סקמנ). בשבת של חול המועד יקראו ששה בסד' כי תשא בס' ראה אתה אומר אלי והשביעי בחובת היום וכן המספיר, ויפסיר ביחזקאל סקמנ) והיה ביום ההוא ביום בא נוגי שביעי של ערבה שחרית אומי פסוקי דמרה כמו בשבת, גם יאמר מזמור אך יתחיל במוצא להודות כרפי לעיל סקמנ). ונשמח, קריש קציר, וקריית שמע בבירכותיה, ומתפלל בלחש ובקול, וקדושה החול, ובהולכת ספר חורה יאמר על הכל. ובמוסף יאמר כתר וקדושה רבה, כך עמא דבר. ומקיסין ד' פעמים בלולב וערבה, אין כאלהינו סקמנ), קריש של קמן. שמיני עצרת לא יזכיר חג, דאע"ג דאיקרינגל בפני עצמו, חג לא איקרי סקמנ), וכן אומר את יום השמיני עצרת הודו, ובאתה בחרתנו יאמר ותתן לנו יי אלהינו באהבה מועדים לשמחה חנים וזמנים לששון את יום שמיני העצרת הזה ולא יאמר חג דלא מקרי חג, וכן בקדוש דכסא, אבל בשביעי של פסח צריך להזכיר חנים, דכולי פסחא חד הוא ואיקרי חג המצות, ובמסכת סופרים סקנ) יש שאין להזכיר חנים דלא

סקמנ) עי' בסידור פרשיות של י"ט והפסירת שלהן חנדרס בס' תורת של ראשונים לרח"ם הורוויץ, פס"ט תרמ"ב, צד 39. ובכתי' ה': אין מוחיחין אותו, ונר' שצ"ל מוחיחין וכמירש"י בתולין ד' ע"א ד"ה מוחיחין.

סקמנ) צד 442, ועי' בסרע"ג דף ג"א ע"א. ובכתי' ה': זה סדרו של מהוור דביתרי — והשני אין נכון — את יום השמיני שהוא קדש בו אף להם — כמו כך — דאין בה כדי קריאה — לא חשו קדמונים לתקן לקוראם בסית כמו מוספי י"ט.

סקמנ) תוס' מגילה כ"ג ע"א ד"ה כיוון ובמדרכי שם ס' תתל"א, ועי' בתוספות עה"ת פ' פנחס ד"ה ביום השבת ובהליק ס' ס"ט ובא"ח ה' קריאת סית ס' ס'.

סקמנ) וכיכ בס' האורה ח"א ס' ע"ה, פורס ס' קפ"ט ותוס' סוכה ג"ה ע"א ד"ה אחקין, רי"צ גיאות ח"א דף קט"ז, ראב"ן דף ס"ב ע"ב, האשכול ח"ב ס' כ"א, המנהיג דף ע' ע"ב ס' כ"ז, מ"ח וס"ט, רוקח ס' רכ"ג, שבהליק ס' שע"א, און' ח"ב ס' שצ"ג, הנמייים פ"ג מה' תפלה אות י', איח ה' קריאת ס"ח ס' ג"ח וכלבו דין כ' דף י"ב ע"ב. ועי' בתוס' מגילה כ"ב ע"א ד"ה שאני ובמסמרו של הח' מהרי"א עפשטיין על כה"ג צד 18.

סקמנ) ל"ה, י"ח. — ובכתי' ה': כי תשא פר' ראה — ויפסיר בחובת היום ביחזקאל.

סקמנ) הערה תי"ב, ומתיבת דמרה ע"כ ליתא בכתי' ה'.

סקמנ) עי' מחז' ס' שפ"ג. ובכתי' ה': בלולב הערבה ואין כאלקינו.

סקמנ) כמנכח סידורשמי פ"ו נדרים היא ועי' שו"ת רש"ל ס"ס סיד ומטה משה ס' תתקס"ט ובשערי תשובה אונ"ה ס' תרס"ח וביר שאלו על יו"ד ס' ר"ך סעי' כ', ובכתי' ה': בשמיע לא יזכור חג ואע"ג — וכה יאמר — עצרת ואתה בחרתנו — לשמחה וזמנים לששון — חנים דלא איקרי חג וכן בקדושת דכסא טוב להזכיר. סקנ) פ"ט הינ.

איקרי חג ולא נראה לי. וסדר תפלתו כימים היאשונים אך בקריאת ספר תורה ראשון יקראו בסדר ראה ד' נבירי בפר עשר תעשר עד סוף סידרא והחמישי יקרא בספר תורה שני ביום השמיני עצרת וכן המספיר יפסיר במלכים ויהי ככלות שלמה ובמסוף מזכיר בגבורות נשמים משיב הרוח ומרירי הנשם (פקי) ולא יפסיק עד סוף במסוף יום ראשון, ויום ששים לתקופת תשרי ישאל ותן טל ומטר (פקי) ויום תקופה מתחיל (פקי) ויש שחולקין בין שנפלה בעוד רוב יום לבא ובין נפלה לאחר רוב יום (פקי), ויום ששים כלאחר ששים, ולא יפסיק עד סוף. שמחת תורה כסדר שמיני עצרת, אך שלפני הוצאת תורה יאמר אתה הראת, ובהגיעו לבעבור דוד עבדך אל תשב פני משיחך יפתחו שערי הארון, ובהחזיקו הספר תורה יאמר (פקי) ידידי אל עדת לאומי וכי (מעם) במרם עלותו אל הבימה, וקורא בראשון וזאת הברכה ובספר תורה שני בראשית עד אשר ברא אלהים לעשות, ובספר תורה שלישי ביום השמיני עצרת וכן מספיר, ופסיר במלכים ויעמד שלמה, הכי אמרין במגילה (פקי), לפי שכל הסדר שעשה שלמה בכלותו בית המקדש היה בסוכות ראוי להפסיר בו בסוכות, אך בחומשים שלנו נרמז היה אחרי מות משה בספר יהושע (פקי), לפי שקם אחרי משה חזרנו את משה בזאת הברכה, ולא יתכן, שיש לו להפסיר בדונמא מאי דסליק מיניה, ויש שאומרי' ג' פסוקים מיהושע ואחר ויעמד שלמה (פקי), ומוב לאחז מזה ומה (פקי). חסל סדר תפלה של סוכות, הא לך סדר הפסוקים מפנחס והלאה עד סוכות (פקי) דרש'ח נרע אריך שרש' דברי ירמיהו, שמעו דברי יי, חזון ישעיה ונחמא, ותאמר, עניה סוערה, אנכי, רני עקרה, קומי אורי, שובה, דרשו, שיש אש'ש. שבת שלפני ראש השנה מספיר

פקי) תענית ב' ע"א. — ובכתי' ה': אך כי בקריאת התורה — בסדר ראה פר' עשר — סוף סידרא ד' — ביום ש"ע — ויפסיר במלכים — מזכיר בגבורות משיב הרוח. (פקי) שם ו' ע"א. ובכתי' ה': וימי ששים. (פקי) עי'ש בתום דיה הלכתא. (פקי) עי' בראש' שם סי' ד' ובמח'ו סי' כ"ד ובסור סי' קי"ו. ובכתי' ה': ויש שמחלקין בין נפלה בעוד רוב היום לבא. — ועי' לעיל הערה ע"ה. (פקי) מח'ו סי' תי"ב, צונץ ליטעראטורגעשיכטע צד 594 סי' 23. ובכתי' ה': סדר שמחת התורה — הוצאת ספרי תורות — ובחזיקי כס' יאס'. (פקי) דף ל"א ע"א, ועי'ש בתום דיה לסתר, ובכתי' ה': וקורא בראשון וזאת הברכה ובשני ביום השני עצרת וכן המספיר. (פקי) סרעין ג"ב ע"א, פרס סי' כיה, לקומי הפרס דף כ' ע"א, מח'ו סי' שפ"ה ותיית, המנהיג דף ע"ב סי' נ"ו, או"ח ח"ב סי' שצ"ג, ועי' שצ"ג צונץ, ריטוס צד 81. (פקי) ובכתי' ה': אחרי מות משה ביהושע — וחזרנו את מותו בזאת הברכה — ויש או' ג' פסוקים מיהושע ומתוריתם. (פקי) כ"ו הוא לשון האשכול ח"ב סי' כ"א. ובא"ח ה' קריאת סית סי' נ"ח ובכלבו דין כ' דף י"ב ע"ג תובא בשם ר' נתן! אך מה שהביא אחיכ גם נהגו להוציא כל הספרים אשר בארון ולעמד חזקנים על המגדל והספרים בורועותיהם וקוננים כל א' על פסירת משה רבן אינן דברי המחכים, והח' צונץ טעה במה שכ' כספרו ריטוס צד 88 הערה b ולא דק בדברי הכלבו שם. — ובכתי' ה': מזה ומזה וסדר האפסדות מסר' מנחם וחנה. (פקי) עי' פרס סי' י"א, לקומי הפרס דף י"ב ע"ג, האורה ח"א סי' קי"ו, מח'ו סי' רס"ב, תום' מגילה ל"א ע"ב ד"ה רית, האשכול ח"ב סי' כ"א, המנהיג דף מ"ט ע"א, רוקח סי' ג"ג, או"ח ח"ב סי' שצ"ב, מרדכי סוף מגילה מיס תת"ל, ובא"ח שם סי' ס"ד ובכלבו שם דף י"ג ע"א וב' הכיאו דברי המחכים הנבועים מסקור המח'ו, ובכלבו חזקוני ככתבו וכלשונו ובא"ח לא שמר סדרו ומגנונו; — ושניהם לא הזכירו את שם' על האממר הזה.

שובה ובשבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים יאמר דרשו, דאמרינן (מקסא) בהמצאו אילו עשרת ימי תשובה, ואם יש שבת בין יום הכיפורים לסוכות קורין האזינו ומפסידין שוש אשיש משום דכתיב (מקסא) לך אכול בשמחה לחמך, ואם אין שבת ביניהם יאמרוהו במקום דרשו, ודרשו הלא הוא בצום גדליה, ויש שמפסידין (מקסא) ודבר דוד עד מגדול ישועות ואין מדלגני ממנה כלום (מקסא) וכן נוהגים באשכנז (מקסא), שירה לשירה, וכשמפסידין שובה הם מתחילין ספר יואל ומפסידין עד סוף הסדר ולא יבשו עמי לעולם, ועניה סוערה מתחילין אחריה דרשו עד אשר לא יכרת, לפי שאין בה אלא יב פסוקים. ולכך תקנו כסדר הזה שהאומי לעני מחזר על הפתחים למחר אתה מלך אינו מאמין שנאמי ולא שמעו אל משה מקוצר רוח, לפיכך אמי בתחילה לא עזבתך ואח"כ [בך] נחמה על ידי הנביאים ואחר כך הוא בעצמו אנוכי אנוכי הוא, ואחר כך פוסק לה טובות וגדולה, רני, קומי, שוש מקמי) ויש שאומי לפני ראש השנה שוש אשיש משום דכתיב (מקסא). [א]מי כעמך ישראל נני אחד בארץ שבועה בהקביה ואינו מתפחד אף מן הדין לבלתי הפסיק בנחמה, דהכי איתא בפסיקתא תלת דפורענותא ושב דנחמתא ותרתי דתיובתא. ודרשו בין ראש השנה ליום הכיפורים (מקסא) כדאמי, ושובה בין יום הכיפורים לסוכות שיפה תשובה בין לפני נמר דין בין לאחר נמר דין, ובאין שבת ביניהן אומי שובה בין ר"ה ליום כסור, ודרשו הלא הוא בצום גדליה. וארבעה אנשים שייך להפסיד בסדר תזריע ומדרת נעמן לסדר מצורע, מהרה למהרה, וכן התשפוט לסדר קדושים שכל התועבות שהוזהרו בסדר קדושים נמנו בהתשפוט וכן פרשי ביחזקאל (מקסא), יש כשחולקין הסדרים חולקים ותכל (מקסא) מפקדי, ואין צריך לחלק מסות ממסעי זהולך סימן סדר הפסרות מפניהם, ויש שאין חולקין ותכל וחולק, מסעי ומתחיל הסדר ממסות. ולפניהם מפסידין במלכים (מקסא) ויד יי היתה אל אליהו וישנם מתניו עד וישתהו. קנאי לקנאי. חסל סדר הפסרות.

סדר חנוכה. בהודאה מזכיר על הגמים ונומר הלל כל הימים, קדיש קציר מבלעדי ראש חודש שיאמי קדיש שלים לפי שיש בו מוסף, וקריאת התורה, יום ראשו

(מקסא) ריה י"ח ע"א.

(מקסא) קהלת ב', ז'. ואיתא במיר שם בשעה שישראל נפטרין מבתי כנסיות ובתי מדרשות כ"ק יוצאת ואומרת לך אכול בשמחה לחמך כבר נשמעה תפלתכם לפני כריה נחת. ועי' לעיל הערה תקכ"ה.

(מקסא) להאזינו שבין יו"כ לסוכות.

(מקסא) ועי' במחז' צד 809 ובאיה ה' קריאת סית סי' ניד ובכלכו דף י"ב ע"א לגבי הפסרות ז' דפסה, ועי' לעיל הערה תל"ד.

(מקסא) ובכתי' ה': ב' מייאנצא וכו' במחז' סי' רס"ב ובכרדכי סוף מגילה שם.

(מקסא) וזיה באיה שם אמנם בכלכו שם העתיק קומי רני שוש כסדרן ברמכים סוף סדר תפלות כל השנה ודלא כמו שהביא באיה שם משמו.

(מקסא) דה"א י"ג, כ"א, ובכתי' ה': ה' (כי) מי כעמך כישראל והוא בשמואל ב' ז', כ"ג.

(מקסא) ובכתי' ה': אחד שבועה כך ואינו מתפחד אף מיום הדין ולבלתי הפסק בנחמתא דהכי אית' בפסיקת' תלת דפורענותא ושב כנחמתא — בין ר"ה ליו"כ ודרשו היה בצום גדליה ומתיבתא יו"כ קמא עד יוה"כ בתרא ליתא שם. —

(מקסא) כ"ב, ז' ועי' במטה משה סי' תנ"ד.

(מקסא) ועי' באיה ה' קריאת סית סי' ס"ג ומש"כ חז' צינץ ריוס צד 179 סי' 1. ובכתי' ה': צריכים לחלק מסעי מסעות.

(מקסא) ובכתי' ה': קנאי לקנאי חנוכה בתודאה — כל שסנה ימים.

כהן קורא בתחילת החיטך (קטנ) ויהי ביום כלות משה, לוי חצי נחשון, ישראל משלימו שמתוך שהוא יום ראשון חזה נשיא ראשון יקראו בו, בשני חצי נתנאל יקרא כהן, ולוי משלימו כדי שיקראו רוב משלשה בפרש היום, והשלישי יקרא אליאב כולו ולא (ופסיק) הפסיד כאדם שקורא בתורה, וכן בכל יום יקראו השנים בפרשת היום והשלישי יעבור ויקרא הנשיא של סחרת, ביום השמיני כהן ולוי בנמלאל וישראל עומד באבידן בן נדעוני, והולך וקורא כל הנשיאים, ומסיים כל הסדר, ומסיף בהעלותך עד כן עשה המעורה, להשלים אודות החיטך ולמלאות עסק הנירות בשלהי הנוכה ואחר כל הקריאות או קדיש קצר, ואין אומר למנצח, ושיר מזמור לאסף במקומות יש אומרים תיקון מחזור דיוטרי ואומרי אותו, ולמאורי הר"ר יב"ט שמעתי שכל יום שאין בו מוסף (אין) או בו שיר מזמור לאסף (קטנ). ומה ראו לקרות בחנוכה בפרשת חנוכה המזכה, לפי שנמרה מלאכת המשכן בכס ליו, כדאיתא בתנחומי (קטנ) א"ר שמואל בר נחמני ל"י חדשים נמרה מלאכת המשכן, תשרי מרחשון כסליו. (ופסקינא) ופסיקתא (קטנ) במדרש ותשלם כל המלאכה, מאוד עמקו מחשבותיך, אמר ר' חנינה[א] בכיה בכסליו נמרה מלאכת המשכן והיה מקופל עד אחד בניסן שהקימו משה וכל הימים שהיה מקופל היו ישראל מתלוננים (קטנ) על משה לאמר למה לא הוקם מיד, שמא דופי אירע בו (קטנ) והיה הקביה מחשב לערב שמחת המשכן בחדש שטולד בו יצחק בא ניסן (קטנ) והוקם [ולא] ליסלי אדם עוד (קטנ) אחר משה ומכל מקום לא הפסיד כסליו שבו נמרה המלאכה והו' ותשלם אמר הקביה עלי לשלם מה שילם לו חנוכה בית השמונאי וסימן הוא בדיני חנוכה חן בכיה בכסליו מצאו חנינה (קטנ) ועוד יש במזמור (קטנ) שיר חנוכה הבית לחדה, שבע חנוכות הן, חנוכה בריאתו של עולם שנאמר: ויכלו אין ויכלו אלא חנוכה, כדא ותכל כל עבודת המשכן, חנוכה משה (קטנ) ויהי ביום כלות משה,

(קטנ) כל האמור מבאן ולהלן עד בשלהי חנוכה הוא לשון המחז' בס' רליט ועי' בפרדס סי' קצ"ח ושהליק סי' קפ"ט.

(קטנ) עי' לעיל הערה שע"ה ובמחז' צד 78. ובכתי' ה': וכיום כלות משה — נשיא ראשון וקראו בו רובו ובשני כהן קורא חצי נתנאל, לוי משלימו — רוב השלשה — עומד באבידן והולך — עד שאלקי פרשה להשלים — ואחר כל הקריאה — מזמור לאסף מקומות יש לחיטון מחזור דיוטרי אומ' איתו ומר' הר"ר יב"ט שמעתי בעל — בכסליו היא הנחמה — עמקו כחשבותיו. —

(קטנ) בתנחומא הנדפס מכבר סוף פ' פקודי ובתנחומא הקדום שם אות ו' ובמנחת יתורא עה"ת סוף פקודי.

(קטנ) רבתי מיו אות ה'. ועי' בא"ח שם סי' נ"ט וה' חנוכה סי' כ"ב ובכלכו שם דף י"ב ע"ד. (קטנ) ובכתי' ה': וכל זמן שהיה מקופל היו ישראל פלמלי על משה, וכיה בפסיקתא. ובמחז' שם, ובפרדס הגירסא מלמדיו ובילקוט מלכים סוף רמז קפ"ד ממלמלין, ובכלכו ססללין, ובא"ח מרגנין.

(קטנ) וכצ"ל במחז' שם, ובכתי' ה': או שמא דופי אירע לו, וכ"ה בפרדס. (קטנ) וכ"ה בפסיקתא רבתי שם אבל בפרדס ובמחז' גרס' ובא' בניסן. (קטנ) וכ"ה במחז' ובפרדס דפוס קושאנדינה דף מיו ע"ג, אכנס בדפוס ווארשויא העתיקו ליגלג.

(קטנ) ובכתי' ה': חנוכה חן בכ"ה בכיה בכסליו מצאו חנוכה, ונ' שצ"ל כדאיתא במחז' שם: חנוכה חנו בכיה בכסליו, ר"א חנוכה, חן בבית בכסליו מצאו חנוכה, מצאו חנינה. (קטנ) ובכתי' ה': יש בכסליו במזמור, וצ"ל במדרש במזמור וכיה בפרדס ובמחז'. ועי' בפסיקתא רבתי פ"ב אות ו' ושם באות ב'.

(קטנ) במחז' איתא חנוכה מזבח משה. ובכתי' ה': חנוכה ברייתו של עולם שנא' ויכלו אלא חנוכה — חנוכה ירושלים — חשמונאי שעכשיו — שאף היא יש בה נירות שנאמר, וכ"ה לשון הפסיקתא ומחז' שם.

הנחת המזבח ואת הנחת המזבח, הנחת בית ראשון מזמור שיר הנחת הכית לדוד, הנחת בית שני והנחת חומות ירושלים והנחת של בית חשמנאי של עכשיו, והנחת העולם הבא שאף היא בחניכות שנאמר והיה אור הלכנה כאור החמה, נמצא אתה אומר שהושמו כל החניכות זו לזו, והנחה שלנו נרמז להנחת של מדבר לכך נאה מרשה כולה להיות נקראת בתוכה (מקס). ומזכירין של הנחה במספין בשבת ובר"ח, יום הוא שנתחייב בארבע תפילות (מקס). שבת של הנחה מוציאין ב' ספרי תורות, באחד קורין בסדר היום השביעי בשל הנחה בנשיא הנכב ליום וכן המפסיר, ומפסיר בזכריה רני ושמו, חלו בחנכה ב' שבתות בראשון מפסיר בזכריה, שניה בנרות שלמה (מקס). ראש חדש מבת (מקס) מוציאין ב' תורות, באחד קורין בראש חדש ואחד בחנכה נשיא הנכב ליום, ואם חל בשבת מוציאין ג' ס'ת, בראשון קורין ה' בסדר היום, בשני קורין הששי דריח דהוא תדיר מחנכה וקרים ומתחיל ודבר וראיה ממנילה כאשר ביארתי בסדר (מקס), בשלישי קורין השביעי בסדר הנחה וכן המפסיר מפסיר בזכריה (בנרות שלמה ויעש חיים (מקס) והכי איתא בראש חדש אדר שחל להיות בשבת (מקס) שמוציאין ג' ס'ת בראשון קורין ה' בסדר היום, ובשני הששי בשל ראש חדש דהוא תדיר מפרשת שקלים, והשביעי מכי תשא ומפסיר בשקלים ביהודיע בענין שקראו בו, בכל סדרים ימים טובים וריח שקלים בשבת ובחול הסדרים במחזור דיצרי (מק) לא קרי בחובת היום רק המפסיר, ונ"ל ששוב ויפה שהקורא הבא בשביל היום, כגון חמישי כימים טובים וששי ביום הכפורים יש לו לקרר בחובת היום וכן בשבת השביעי בחובת היום שלא לחלק בקריאה (מקל), ולא משום שפעמים שקמן מפסיר וקורא חובת היום ליכא למיחש, שהרי קמן משלים אף כיום הו' בשבת (מקל).

פרשת שקלים, לעולם שבת שלמני ר"ח אדר מוציאין ב' ס'ת, באחד קורין ב' בסדר היום, והשביעי בכי תשא מרי שקלים וכן המפסיר, ומפסיר במלכים בן שבע שנים יהואש במלכו, ואם יחול ר"ח בשבת בארץ משפט, ואם יחול בכי תשא עצמה קורין בכי תשא והשביעי חדר וקורא עד ועשיית כיוור נחושת לשם שקלים, דתניא (מקל) חל להיות בכי תשא עצמה קורא אותה וזמולין אותה וכן מפסיר, ובלא ר"ח נמי מוציאין ב' ס'ת בראשון קורין בכי תשא ואחר בשני קורא מראש כי תשא עד ועשיית כיוור נחושת וכן מפסיר, לפי שאין גוללין ס'ת בציבור צריך ב' ס'ת ואעפ"י שהכל בסדר אחד. **פרשת זכור**, לעולם שבת שלמני מרים מוציאין ב' ס'ת וקורין בסדר השבוע

מקס) וכ"ה בפרס שם, ובכתי' ה': נמצאת אומר שהושמו כל החניכות זו לזו והנחת שלנו רמז ודורש' להנחת של מדבר לכך נאה מרי' שלה להיות נקראת בתוכה וזוהי לשון המ"ו. מכאן ועד סוף הספר חסר בכתי' ה'.

מקס) שבת ביד ע"ב.

מקס) מגילה ל"א ע"א.

מקס) שם כ"ט ע"ב ובסחי' שם.

מקס) עי' לעיל הערה ת"ו.

מקס) נראה דשויך לעיל בהמפרה לשבת שניח דהנחה ובפירש"י שם במגילה ל"א סוף ע"א.

מקס) מגילה כ"ט ע"ב.

מקל) עיינש מ' ר"ם וס' קב"ו וס' קס"ה צד 157.

מקל) עי' ספ"ג עשין י"ט וזוהי שכ' חמניח דף כ"ט ע"א ס' ל"ב ושעה בזה המיל שרצה

לדגיה שם קורם קריאת מ' הנחה, וליחא, דהא קאמר וזהו המפסיר וקרא בת, ועי' בשחל"ק

ס' עי' וס' קצ"ט ולעיל הערה ת"ה.

מקל) עי' לעיל הערה רכ"ו.

מקל) מגילה ל' ע"א ועי' בפרס מ' כ"א.

והשביעי בשני בסדר כי תצא פ' זכור את אשר עשה וכו' וכן ספסיר, ומספיר בנביא שמאל סקדתי.

פורים ערבית והוא רחום וברנו, קריית שמע בברכותיה, קדיש קצר, ומתפלל י"ח ברכות ומזכיר על הגסים, קדיש שלם, וקורא המגילה ומברך לפניה נ' ברכות וסימן **מג"ח סקל**) מקרא מגילה, נסים, שהחיינו, ולאחריה מברך האל הרב ריבנו כי קדיש שלם בלא תתקבל, סמום הקמורת, קדיש של קמן, ואם מוצאי שבת הוא אחר הכרזה של מקרא מגילה יתחיל יהי נועם וסדר קדי' כמו בכל השנה **סקל**). שחרית מתפלל י"ח ברכות ועל הגסים בהודאה, קדיש קצר, ומוציאין ס'ת וקורין נ' בסדר בשלח פ' ויבא עמלק, קדיש קצר, וקורא המגילה בכל ברכותיה, שאף בשחר יאמר זמן **סקל**) רחוד ס'ת למקומו ומתח בתהלה ובא לציון, קדיש שלם, עלינו לשבת.

פרשת פרה אדומה קורין בסדר היום והשביעי קורא בסדר חקת פ' הראשונה כולה עד תמא עד הערב, ומוציא ב' ס'ת, וכן המספיר יקרא בסדר חקת, ומספיר ביחזקאל **סקל**) בראשון באחד לחדש תקח פ'.

פרשת החדש לעול' קדם שבת שלפני ר"ח ניסן ומוציא ב' ס'ת וקורין ו' בסדר היום והו' בסדר בא פ' החדש הזה לכם עד כל מחצת כ' תאכלו מצות וכן המספיר, ומספיר ביחזקאל כה אמר יי' אלהי' בראשון באחד לחדש, ויום שני של ר"ח **סקל**) לא יבא באג"ה כדי שלא יבא ניסן ב' ד' ו' אלא ר"ח אדר יבא בזבד"ץ **סקל**) וסימן המסקות זמ"ו ב"ז ד"ד ובי"ו, פ' חל בו יפסיקו בסיו, חל בו יפסיקו בו, חל בו יפסיקו בו, חל בו יפסיקו בו, חל בו יפסיקו בו, חל בו יפסיקו בו.

ספר כתבתי צדמתי:
דעת עבודת אל עשיתי:
מה יעבד נבר לעשרו:
[בעס] כמשפצו ומעשרו:
ירוחן ריקא בו יבינו:
לעמד לשרת אל בוראו:
על כי לא[ל]מחכים סתאים הוא:
מחכים לעיני כל קראחדו:
נתן שמו נקרא ואבי הוא:
לביא אשר צדפו ועשרו:

סקל) שם כיא ע"ב.

סקל) מחץ ס' רניא.

סקל) עיי"ש ס' רנ"ב בת' ובשחל"ק ס' ר'.

סקל) וצ"ל בן אדם בית ישראל יושבים על אדמתם [מחץ ס' רים] או ודקתי עליכם כלשון חג' מצילה ל' ע"א.

סקל) דהיינו ר"ח אדר המסוך לניסן.

סקל) וכיה בהלכות קצובות דר' יהודאי גאון שת"ל המנהג רח"מ תרוחץ בספרו תורתן של ראשונים ספרים תרמ"ב צד 19.

ס' עיי"ש בס' תורתן של ראשונים צד 41 כסידור פרישיות של י"ט והמחצות שלח ובכח"ג II הג"ל צד 622 וברש"י מגילה ל' ע"ב ר"ה ואיוון ובס' תאורה ח"א ס' ס"ז ובסמ"ח ס' ר"ם ובתנ"כיים פ"ג מה' תפלה אות צ'.

רשימות

מאת

י. פרנהוף.

I.

החיים

האזיר של אחר צהרים קיצי ספוג כולץ ריחות עדינים וחריפים שהתמזגו יחד מירק דשאים רעננים ומשלל ורדים ופרחים למיניהם, אשר בפרדם העיר. החמה מסספה נמסי אורה. מבעד לענפי האלונים, והזריכה את פרצופיהם של הוונות דמשילים בשבילים מתפתלים ומרחקים זה בזה ומתסחררים וגעלמים בחיות שונות. רק זונות זונות הבא והתם. גם אני זכן זוני – הספר. בצד דגן עומדת אלה באה בתום, אשר מהקיסה המתפלג לשנים נראה כי מלפנים צמחו במקום הזה שני עצים, זנ אדוב, ובמשך השנים נתקברו זה לזה ונתדבק והיו ל"בשר אחד". בעל האלה העכה הזאת יושב לי אני, וקורא ספר חדש שבחדשים, המזמר את הפזמון הישן שבישנים.

הספר שואל: „מה היא מהות החיים, התגלותם ותכליתם?“
הספר אומר: „ברם ציירו לנו השירה והאומנות את החיים ומבעם הפנימי בכל הגונים והצבעים; אעפ"כ עדיין הקושיא הישנה במקומה עומדת: לאיזו תכלית אנו חיים? לאיזו מטרה אנו עמלים? למה החיים הללו הנעימים והאזורים, השמחים והעצובים כאחד? ברם המציאה החכמה האנושית פתרונים לכל שאלות החיים בכלל, אחר כל אלה, חדת החיים בעצמה עורה קופאה ועומדה בתקפה כמלפנים, בלי כל צל של סחרון מספיק.“

„בעקב כל שמחה משמחות החיים“ – אומר הספר – „צועד איזה לחץ רב אונים, איזה דחק נצחי עצוק המכריחנו לשאול את השאלה המכאיבה שאין עליה שום תשובה:”

איה תכלית החיים?

ועוד ועוד אומר הספר...

דברי הספר הלץ מרכיז את מחשבותי ומרתקים אותן. דברי הספר חודרים למחוי ומעוררים שם מחנות מחנות של הרהורים ומחשבות...
השמש השוקעת היתקת שפעת צבעים נפלאים על מרחבי האופק אינה מלכבת אותי, צחוק האודות והצללים אינו מהנאה אותי. נתון אני כולי תחת השפעת דברי הספר שבכשנשים במחוי:

„איה איה תכלית החיים?“

עוד לפני הומה בי, עוד רעיוני מסים וחותרים אחר איזו תכלית חיים, והנה אני מרים עיני, אני מביט נוכחי –

האח, האח! תכלית חיים שלי הולכת, צועדת לקראתי...

ולתכלית החיים שלי גלי שעדות משי שחורים האמים ומסכים כה כחכה
 כה כחכה... לתכלית החיים שלי שתי עינים — שתי מעינות של אור שחור על
 גבי לכן הלחיים... לתכלית החיים שלי פה מתוק המסמסם ומצלצל כה יפה
 כה יפה... לתכלית החיים שלי פגמר מלבב, צורר זך, חזה עדין המתנועע וצורב...
 מרים — — — — — את תכלית החיים שלי.....!

II.

והקצת

לאחר שלשים שנה...

החורף גודם. השלג מסווה סופת קר סוערת ומקרישה. כל נמף לחלוות שבתוין.
 ומקרישה את הדם שבלכות חברי הנאספים בחדרי להמית ליל שבת ארוך אחד.
 איזו עלטה כבדה שזכנת על החבורה ועל השיחה שלהם הנוחלת אם אם
 בלי כל מעוף והתענינות. המה כאילו החיים מבינם כמלך, וכבר השלימו את חשבונם.
 ואין להם מה לדבר עוד מהחיים כי אם — מהמות:

„מה היא המות?”

סוית מחוסרי שנים השתתפו בהשיחה, וכל אחד הביע סברה ותיאוריה
 אחרת.

„מה הוא המות? מ—מ—מ... המות הוא שנת מרגעה, אחרי יום טוב של
 שחוק עליו...”

„המות — ה—מ—מ... המות היא פריחה רעננה אחרי בליה; היתה חדשה
 אחרי ההקדר. מה? טוב?”

קטם, אבל מה הוא לאחרי, המות בעצמו? מה מראהו? סקסן חד מהחבריא
 שלא נחה דעתו מחינות של הפרזות השדומות.

„איך יהיה מראהו? קר הוא המות. קרש הוא המות. כמות הוא המות.
 מר כמות.” ענה לץ אחד.

„בחדר...”

„אבל איזה מושג חי וברור, איזה צלם והמות קבועה עוד לא נתת לה.” רמן
 אחד מן הצד.

בעוד הם מדיינים ועי' עי' המות, ולא באו לידי שום מסקנה עי' מדותיו
 ודמותו, נסתחה דלת חדר, והנה אני מרים עיני, אני מכיש נוכחי —

אוי, המות שלי בעצמו ובכבודו נצלה לפני...

ולדמות שלי שעדות לבנות קשה במספרים ודקים. לדמות שלי פרוץ
 במרכם וחולני... לדמות שלי מנח מקומם ועל שחור מרש עליו... לדמות שלי
 עיני תפת, גל סכינים ושסודות, מקלם נחשים ומתנים. המתוים נצוצות ידקים...
 לדמות שלי מלחמות רוות וכולסות... לדמות שלי פה מפקח מחמים וחריבות...
 מרים — — — — — את המות שלי...

דברי האלה והנדוי

לר' יהודה בן יצחק אבן שבת.

יול בפעם הראשונה על פי כתב יד הנמצא באוצר הספרים הכוליאני אשר באכספורד
עם הערות, הנהגות והאש הדבר

מאת

ד"ר ישראל דאווידזון

מורה בבית מדרש הרבנים אשר בנוראק.

ראש דברי

באתי לעיר ברצלונה... ושם חרופא ר'
יהודה בן יצחק זעין המלחמה זכור
מדות נמרצות (תחבטות, שער מ').

ועם בן שבתי יוחן כבמות וקרא בן
בארי בן בארי (אברהם בדרשו בשור
חבר המתחלפת שורה קל'ו).

על אדות יהודה בן שבתי וספריו. מנחת יהודה שזנא הנשים" ו"מלחמת החכמה
והעושר" כבר דברתי בארוכה בספרי על המדחיה. בספרות ישראל, שהוא תחת מכש
הדפוס ויצא לאור בקרוב בשפה האנגלית [בשם Parody and Related Forms
in Jewish Literature], ומשם יקה הקורא כל הנחין לדעת על אדות חיי המשורר
וספריו. ופה אקצר ואמר כי המבטא "שזנא הנשים" אינו תואר חזון על "יהודה"
כי אם שם-משנה ל"מנחת יהודה", וענינו כמו "מנחת יהודה והוא שזנא הנשים".
ומפני כי לא עמדו על הכונה הזאת טעו כל המספרים וחשבו את בן שבתי לשזנא
נשים ואת ספרו להלצה גנך. ידעיה הפניני כתב ספרו "אוהב נשים" (נדרס בתפארת
שיבה ברלין תרמ"ד) כעין תשובה ל"מנחת יהודה", וגם "ספר עזרת נשים" לר'
יצחק (נדרס בישראל ח"ו) ערוך גדרו. אבל הנכון הוא כמו שהוכחתי בספרי כי בן
שבתי חסין לזהויר לאחיו לכל יאחזו בדרך מעוקל, ולדראות כי אחד אוהב נשים
ואחד שזנא נשים יותר מראי עתיד ליתן את הדין.

ממרת בן שבתי בדברי האלה והנדוי אשר למנינו היא לשמוך זעמו על חמשה
אנשים מתושבי סרקוסמה אשר קמו גזר וכתבו עליו שטנה ושרפו באש ספרו
אשר בו עשה זכר לחכמים ומשוררים, נשיאים ונכבדים, תופשי תורה ואנשי השם,
נסיכים ויועצי הארץ. וגם על חמשת מלכי ספרד ומעשה תקסם וגבורתם נשא דברו.
כל אלה ממרש יוצא מפי הסעף השלישי והרביעי. וחבל על דאבדן, כי מי יודע
אם לא נתן לנו בן שבתי בספרו זה שלשלת חכמים ומשוררים כאשר עשה אברהם
בדרשו אתריו בחיב המתהפכת.

הנה כי בן גלזה גם בן שבתי אל המשוררים אשר התמרמו על יושבי עיר
סרקוסמה ויגלו את קלונה, כשלמה בן גבירול לפניו בשירתו "שיר תלונה בלכתו
מסאריקוסמה" (שיר שלמה, עמוד א') וכשלמה בן ראובן בנאסיד אתריו במליצתו

ששלח „לשרי סודרי סתוסה“ (אוצרות חיים, עמוד שס"ז). אבל בן נבירול ירא היה מהזכיר שמות האנשים אשר צרו לעדיו, לא כן בן שבתאי. הוא נקב בשמות חמשת האנשים אשר הרעו עמו, והמה: אברם בן שמאל לזביל (ג.ר) המעשקות זרב החובל, סופר מתא (סעיף ח'), אברם בן חורו שלמה לזביל (ג.ר) עמל חזן יחבל, העוזר לפני התבה (סעיף ט"ז), יוסף בן יצחק בנבנשת (ג.ת) הוא אחידתו לדברית" סעיף י"ז, הכן הזקן יצחק בן שלמה נחמלש (ג.א) אשר לשונו לדבר תועה כחץ שחוט, סקיד על המס (סעיף י"ט), והאחרון מאיר בן שמאל אלטרננשי (ג.א) אשר בו נעלה נפשי" סעיף כ'. השם בנבנשת לא חרש הוא בספרות ישראל תם השם לזביל (Lobel) אינו מוזר בן יהודי ספרד (עיין גראסס, גאלליא יודאיקא עמוד רפ"ו), אבל השמות נחמלש ואלטרננשי חדשים המה, ואף כי לא עלתה בידו למצוא להם זכר במקום אחר בכל זאת אינני משיל ספק בהם, כי החרוזים (דמוסגרים) בשני חצי געולה זכיתו למדי כי נסגים המה, ואולי ימצא אחד מן הקוראים זכרם בספרותנו.

הנה באחרונה יש לי רק להעיר כי המאמרה נמצא בכ"י בודליאני Can. Or. 99 מדרג נ"ג עד דף ס"ד (עיין קאמאלוב גיבויער נומ' 1980) ורשמתי מספר הדפים בגוף המאמר בשני חצי מרובע. בראש המאמר כתוב כדברים האלה: רברי האלה והנודי אשר יסד בעל המסר הזה ר' יהודה ב"ר שבתאי שזאג דגשים לקהל [אל חמשה אנשי בני בליעל מק"ק] סרקסמה. המאמר דמוסגר, הכתוב בכ"י בין השורות מלמעלה, הוא, לפי דעתו של החכם גייבויער, דוססת המשורר שמשון מרזן אשר בידו היה הכ"י מלמנים. המבוא „המסר הזה“ מכוון לספר „מנחת יהודה שזאג הנשיים“ הנמצא גם הוא בכ"י מדרג י"ט עד דף נ"ב. העתקה הכ"י נעשתה למעני בדיוק ובחריצות ע"י מר משה סגל תושב אכספורד.

רברי האלה והנרדוי.

I. [58] אין שלום אמר יי לרשעים. המצדים ליום רע ומנישים לשבת חמם. ישוב עמלם בראשם. ועל קדקדם חמסם ירד. ישיב לדם נמול יי כמעשה ידיהם. ישוב עליהם את אותם וברעתם יצמיתם. יצמיתם יי אלהינו. ⁽¹⁾

שמעתי דבת רבים, שועלים מחכלים ועקרים, המו כנפירים וכוזבים, עוז פנים ככלב, עם סכל ואין לב, דרך היושר לנגדם ירם, אנשי רע לא יבינו משפט, יעצו ללא חכמה, כי גוי אובר עצות המה, כי נסך יי עליהם רוח תרדמה, ויעצם את עיניהם, למען הביט אל מעוריהם. על כן אפקד עליהם את כל עונותיהם ומעשה ידיהם, אשיב נמולם לדם ומדותי סעלתם ראשונה אל חיקם, ויבשו הבוגדים ריקם. וישא משלל ויאמר:

[שיר על משקל יתר וארבע תנועות ויתר וארבע תנועות בדלת ובסגור].

חשוף דך, האל: לרשעי ישראל,
השב אל חיקם כרוע מפעלם
ושיחם לשנינה עדי יקחו בשנה. ⁽²⁾

וקח מהם נקם כרשעם ונמולם.

II. הננו אינשי מספאי דשמתוה להווא נברא, דאיתיה כהל לשבחה בשורא ⁽⁸⁾. אדרבא לידה אינרו בשנתא. באי זה דין נדוי מצאו בי עול, ומה אשמתי כי הכריעוני לכף חובה? אם מצאו בי חטאת כתובה, ואם דין ודברים היו לדם עלי? מי בעל משפטים יגש אלי, יערוך לפני יתיצבה, יחדו למשפט נקרבתי, והצדיק ינצל נפשו בצדק ותמימות, והנפש החוטאת היא תמות.

וישא משלל ויאמר:

[שיר על משקל ב' תנועות ויתר וב' תנועות ויתר וב' תנועות בדלת וכן בסגור].

אמר לאיש בער חכם לבב,
כי המגלל קללת חנם
וד על אנוש משכיל כמו ניבו ⁽⁴⁾
תחול עלי ראשו ולו תבוא.

III. [54] ואלה האנשים היועצים עצת רע, ונלוה עליהם כל חנף ומרע; יעצו עצת נבסד, וקדשו עצרה במקדש ועזרה, ושרפו ספר היה לתעודה ולתורה, ולא היה להם מורא, ליראת השם הנכבד והגורא, אשר שמתי בתוכו אותותיו, וזכר עשה לנפלאותיו, וזכרני ⁽⁶⁾ סגולת ⁽⁶⁾ החסידים, והחכמים נמולי החסידים, והמשוררים

⁽¹⁾ המאמר הזה הוא כעין הקדמה ומיוחד על פסוקי תנ"ך על סדר זה: ישעיה מ"ח כ"ב; עכוס ו', ג'; תהלים ו', יז; איכה ג' ס"ד; תהלים צ"ד, כ"ג.

⁽²⁾ כמו בשנת אפרים יקח (תושע י', ו').

⁽³⁾ כמו האיתנין כהל להודעתני וכו' (דניאל ב' כ"ו).

⁽⁴⁾ כלומר: את הכסיל קראו חכם, ואיש משכיל בדבריו קראו זה.

⁽⁵⁾ בכ"י, וזכרני.

⁽⁶⁾ ענינו ככו חברה (עיין ערוך השלם ערך סגל).

והנשיאים והגכבדים, וכל נמצא בעזרה (7) בצדה, ותולשי התורה, ואנשי השם והנפכים, ויועצי הארץ והבבלים.

וישא משלו ויאמר:

[יתר וב' תנועת ויתר וב' תנ' ויתר ותנועת בולת וכן בסוגר].

נקום נקמתך האל: והתבם . . . רשעים שהבו את שם כבודך

וזכרונך עבדיך ודברי . . . נביאיך אשר עמדו בסודך.

IV. איך לא ראו האוילים, ולא רגזו הגבלים, ולא חמרו אחד מהם סחד וחרה, כפני מזרא חמשת מלכי ספרד, אשר בנית בשמו סמרי מעלותם (8), ומעשה תקפם ונבורתם. איך לא נשאו סיהם, ולא יסול סחרם עליהם, ואיך סצו בגאור סיהם, וחללו את שם אלהיהם, ושדקו וחרקו שניהם, ודכאו הדז חבלות תחת רגליהם, והיה במחשך מעשיהם, ויאמרו מי דאנו ומי ידענו, ולא יזכר שף השמים את הקול יולך, וכל דבר לא יחדר מן הבליך.

[וישא משלו ויאמר] (9)

[שיר על משקל יתר וב' תנ' ויתר וב' תנועת ויתר ותנועת בולת ובסוגר].

הלא יתרגזו מלכי ספרד . . . ויעשו מעשה חרון חסיה

וזדים שלחו יד במלכים . . . יצו לעשות בהם נקמה.

V. אך אוילים פועלי און ועולה, וכל מה דובר גבלה, וזים אחרים השונים, אשר כסאחרי יי' צמנים, ומסידים ומכללותיהם רחוק, עברו תורות חלמי חק, ונברלו לרעה מתוך העדה, וכתבו שמונה על איש יהודה.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל ב' תנועת ויתר ב' תנועת ויתר וב' תנועת בולת וכן בסוגר].

[56] כל איש יחייב לאנוש משכיל . . . מרם אשר ישמע דבר סידו,

הוא זה ונענה לב, ומדעת . . . נבשר, ומחשך מעצותיו הא.

VI. והגני שם בהם לרעה מלי ואקללם בשם יי', ואסדה אחתם, ואחרים את שותם; ומשביע אני אתכם, אתם הדנקים באלהיהם, באדוני האדונים, שאין לפני עולה ולא שכחה ולא משוא פנים, לבלתי יבואו בקהלכם, מסמים הם ומסמים יהיו לכם. מי דברים המאדירים מיסם, וממא ממא יקרא לחכם, ובחידם כלחם אונים להם כל אוכליו ימסאו, והמה כלמתם ישאו. סת כותי סתם ומזונם, ניין ענושים יינם, כי כנפן מרם נפנם, וקיא צואה מלא שלחנם, וכשר חמרים בשרם, כי צורם ביד עונם מכרם, ויי' המגירם. ותורה צוה לנו משה מורשה, שלא יודמנו בשלשה (10), ומדברי תורה, שלא יתפללו בעשרה (11), והלכת למשה מסני, שלא יבואו בקהל יי' (12), לא יספרו ולא יזכרו, לא יספרו ולא יקברו. המת להם בעיר יאכלו הכלבים, ומחידם בשדה יאכלו שקצים וזאבים, כי זרע ברעים כלם, והעם אשר זעם יי' עד עולם.

(1) קרי לעזרת.

(2) כן הוא בבתי, וצ"ל בשמי ספרי, ותכונה כי שם זכר להם בספרו.

(3) המאמר המוסגר הזה חסר בכ"י לפני השיר הזה וחבאים אחריו.

(4) המנוחה אין מוסגין עליו ואין כוללין אותו לכל דבר שצריך עשרה (ש"ע י"ד סימן שלי, סוף ב').

[וישא משל ויאמר]

תצור אימות וקנא אל נקמות והוצא את כלי ועמך וקצמך
והך את עם מרי, הלכו בקרי, וכלם בתחונך ואפך.

VII. השבע אשביע לכל שמע אמרי אל, ואל צעילי בני ישראל, חזרא את
דבר יי, אשר עמך רגלי אבותיו על הר סיני, שלא ידעו כדודי זה קלות ראש,
ומלנחות החמאים האלה אל ימרוש, כי הם חייבי נדוי, וכל אחד מהם לשמתא ראוי,
וכל אשר לנדוי לא יחוש, מעשנת כדת ימוש, ומשתיית דברים נעשים, ועובר על
דברי חכמים.

[וישא משל ויאמר]

[שיר על משקל ב' תנועת חתר, ב' תנועת ויתר וב' תנועות כדלת וכן במור].

חרדו לנדוי זה נריבי עם אל [נא] 18, יהי נקל בעיניכם
והיו מגרים שורסי ספר לקם ביד רעיון פנינים
ויעשה מהם רבירי סו ויקשרם על צוארונים
אם יש לשללי המצול פעמון חמדת שבחיו פעמונים
[56] את שיאכם העלה ועשה שם לכם לדור אחרון ולכונים
נעשה לכל ימוש וישכח וזכר אבותיכם ועיניכם
אך שלחו יד המהדים בו ויחללו הגדו לעיניכם
לא חמא עלי לבדי כי על כל נשיאכם וקונים
על כן לזאת חרדו וסות נקם לבשו והעירו חרונים
הנה המון העם וכל חילו דגיש עצמיו לדמונים
קל צעקתו פצתה שופיו יעלה וישמע באזניכם.

VIII. סתה אלה מהם אסדה ואקוב בשמותי וחי לדאון בארמות. א ב ר ס מתולעת
שמו אל לוב יל, רב המעשקות ורב החובל, הוא סופר סתא, נמשך נכספה גם כלחה,
עשונתה המסתה, סאתו חסמה חצא, וכשחזר יבנה וירצה, והדבר ידוע כי מעודה, שסר
מזויף יצא מתחת ידו, ומחדך 14 האמת ישטה, ובעט לעשות חק יסד, ויסרב נחלה
ממשה למטה, בקפתו ידוך קשתו, תעמיו חצים שטונים, לידות במ אסל לשאננים,
ושאנן ושלז ימלץ על נפשו, ויעזוב כל רכוש, ויתמלס בעור שיגיו, וישם אל המדבר
סניז, כי כל אשר יש לו, וקנינו וחילו, נרד כאשר ינוד הקנה, סקרקע וממלסלי שקנה.
ושיקנה. כי זה הסריץ, רשע עריץ, וקשרו אמיץ, ולסרבה שוחד ירבה גם הוא
כחו וחילו, לרשת משכנות לא לו. והאבן מדור 16 תענה, וכסים סעם יתנה, נחלתיני
נהפכה לזרים, בחינו לזכרים.

[וישא משל ויאמר]

[שיר על משקל ויתר וב' תנועות ויתר וב' תנועות ויתר כדלת וכן במור].

בנו לזביל יקיים את שסריו בלי קניין בלי עדים וחוחמים
וחנם האנוש מבית מגוריו יהי מוציא בלי כסף ודמים.

¹⁸ המלח הואת נוספה להשלים המשקל, ולדעתו של סר מל שחזקת את הכ"י למעני
נוספה בידו שמשון מרון, כי הכתב אחר הוא עם הכתב שבו נכתב שם הספר ומחברו בראש
הכ"י (עין ראש דבר לעיל).

¹⁴ בכ"ו וסרדי.

¹⁵ כן הוא בכ"י, ולשון נמל הוא על אבן סקיד חזק (הבסוק ב' י"א) ואולי, אבן
סחיר תמר פיומי הוא לעיני סחיר.

IX. ושלח הוא לשפך בעדם שיחיו וציר נאמי אינו לשלחיה, אם יעמית וישפך שיחו, לא נאמנה את אל רוחו, בהעתיר יקדים מבה לדפואה 16, ותפלתו תהיה לחטאה. כי יברך איש וירבה תפלה להצילו, קללה תחשב לו, וכל אשר לו אל שאול יזידי. עוד בלתי השאיר לו שריד. כל תפלה וכל תחנה יביע תשוב למפרע. בלי להטיב כי אם להרע.

[וישא משל ויאמר]

[שיר על משקל יתר ד' תנועות ויתר תנועה בולת וכן בסוגר].

[67] משוע היה יתיר לאל חי בעוד חגף יהיה מליץ קהלות 17

ואם יאמר כא 18 בית אלהים להתפלל אמור כל תפלות.

X. ואם ישמיע רנה וצהלה להבנסת חתן וכלה, תרפך השמחה לאבל, ותחת פתיגיל מחצרת שק וחבל, והחתן כרוך תלאות יכשל, והכלה תהיה לשגינה ולמשל 19, ולא יצלה בימיו האיש השוכב עמה, והיתה האשה לאלה בקרב עמה.

[וישא משל ויאמר]

[שיר על משקל שתי תנועות ויתר, שתי תנועות ויתר ושתי תנועות בולת וכן בסוגר].

אודה לחתן איר לחרפתו העת בנו לזבל זכרנו

כי סר מצחה לו וכלהו לבנו ולשגינה תהיה פדא 20.

XI. ואיש כי ימות ונאסף אל עמו, ויבוא לגד לו ולחטא, בעת ההיא יזכר פשעיו וחטאת געוריו, ויפתח מוריד שאול ספריו, וברנו הדין רוחו ויהלחל, ובשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל.

[וישא משל ויאמר]

[שיר על משקל יתר זב' תנועות ויתר זב' תנועות ויתר תנועה בולת וכן בסוגר].

בעת יעמד בנו לזבל לקונן ויפתח מוקשי סיחו ויפער

אוי יפתח אלהים את ספריו והמת תהיה נפשו בצער.

XII. ולמקץ אחי דעי, אשר תורת אבותם שעשועי, להטיב להם באחריתם, אזיהרם כשמע לעד, ואחרי מותם בנו 21 לזבל בנייהם, לא ישאו קינה להם.

[וישא משל ויאמר]

[שיר על משקל יתר זב' תנ' ויתר זב' תנ' ויתר תנועה בולת וכן בסוגר].

צאו מפרקסמה יושביה וחצין דמלפו 22 סן שם תמותון

עדי יכלו בני לזבל ויאבדו למדניה 23 לזככם אל תשיתון.

XIII. ואם פני מסיח וסחיה יחלה ותפלל על התולה, החלי יכלה בשור ועודו, ויוסף מבאוב ויכלה שאור, ואל תהיה לו רפואה ותעלה, וכל געע וכל מחלה, שקיר עצמותיו לתנעם, וכל מדוי מצרים הרעים, ומשמן בשור ירדה, ולא יודה [68] סחלי זה.

(1) כן היה כתוב בראשונה, ואחרי כן הוסף הכתוב פלה, חרב" על הגליון ושנה. מבח"ל, מבח".

(17) כן הוא בב"י, אבל לפי המשקל צ"ל משוע תוא... בעד חגף יחיו...

(18) על גליון הב"י כתוב, לך.

(19) בב"י למשל ולשגינה חיונו נכון לפי תחרו.

(20) כתוב" כן צ"ל לפי המשקל, וענינו כמותו.

(21) כן הוא בב"י אבל לפי הענין ולפי נוסח השיר תבא צ"ל, בני.

(22) בב"י: החלטו.

(23) כמו, ומדברך נאוח" (שיר השירים ד', ג') והכוונה היא כי לא תשמעו לדברי איש ואל תותרו בפרקסמה כל עוד בנו לזבל חוננים בת.

[וישא משלו ויאמר]

[על משקל יתר וב' תג' יתר וב' תג' יתר ותנועה בדלת וכן בסוגר].

בעת יכאב בשודך זיכל והחולי תבעתך שאתו
פתח סיד ובן לזיכל תקלל ומרמא תהיה לך קללתו.

XIV. ובשנת בצורת, בעת חרב ורעב חודרת, וחסר המים וכלא הנשם מן השמים, ויעמוד לבקש רחמים, ויוכיר נכרות נשמים, אז יעשן אף יי' וקנאותו, ויעיר כל חמתו, ולא ימלאו גשם העבים, והשמים לא יתנו רביבים, וגור יחרב ויבש, ולא יסוד אדמתו החורש, ולא יחל בקמה חרמש, וחם השמש, וממנו תצא אש, ואכלה נאות המדבר, ועמקים לא יעמסו בר, ומצפון ומימין יבא קרן, ולא יחום ולא ירחם המציא להם כן הארץ, ולא גשמע בכל הערים, צליל להם שעורים.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל יתר וב' תנועות ויתר וב' תנועות ויתר ותנועה בדלת וכן בסוגר].

ישלח אל הדרן אפו וישבית לשון אברם בנו לזיכל ויכרית
הכי עת יהיה מזכיר נשמים אוי יספר אלהים אש נפירתו.
ולדבעים ולשלם לו נמולו, אוסף עור לקלל:

[שיר על משקל הקדם].

יהי אברם לבשת גם לתרפה, פרי חמאת בנו לזיכל ושמאלו
בתבל יקבורו וישבית ואבן יענו דם מלאכי [אל] 24).

XV. ואברם בן דוד מחוב 25) סמאת של מ ח ל זיכל, הרה עמל ואין יחבל, העובר לפני התבה, והיה כעדרו בערכו, כי יחנן קולו אל האמן בו, כי שבע תועבות בלבו, פיהו מלא חוך ומרסות, ואלות וקללות על פידו שומות, בתפלה יתן תפלה, ובתהלה ישים תהלה, אם יפרס על שמו, לא ירצה ולא ישמע, ואם ירד לפני התבה, תפלתו תועבה.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל הקדם].

בעת יעמוד בנו לזיכל לסלל כאל 27) תתנוני אף וחרון
אוי יקצוף אלהים על יצוריו ותועבה ועברה כל דבריו.

XVI. [59] ואם ישתחזהו אפים ידרע עליו מן השמים, ואם ירני בלילה לראש אשמוחת, למצא עזרה בצרות, יחרה אף יי' בעמו, ויציא את כלי ועמו, ובהתפלל אברם ובהתודותו, לבקש רחמים ביום הכפורים על עדתו, יזכר עונות ראשונים, ויאדימו כשנים, כי יצר לבו רע מעורויו, ולפוקה ולמכשול מאטריו, וגדבת פיו באין מעשה וכשדון, מנחת זכרון מזכרת עון.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל הקדם].

בהתפלל בנו לזיכל ויעמד לבקש רחמים על העממים
אוי יספר אלהים את עונם וחמאתם ישו דם אדומים.

24) בכ"י חמלה הואת ממשמשת.

25) מחוב, ענינו כמו מחיק, מלשון, למסון בחבי עוני (איוב ל"א, ל"ג) וחכונה מה היא כמו פורע, כי האמן ישא את היונק בחיקו (במדבר י"א, י"ב), וענין ג"כ בערך ע', חב" שפירש שם מחובו של אילן (ב"ק פ"א ע"א) מענפן שבצדיו.

26) בכ"י: אוי.

27) בכ"י: כאלו.

ועוד אוסיף בקללותו, למען תעמוד אחרי מותי:

[שיר על משקל הקדמ].

יהי אברהם: בנו לביל לשמח ומתנוע: יחי בימי: ללילית

וכל גנץ וכל מחלה ואלה יבואו לאין קצח ותכלית.

XVII. מנצח החזק והמלח, אשר לכל לא יצלה יוסף, משפך יצחק בנבגשת, תהא אחיחית: להבית, אשר לקח מבנות שפחה דוד קרשה, ותסי לו לאשת, ותזנה עליו, ונחמסו עקביו וגללו שוליו, וכחב צמיו, וקרני ראם קרצו, ועל צמיתת הקרן מעין הבאדע, חא שמע 28.

[שיר על משקל ה' הנצח ויתר וי' הנצח ויתר וי' הנצח כדל וכן בספר].

יוסף נאל לך את נחלתו: חזק בשופך לחיחיו

אתה תהי למשיח לנו תב: 29. מראשך תצמח ישועתנו 30.

XVIII. ומחב כח וזונה, סר ליטעמאליס אשתו ונצח, והאשה לחיס נלח בפשק, והבעל שומע ושחק, והבנים יספ בעון אביהם, וחזק בארצת אויביהם, ואין רב ריבם, ושופטים עשו בם, ואמת בויקון ותולדותיהם, אשר יעשה אתם האדם וחי בדם, כי הם חלקו בחייו מחיתו: לתם לתם ביו, כי הוא מלשין מוסר, וכל טוב בעלד מונע ומחסר, חרבות שיניו ושפתותיו 30], וסאלח מתלעותיו, קבר מתח נרנו, ועמל ואין תחת לשונה, לעם קדוש ישיב 31], להנחיל אויבים יש.

[וישם משלו ויאמר]

[שיר על משקל יתיר וי' הנצח ויתר וי' הנצח ויתר וי' הנצח כדל וכן בספר].

לזקק כנבגשת תבוא מארה: וכל ים ילדך הלך חסר

אשר בעמם סמיר עמי ואחיו: ביה הסוררים יסכר ויספור.

XIX. חזקן: חזקן החלל, סמס יסר יקלל יצחק סמס סוחת שלמה נודר גולום, אשר לשונו לדבר תועה כחץ שחוט, איש ריב ואיש חסם, בחוק הסקר על המס, יחבול אחיו חנם, ולא יחם על ממנם, ובחםם כפיו יבהלם, ויאכל את

28. להבנת המאמר הזה וביחוד הסכסאם: וקרני ראם קרני: לעל צמיתת הקרן מעין המאורע" יש לעיין כי על האיש אשר אשתו זנת תחתיו אמרו בימי הביניים כי קרנים צמחו במותו. בסמאם במ מלה נמצאים למרבה בפרות העסיס, ומה לדוגמא בשעקספיר: «If I have horns to make me mad, let the proverb go with me, I'll be horn mad» (Merry Wives of Windsor III, 6) ומה זה סמאית עוד סקום אחר שבו השתמשו כשם קרני. לתוראת הבעל אשר אשתו זנת תחתיו ומה בספר ארזות חיים לר' אתר תכת ח"ב הביאו חסיל בספר ירחים חיא עמוד ח' (הוצאת שלעצנר לא נמצאת תשובה זו. לא בנאם הספר ולא בתוספות סכי שד"ל) וזה לשונו שם: וענו כל חקל כך חוש כרפירך יאף לנו תרעה אותה גיה, זה אומר אותי הכתה בסקל זה אומר אשתי קדאת וזנת וגו' אומר אותי קדאת קר נ". ובעל ערוך השלם לא ירד לספק דעתו של המאמר הזה (עין ע' קרונא), וידי די ר"ר יעקב בצלאל לרשע"א בן הקריני עוד על מאמר אחר בס' משל הקרטוני לר' יצחק בן סחלה (פ"ס ראדד תק"ס דף כ"ח ע"א): «ולא ידע החסד העניו, כי קרן אור פניו והמאמר הזה מוסב על האיש אשר אשתו הלכה אחרי סענה ותקח את כל רבושו עמה, אנכ אדחא לעיני כי איש כוח נקרא, קוקלר"י בלשונת צרפת ואנגליה על שם העוף קוקיא (Cuckoo) שדרכו לרבוץ על ביצי אחרים והוא מתאים עם דברי רש"י בזה"ל קליה ע"ב (עין ואלאניע דעם מלכוד"ס סעף רס"ד).

29. כן הוא בכ"י אבל לפי המשקל צ"ל, אתה תהי לנו למשיח כי וכו'.

30. לשון נופל הוא על הברכה, בסמית קרן ישועה, וכוונתו כי על ידו זנת אשתי צמחו לו קרנים בראשו: כמו שהראיתי בתורה כ"ח.

31. מלשון ראש ולענה (דברים כ"ט, י"ז).

שאר עמו, ועורו מעליו יפשישו, ואם איש-עני הוא ישכב בעכוש, ואם על המשכב הוא לקחת המכסה, לא יחמול ולא יכסה, וערות אשה ובה יגלה, ואת תועבות גדולות מאלה.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל יתר וב' תנועות ויתר וב' תנועות גדלת וכן בסוגר].

מזמרות חלקלקות תבואינה לזנותוללם

ידו נכון וצדוע ידו יהיה קלוט (82).

XX. והשקן והעכבר בר דלא בר (88) סלון ממאיר מאיר מצחנת שמואל אל-

גר ננודשי, אשר בו נעלה נפשי, ושקין אשקענו, ותעב אתעבנו, כי חרם הוא, סבית בללות יבעהזה, מאור אל חשך יהדפורה (84), ומתבל ינודדו, ומרעתו ונבלתו (85) מעושה אמונתו, ואין בסדו נכונה, ובידו אין אמתה. אם יתחבר לאחד, או (86) פניו יהיה שוחד, יחליק לו לשונו, ויתנכל על ממונו, כי לגנב נפשו תאבה, ועל דרך לא טוב יתצבה, ולא יבוש ולא ישוב ממשובה, אם המצא תמצא ביד דגנבה.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל ב' תנועות ויתר וב' תנועות ויתר וב' תנועות גדלת וכן בסוגר].

עת תחזה מאיר פקח עין ופקוד עלי קנינך (87) שומרים

כי לא יהי נותן לעסעסיו שינה עדי על כספך יערים.

XXI. [י] והחמאים האלה בנפשותם. אשר סח מראית עיניהם מהשכיל לבותם. אחרי

הגידי חסאתם, והודיעי מקצת תועבותם, אוסף ידי שנית להחריטם, ולאגדם ולחמם.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל יתר וב' תנועות ויתר וב' תנועות ויתר ותנועה גדלת וכן בסוגר].

ואחר דברי מקצת פעלות בני נבל אשר עשו נבלה

בשש לשון לדראון אשימם ואשפילם ואלבישם קללה.

XXII. מי שפרע מזרז המבול, ויסח את כל היקום והשחית כל יבול, ובלל שפת אנשי

דור הפלגה, והסיין אותם מסתר המדרגה, ופקד עון האשה על נחש עקלתון,

ושמחו הולך על נחון והטיל לחרב דוכב האתון, ובאשה לזש חרון אפו שלה, ותהי

נציב מלח, והפך סדומה ועמורה, ושלה כמצרים עברה, וזעם וצרה, ונער פרעה

וחילו בים סוף, ובער בתבערה האספסוף, ונתן את הקללה על הר עיבל, ורב ריב דוד

מיד נבל, ושם קרת ועדתו לכלל וחרין, ותכם עליהם דארין, הוא ישלה חרון אפו,

ובער אש חצו וקצפו, בחמשת הגבלים הארורים, באגרת הזאת נזכרים, ובאנשי

בליעל הנלצים עליהם, ויעשו כמעשיהם (88), אשר העיר גם הם חמתם ויצמיתם (89)

קנאתם, על אשר לא דאו כספם המה ואבותם, וחלילה לי אם אצדיק אותם, ואשים

(⁸²) כן הוא בב"י מפני המשקל והחרוז.

(⁸³) כלומר בן שאינו תון, וידידי פרופסור לוי גינצבורג העירני כי הסבטא הזה לקוח

מס' אלפא ביהא דבן פירא, כר דלא בר שבקיה על אפי מיא וישום.

(⁸⁴) בב"י : יהדפורה מאור אל חשך ואינו נכון לפי החרוז.

(⁸⁵) בב"י : תבולתו.

(⁸⁶) בב"י : או.

(⁸⁷) בב"י : קנינך, ואינו נכון לפי המשקל.

(⁸⁸) בב"י : במעשיהם.

(⁸⁹) בב"י : יצמיתם.

חנפים עם ברים דבקים, כי לא ינוח שכב הרשע עם גורל הצדיקים, והרשעים ועדת מדעים לא יעלו על ספר, וזכוניהם משלי אפר.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל יתר וב' תנועות ויתר ג' תנועות בולת וכן בסוגר].

בני נבל אשר ודו ועלי כתבו ספר
ישלח בם אלהים אש ויחדיו יהיו אפר
והיועץ והכותב והחותם והסופר.

XXIII. השם [פה לערלים, ובמזמזם שפלים, יהי שלחנם לפנידם לפח, וחמאת אמם אל תמח, שרשם כמק] 40) יהיה ויבלה, ופרחם כאבק יעלה, ובתוך קהל ועדה יהיו בכל רע, ולא יכרת מבתידם זב ומצורע, ואביון וחלך, ומחזיק בפלך, ונפל בתרב וחסר [62] לחם, ולא יהיה להם ער ועונה ומרחם. אלהים דרם שנימו בפימו, ימאם כמי מים יתהלכו למו, ודחה זלעפות עליהם השב, ובאהליהם אל יהי יושב, ועיניהם בוזרדם תמקנה, ולשוונתם לחכם תדבקנה.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל יתר וב' תנועות ויתר ג' תנועות בולת וכן בסוגר].

אשר הפך סדום 41) ועמורה. יניעמו וישביעם מדורים
וישלח בם רצ"ח עד"ש בא"ב וכל נגע ודמיון עוד אחרים.

XXIV. בגורת עירין ומאמר קדישין ותלישי 42) רחין בלישין, ובשחמא ובאחרמא דאחרים בה אלא לחויא, וכל שמתא ואחרמא דאחרים בהון נביא, ובחרם שהחרים יהושע את יריחו, ובקללת אלישע על 48) אשר הציקו את רוחו, ובקללתו לנערו על אשר המרה את דברו, ובקללת בן יחזקאל, לבעלי שכם אשר מעלו מעל, ובשמתא דכלבא דשמייתו בה רבנן יתיה, ואחלאי גורא בגנובתיה 44), וכל חרם ונדוי אשר החרימו הזקנים, והמנהדרים והכהנים, וחכמי התלמוד ובתי דינים 45), מימות משה, עד רב אשר, וכל נורה רעה, הכתובה בעשרים וארבעה, וגם כל עברה וזעם וצרה, אשר לא כתוב בספר התורה, המונים המונים יועזז וילוח, ויקבצו יחדו ייקה, ויחולו על ראשם, בכל המקומות אשר יהיו שם.

[וישא משלו ויאמר]

[שיר על משקל חקדם].

בני לזביל וגוהגולוש ויוסף ומאיר ילבשו בשת ואשם
ארורים הם בקימתם ושבתם בכל מקום אשר ימצאו שם.

XXV. ילדו שמים עננם, והכבבים ישיבו עליהם את אונם, והנללים ילגלו חובתם, והאופנים לעמתם, ושמש צדקה עליהם אל תורה, יצרעת ממארת בבשרם סרוח תסרה. שרפיאל ישרם, וממאל מאור אל חשך יהרם, וקצפיאל יקצף עליהם, וגבריאל ילחם בהם, ומאדים ישפוך את דמם, וצדק ימחה מספח את שמם, ושבתאי ישבית

40) המאמר הכסופר נכתב ומסופר בשם רמז סגל חלילה בעמל רב להשיב הנסחא לקרסותה.

41) כן ורא בכ"י, אבל לפי המשקל ציל סדום.

42) ובתישי, פירושו הפצרת רוחין בישין (עיין ערוך השלם ערך כתש).

43) בכ"י: אל.

44) עיין סופר קטן י"ו ע"א ד"ה רחמא כלבא דחה אכיל סמאני דרבנן ושם הנסחא, איתחילי בית גורא בגנובתיה ואכלחיה.

45) בכתי: בתי דינים.

משושם, ונונה ישבית מנת כוסם, והימים וכל תהומות, וההרים והאדמות, והלילות והימים, והרוחות והגשמים, והברקים [63] והרעמים, והשנים והחדשים, והארץ החדשה ושמים החדשים, וכל אשר נעשה תחת השמש, מלכות אותם לא ימש, וכל אחד מהם קללה תמיד להם יומן, ואמר כל העם אמן, ואבד את שמם ממית ומחיה, וכל תרם בישראל להם יהיה.

[וישאו משלו ויאמר]

[שיר של משקל חקודם].

ונורגולוט 46) ומאיר האורדים

בני לזכיל ויוסף המגודים

חכמאנה חכמים לכקרים.

בקרנם חכמות צורים שגונים

XXVI. זה בחיים חלקם. להעלות חימה ולנקום נקם. ובאבדם ברשעים ובמחמם. מלאכי

אש יצאו לקראתם, ויעמדו להם עד שערי שאול, ויחד עליהם ישאו קול.

השכבה למעצבה.

גיהנם, סתוה, חרון, ויגיעה בלי מנוחה, והשכנת עננה, במדרגה התחתונה, וחרון אשמים, ושברון עצמים, וחמרון שלמים, והקרכת פשע, והרחקת ישע, ובלהות וצמקות, וחשך וחלקלקות, ואף עלה, וקצף לא יכלה, ותמנון לא יכלה, ורנו בלי נחת, ובאר שחת וסחר ופחת, ואש מתלקחת, ותלאות ומגנות, וקול ענות, ודראון וחממות, ורוח ולעמות, ושסעת פשעים, ולדקת נעים, וצעקת שבר, וחכום הקבר, ולדב הרבה יגיעת בשר, וביוון יסוף ולא יחסר, וכלה וחרץ, ואיה יעלה מן הארץ, וחרון רב, כממורח למערב, ונחש שרף ועקרב, ורוח רעה תסבב, וששן יערבב, והקבלת פני אשמדאי, ועברה וועם וצרה עד בלי די, ושואת כל חיתו שדי, ועמק השדים, וחמרים ומצודים, אשר במ כל רוח רעה ונפש כל אשר אשום אשם, ושעירים ירקדו שם, וכלה ונחרצה, ותוכחה ונאצה, ולסיד אש ותנור עשן, ועלמה כסיה הבכשן, יהיו לענות נפש הנבלים, וליגיעת השועלים המהכלים, ולמחיצת הפושעים והאילים, החמאים האשמים, המעורים [64] המחמרים, ומחה יי עת ספודתם ויומם, ומחה יי את שכם. כנפי שטנה יסככו, ולזים עכרות יוליכו, ומחשכי צלמת יחוספום, ועם אנשי דמים ומרמה יאספום, ואל קנא ונוקם, מנחל גפרית ישקם, ונומר לאיביו ובעל חימה, ישימם לדראון ושמה, כדכתי' ויצאו וראו בסגרי האנשים ושמים 47) רעים עלידים ידבה, ותועלתם [לא תבט ראשם] 48) לא תכבה, עם מתים בל יחיו, עפר ואפר יהיו, ויעמדו ביום חרון אף יי לאכלם, לחרפות לדראון עולם, וכל המתאבלים עליהם יהיו ענומים, ולא ישקר אותם כוס תנחומים, ולא ישא להם קינה, כי בהתם הפושעים תבא דננה, ובאבד רשעים רנה, וכל המצרים ועושי רשעה, אשר קמו עלי לדעה, בכלל האלות, חרצנות הקללות, ונאמר אמן.

זאת פעולת שומני מאת יי והלכרים רע על נפשי 49) וזה חלק אדם רשע עם אל 50), ושלים על ישראל. ואין צריך לדמי מבלעדיהם, כי לא מבני ישראל הם.

⁽⁶⁶⁾ בכ"י ונורגולוט.

⁽⁶⁷⁾ בכ"י : ושפוסים.

⁽⁶⁸⁾ המאמר המוסגר נמצא בכ"י על צדי הגליון, והנהגה נכונה היא ע"פ ישעיה ס"ז, כ"ד.

⁽⁶⁹⁾ פסוק הוא בתהלים ק"פ כ"י. ובכ"י כתוב זאת פעולת שומני מאת יי ומדוברים רע

על נפשי.

⁽⁷⁰⁾ איוב כ"ז י"ג.

הַעֲדוּי

או מעשה שטן.

(פזמון).

מתרגם משירי י. ל. סריק, ומקדש לשמו

סאת פייביש פלצער הכהן.

לב כל הנערות דפס, לא ינות,
ופגיתן תליפות יאדימו יתורו.

ומאז תבקר עד נכון תליל
תשב אשת רבו, אשת החיל,
בתדר שם – ובקפודים שמעת;
תשפך תחלב, תבשיל תקדית,
ומבלי תרף על שמעון תשנית.
לא תמוש מנקומה – כמסמר סופעת.

מכל חפ פילד שמעון הננו,
ואשר סביב לו יודע איננו –
שנא פגלה, שטן, לא תשא מלקות;
בתשוקה עזה הוא למד הנמרא,
ומחדש "חדושים" כמכרא ישרה,
ומביבו תהביל – וישפח שכת.

2.

בתורה בלה שמעון ימים ולילות,
ושמו תשוב גשמע בכל הפקהלות,
וגאונים נדולים אתו השתעשעו;
וכרו לברכה, תאמן מנסלון,
ותפאור הגדול מעיר אילון;
(שם שניתהם בלי ספק שמענתם תדעו).

1.

במדינת פולנה פאתת הערים
החז עלי הגול מרבבות נערים,
ובתורת אל חי הגה יום וליל;
תפצי תהביל נפשו לא חכירה,
לא למד כל שפה, הקדוק תוקירה,
ובקפודי קדש נק עשה תיל.
שמעון הוא שם העלי רב הפעלים;
ראשו כידודי אש, ולהט נחלים,
ובקי תהנו בכל חדרי תודה;
על רקסי תהלסוד הוא קל כנשר,
ולאשר תדודיו ידע ששר,
כל סתום יגלה בלי פחד וזמרא.

ובחור פארום הוא, כליל תפארת;
שערותיו שחרות, תלתלים כשששרת,
שפתותיו שושנים כצפירת שתקים;
מחזו לכן נחז כחוד התבצלת,
ושתי עיניו יונים כיפי תתכלת,
ובאש המסים הן נצצות כבבקים.

ויפה-עין זה סלא רגש וחיים,
הלך וטפח ילה, סרחו כרגלים,
עד כי לראותו כל פנים יתדרו;
ופעם בחוג כי יצא לשות

ובתורה שם, בין ישלג וקפאון;
בנה לו ספאל קן למושב ומעון;
שם ישכב יגות, שם יחליף כח;
ואת לילות אשתו שם ישפח שמת;
ולמול הצהר, הפראה הפלפשת,
היטיב ללית ראשה, עדיה לבשת.

שם ישכב בפקר ספאל בערש,
ישאף משאת עשן מן הסקטרת,
ומספר אל לילות בקול דממה רבה;
את מי יצוד ברשתו, מי יעלה בחכה,
מי במטילי כוול יודש בקצה,
ומי לארזותם יומת בחמת רצה!

4.

פעם אחת בפקר נשמע שפה
קול צלצל נורא, קול מרניו האדמה,
עד כי הדר כמעט נתר מסקומו;
עד כי גם ספאל געור מחלומו:
"מי זה דופק?" קרא מלך השחת —
ויזפע שד נבעת משאול מתחת.

הוא הביא אתו חדשות נוראות,
ומפחד פתאם רק שפתי געות:
— "אוי, מלך גדול! כסאך תחתך יגוע!
מה אתה מחשה? לפה זה, מרוע?"...
"מה זה גיהי, הודי? דבר נא מתה!
לפה זה התגודד? חיש נא ספרה!"

— "במדינת פולניה על הגבול שפה
ישנה עיר אחת קטנה לפאת יפה...
משכיב קטן עולה להב וברקים,
ומעיר הקטנה — אחד הענקים,
ענק תלמודי, נאון צעיר לימים,
העולה בתבונתו על כל החכמים.

הפה גסוהו ככל ששית הסדרים,
ויבקשו להביא אותו בין הפצרים,
במקום אין רדף לנמות קדמה ומה;
וכראותם כי עבר שלום בנות —
התענגו על זה בעל בבירדות,
כרב זיל כמעט לא נותרה בם נשמה.

"אשרי האב, לו בן חכם כמהו,
"אשרי האם, שלא ילדה לתהו,
"אשרי הדור, שבו יפיץ קרנים;
"רק פעם ביובל קזה יולד,
"ולעתים רחוקות בא יבא כחלד!"
גזרו אמר הרבנים השנים!

8.

על הרי אררט הנבחים ותקמים,
הנשאים על גבם שלג עולמים,
על הרים אלה נצבה גם קמה
תבת נח עם כל אשר בה שפה;
נה שלשת בניו: שם, הם ופפת,
עם כל עוף ובהמה אשר ברפת.

ובעניהם שם ראו בשמי גבהים,
בשילל צבאי רקמה קשת אלהים;
וברית עולם איז להם הוקמה;
לבלי שחת עוד כל בשר ונשמה,
לבלי הביא עוד סבול על הארץ
למחות כל היקום, כל רמש ושרץ...

על הרי אררט, בשלג מתהית,
עד היום הזה התכה סנחת;
ועדנה היא כלה שלמה ותמימה,
ומאוסה לא יחסר מהובה פנימה;
ובקיר המזרח עוד תלוי הצהר
המפיץ קרנים, הכלילות וזהר.

שָׁם לָבוֹא הִקְרִיבָה בְּרַעַשׁ וּמַעֲרָה
מִרְכָּבָה מְבַרְכָּה, עֲגֵלַת בְּרָכָה!
וְאַרְבָּעָה סוּסִים כְּצִבְאִים יִדְהָרוּ
אֹתָהּ הָעִירָה כְּרוּחַ יִסְעָה
וּבְמַצְהָלוֹת עֵצִים תִּצְלָנָה מַצְלוֹתֶם,
וְשִׁכְבִּיכִים יְעוֹסְפוּ מִשְׁעָטוֹת פְּרוֹסוֹתֶם!

הַמוֹנִים הַמוֹנִים לְרוֹחוֹב פָּרְצוּ –
לְרֹאוֹת זֶה הַפֶּלֶא בָּאוּ נִקְבְּצוּ! –
חוֹלִים עַל מִשְׁעָנֶתָם – עֲזָבוּ מִטָּתָם,
לִזְמֵרֵי בֵּית הַמִּדְרָשׁ נִמְשָׁאוּ תוֹדָתָם,
וּמִתַּחַת הַשּׁוֹט יִרְוֶן בְּנֵתִים
אֶחָד הַתַּלְמִידִים מִבְּלִי מִכְּנָסִים.

פֹּה יִרְוֶן שׁוֹחֵם, בְּסִיד חֲזָר־פָּנִים,
עַם עוֹף שָׁחוּט רַק הָצִי הַסְּפָנִים.
כִּי תוֹף שִׁחִיטָתוֹ יִשְׁמַע קוֹל הַשְּׂרִיקָה,
וְלֹהֲשִׁלִּימָה עוֹד הָעֵת לֹא הַסְּפִיקָה,
וַיִּמְהַר חֵישׁ קָל הִרְץ בְּבֶרֶק –
לְרֹאוֹת מֶה זֶה וְמִי זֶה נָהֵם וְשָׁרָק!

שָׁם חֲרִשְׁת אֲזָנִים כְּפִים סַפְקָה,
וּבְקוֹל מַחְרִיד לֵב בִּילָלָה צוּעָקָה:
"הוֹסוּ נָא, יְהוּדִים, הַשְּׁמִיעוּ לִי מִתְּהָה –
"אֵיָהּ הַשְּׁלִפָה, אֵיָהּ הַתְּבַעְרָה?"
וְלִרְאוֹת הַכִּרְפָּה (עַם כְּבוֹדוֹ הַמַּחֲלָה!)
כָּא עִם פֹּה פְּתוּחַ גַּם רַב הַקְּהֵלָה.

6.

עַם הַכִּרְפָּה בָּא מִהֲנָצִיג הַקֶּתֶר
סוֹחֵר אֲשֶׁכְּנִי, עֲשִׂיר עַב הַכֶּרֶס;
הוּא בָּא לְקִנּוֹת תְּבוּאוֹת הָעִיר וְיִבּוּלָהּ,
וְכָל אֲשֶׁר הוּא רוֹאֶה – מַצִּיאָהּ הִיא כְּלָה!
וּלְדִנְצִיג הָעִיר, מִבְּלִי כָּל קֶץ וְגִבּוֹל,
שׁוֹלַח הוּא אוֹצְרוֹת בָּר, שֶׁכֶּר וְיִבּוֹל.

אִם זֶה יִגְדֵּל, יוֹקֵן נִזְעוּ בְּאֶרֶץ,
בְּעוֹדוֹ רָעָנוּ אִם לֹא תִפְרֹץ בּו פֶּרֶץ,
אִם לֹא תַחֲנוּשׁ עֲמָה שָׁרְשׁוֹ לְגִדְעַ –
אִזּוּ יַחַד אֲבָדְנוּ, תִּמְנֵנוּ לְנוֹעַ;
כִּי בָאפוּ יִרְדְּפֵנוּ זֶה רַב עֲלִילָה,
וּמִלָּךְ הַמְּשִׁיחַ יָבִיא חֲלִילָה!"

כְּשִׁמְעַ וְזֹאת סִפָּאֵל הַיּוֹד הָאֲרוּר,
יִשְׁבֵּת כָּל מִשׁוּלוֹ, פָּנָיו קִבְּצוּ פָּאֲרוּר;
לִילּוֹת בְּיָמִים הוּא חֹשֵׁב מִחֲשָׁבוֹת,
יִקְמַט מִצָּחוֹ, יִחַרֵּק שִׁנָּיו חֲרָבוֹת:
"הוּי, לִילִית יִסְתִּי! הוּי, חֲמַדַּת לִבִּי!
"הוּא יִהְיֶה מִמְּשִׁלָּתִי – עֲצָה נָא תְּבִי!"

– "אֲמַנָם אֲנִי קִשָּׁה הוּא, עוֹ בְּאֶבֶן,
אֶךְ תַּחַת שְׁנֵינוּ יִפֹּל בְּתִכְּוֵן; –
אַחֵר עַמִּל הִקְרַב, כִּכְר מִלְחָמָה
יִנְעַם הַנִּצָּחוֹן, תַּמְתֵּם הַנִּקְמָה!
הִרַק אִיפֹא תַחֲנִית וְשִׁלוֹף הַתֵּבָה,
וְהִיָּה נָכוֹן לַטָּרֵף מִתֵּר הַפִּרְקָה!"

אִוִי, צוּמוּ וּבְכוּ, וּשְׁאוּ קוֹל בְּרָמָה,
וּבְקִשׁוּ נָא רַחֲמִים בְּעֵד זֶה הַנִּשְׁמָה!
אִוִי, בְּשִׁעְרָהּ הִיא תְּלוּיָה, בְּתַחֲלִיל גְּעֵרָת,
עוֹד מַעַט תַּפֹּל בְּיַד פֶּרֶשִׁי הַמִּכְמָרָה!
הוּי, כּוֹכֵב מִזְהוּר יִפֹּל מִשְׁמַיִם –
וּבְשִׁאוֹל תַּחֲתֶיהָ יִמְחָאוּ כְּפִים!

5.

קוֹל מִשְׁק וְשִׁרְיָה מַהֲיָה יִרְיעַ ו
אִם כִּיֹּאת מְשִׁיחַ מִבְּשֵׁר מִשְׁמִיעַ ו
חֵן לֹא בַתְּפוֹז בְּשׁוֹפָר יִתְקַע!
אוֹ אִם הַשְּׁמִשׁ פִּתְאֹם הִשְׁתַּנְּעַ ו
מִי יִשְׂרָק וְיִצְפָּצֵף וְיִגְרוֹם בְּרַעַם ו
אִם אֲרִי יַעַר הַתְּפוֹצֵצוֹ הַעֵם?

והרועת צחוק בקול פַּעֲמוֹן וּמַצְלִיטִים
יָרִיעַ כָּל בֵּיתָהּ רַחֵב הַיָּדִים,
וּבְכָל הַרְחוֹב הַמֵּית צָחוּק, מִשֶּׁק קוֹלוֹת!
הַרְצֵעַן יַעֲזֹב חֵישׁ אֶת הַפְּרָצֵעַ,
וְהַבְּרָדָהּ, זֶה הַלֵּץ הַפִּשְׁטָנִיעַ,
יֵצֵא עִם גְּרוֹנָה רַעֲיוֹת בְּמַחְלוֹת!

הַשֹּׁשֶׁשׁ הֵנוּ בַעַל מְדָה שְׁחוּרָה,
עַל כִּי לוֹ אִשָּׁה כְּעַבִּי גַב הַקּוֹרָה,
עֲרַמַת בִּשְׂרָ עַב, נִבְלַת רִקְבוֹן!
אֵךְ בְּפִצֹּת רֵנִת צָחוּק פִּי אֵינוֹבֵל —
יִצְהִיל קוֹלוֹ גַּם הוּא, יִשְׁכַּח כָּל אֶבֶל,
וְיִשְׁכַּח כִּי קוֹל בְּאִשָּׁה — עֲרוּהָ גַם עוֹן!

וּבְהִלָּךְ שִׁמְעוֹן יוֹם אֶל הַחֹדֶר,
יוֹם יוֹם בְּבִקְרַת מִידָה עַל הַסֶּדֶר,
יִשְׁאָר עַל עַמְדוֹ שָׁם לִפְנֵי הַשָּׁעַר:
אִו יַפְלִיא יִנְעִים וְסָר פִּי אֵינוֹבֵל,
וְיָנִיעַ שִׁירָה מִחֲפִיר כְּבוֹד וְנִבֵּל
יִהְדֹר עֲמוֹק אֶל תוֹךְ אֵוֹן הַנֶּעֱר.

נָעַם שִׁירָה יִחְדֹּר לִלְכָּבוֹ פְּנִימָה —
וּבְרֹךְ כְּמוֹהָ וּבְהִמְיָה מִתְאִימָה
וּבְעֵצֶם כָּל קֶסֶם זֹאת הַפְּנִימָה:
יִשׁוּב וְיִנָּן לוֹ לִבּוֹד הַנִּמְרָא,
יִשׁוּב יִמְעִים לוֹ כָּל חֲדָשׁ וּסְבָרָא,
וְיִסּוּבֵב אֶצְבָּעוֹ שְׁמַאלָה וְיִמִּינָה!

וְרַמְעוֹת כְּפִינִים בֵּת עֵינוֹ מְלֹאָה,
וּבְכִרּוֹם מִצְחוֹ — שִׁכְבַת רִסְיִי וְעָה,
וּפְנֵיו הַלְבִּינוֹ בְּסִיד בְּנֶתֶר;
הַמְלִפֹד יוֹשֵׁב שְׁקוֹעַ בְּמַחֲשַׁבֶּת,
אֵךְ אִשְׁתּוֹ תְּבִישׁ וּשְׁפָתָהּ הוֹכֶכֶת:
„הוּי, הִי יוֹדֵעַ פֶּשֶׁר זֶה דְּבַר הַפֶּתֶר!”

יִשְׁפַּע רַב בְּעִיר פְּתָאם אֶל הַשֹּׁפִיעַ,
וְיִשְׁלַח לָהּ מִדָּה מִסְרוּמִי רָקִיעַ;
וְיַחֲלוֹ לְסָחוֹר — שׁוֹחֲטִים, הִיגִים,
וְיִשְׁכִּים וּמְלִמְדִים, שְׂפָשִׁים, בְּמִלְגִּים;
וְלִכְל אֶחָד יִתֵּן מֵרֹאשׁ מִלְּפָנִים
לְשֹׁבֵר רַב שֹׁבֵר — כֶּסֶף בְּמִזְפָּנִים.

הַיִּים וְהַגְּנוּעָה בְּמֵלֶא כָּל הַקְּהֵלָה,
כָּל עֵין הַמַּאִיר מֵעֶשֶׂר וְנִדְלָה;
כִּי אִשָּׁר אֶתְמוֹל נִשְׁדָּ בִשְׂרָ אֶצְבָּעֵיו,
כִּי אִשָּׁר אֶתְמוֹל מֵת מַעֲנִי וְרַעֲב:
הַיִּים לָתֵת צִדְקָה תִּפֵּץ הוּא מֵאֵד מֵאֵד,
וּבְכָל הָעִיר כָּלָה אֵין אֶבִּיוֹן עוֹד.

וְנִשְׁוֹאִים יֵשׁ יוֹם יוֹם בְּמַעַט בְּכָל הַבָּהִים,
וּכְלָאוֹת הֵן עֲבוּדָה יְדֵי הַחֲמִיטִים;
יְדֵי הַמְּנַנִים כְּכֹר לִנָּן קָצְרוּ,
וּבְדֵי הַחֲפָה — פוֹר הַתְּפוֹרָד;
וְלִהְיוֹת עוֹד אֵין נָר אִו אֶבְנָקָה —
כְּפִינִים יִקְרִים כָּל הַדְּכָרִים בְּשֹׁנְקָא!

7.

עִם תְּפוֹתֵר הָזֶה בָּאָה הָעִירָה
נִעְרָה יַעֲלֵת חוֹ, יִפְהַסִּיָּה וְצִעִירָה,
הִיא כְּתוֹ הַיְּחִידָה, הַעֲלָמָה אֵינוֹבֵל!
לָהּ קִרְצוֹת פֶּן יִרְדּוֹת עַד הַנִּגְלִים,
לָהּ קוֹל מֵה־גְּעִים, מִפְּלִיא כָּל אֲזוּגִים,
לָהּ יַפְעָה וְיָפִי כִּיפִי כָּל הַמִּבְל!

וְהִיא לֹא תִלָּךְ — רַק תִּפּוֹז בְּמַהֲוִירוֹת,
וְהִיא לֹא דְבָרֶת — רַק תִּנְעִים וְסִירוֹת,
עֲלִיזָה הִיא וּשְׁמַחָה יוֹסֵם וְלִיל;
וּבְהִשְׁמִיעָה קוֹלָהּ זֹאת יִפֹּת עֵינִים
כָּל נָרִי בֵּיתָה נָר יִשׁוּ אֲזוּגִים,
וּבְצִחְקָהּ — יִדְּקוּ גַם הֵם בְּעוֹ תְּהִילוֹ.

לַצִּים לְאֶלֶסִים מֵאֵן שֶׁם יִשְׁכְּנוּ.
וְזִמִּיר עֲרִיצִים יַעֲנֶה בְּקוֹלוֹת שׁוֹנִים:

יִשְׁרְקוּ וַיִּצְפְּצְפוּ. יִנְאָקוּ וַיִּצְרְחוּ.
אוּ יִכְבוּ בְּתַנִּים וַיִּלֵּל הָרוֹחַ.
וּבְמִקוֹם שׁוֹמֵר לַיִל עַל הַפְּצָפָה —
כָּלֵב שָׁדוּר עַל הַגֵּן שֶׁם יִשׁוּחַ.

וּמֵאֵן מַעוֹלָם מִשֶּׁם מְשֻׁלָּכִים
כִּכְרֵי אֲכָנִים לְמֵאוֹת בְּפִשְׁקֵלָתָהּ.
וּמִתְנַגֵּוֹת שָׂרִים הַמִּזְנִים הַמִּזְנִים
יִתְרָאוּ יוֹם יוֹם שָׁבָה בַּמַּפְלָתָהּ.

וּבְנֵי כָל הָעִיר, כִּהְיוּדִים בְּעוֹנִים.
מִכָּל זֶה הִרְחוּב מֵאֵן וַיִּתְרַקְקוּ.
עָלָה הַצִּיר בְּבִתִּים, מַעוֹנוֹת דִּשְׁאוֹ,
וּמִכְּבִּי כָל יוֹשֵׁב נִצָּתָה, הוֹרְקוּ.

אֵךְ שִׁמְעוֹן מִיָּדָעִי יָבֵא כָל לֵילָה
וּבְצִעְרֵי אוֹן וְקָרֵב אֶל הַפְּסָלָתָהּ.
בְּהִלּוֹמֹת הַפְּשִׁישׁ יִפְקַד בּוֹ לְבוֹ:
שֶׁם אֵיזֶכֶל מְחַבֶּה לוֹ וּמִתְהַלֵּל!...

יִשְׁנֵי מִלְּאָכִים עֹפְדוֹ יִלְכוּ
וּמִלְּוִים וּמִשְׁלָחִים אוֹתוֹ בְּדֶרֶךְ:
מִשְׁמָאלוֹ מִלְּאָךְ רַע, נָבֵל, אֲכֹדִי,
מִשְׁנֵהוּ מִיָּמִינוֹ — טוֹב וְשֹׁפֵל כֶּרֶךְ.

וּמִתְחַנֵּן אֵלָיו הַפִּלְאָךְ הַפּוֹב,
וּבְאֻזְנוֹ הַיְּמִינִית יִקְרָא, יִשְׁנֹעַ:
הַשֹּׁמֵר לָהּ, שִׁמְעוֹן, וְיִסְמֵר נִפְשָׁהּ,
כֵּן תִּחְסָא לְאַלְהִים אֶת כָּל יוֹדָעָהּ.

מֵאֵפֶס הֵן בָּרָא תֵּבֵל וּמִלְּאָהּ.
כָּל אֲשֶׁר בְּשָׁמַיִם וּבָאָרֶץ,
שְׁמֵשׁ, יָרֵחַ, כּוֹכָבִים, מְזֻלוֹת,
כָּל עוֹף וּבְהֵמָה, כָּל רֶמֶשׂ וְשָׂרָץ.

הָאֵם מְכַמֶּת עַל בְּנָהּ וּמִתְנַפֶּחֶת!
„אֵיךְ אֵתֶם הַלְחִיִּים, כָּל חֵן וְנֶמֶת?
אוֹי, בְּנֵי יְהוּדִי, מִה כֹּה הָרֹד פָּנֶיהָ,
מִה אֶתָּה כֹּה מְשֻׁמֵּם, קֶדֶר וְשִׁחוּחַ?
אֵיךְ רוּחַ עֲבַר, נִפְחַ בְּכֶת,
וּכְכָה הַנְּהוּחַ בִּיפִי עֵינֶיהָ?”

וּכְרַתִּי, מִחֲמַדִּי, כִּי שָׂרָה לְפָנִים
כְּנָעִים צֹפּוֹר אֶפְרוֹחַ, כְּכֶנֶף רִנָּנִים,
וּמִתּוֹק מִדְּבָשׁ אֵז הָיָה שִׁירָה;
עָתָה, אוֹי שִׁיר אַחֵר פִּיד יִפִּיתָ,
עָתָה זֶה שִׁירָה אֶת דְּמֵי יִרְהִיתָ.
אוֹי, בֵּר בְּמִנִּי! אֵיךְ נִהְפַּךְ כְּעוֹרָהּ?”

— „לֹא יָדַעְתִּי, אוֹי אֶפֶי, אוֹי אֵם רַחֲמֶנֶּה!
לֹא אִדַּע גַּם אֲנִי מִי זֶה יִשִּׁיר שֶׁם בְּחִבִּי,
לֹא יָדַעְתִּי מִהֲזֶה פֶּתַח פֶּתָאִם כִּי נִהְיָה,
מִהֲזֶה יַעֲקֹב לִי בְּקָרֵב יִצְרַח בִּי לְבִי.

לְפָנִים לְכֶם שָׂרָה, „וּמִירוֹת” שִׁבְתוֹת הַשָּׁנָה,
וּבְצִעְצוּעֵי הַחֲזָנִים „הַנְּעוּזוֹת” עֲשִׂיתִי —
וּבְקָרְבִי אֵז צִחַק לְבִי, זֶה לֵב מִתְנַהֵּךְ...
אֵךְ כָּל נְנִיעוֹת אֱלֹהִים, אֶתָּה, עָתָה נִשִּׁיתִי!

גַּם לַחֲנוֹן עֲזַרְתִּי לְפָנִים בְּבֵית הַבְּנִסָּתָהּ,
וּלְקוֹל שִׁירִי — כָּל הָעָם מְכַבֶּה הַתְּעוֹרָרוֹ
עָתָה אֵיךְ רוּחַ וְזֶרָה כִּי מִתְנַסֶּסֶת,
וּמִתּוֹךְ גְּרוֹנֵי שִׁמְעוֹן אַחֵר עָתָה יִשְׁוֹרֵר!

אוֹי, אֶפֶי! אֵיךְ נִלְגוֹל יוֹשֵׁב לִי בַּמֶּחֶל!
אֵיךְ נִלְגוֹל מִסִּתְהוּר בְּלִבִּי בְּמַעֲמָקִים,
אִישׁ אַחֵר כֹּה יִשִּׁיר, יִרְעַם קוֹלוֹ בְּכֶת...
אֵלָלִי לִי אֵם אִמְלֵלָהּ, אֶפֶל וּמַחֲשָׁבִים!”...

8.

וּבְעִיר הָיְתָה מִפְּלֵת עֲתִיקָה
מִשְׁנֵוֹת עוֹלָמִים מִיָּמִים קְדָמוֹנִים.

ובחבלי קסם את שמעון ימשוב.
ידישגו מעיו - וקרבני ירתחו.

אלפי יגשופים, יתושים וזבובים,
הצפרדעים, האחים וזנות היענה -
הם ישמעו קול צחקם ונשיקותיהם,
ושבועות גשבע שמעון בגפוש גענה.

— "האם אהבתי?"

"אוי, אהבת עולמים!"

— "השבע נא לי

אם באמת ובתמים!"...

ושבועות אמונים גשבע לה שמעון
ברוחו, בחייו, בכל היקר לו עדנה,
— שבועה קלה היא זה, האמר אינבל,
כל רוח מצויה מהר תשאנה...

והוא גשבע לה, "אהבה" בפאות ראשו,
ברצועות, בתפלין, בציצת הכנף,
בחלק לוחתו, בשופר של משיח...
"אשר, האין די לך?" — ושאל העני—...

"ובכן גשבעתי לך גם בחיי אבי,
גם בחיי אפי הפוכה והישרה,
"בחיי כל קרובי, זקני ונקנתי,
"בכלם גשבעתי לך — מפנה ויקרה!"

— כל אלה כאן, עוד לא אאמינה!
כי לבי כי גמלא פחד ומורא
פן יבא עוד יום תוכל תשבתני... —
"גשבעתי לך איפא בספר התורה!"

— עוד מעט הלאה, שמעון, הלאה וסעלה!
ושלך או אהיה עד סוף כל הדרות...
על שפתי אינבל צחוק קל יופיע,
ובספרות גפצות עיניה השחרות.

"ויצורים וברואים עוד רבים רבים
"מקמנם ועד גדולם חפה בריחתי,
"ומכלם בחר רק את האדם —
"כי יספר מעשיו והלל גבורותיו.

"ולעם סגולה בחר לו את ישראל
"מכל עמים יחד, נזים ולאמים,
"ועקב כי ישמרו את תר"נ מצותיו —
"הקמית להם הי שָׁכר ושלמים.

"שוב איפא, שמעון, ואלוים ירצה,
"ונמלה עוד שני עולמות בשכרה;
"שמעון, "מען! אם שזה היא אינבל
"בגזק שלש-מאות עולמות ועשרה..."

ולעפתי יצחק הפלאה הרע,
וכאנו העמאלית ילחש ברמסה:
"אל הירא! עוד תוכל לחזר בתשובה,
"ומחל לך או אל תנון ברמה!

"האם לא תשא דוד את בת-שבע?
"או אם לא תשא ראובן בכור ישראל—
"וכלמו — ששן חלקם בגן העדן;
"הכל ידע כי סלח הוא האל!

"אם תצום יום אחד מימות החרף,
"תזיל גשף ומענה כמפה מן הים,
"ומעט תבא ראשך לאמר: לא אוסר—
"וכבר תכל מחול לך, שריר נקים!"...

ובכל פעם יעמד שמעון מלכת, —
אך לא לזמן רב יפשיך השפק;
סבעד החלון התרצה אינבל,
הנעים הוד ומרתה — ווססה תפק.

בקדח אש תפח, לבת ניהגם,
כל תאות ותענוגים — בשיחה יקדחו.

מבדים ותבילות ישרו השדים
וקמים לרב נשפך יין תמר.

ותבילות ופת תבערנה, תאכנה,
ורשעים הטה הפתילות בפסח,
ובשרשרות ברזל המצלצלות בצלילים
ישופט אחד השדים קל בעפר.

ולילית הפלכה קוממיות הלכת,
ושתי עיניה - ברקים ולפידים,
ובעלה ספאל ישא אתריה
סבב שלטתה, קשורים ורדדים.

ובפגר מת נצב שמעון בפסח,
אסור באזיקים, על סתניו מועקה,
ובעיניו יראה פי יבער הכבשן,
בי סרופה תערב, תחנית האקדח!...

ושבועות שמעון הלכות הלואה, מעלה,
את שם אלהים הנקיר פעם אחת...
מלם שמים ירעם הרעם,
מירכתי השאול, מעמקי השחת -
קול צחוק אדיר, קול תמלה ורעש...
לב שמעון מת בקרבו, נפשו נדהסה -
ובקר במעוף עין אסור באזיקים
ירקב על הפטאטא, יעוף ברסה!

*
*

על הכי אררט הנבחים שפה
רק היים ותנועה ומצהלות קולות -
תוף תבת גת תישנה ותגדולה
יחג תג'ט'טתה בתרועה ומחלות.

ובעלי השיר (הן הטה הצענים
מעולם האמת) ינגנו בכלי זמר.

ילקוט שמעוני

דפוס שאלותיני דפוס וויניציא. לקטים ממדרש אבכיר.

מאת

אברהם עפשטיין.

מחבר הילקוט אסף אליו כנודע כל הדרשות על תנ"ך שמצא בשני התלמודים, במדרשי הגלגל ובמדרשי האגדה ובשאר ספרי אגדה שהיו מיוחדים לחז"ל, וסדר את הדרשות אצל כל פסוק ופסוק. ועל כן היה הילקוט-שמעוני לכלי חפץ לכל הגהה וחוקר בדברי קדמונים, כי נקל ימצא אצל כל פסוק את הדרשות שנדרשו עליו והן מפוזרות במקומות שונים, הלכת עיניו יהיה נוסח הספרים שהשתמש בהם בעל הילקוט. המחבר ציין אצל רוב המאמרים את מקורם, וקרא בשם את המפרשים שלקטם משם. על ידי זה נכיר מצב הספחת בימי המחבר, ונרע את הספרים שהיו מונחים לפניו. חוץ מזה הציל בעל הילקוט משן העת הרבה מאמרים מספרים שלא הגיעו אלינו, כמו ספרי חוטא, מדרש אבכיר, ומדרש אספה וכדומה. על כן כבר יצא שם הילקוט בעולם והגדו כלי תשמישו של כל חוקר בדברי חז"ל. אולם למען יביא לנו הילקוט תועלת שלמה בהשתמשנו בו, נחוץ לנו לדעת את קורות הספר, באיזה זמן נתחבר, איך יצא מידי המחבר, ואיזו שנויים נעשו בו ברבות הימים בהדפוסים השונים. כבר כתבו כזה מחברים שונים, וגם אני הצעיר דברתי על הילקוט במקומות שונים. במאמרי ר' שמעון קרא והילקוט-שמעוני (החוקר ח"א מצד 85 עד 98 ומצד 129 עד 137, וע"ש מלואים צד 190 גם 192) דברתי על זמן המחבר, גם העירותי (צד 185) על החילוקים שבין הדפוס הראשון, הוא דפוס שאלונקי והדפוסים האחרים. במ"ע R. E. J. חלק כי מצד 76 עד צד 82 כתבתי על דבר היחס שבין החלק הראשון להחלק השני של הילקוט, ועל היחס שבין ילקוט שמעוני לילקוט המכירי. בהאשכול חלק ד' מצד 278 עד צד 275 במכתבי לרי אליעזר גרינרוט, שהשתמש בנוסחאות הילקוט מדפוסים מאחרים, העירותי על החילוקים במראה המקומות בדפוס שאלונקי וד"ו, וכתבתי כי אין לסמוך כוה"ק על ד"ש לכך שהוא הדפוס הראשון, ולא על דפוס וויניציא והדפוסים האחרים, כי בהדפוסים האלה נעשו שנויים שונים במראה המקומות על ידי המדפיסים והמניחים.

גם במאמרי הנוכחי אדבר על החילוקים שבין ד"ש וד"ו, ואזכיר כי נוסח ד"ש הוא העקר, יען כי ר' מאיר פרינץ שהדפיס את הילקוט בוויניציא הדפיסו על פי דפוס שאלונקי ועשה בו שנויים, בי הגהה ד"א גרינרוט לא קבל את דברי שערכתי אליו, וטען גברי בהאשכול ח"ה צד 259 כי ד"ץ לא נעשה על פי ד"ש, רק על פי כתב-יד, ולפי דעתו אין ד"ו נוסל מד"ש, ונכלל לסמוך עליו. עינית בדבריו וראית כי אין לשנותו שום יסוד, וע"כ אמרתי להביא פה את דבריו

ו"ל רא"צ אחד שהביא את דעתו הנזכרת: „על זה יש להעיר כי הרב בעל מאיר עין הביא בהקדמתו לדמבילתא צד י"ב וז"ל: ומצא אני כאן מקום להעיר על דבר נחל בענין המדרשים שבדפוס ששמעתי מפי התייר הגדול מהור"א יעלליניק, הוא שדפוסו מוזח קונטראנטיא ומאלוניקי הם כשני נדרות המושכים בשדמית הספרים, כי בראשית ההדפסה נדפסו הרבות והילקוט באלו המדינות מכתבי יד שונים והם נפרדים זה מזה בנוסחאות וכו', ומסיים: ומעלת כבודו הגיד לי שמהרה הקיש הדברים ומצאם נכונים ואמתים, ע"כ. ל"ס"ד לא נוסף הדפוס חייניציא מדר"ש דפוס שאלוניקי במאומה; שניהם יקראו „הדפוס הראשון" ושניהם „עקרים" בענין זה. על אמתית הדבר הזה מדים בראשונה השנויים הגוראים לעינים ואשר נמצאים בין רמזי ר"ח ובין רמזי ד"ש. שנית חסרים בר"ש הרבה ציונים וישנם בר"ח, ועוד בה שלישיה שבמקום „למנו" בר"ש נמצא כמה וכמה סעימים בר"ח „מדרש למנו". מעתה ברור שד"ח לא גרסם ע"ס ד"ש. עוד כתב רא"צ בהערה 1 שבצד 260: הקונטרס הזה (היינו הקונטרס האחרון שבדפוס שאלוניקי בסוף החלק הראשון) לא נמצא בר"ח; וז"ל כדברי הרא"ע שזה האחרון נדפס ע"ס ד"ש קדמב הדבר לדאי שלא היו נמצעים מלדפוס גם את הקונטרס האחרון. נראה איפוא ברור כדברי יעלליניק ד"ל שדפ"ח גרסם ע"ס כ"י אחר ובו היה חסר הקונטרס תוה. ע"כ לשון רא"צ. כל הפעמות והראיות האלה בלתי יכולות להתקיים אפילו שעה אחת לסני הבקורת הישרה היוורת לעומקן של דברים. אך למחרת הוא מה שהביא רא"צ בשם הרב יעלליניק, כי הילקוט מונח לפנינו בדפוס שאלוניקי ובדפוס חיינא וכדומים אחרים, ונטל להתיר את השאלה בעצמנו מבלי להשען אל בית אחרים. בודאי היו לפני ר' מאיר פרינץ, הוא הדפוסים והמגיה בחייניציא, כתבי יד מן הילקוט. אבל השאלה היא אם הוא שם את כתבי יד ליסוד ההוצאה שלו, ואם עשה כדם שנויים או לא. המשהה את מהירות חייניציא עם מהירות שאלוניקי, והמעיין כמה שכתב ר"מ פרינץ בראש וכסוף הילקוט דפוס חיינא ימצא בנקל תשובה נכונה על השאלות האלה. והוא: ר' מאיר פרינץ הדפיס את הילקוט בחיינא על פי דפוס שאלוניקי. אף שהיו לר' מאיר פרינץ כתבי יד מן הילקוט, לא שם אותם ליסוד המהירה שלו. כי אם הדפיס הכל כמו שמצא בדפוס שאלוניקי עם מעט שמויים ותקונים מדעתו. וא"כ אין לסמוך הרבה על דפוס חיינא ובאמת אין שום נפקותא אם הילקוט נדפס בחיינא על פי דפוס שאלוניקי או על פי איזה כתב יד, אחר שהדבר ברור שר"מ פרינץ עשה בו שנויים.

הראיות שרא"צ הביא לחזק את דעתו הן במלות ובמבטלות. השנויים ברמזי הילקוט ד"ש ודפוס חייניציא יצאו מעטו של ר"מ פרינץ, ולא מאיזה כ"י. וכן הנוסף ר"מ הזה כמה ציונים בר"ח שאינם בר"ש והוא הוא שהוסיף לסעימים מלת מדרש על הציון „למנו" שבדפוס שאלוניקי, כמו שהוסיף מלת מדרש גם לציונים אחרים. ובנוגע לדקונטרס האחרון שאינו בר"ח, הגה ברור שהיה לעיני ר"מ פרינץ, והוא השמיט אותו ולא הדפיסו. ומסבה זו השמיט ר"מ פרינץ בהרבה מקומות את המראה מקומות אל הקונטרס האחרון, אבל בקצת מקומות שכת לעשות זאת, ונשאיר עדים נאמנים שהקונטרס האחרון היה נמצא בהספר ששמנו הכין ר"מ פרינץ את ההוצאה שלו.

למען ברר היטב את הדבר הזה אביא פה מה שכתב ר"מ פרינץ בעצמו, ואח"כ נתבונן על תוכנות הילקוט ככלל ועל השנויים שניין ד"ש לד"ח בדפוס.

א. עדותו של ר' מאיר פרינק.

ר' מאיר פרינק הדסים את הילקוט בויניציא בשנת ה'שיכז, כארבעים שנה אחר שנדפס בשאלוניקי והחלק השני נדפס שם בשנת ה'רפ"א, והחלק הראשון בשנת ה'רס"ז-ה'רס"ח. אח"כ נדפס הילקוט בקראקא בשנות שנה"ג-שנ"ו על פי דפוס וינא דף על דף במש, גם נשאר שם על שער שני החלקים כמעט כל מה שכתוב על שער ד"ז. אך גם זאת שבסוף החלק הראשון הדסים בקראקא על הדף האחרון את הדסים של ר' מאיר פרינק עם חתימתו. גם בסוף החלק השני נדפסו בקראקא דברי ר"מ פרינק, והשמיטו רק את המאמר האחרון המתחיל: ומה גם עתה ו... בכל זאת לא נוסד בדפוס קראקא בשום מקום שנדפס על פי ד"ו, וכן לא זכר ר' מאיר פרינק את המקור שאמנו יצא הילקוט שהדסים.

על שער הילקוט ד"ו ח"א וח"ב כתוב: ולמען לא תחסר כל בו הוספנו מראה מקום הבאמרים לעומתם בגליון, יאמרו איה מקום תחתותם. גם כל מלה וזה וקשה הואלנו לכאד פירושה לפי אשר פירש בעל הערך. וגם הרבה מלות אשר לא הביאם הערך, ויתענו ומצאנו מקומם ומצאם מאין באו ועזרו, ופרשנום כיד יי המוכה עלינו (וכן נדפס גם על שער ד' קראקא).

אך לא את כל המראה מקומות הוסיף הדסים, כי רובם ישנם כבר בד"ש והוא הוסיף רק מעט, ובמקום שהמראה מקומות נדפסו בשאלוניקי בפנים הספר בראש כל מאמר, נדפסו בד"ו על הגליון לעומת כל מאמר ומאמר. וכן הוסיף בויניצי פירושים על רמזות, הקשות, חוץ מהפירושים הנמצאים בד"ש.

בילקוט ד"ו ח"א כתוב על הדף האחרון: אליכם אישים אקרא שלום. כמו צי אריר ואנייה בלל ים... כן ספקיה חב החובל קרה לי כי לשמע און שמעתי השמיעוני אשר בחר לו המשה חלקי אנבים לבאר על חמשה חומשי תורה... עודני כדבר והגה סערת המדרות והעומדים דולכים ויועפים כנגדי כאשר כי אפן כה וכה בהתעתק אשר לפנינו פין (צ"ל ואין) שיטה אשר אין שם מתי פעות, כל דברי בעל הספר הדוכים על פניהם, עליונים למשה ותחתונים למעלה, חסרות ויתרות אותיות ומלות עקומות ומלוטפות בלות ומשוללות... אז אמרתי אל לבי אלה יי מאלהים האמת ידי אחזר, אמצע מדב מבעליהם, ואם אומר לעשות כאשר

(1) בדיק לא שנו מאוכה רק שבחאי הוסיפו כספר הפרקים עד דף נ"ח ע"ג. על השער הבשיתו לרשום כספר הפרקים בכל הספר, ולא קיימו הבשיתות.

(2) על פי דפוס קראקא נדפס הילקוט בלובלין בשנת ת"ג בנתיים קנים, והגיע לידי מפני רק החלק השני, שם מצאתי על שער הספר אותה השעוה שיש בדפוס קראקא, כי כן כתוב שם: ילקוט חלק שני... לא הניח דבר גדול ודבר קטן ספרא ספרי... אשר לו שם אותם בכלי תיבות אשר לו ובילקוט. זה הוא לשון ר"מ פרינק על שער הילקוט ד"ו, אך שם כתוב אשר לא שם אותם... בדפוס קראקא נפלה השעוה ש:דפס לו במקום לא, ומשם באה השעוה לדפוס לובלין. דפוס לובלין לא נעשה דף על דף במש, כי יש חילוק בינו ובין ד"ק בשנים שלש שורות. חסניה ר' מאיר ב"ר פתחיה הוסיף מראה מקומות וציין כספר חזקוני ומקום הפסוקים המובאים בתרשאות ובתרכות רשם את הדף בהתלמוד הבבלי ובתרכות (על פי דפוס קראקא). גם נמצאים פה ושם הערות על גליון הספר (ע' ישעיה סוף סימן רע"ח). בריש תהלים כתוב: כל מה שמביא כספר הזה מתוך מדרש תהלים הוא כש"ס (כשורה טוב) שנדפס כפראקא כי שם מנחים הנמצאים ביותר וכן הרפין והעכורים שבש"ס הוא הדף והעמוד שבדפוס הגל. — הילקוט נדפס בפ"ס דאדר ע"י דפוס לובלין כמו שהעיר חסניה בהקדמתו, אבל בהרכבה דברים הלך אחר ר' קראקא ודפוס ליוורנו, גם תפן חרבה מדעתו.

היו לפני ישכון באהלי עולה. ואם אמר קל חיש למוש על פני כל התלמוד והמדרש ולבקש כל מאמר ומאמר על סמנו, הלא גם זה הוא נמנע, כי עונותיו נרצו לנו אשר איננו במציאות כי לאש נתן לאכלה כאשר נרדע לכל. וכה מדי עמדי משפחה מחישי לדעת פסח על הסעיסים כדת מה לעשות והקרה יי לפני אחד מן התלמידים מאנשי סודי ושמנו מנחם סורטו הבן אשכנזי, ואכלה אלף את כל לבי, ואדי בעיניו כמצחק באסור: רבי מפני שזמים אשר עותו דברי המחבר ימנע ספר זה מקרב ישראל, רב הערך ונחל התועלת. עודה עודה משנתך כי יד תהיה אתך בעזרתך ואם לא נביא ולא בן נביא אנכי, מיט לא יעבור מתחת ידי אומר ודבר אשר לא אבקש מקום תחנונו סבי אשר יד מעלת, ואם ישאר איזה דבר מעות לא אכל לתקן, הקל התסרון יהיה תלוי בחסדך ידיעתי ולבואים אחרי אגית להתגדר בו. ואיש צדיק אין בארץ אשר יעשה הדפוס ולא יחמא.

...אלה דברי העמוד על המקורים מאיר פרינץ (כ"ה גם בר קראקא בסוף ח"א ומשם הביא רש"י בכת"ו ע"ה) את הדברים האלה והתבונן שהם נכבדים מדי; בהילקוט של חסד הרף האחרון, וגם אני העתקתי כל הגל מדי קראקא. מלשון ר"ם פרינץ נראה שהיה תחת יד העתק אחד מן הילקוט, ושהעתק זה היה משכוש ומפושטש, ושהוא עשה בו תיקונים מרעתו, אתר שהשדה את נוסחאות הילקוט עם נוסח המאמרים בתלמוד ומדרשים. מדרומים ומראה מקומות לא ידובר פה. זייל ר"ם פרינץ בסוף החלק השני: לאשר כל פועל פועל לתכלית... ע"כ השעם אחריה את יי אשר אתר רוב העמל והמורה וכני לביע אל תכלית מלאכתו זאת מלאכת ריי, ואם אומר להביא על ספר כל התלמוד אשר מצאתי בהדפסת זה הספר וקר הערך הן בעצמותו הן במקורו תקצר הידיעה מהביל. כי בעצמותו הלא כל ההעתיקות אשר היו לפני כסו פגיהם תרולי השעיות, רבו כמו רבו עד כי חדלו לספר. ואני בעיני הבינותי לחפש כל מדרש ומדרש על סמנו ותלוי ותקנתי למעטות כפי האפשרי ונללתי האון מעל פי הבאר, באר מים חיים וצארים מבית הספר היקר הזה. גם במינים אשר ציין לו המחבר לא ידעתי מה היה לו ומה ראה וקל ככה ומה תגיע לו, מהם מצאתים מקורמים מאחרתי כלתי נכונם על מקומם. גם על הדבר כאשר יקרא אל מקום אתר אשר שמה מירש הספק, מעט אשר היו לפני מצאתים נכונם על מקומם. ואני יראתי לנפשי לשלוח יד בדם. מיט בכל חקום דאיתי מעות ברור תקנתיו כפי מעט שכלי. ואם שנית אחי תלין ריי דמאכ יספר. ואם במקוריו... כאשר נלוי וידע לכל... (ע"כ נדפס גם בקראקא בסוף החלק השני). ומה גם עתה... אלה דברי המתעסק במלאכת יי מאיר פרינץ המתאבל על אביו ז"ל והכ"ם.

מה ידבר ר' מאיר פרינץ מכתבי-יד רבים של החלק השני שהיו לעיניו. נראה כי לחלק הראשון של הילקוט לא היה לו לר"ם פרינץ רק כתב יד אחד, וע"כ כתב בסופו לחלק הראשון: „בהעתק אשר לפנינו, אבל לחלק השני היו לעיניו כמה כתבי-יד, וע"כ כתב „ההעתיקות" בלשון רבים (1). ר"ם פרינץ יספר

(1) מאחר מכתבי-יד האלה מוקדם מירוש השמעוני שנדפס בתוך פירוש רש"י לעזרא נתייח ודברי חיים במקראות גדולות דפוס ווינ' רע"ו (ע' התק"י 184), וכו': תחאספת השערתי ששערתי אידת הפסס מרדנ נדפס בשאלוניקי החלק השני מהילקים (בענת רשא) קדם החלק הראשון (נדרפס בשנת רפ"ז—רפ"ו), וכתבתי שות כידאי ספני שכתבי-יד לנביאים וכתובים חיד

שדחתוקת שהיו לענינו היו משושבשות מאד ושדוא השתדל לחקן אתן כפי האפשר. גם את הסימנים תקן והציגם על דמקום הראוי, גם שם עין על מה שהמחבר מציין לראות מה שפירש במקומות אחרים.

מכל זה נראה שד' מאיר פרינץ לא הדגים את הילקוט כמו שהיה מונח לפניו (בכתבי יד או בדפוס שאלוניקי), כי אם עשה בו שנויים ותקנים מרעתו. וע"כ אין לסמוך על הגוססאות שבדפוס ויינציא, ובפרט אחר שד' מאיר פרינץ נודע על ידי הספרים שהוציא לאור שאיננו בר סמכא בהגהות והגוססאות שלו, כמו שהעיר ע"ז ה"ר שיי"ר בכרם חמד חלק ו' צד 6.

ר' מאיר פרינץ וגנה וחקן גם את הציונים אל מקורות הילקוט, והיתה כונתו כזה לבאר היטב את שם הספר ודמקום שמשם נובע איזה מאמר; ד"מ בר"ש כשמביא איזה דרש מן התלמוד מציין בהרבה מקומות רק את הפרק ששם נמצא המאמר, אבל בר"ו הוסיף גם את שם המסכתא. בר"ש מציין רות, וכד"ו

מצויים יותר בכתבי-יד להתירה, כמו שעד היום מצויים כתבי-יד מן הילקוט לנו"כ, ואין כל כ"י על התורה, וקרבן שהציע להארכיסים בשאלוניקי כ"י על נ"ך קודם שהגיע אליהם כ"י על התורה והחוק (185). וכן הגיע לר"ם פרינץ רק כ"י אחד מן הילקוט על התורה, והגיע אליו מסנו כזה כתבי-יד על נ"ך. — בעת שכתבתי את מאמרי בהעקר לא היה נודע שום כ"י מחלק הראשון של הילקוט. אח"כ נידע לי שנמצא בסבריא כ"י שנכתב בשנת ח"ו"ם, והעיוותי ע"ו בהעקר צד 192, הכ"י הוא נספר לאונספורד והוא קובץ 2637 בקאמאלוג (Supplement) נייבויר, נייבויר יספר שהכ"י מחזיק תתקסד סימנים, והסימן האחרון מתחיל בהמאמר ויקבור אותו כניא. אצלנו נמצאים רק תתקסג סימנים, והמאמר ויקבור אותו כניא. לסימן תתקסג הנמשך עד סוף הספר. תכ"י נכתב ברוימינברג בשנת חס"ה, ויש בו הנהגות וכמה דפים שנכתבו באיטליא. גוססאות הכ"י קיבוצות לד"ש יותר מאשר לדפוס ח"ו"ם, אבל לדעת נייבויר אין גם אחר משני הדפוסים האלה נעשה על פי הכ"י הזה. על הגליון כתב הסופר סה שנשטט על ירו, גם יש על הגליון גוססאות מאיזה כ"י אחר כלצון, ס"א, גם הגיה הסופר לפעמים מרעתו וכתב, נ"ל. בראש בהעלולתך וברמו תשל"ו קודם המאמר אספה לי שבעים איש כנגד שבעים ימים טובים כתוב בבי, "לדסער", ואצלנו לא נמצא הציון הזה. בסוף הקיבוץ יש קונטרס אחרון, והסופר העיר ע"ו בסוף הספר וכתב: אני הצעיר קלויטמוס ברי יעקב נכ"ע כתבתי ספר זה מחברת הר' שבעון הדרשן וציל על חמשה חומשי תורה להח"ר נתן הפרנס בן הר' חיים שית"ו וסימנתי עד כה בחמישים בשבת חמשה ימים לחדש שבת שנת ח"י"י"ם לפר' בעיר רוטנבורג ד"חבא על נהר מוזברא וכבר קבלתי שכרי משלם. עוד נוספו עליו דברים הרמויים בכמה מקומות בספר זה בקונטרס אחרון ברמו מלוג, יבין וישכיל הקרא במספר שיראה במקום הציון יחזש אהי מקים זה סיום הודעש מכאן ואילך נקרא קונטרס אחרון כי כן קראו הסופר...

בהעקר ח"א צד 184 כתבתי כי ר"י אברבנאל הוא הראשון והאחר שהזכיר את הילקוט קודם שנתפ. והגני להוסיף מה כי הכתוב בפירוש ר"ש משאנץ לספרא ראש פרק י"ב (דף פ"ד ע"א): ה"ג בילקוט אין דוה... ולפי אותה הגירסא פירש המפרש... זה נובע מהסב"ל. בך פ"ח ע"א. ס"ט ע"ב, ע"ז ע"א, פ"ו ע"א, צ' ע"א מבורר היטב שהסב"ל הוסיף דברים בדבריו המפרש. — בהפירוש לשיר השירים היותם להרשב"ן אלטונא תקביר דף כ"ח ע"א: ואמר חז"ל בסדרש ילקוט ירמיה ג' ואנכי אמרת... המלות במדרש ילקוט נובעות מאת הסב"ל שהוסיף ציונים בדבריו המפרש. — בס' חנצחות לר' ליפמן כסיסן קייא: ילקוט התורה ר' עקיבא אומר דברים ככתבן... מי יספיק לכולם... כמו שכתוב בפירוש רש"י. זה לא נמצא בילקוט שמעוני ושם סימן תשל"ו סוכא המאמר מספרי לבסדר י"א כ"א, אבל לא הדרש הסוכא מרש"י שהוא מתוספתא פ"ה פ"ו בודאי כונת ר' ליפמן לאיזה ילקוט אחר, ולא להשמעוני. — ר"ש אלקבץ כתב בסנות חלו צ"ט ע"ב: מצאתי בספר הילקוט הנקרא שמעוני ובספר הילקוט הנקרא תלמיד תורה... (ע' רש"י ראש הקדמה אבר ח') הספר מנות חלוי נתחבר בשנת רפ"ט (ש"ג). — בקובץ האסבורן 41 (קאמאלוג רמשי"ש צד 14): ראיתי בס' רבינו שמעון שהביא מן הסבילתא... קרוב שבגנוני לילקוט; המתברר חי אחר ר' ליפמן בעל הנצחת.

בדרש רח". ובכלל נתוספה בדין מלת „מדרש“ על הרבה מדרשים אשר נקראו בדיש על שם העקר ובלא מלת מדרש, כמו שגראה להלן.

ב. שינוים בין דיש ודין.

כשנשמה את דפוס וויניציא עם דיש יתברר לנו, שעם כל השנויים והתקונים שעשה רמ פרינץ בדין, נשארו בו עוד הרבה פרטים המוכיחים שהדפוס הזה נעשה ועל פי דפוס וואלוניקי.

1. הסימנים. בדיש יבואו מספר הסימנים בפנים הספר, והרבה פעמים יבואו כאמצע או בסוף המאמרים ולא בראשם, כמו שהעיד ע"ז רמ פרינץ בסוף החלק השני וכתב: „גם בסימנים אשר ציין לו המחבר לא ידעתי מה היה לו... מהם מציאתים מוקדמים מאוחרים בלתי נכונים על מקומם.“ רמ פרינץ השתדל לתקן זאת והציג בהרבה מקומות את מספר הסימנים בראש המאמרים על גליון הילקום. אבל בקצת מקומות שכח לעשות זאת ונשארו המספרים כמו שהם בדיש, היינו שלא בהמקום הראוי להם. למשל בדיש ח"א מתחיל סימן מ"ז בפרשת בראשית במספר הנפילים היו בארץ והולך עד מאמר מתיבין והכתיב ואלה הולדות תרח שבפרשת נח, ושם מתחיל סימן מ"ח. פה היה לו לדיש פרינץ לתקן ולהציג סימן מ"ח בראש פרשת נח, והוא לא כן עשה, כי אם השאיר את הסימן הזה כאמצע פרשת נח כמו שהוא בדיש. סימן קס"ב מתחיל בדיש כאמצע המאמר במלת בארעא רמציים, רמ פרינץ רצה לתקן והציג מספר קס"ב אצל מלת אשר ממרא, אבל לא הועיל מאומה, כי גם אשר ממרא אינו התחלת המאמר. חוץ לזה מתחיל סימן קס"ג גם בדין בריח והולך עד פסוק ויעבדו מצרים את בני ישראל. שבפרשת שמות, ושם מתחיל סימן קס"ג, כמו שהוא בדיש. וכן בהרבה מקומות.

2. מראת-המקומות. המראה-מקומות כנוגע למקורות הילקום ואל המקומות ששם הבאו בהילקום דרשות על איזה פסוק נדפסו בדיש בפנים הספר. רמ פרינץ הדפיס אותם על גליון הספר אצל כל מאמר ומאמר, וכתב על שער הספר: „למען לא תחסר כל בו הדפסנו מראה מקום המאמרים לעומתם בגליון.“ בכל זאת השאיר רמ פרינץ את מראה המקומות בפנים הספר כמו שהם בדיש, ולא הדפיסם על הגליון. עי' דינ בסימן ע"ז, ש"ב (ראש וירא) וק"ו. גם בסימן תשיג נשאר הציון תנא דמי אליה בפנים הספר. עוד נשארו הציונים בדין בפנים הספר בסימן תתנ"א, תתע"א. למעמים השאיר רמ פרינץ קצת מן הציון בפנים הספר וקצתו הדפיס על הגליון. בדיש כתוב בסימן תרכ"ט: כתוב בקדשים תהיו על לא תקיפו פאת ראשכם וזכרמו תקס"ב. בדין השאיר בפנים הספר מן כתוב עד ראשכם, ואת המלות „וכרמו תקס"ב“ הדפיס על הגליון.

3. הוספות ופעייות שבאו כבר בדיש. בדיש ח"א סימן נ"ד כתוב: בערך מקיים גיור' של קלין ומפרש... בדין נדפסו על הגליון המלות „פירוש בערך“, ובפנים כתב „של קלין ומפרש...“ ונראה ברור שכל זה נובע מדיש, וכדור נשתבש שהדפיס קצת בפנים וקצת על הגליון. עוד שם סימן תשרח: צריך עיון בערך ערך הינני. זו היא הוספת איזה מלת. בכ"י אוסטרוד קובץ 2687 כתוב זה על הגליון, עי' נייבויר. בדיש נכנס להפנים, ומשם בא לדין. — דינ ח"ב סימן תתפ"א (תהלים): כתוב לעיל בסמוך שני דפים זה נתוסף בדיש ומשם בא לדין. —

ד"ו משלי תתקמ"ו: ברמו בירמיה רמז קל"ג. אין בירמיה רמז כזה. וזה יבוא מר"ש ששם כתוב: כתוב בירמיה רמז קל"ב. עוד שם סימן תתקמ"ט: כתוב... ובירמיה רמז ע"א. גם רמז כזה אינו בירמיה, וזה נובע מר"ש. עוד שם סימן תתקנ"ט: ברמו לעיל על כי נה מצדה ותורה אור (משלי ו, כ"ט) ברמו כ"א, ואין במשלי רמז כזה. עוד שם: ברמו בשמואל רמז ש"ג. אין בשמואל רמז כזה. כל המעיות האלה נפלו כבר בר"ש ומשם באו לד"ו. במקום סימן תשע"ו כתוב בר"ש: בגליון של ויעקוד את יצחק בנו. הדרש הזה מובא אצלנו בסימן צ"ט על הפסוק ביום השלישי, ואין מקומו שם רק על הפסוק ויעקוד את יצחק. הדרש הזה היה כתוב באיזה כ"י על הגליון, וע"כ כתבו בסוף סימן תשע"ו: „בגליון של ויעקוד...“ אח"כ הכניסו את הדרש שהוא להפנים שלא בהמקום הראוי לו, ולא הסירו את הציון הגל"ל. זה נשאר גם בר"ש ומשם בא לד"ו, ונשאר בפנים הספר. גם בראש סימן תשס"ב כתוב בר"ש: כתוב ברמו קב"ו בגליון ולמעלה מרמו תרע"ו. שם התכונן ר"מ פרינג ורשם על הגליון רק: כתוב ברמו קב"ו, והשמיט את המלה בגליון. (ועסה גם את המלות ולמעלה מרמו תרע"ו), לפי שהדרש שהוא נכנס כבר לפני הספר, ולא נמצא על הגליון שום דבר. אבל פה בסימן תשע"ז נרד ר"מ פרינג אחר ד"ש והשאיר בפנים הספר את המלות: „בגליון של ויעקוד את יצחק בנו...“ – עוד יש להעיד פה כי בד"ו ח"ב (תהלים) סוף סימן תרנ"ד אחר שהביא מב"ר את הדרש על ה' צדיק בוחן מציינ: ברמו קנ"ה הראשון. כן הוא גם בר"ש, רק ששם כתוב: ברמו קנ"ד הראשון. כפי הנראה המונה שהדרש הזה מובא בהחלק הראשון מן הילקוט, וזהו „הראשון“. אך בח"א לא נמצא הדרש הזה לא בסימן קנ"ד ולא בסימן קנ"ה, אבל הוא נמצא שם בסימן צ"ה ובדואי צ"ל פה בהילקוט: ברמו צ"ה הראשון. עוד מצאתי ציון כזה בח"ב סימן תשע"ב בזה"ל: בסימן ק"ז הראשון. בודאי צ"ל בסימן ק"ל הראשון, כי בח"א סימן ק"ל נאמר: ויזכור אלהים את רחל, פדה בשלום נפשי מקרב לי, פדה בשלום נפשי זה יעקב... והוא הוא הדרש שאליז רומז בילקוט תהלים הגל"ל. עוד בר"י שם סימן תשע"ו: למנצח על שושן... כשהלך דוד לארם נהרים ולארם צובה פגע בארמאים וכו'. בשמואל בסימן קמ"ח הראשון. בר"ש: כשהלך... וכו'. שאר קיסעא כתוב בשמחת בסימן קמ"ח הראשון. הדרש הזה מובא בילקוט שמואל סימן קמ"ו, וגם בחלק א' (דברים) בסימן תת"ה. בודאי חסר פה וצ"ל: בשמואל בסימן קמ"ו [ובסימן תת"ה] הראשון. בד"ו תקן בשמואל במקום בשמות שבר"ש. עוד ד"ו שם סימן תתס"ה: ברמו ק"ט השני. בר"ש: ברמו קס"ב השני. נראה שזה מוסב על ויתן אותם לרחמים (תהלים ק"ז, מ"ה), כי על הפסוק הזה יש באמת דרש בילקוט שמואל סימן קס"ב, וצ"ל גם בד"ו „ברמו קס"ב השני“. יהיה איך שיהיה. הציונים האלה (כלם בתהלים) יוצאים מכלל הציונים האחרים. יש בהם „הראשון“, „השני“, ונפלו בהם הרבה מעיות. בד"ו נרשמו הציונים האלה כמעט אות באות כמו שהם בר"ש, חוץ מהתיקונים וההשמטות של ר"מ פרינג שנדע גם ממקומות אחרים. מוכח איפוא שד"ו נעשה על פי ר"ש. —

4. מדרש אבכ"ר פרשה כך וכן. בשני מקומות מציינ בד"ו את הפרשה בהביאו את מדרש אבכ"ר. אבל בשאר המקומות איננו מציינ את הפרשיות, וכן מחברים אחרים כשמביאים את מדרש אבכ"ר אינם מציינים את הפרשיות, כי מדרש אבכ"ר לא היה מחולק על פרשיות כלל. גם פה משה ר"מ פרינג ונכשל ע"י ר"ש

כי הילקוט לס' בראשית מתחלק בד"ש לפרשיות כמו המדרש בראשית רבה, וחשב ר"מ פרינץ בשני המקומות הנזכרים, שמספר הפרשיות שראה בד"ש מסב ועל מדרש אבכיר המובא שם, ובאמת הוא מסב על הילקוט. ע' להלן מדרש אבכיר I לסימן קנ"ה, גם III לסימן יז. אבל בסימן ליד התבונן ר"מ פרינץ וכתב אבכיר ב"ד פ"שה כ"א, עין שם III לסימן ל"ה.

6. תאני דבי אליהו. בכל הילקוט ד"ו מובא הספר הזה בשם תני או תנא דבי אליהו, והק בארבעה מקומות נקרא שמו תנא דבי אליהו בהוספת אל"ף אחר התי"ו במלת תנא. אין זה כקרה, כי אם המדפיס העתיק זאת מד"ש, כי גם שם כתוב בהקדמות ההם תנא באל"ף, ע' ח"ב סימן קס"ה וסימן ר"ח וסימן רע"ה (בד"ש סימן ת"ח) וסימן תרע"ב.

6. שינויים במראה מקומות ושינויים בנוסחאות. בד"ו ח"ב ריש שופטים כתוב על הגליון: דכתיב ברמו כ"ו... דכתיב ברמו א'. לא נבין מה ענין הדל"ה במלת דכתיב? ובדאי הוא מפני כי בד"ש כתוב פה: שאר ק"ט ע"א דכתיב ברמו כ"ו... שאר ק"ט ע"א דכתיב ברמו א'. המניה השמיט בד"ו מלות, "שאר ק"ט ע"א" והיה לו להסיר את הדל"ה במלת דכתיב, אך שכח והשאיר אותה כמו שהיא בד"ש. שם סימן תתקל"ד על הגליון: כתיב ובירמיה ערך ס"ח. גם פה לא נבין מה ענין ד"ו? במלת ובירמיה. אולם גם זה נובע מד"ש, כי שם נאמר: שאר ק"ט ע"א כתיב בישיעיה רמו צ"ד ובירמיה ערך ס"ח. בד"ו השמיטו את המלות, "שאר ק"ט ע"א" כתוב בישיעיה רמו צ"ד, והשאירו "ובירמיה" עם וי"ו החיבור כמו שהוא בד"ש. זה מוכיח לעין השמש שד"ו נעשה על פי ד"ש. חוץ מזה מספר הסימנים הוא משובש, כי אין בישיעיה סימן צ"ד ואין בירמיה ערך ס"ח, ואחר שהציון האחרון עם השינוש ועם מלת ערך במקום רמו או סימן נמצא גם בד"ו, יוצא מזה שד"ו נעשה ע"פ ד"ש. המלות "שאר ק"ט ע"א" נשמטו גם בהדבקה מקומות אחרים, ובקצת מקומות נשארו גם בד"ו, ע' ח"ב סימן רנ"ג ושם כתוב בשני הדפוסים: שאר ק"ט ע"א כתיב ברמו קנ"ג ובסימן קע"ה. גם זה יבוא מד"ש, כי תיכף אחר "ברמו" יבוא "ובסימן", ובדאי לא נכתב זה מספר אחר, והציון השני ניתוסף כודאי מספר אחר, וכתב "ובסימן" במקום שהמספר הראשון כתב ברמו, ונדפסו שני הציונים בד"ש, ומשם באו לד"ו. ודגה על פי רוב כתוב בהילקוט "ברמו" או "בסימן". לפעמים רחוקות מאד תבוא גם מלת ערך במכנן זה. נראה שמלת ערך כתב כותב שלישי. וראה שנכלל מקום שיש בד"ש "ערך" במובן רמו או סימן ישנו גם בד"ו. עין מה שהבאתי קודם לזה מח"ב סימן תתקנ"ה. בד"ו משלי סימן תתק"ס: בשמאל ערך ס"ד, שם תתקנ"ג: בירמיה ערך ש"כ, עוד שם: בתילים רמו תש"ט, ואח"ו: בתילים ערך תש"ט. בד"ש שם: שאר ק"ט ע"א כתיב בסוף ישעיה ובתילים רמו תש"ט, ואח"ו: שאר ק"ט ע"א כתיב בתילים ערך תש"ט. בד"ו השמיטו בשני המקומות את המלות "שאר ק"ט ע"א", גם המלות "בסוף ישעיה", אבל השאירו בהמקום הראשון "רמו", ובהמקום השני "ערך". ע' עוד ד"ו איוב סוף תתק"ה, תתק"ז, תתק"ח. בודאי אין זה מקרה, רק העתק על פי ד"ש. — לפעמים הוסיף ר"מ פרינץ בד"ו שאר ק"ט ע"א... שאינו בד"ש. ע' מלכים סימן קע"ט: שאר ק"ט ע"א כתיב בירש קהלת, ואינו בד"ש. אולי מצא כן ר"מ פרינץ באיזה כ"י מן הילקוט למלכים. — מצאתי בד"ו ח"ב ממשלי ואילך דבר זה, והוא שבמקום, כתיב" הנאמר בד"ש נאמר לפעמים בד"ו "ברמו". ע' ד"ו למשלי תתקמ"ד,

תתקמ"ז, תתקמ"ח, תתקמ"ט, תתקנ"ד, תתקנ"ו, תתקנ"ח. בסמן תתקנ"ט: „ברמו בשמואל רמז ש"ג, ובר"ש: כתוב בשמואל רמז ש"ג. בסמן תתק"ס בד"ד: „ברמו בסמוק כי שפתי הן ברמו תי, במקום כתוב בסמוק. עוד שם ברמו במלכים. בסמן תתקס"א כתוב בד"ו: ברמו לעיל וסקמו כאן, ובר"ש שם: כתוב לעיל וסקמו כאן. עוד שם: ברמו במלכים רמז קנ"ח. וכן באיזכ סוף סימן תתק"א: ברמו בקדלת ברמו... בר"ש: כתוב בקדלת ברמו... שם תתק"ג: ברמו בסמן צ"ט, ובר"ש כתוב שם: שאר קישעא כתיב בסמן צ"ט. השמיטו איפוא המלות „שאר קישעא", ובמקום „כתוב" נרמז „ברמו". ד"ו תתק"ח: ברמו בתריסר בערך... ובר"ש: כתיב בתריסר בערך... עוד שם: ברמו בשמואל בערך קס"א ובר"ש: כתיב בשמואל בערך קס"א. שם תתק"ו: ברמו בשמואל קכ"ד ובר"ש: כתיב בשמואל בערך קכ"ד. דינאל אלף ס"ה: ברמו בשמואל קס"א ובר"ש: כתיב בשמואל קס"א. שם אלף ס"ו: ברמו יחזקאל בערך של"ו... ברמו במלכים רמז ר"א ובר"ש בראש: שאר קישעא כתיב בתלים במזמור כ' ובמזמור מ"ג... (וזה חסר בד"ו) שאר קישעא כתיב ביחזקאל בערך של"ו... כתיב במלכים רמז ר"א. ועוד כזאת הרבה בהילקוט לדניאל. בכל המקומות האלה תבוא בד"ו מלת ברמו במקום מלת כתיב שבר"ש. לא אדע מאין באה המעות הזאת.

בדרכה מקומות גשטמו בד"ו הציונים לנמרי, מסבה שר"ם פרינץ לא הבין את מנת המציין. ח"א סימן ק"ע נשמט בד"ו הציון המשמש שבר"ש שהעיתותי עליו בהאשכול ח"ד 278 בהערה. שם סימן שצ"ד נשמט הציון תכ"ק שבר"ש, בודאי מסבה שר"ם פרינץ לא ידע שהוא ראשי תיבות מן תוספתא בבא קמא, ושכאמא נמצא שם הדרש המובא בהילקוט. בר"ש ח"ב (ידידות) סימן רס"ד כתוב: ס' פרה אל יתהלל חכם בחכמתו זה משה... הציון הוא בודאי משמש וצ"ל פרי"א היינו פריק ר' אליעזר. אצלנו אינו בפרי"א אבל יש בסדר אליהו וזוטא פכ"ד. ויש בזה מיעוט לדעת רמ"א (נפסחים לפיר אליהו וזוטא, מבוא צד 20) שהפריקים האחרונים מסמ"א (ס' י"ט—כ"ה) היו נקראים פריק ר"א. בד"ו הסירו את הציון הזה וכתבו במקומו „מדרש" (זה נעלם מרמ"א שם). עוד שם בסמן רס"ה כתוב: ס' פרה, והוא ג"כ פ"ס והיה כתוב בכ"י פרה במקום פרי"א היינו פריק ר' אליעזר, וכאמא נמצא הדרש שם פריק ו'. המרשים בשאלונקי חשב שהבונה לפריק פרה והוסף ס' 1). ר"ם פרינץ לא עמד ע"ז והשמיט את הציון. בד"ל כתב במקומו מדרש 2). במקומות אחרים נשמטו בד"ו הציונים מבלי שנדע את השעם מחזק נשמטו. ע' ר"ם ד"ש ח"א סימן מ"ט וני"ט (כתוב בסוף הפרשה), שם סימן ס"ב (כתיב ברמו תתקמ"ח, כתיב ברמו שי"ז), שם סימן ק"ע, ד"ו סימן קע"ב (ברמו ק"ד). המלות המוסברות ישנן בר"ש ונשמטו בד"ו. ע' עוד ד"ש ח"א סימן שצ"ד (כתיב ברמו ש"ט וברמו תמ"א וברמו תרצ"א), כל זה אינו בד"ו סימן שצ"ו. לפעמים לא ידע ר"ם פרינץ לקרות כנכון את הציונים והביא בד"ו ציונים משוכשכים. ח"א סימן ת"ג (בד"ו ת"ד) כתוב בר"ש: ס'יר. נבות היוצא אל... והכונה

(1) בר"ש ח"ב הדיסי בהרכה מקומות אות פ' גם קודם הציון שורר פ"ב, והדיסי פ' שורר טוב כאילו היה זה פריק באיוו מסכתא. ע' סימן פ"ה, רפ"ו, ת"צ ת"ק, ותק"ח, תקס"ה. בסמן קס כתוב: פ' פריק שורר טוב. בד"ו במקום פ' כתב מדרש.
(2) ונכסל בזה צונץ ג"פ 302 שכתב כי פרי"א מובאים בהילקוט בשם מדרש סתם.

להפסיקתא רבתי עשר תעשר, והצאת רמא"ש דף קס"ז ע"א. ר"מ פרינץ טעה וקרא ב"ר, וציין בד"ץ על המאמר הזה: בראשית רבה. ר' אברהם גרליה לא מצא את הדרש הזה בב"ר, וציין עליו בדפוס לזוהר, "מדרש", ומשם בא הציון, "מדרש" גם בדפוס ס"ס. ר"א גרנהוט לא התבונן בד"ש, וחשב שהציון, "מדרש" יצא מיד המחבר, וע"כ לא ידע מה זה שהילקוט עצמו מביא את המאמר הזה בח"ב משלי תתקל"ב בשם פס"ר, ובח"א מביא אותו בשם מדרש סתם. עי' מה שכתבתי בזה בראשיתל ח"ד 276. – ר"מ פרינץ מוסיף בהרבה מקומות איזה מלה על שם המקורות כדי שהקורא יבין בנקל על איזה ספר רבו המחבר. בד"ש ציינו הרבה פעמים רק את המקור ולא את המסכתא, ור"מ פרינץ הוסיף ליתר ביאור גם את שם המסכתא. ד"מ ד"ש ח"א סימן רמ"ז מציין: תנחומא ואין דורשין, ובד"ץ גרסם: תנהומא וחגיגה פרק אין דורשין. ד"ש שם סימן רנ"ח: פ' כל כתבי קדש, ובד"ו: שכת פרק כל כתבי. ד"ש שס"ד: אין מעמידין, ובד"ו: ע"ז פרק אין מעמידין. ח"א סוף סימן תתקל"ב כתוב בד"ש: ירושלמי, ובד"ץ ירושלמי דכלאים. ביחוד התנג כן ר"מ פרינץ כנגד להמדרשים שבד"ש קצרו בשמותיהם. בהרבה מקומות שבד"ש מציינים, "אככד" הוסיף ר"מ פרינץ, "מדרש אככד", וכן כתוב בד"ש לסעמים "מדרש" והכוונה למדרש 'אככד', ובד"ו הוסיפו, "מדרש אככד". ובכ"ז השאירו גם בד"ו לסעמים אככד לכדו או מדרש לבדו, ע' להלן. על דבר שמות רבה ע' החוקר ח"א 136. מדרש תילים יכונה בד"ש על פי רוב בשם שוחר מזה. ובד"ו עפ"י ח"ב מדרש שוחר פ"ז. הילסדנ מביא לבראשית גם בד"ו בלא הזכרת מלת מדרש. לספר שמות בלתי מובא המדרש הזה, מוקרא ואילך מציין ד"ש תמיד (מסופק הוא רק ח"א סימן תתע"א) ילסדנ, ובד"ו מציין עפ"י רב מדרש ילסדנ. וכן יכונה הספרי וזא בד"ש רק, "זוטא", ובד"ו תמיד, "ספרי זוטא". בד"ש נקרא מדרש אספה רק, "אספה" ובד"ו מדרש אספה. בח"ב סוף סימן ט' כתוב בד"ש: תרשא, ובד"ו: מדרש תרשא (במקומות אחרים נקרא גם בד"ש מדרש תרשא). ח"ב מלכים סימן רכ"ה כתוב בד"ש: תנחומא, ובד"ו: מדרש תנחומא. – ר"מ פרינץ שנה ותקן גם את נוסחאות הילקוט, כמו שכתב באחרית דבר לח"ב: ואני בעניי הבינותי לתפש כל מדרש על טכונו ותלך ותקנתי דמעוזה כפי האפשר... ולא העיר בשום מקום שהתיקון נובע ממנו. אכנס בח"א סימן שג"ד הביא את הדרשות מיכמות מ"ח ע"ב ומכתובות ק"ה ע"ב כמו שהן מקושעות בד"ש וכתב עה"צ: אמר המציה בכאן חסר. בדפוס לזוהר השליש את הדרש מכתובות ק"ה ע"ב, ואינו גם בד"ס. אבל בד"ץ הוא אות באות כמו שהוא בד"ש. כבר הע"ד במאור עינים פרק נ"ט שברפוס ח"ג ח"ב דניאל סימן תתרס"ז השמיטו בדרכי סדר עולם את המספר תשס"ב הנמצא שם בד"ש. וזה יען כי המספר הזה לא נמצא בעבודה וזה ט"ע, וגם בפעם ס"ל איננו וע"כ הוסיפו ר"מ פרינץ. וכאמרת הוא הזכיר את המספר כותב בסדר עולם שהיה לעיני בעל הילקוט. ההוספה היא היתה בילקוט כ"י משנת ע' שדאה בעל מארח עינים. יש עוד תיקונים רבים לאלה, שתקן ר"מ פרינץ בד"ו¹). חוץ מזה נעשו בו שנויים ע"י המעיות שנפלל בדפוס ח"נא.

¹ בד"ש נחלק הילקוט לבראשית על צ"ט פרשיות וזכה לבראשית רבה (הנחלק אצלנו על מאה פרשיות). ר"מ פרינץ השמיט את החליקה תואת. בד"ש סוף ספר בראשית כתוב: שכת לאל ראשית, סימתי ספר בראשית. ואח"ו: ואלה שמית לספרע מזה. גם זה נשפס בד"ו.

7. קונטרס אחרון. בדפוס שאלוניקי נדפס בסוף דחלק הראשון קונטרס אחרון שאסף המחבר לתוכו הרבה דרשות מן הירושלמי בסימנים מיוחדים וגם דרשות מן הילולתו נ"ב בסימנים מיוחדים. אל הקונטרס האחרון נרמז בהחלק הראשון פעמים רבות, לזה החלק השני נרמז אליו פעם אחת. בסוף החלק הראשון כתוב בד"ש: "ונתחיל הקונטרסים האחרון אשר סדר ה"ר שמעון הדרשן לאחר שכתב זה הספר וכל מקום שאתה מצא רמז כך בקונטרסים אחרון, בקש נכאן". הקונטרס האחרון ישנו גם בסוף הכתב-יד מן הילקוט משנת ת"י"י"ש שבארכסופד קובץ 2687. וז"ל המוסר בסוף הכ"י הנזכר: "אני הצעיר קלנימוס ב"ר יעקב נב"ע כתבתי ספר זה מחברת ה"ר שמעון הדרשן וז"ל... עוד נוסף עליו דברים הרמזים בכמה מקומות בספר זה בקונטרס אחרון ברמז פלוני, יבין וישכיל הקדא במספר שירא, במקום הציון יחפש אחר מקום זה סיום החומש. מכאן ואילך נקרא קונטרס אחרון כי כן קראו המחבר מושך בשבט סופר... בילקוט חייניציא לא נדפס הקונטרס האחרון. אין זה מסבא שהקונטרס הוא לא היה בהספר שממנו נדפס הילקוט חייניציא, כמו שרצה להוכיח מזה ר"א גרינרומ. אבל ר"מ פרינץ השמיט אותו במכתו. המעיין בדפוס חייניציא כראוי, ימצא בנקל שהקונטרס האחרון היה גם הוא בהספר שממנו נעשה הדפוס ההוא. כי הגה ר"מ פרינץ אחר שנערך בדעתו להסיר את הקונטרס, השתדל להסיר מן הילקוט את המראה מקומות אל הקונטרס הזה, או להסיר לכל הפחות את המלות "קונטרס אחרון", למען לא יתבונן הקורא כי בילקוט ד"ו חסר הקונטרס האחרון. ובאמת נשמנו הרבה מראה מקומות כאלה למדי, אך הרבה מהם נשארו גם בד"ו, ונשמנו מהם רק המלות "קונטרס אחרון", ושאר הציון הרמז אל הקונטרס האחרון נשאר גם בד"ו, וע"כ יש בתילקוט ד"ו עדיות הרבה שהקונטרס האחרון היה בהספר שממנו נדפס.

בנוגע להשמטת הציונים לגמרי עיין ה"מ ח"א סימן מ"ד. בד"ש יש שם: כתוב קונטרס אחרון רמז רנ"ט. בד"ו נשמט כל זה. בסימן ג"ד יש בד"ש: כתוב בקוני אחרון ירושלמי רמז מ"ג. גם זה נשמט מד"ו. וכן נשמטו הציונים האלה בסימן ק"ע, רצ"ו, תרמ"ו, תש"ח, תש"ט ותשמ"ב.

במקומות אחרים השמיט מר פרינץ רק את המלות "קונטרס אחרון" ויתר הציון נשאר לפליטה. הגני מצגי פה את הציונים האלה בד"ש לעומת הציונים בד"ו, למען יראה הקורא את הדברים כהחיות.

דפוס חייניציא.

ח"א סימן צ"ה : ילמדנו ברמז מ"ו (נשמט).
 ק"ל : ילמדנו רמז כ"ו.
 ר"ש וישלח : ילמדנו רמז כ"ב.
 ח"א סימן ק"ט : ילמדנו ברמז נ"ד.
 קמ"ח : ילמדנו ברמז כ"ז.
 ק"ג : ילמדנו רמז ב"ח.
 קנ"ז : ילמדנו רמז ל"א.
 וליב וליג וליד.
 קס"א : ילמדנו ברמז ל"ו.
 קע"ד : ירושלמי רמז רכ"ב.
 רצ"ו : ירושלמי רמז ס"ס.
 ת"ח : ירושלמי רמז ל"ז.
 ח"ב משלי סימן תתקנ"ג : באיכר
 בסוף הספר בקונטרס אחרון ברמז מ"ו.

דפוס שאלוניקי.

חלק א' סימן צ"ה : כתוב בקונט' אחרון ילמדנו ברמז מ"ו.
 ק"ל : כתוב בקונטרס אחרון ילמדנו רמז כ"ו.
 ר"ש וישלח : כתוב בקונטרס אחרון ילמדנו רמז כ"ב.
 חלק א' סימן ק"ט : כתוב בקונטרס אחרון ילמדנו ברמז נ"ד.
 קמ"ח : כתוב בקונטרס אחרון ילמדנו ברמז כ"ז.
 ק"ג : כתוב בקונטרס אחרון ילמדנו רמז ב"ח.
 קנ"ז : כתוב בקונטרס אחרון ילמדנו רמז ל"א.
 וליב וליג וליד.
 קס"א : כתוב בקונטרס אחרון ילמדנו ברמז ל"ו.
 קע"ד : כתוב בקונטרס אחרון ירושלמי רמז רכ"ב.
 רצ"ו : כתוב בקונטרס אחרון ירושלמי רמז ס"ס.
 ת"ח : כתוב בקונטרס אחרון ירושלמי רמז ל"ז.
 חלק שני משלי סימן תתקנ"ג : באיכר בסוף הספר בקונטרס אחרון ברמז מ"ו.

מכל זה יראה הקורא שהקונטרס האחרון היה בהילקוט שהשתמש בו ר"מ פרינץ בהדפיסו את הספר הזה בויניציא, ואף שהוא השמיט את המלות „קונטרס אחרון“, אגנונו יודעים כי המלות „ירושלמי“ או „ילמדנו רמזו כך וכך המזות אל הקונטרס האחרון, היינו אל החלק הראשון שנקבצו בו דרשות מן הירושלמי, ואל החלק השני שנקבצו בו דרשות מן הילמדנו. וחזק לזה שכח ר"מ פרינץ להרחיק בהחלק השני סימן תתקנ"ג את המלות „בקונטרס אחרון“. אין כל ספק איפוא שהשתמש בר"ש. ראה גם שבכל מקום שבר"ש נאמר ברמז (עם כ"ח) נדפס כן גם בחז"ל, ובכל מקום שנאמר בר"ש רמז (בלא כ"ח) נדפס כן גם בר"ל. ואין זה מקרה, אלא ודאי שר"ש היה מנחם לפני ר"מ פרינץ.

ר"א גרינבוט לא שם עינו על כל זה, ובעינים עצמות כתב כי לר"מ פרינץ היה כ"י משונה מר"ש שלא היה בו הקונטרס האחרון, ושע"כ לא נדפס הקונטרס הזה בויניציא! —

8. סדרן של נביאים אחרונים וכתובים. מחבר הילקוט סדר את ספרו עפ"י סדר הנביאים שנשנה בבבא בתרא י"ד ע"ב, היינו אחר מלכים יבוא ירמיה, יחזקאל, ישעיה, תרי עשר. וע"כ הולכים בר"ש הסימנים ונמשכים ממלכים לירמיה, מירמיה ליחזקאל, ליסעיה ותרי עשר. ספר מלכים מסיים כאמצע סימן רנ"ב, ומתחיל

ירמיה באמצע סימן רנ"ב, והולך עד קרוב לסוף סימן של"ה.

יחזקאל מתחיל בסוף סימן של"ה, והולך עד קרוב לסוף סימן שס"ה.

ישעיה מתחיל בסוף סימן שס"ה, והולך עד סוף סימן תקק"ד.

תרי עשר מתחיל בסוף תקק"ד, והולך עד סוף סימן תקצ"ה.

נראה שבעצם וראשונה היה הילקוט כתוב כסדר הזה, היינו אחר מלכים היה כתוב ירמיה, וישעיה היה כתוב אחר יחזקאל. האמנם ברכות הימים שני המופרים וכתבו את הילקוט כפי הסדר הנהוג אצלנו, היינו ישעיה, בא תיקף אחר מלכים. אבל הסימנים נשארו כמו שיצאו מיד המחבר. וכדי לבאר את הפעם מודע מתחיל ישעיה בסימן שס"ה אחר מלכים המסיים בסימן רנ"ב, וכדי שהקורא יוכל למצוא בנקל את הסימנים שיהיו נחוצים לו, כתבו המפרשים בראש ישעיה את הברייתא דבבא בתרא בזה"ל: „בתרא סי' השותפין ת"ר סדרן של נביאים יהושע שופטים שמואל מלכים ירמיה יחזקאל ישעיה תרי עשר. ולפי זה האופן הולך סדר המפתח“. רצה לומר שסדר הסימנים הולך על פי הסדר שבבבא בתרא, היינו ממלכים לירמיה. אל הסדר הזה דמוים הציונים בהילקוט, וכשנמצא ר"מ בהילקוט: כתוב ברמז ש"כ, נרע לחפש זאת בירמיה, כי שם נמצא הסימן הזה, ואם הציון הוא: „כתוב ברמז ת"ק, אזי נחפש ביסעיה. וזה סדר הסימנים ותכונת הציונים בדפים שאלוניק. ר"מ פרינץ שנה את סדר הסימנים שבר"ש. בדפים ח"ג נמשכים הסימנים ממלכים ליסעיה ולא לירמיה. ישעיה מתחיל שם בסוף סימן רנ"ב ומסיים בסימן שס"ה. מכנה זו לא הדפיסו בחי"א את הברייתא דבבא בתרא בראש ישעיה, כי הסימנים הולכים שם ממלכים ליסעיה כסדר. אבל ר"מ פרינץ שכח כי הוא שנה את סדר הסימנים שביסעיה, וכשדפיס לירמיה התחיל למנות עוד הפעם מסימן רנ"ג (המספר הזה נשמט שם) ומנה בירמיה את הסימנים עד אמצע סימן של"ה כמו שהוא בר"ש. גם הדפים בראש ירמיה את הברייתא דבבא בתרא כמו שהוא בר"ש בקצת שינוים. יחזקאל מתחיל בר"ח מאמצע סימן של"ה, והולך עד קרוב לסוף סימן שס"ה. תרי עשר מתחיל שם מסימן תקק"ד

והולך עד סוף סימן תקצ"ה. על ידי זה באה ערבוביא גדולה במימי הילקוט ד"ז. הסימנים מן רנ"ג עד של"ה נמנו שם שתי פעמים, היינו בישעיה וגם בירמיה, וזכנר זה אין בד"ו הסימנים מן שפ"ה עד תק"ה, שהם בד"ש סימני ספר ישעיה.

מזבן מעצמו כי לתלי השינוי הזה היה ר"מ פרינץ מזכיר לשנות גם את ציוני הילקוט הנוגעים אל המספרים שבהם נשתנו הסימנים. בקצת מקומות עשה זאת ר"מ פרינץ. אבל במקומות הרבה שכח לתקן את הציונים ונשאיר כמו שהם בד"ש. ר"מ בד"ש ישעיה סימן ת"ג כתוב: האומרים ימהר יחשה שאר קישעא כתוב לעיל ברכו שצ"ט. פה שנה ר"מ פרינץ זכתב בישעיה סימן ר"ע (שהוא בד"ו במקום סימן ת"ג שבד"ש): לעיל בסימן רס"ו. כי הסימן שאליו רומז הציון איננו נושא עליו בד"ו המספר שצ"ט, כי אם המספר רס"ו. האמנם בד"ש ישעיה סימן ת"ז כתוב: ואשמע את קול ד' אומר שאר קישעא כתובה לפני. בפסוק נחמו נחמו בסימן תמ"ג. ר"מ פרינץ נגרר אחר הציון הזה וכתב גם הוא בד"ו סימן רע"ד אחר ואשמע את קול ד' אומר: בפסוק נחמו בסימן תמ"ג. אך למותר הוא סימן כזה בהחלק השני מן הילקוט ד"ו, כי אין בו הסימנים מן שפ"ו עד תק"ד, והיה לו לר"מ פרינץ לכתוב: בפסוק נחמו בסימן ש"ו. וכן ד"ו סימן שט"ז כתוב על דגלין: כתוב ברמז תנ"ד, נגרר כזה אחר ד"ש סימן תנ"א. עוד ד"ו סימן של"ו: כתוב ברמז תמ"ד, הוא עפ"י ד"ש סימן תע"ג, ור"מ פרינץ שכח כי הסימנים תנ"ד ותמ"ד לא יזכרו ולא יפקדו בד"ו. מכל זה מוכח כי הילקוט נדפס בחינא על פי דפוס שאלוניקי. ר"מ פרינץ שנה את הסימנים, אבל השאיר בתרבה מקומות את הציונים הרומזים אל הסימנים כמו שהם בד"ש, ובוזה העיר בעצמו כי ד"ש היה לו ליסוד.

גם בהכתובים הולכים הסימנים אחר הסדר שנשנה בבבא בתרא, היינו רות, תהילים, איוב, משלי וכו' ומסיימים בדברי הימים. הבריייתא דב"ב הובאה בריש רות. כי בהילקוט נדפסו הכתובים על פי הסדר התנ"ל, היינו תהילים משלי איוב וכו', אבל הסימנים הולכים עפ"י הסדר דבבא בתרא. אלה הם סימני הכתובים. ס' תרי עשר מסיים בסימן תקצ"ה, וע"כ מתחיל

רות מסימן תקצ"ו ומסיים בסימן תר"ט.

תהילים מתחיל מסימן תר"י והולך עד סימן תת"צ (מספר תר"י נשמט בד"ש, וכן גם בד"ו).

איוב מתחיל מסימן תתצ"ב והולך עד סימן תתקכ"ח (המספר תתצ"א חסר בשני הדפוסים. בד"ש מסימן תתקכ"ד והלאה בטעות תתקכ"ד—תתקכ"ח).

משלי מתחיל מסימן תתקכ"ט ומסיים בסימן תתקס"ד.

קהלת מתחיל בסימן תתקס"ה ומסיים בסימן תתקע"ט (המספר תתקס"ה נשמט בשני הדפוסים).

שיר השירים מתחיל מסימן תתק"ס ומסיים בסימן תתקצ"ד.

קנינות (איכה) מתחיל מסימן תתקצ"ה ומסיים בסימן תתרמ"ג.

אחשורוש (אסתר) מתחיל מסימן תתרמ"ד ומסיים בסימן תתרנ"ט ו.

דניאל (עזרא נחמיה) מתחיל מסימן תתרנ"ט ומסיים בסימן תתקע"א (סימן תתרנ"ט הוכפל בשני הדפוסים. בד"ש דע"ג ביחד, בד"ו דניאל בספר בפני עצמו, ואחריו עזרא ונחמיה בספר בפני עצמו).

(¹) הסדר בבבא בתרא הוא: איוב, דניאל, אחשורוש, עזרא וכו'. הילקוט לא עמר את הסדר הזה בהסימנים שלו.

דברי הימים מתחיל מסימן התרע"ב ומסיים בסימן תתר"ס.
בהילקוט להכתובים לא שנה ר"מ פרינץ הרבה.

9. חלוקת תהילים על קמ"ז פרשיות. הילקוט לתהלים נחלק בד"ש (חוץ מן הסימנים) על קמ"ז פרשיות, והמספרים מן א' עד קמ"ז כתובים בראש כל פרשה. בעל הילקוט מנה אפוא בס' תהלים שלש פרשיות פחות ממה שמונים אנחנו. הוא מונה את שתי הפרשיות הראשונות (אשרי האיש ולמה תנשו) לפרשה אחת. גם את פרשה מ"ב ומ"ג ופרשה ע' וע"א הוא חושב לפרשה אחת, דרי יש חילוק בשלש פרשיות. עוד יש חילוק שהילקוט מחלק את ההלל על חמש פרשיות, היינו מפרשה קי"א עד פרשה קמ"ו (עד בכלל), ואצלנו מחולק ההלל על שש פרשיות, היינו מפרשה קי"ז עד קי"ח (כפי מנין הקסיטל שלנו). נגד זה מחלק הילקוט ד"ש את הפרשה ע"ח לשתי פרשיות, כי מן והוא רחם (ע"ה, ל"ו) מתחילה בהילקוט פרשה בסני עצמה, והיא בהילקוט פרשה ע"ו המתחילה בסימן תת"ב. וע"כ יש חילוק בשלש פרשיות בין מספר הפרשיות שלנו (ק"ג) למספר הפרשיות שבילקוט ד"ש (קמ"ז), ע' 61 דסמ. Kanon S. 71, הערת ריי מילר למס' מוסרים ספרו הי"א, גם בלויא Einlei- tung in die heil. Schrift 112 חלוקה של ס' תהלים הזאת היא קדמונית והיתה נהוגה כבר בימי האמוראים. בירושלמי שבת פרק ט"ו ה"א ובמסכת סופרים שם ומדרש תהילים מומור כ"ב (עיי"ש הערת רש"ב): מאה וארבעים ושבעה מומרים שכתובים במספר תהלים כנגד שנותיו של יעקב אבינו. כן נדע כי בימי האמוראים נחשבו פרשה א' ופרשה ב' לפרשה אחת, כי בירושלמי ברכות פ"ד ה"ג ובבבלי ברכות ט' ע"ב אמרו: אשרי האיש ולמה תנשו ניום חדא פרשה היא (ע' הגהות ר"צ חיות לברכות שם, ורש"י"ר הלכות קדם צד 18). גם שאר חלוקת המספר היתה בימי קדם כמו שהיא בהילקוט ד"ש. בעל הילקוט מצא את החלוקה הזאת בודאי במדרש תהלים שהיה לעיניו והכניס אותה לתוך הילקוט שלו, וכן הגיעה אלינו הדפוס שאלוניקי¹). הציונים בד"ש הדומים אל המומרים שבתהילים מיוסדים על החלוקה הזאת שבר"ש. בדפוס חיי"י הסירו את מספר הפרשיות, והשאירו רק את מספר הסימנים. בכל זאת השאירו את הציונים שבר"ש עם מספר המומרים, ולא שמו אל לב כי בד"ו לא נחלק הילקוט לתהלים על פרשיות או מומרים, והקורא לא ידע איה מקום הפרשיות שאלוהן רומזים הציונים. ד"מ בד"ו סימן תשמ"א המתחיל למנצח משכיל לבני קרח וז"ה ארח חיים למעלה למשכיל כתוב על הגליון: במזמור ל"א. במזמור ל"א שלנו אין שום דרש על המסוק ארח חיים למעלה למשכיל, אבל יש דרש על המסוק הדוא במזמור ל"ב שלנו. הציון הזה בא בלי ספק לד"ו מר"ש, כי על פי חלוקת הדפוס ההוא מזמור ל"ב שלנו הוא באמת מזמור ל"א. וכן נשארו ציונים עם מספר המומרים כפי חלוקת ד"ש גם בסימן תתס"ט וסימן תתקל". בסימן תתקמ"ז כתוב

(¹) אין זכר מן החלוקה הזאת במדרשי תהלים שהגיעו אלינו בדפוס ובכתב-יד, שיש בהם כפוכה גדולה בחלוקת הפרשיות, ע' רש"ב. כמובן במדרש תהילים צד 82 והלאה. ילקוט המכירי מתחלק על ק"ג מומרים. רק בהילקוט-מסעני ד"ש נשארה החלוקה על קמ"ז מומרים. הפרופסור ביכלר העדיף כי קצת שוות לחלוקה הזאת הן הקשיעיות מתהילים שפ"א בגינות מצרים וחננצאות קעת באוכספורד קובץ 2624 (Supplement). לפי עדות נייבויר רשום שם המספר בא על מומרי כ"ב שלנו, גם רשום המספר כ"ג על מזמור ל' שלנו, וכ"ח בילקוט ד"ש. דוד רשום שם המספר ק' על מזמור ק"ג שלנו, והמספר ק"ד על מזמור ק"ז שלנו. אבל בילקוט ד"ש רשום על המומרים האלה קיא, קית, כסבורא לעיל. עוד העיוני ירדתי התכנס הנזכר כי בבית עקר המפרים שבמ"ה לאנד נמצא ספר תהילים המתחלק על קמ"ז פרשיות כמו שהעיד ריא ברלינגר במאגנצין חלקו' צד 112.

בר"ו על גליון: ברמז (במקום: כתוב) בתילים בזמור ג' רמז י"ב. לא נרע מהו ענין, בזמור ג' כי אין הילקוט ד"ו מחלק על מזמורים, גם לא נרע מהו רמז י"ב בתהלים, כי אין בהילקוט תהלים סימן כזה. אין ספק כי גם הציון הזה בא מדרש שנחלק על מזמורים. רמז י"ב הוא בודאי מ"ס בדרש, ומשם הועתקה לד"ו. וכן יש בהציונים הרבה מעיזת שהועתקו מדרש.

עוד אעיר כי בדרש ח"ב סימן תתס"א מתחיל המזמור ברכי נפשי ורשום עליו המסמר ק"ב (אצלנו הוא פרשה ק"ד). ובסימן תתס"ב מביא מברכות (ט' ע"ב): אמר ר' לוי מאה ושלש פרשיות אמר דוד בספר תלים ולא אמר בהם הללויה עד... הני מאה ותלת הוי"ן? אשרי האיש ולמה רנשו גוים חרא פרשתא היא. אצלנו הנוסח בברכות: דאמר ר' יהודה בריה דרבי שמעון בן סוי ק"ג פרשיות אמר דוד ולא אמר הללויה עד... הני ק"ג ק"ד הוי"ן? אלא שמע מינה אשרי האיש ולמה רנשו גוים חרא פרשה היא (ע' מדרש תהלים סוף ק"ד והערת רש"י). גרסת הילקוט בכרכות מתאימה עם החלוקה שלו, שברכי נפשי הוא מזמור ק"ב. את חלוקת שאר הפרשיות ידע השואל אבל לא ידע שאשרי האיש ולמה רנשו גוים הן פרשה אחת, ע"כ שאל הני מאה ותלת הוי"ן? והנה גם בר"ו נדפסו מאה ושתי פרשיות, ולא יבין הקורא מה זה. גם התקשה בזה דר"ג ראבינאומיץ בדר"ס לברכות שם, ואחר שהביא את נוסח הילקוט כתב: גם זה צריך תלמוד. ובאמת זה פשוט ומזכיר בחלוקת תהלים על קמ"ז מזמורים כמו שהוא בדרש. בויק"ר פ"ד אות ו' הנוסח: ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יוחנן אמר מאה ועשרים מזמורים אמר דוד ולא תתם בהן הללויה עד... בודאי היה כתוב ק"ב ופעם השומר וכתב ק"כ וזוהו נעשה אח"כ מאה ועשרים כמו שהעיר בלויא שם.

על פי האמור בזה ונעלה הוא מעל כל ספק, כי לדפוס שאלוניקי היתרון על כל הדפוסים האחרים, ובתוכם גם דפוס וויניצא. דרש הוא הדפוס הראשון שנעשה עס"י כתב יד, ודומה אל החיבור כמו שיצא מיד המחבר יותר משאר הדפוסים שנעשו בהם שינויים ע"י המדפיסים והמגיהים. ראינו כי ד"ו נעשה על פי דרש, ור"מ פרינץ שלח בו את ידו, כי הוא גרע והוסיף ושנה בדרבה מקומות. גם אם יתקשש איש ויאמר שהיה לר"מ פרינץ איזה כ"י מן הילקוט ובו השתמש בעת שהדפיס את הילקוט בזו"י, הנה הוא מוכרח להודות שהכתב-יד ההוא היה שזה בכל לדפוס שאלוניקי ושר"מ פרינץ עשה בו שינויים, כי כן נראה מתוך ד"ו, וכן מעיד ר"מ פרינץ בעצמו שנעשה בהילקוט דגהות ותיקונים בנוסח הספר ובציונים. וע"כ אין לד"ו ערך דפוס ראשון ואין למצד עליו, ובפרט אחר שנדע כי ר"מ פרינץ לא הצליח בהיותו (ע"י להלן ראש פרק ג'). דפוס קראקא נעשה עס"י ד"ו. עוד יותר נשתנה הילקוט שנדפס בליודנו עם סידוש מר' אברהם גדליה (ע' החוקר ח"א צד 135). ר' אברהם גדליה הלך פעם אחר נוסח דרש, ופעם אחר נוסח ד"ו, והרבה פעמים נסה משניהם והגיה מדעתו. ביחוד עשה שינויים בציוני המקורות, כשלא מצא מקור לאיזה דרש ציין על גליון. מדרש, וע"כ נמצא בדפוס ליודנו הציון. מדרש בהרבה מקומות שאינו שם בדרש וד"ו. ר' אברהם גדליה לא התכוון בזה לאיזה מדרש פרסו, כי אם רצה להעיר שהמחבר מצא כן באיזה מדרש. דפוס פרנקפורט דארץ הלך על פי רוב אחר דפוס ליודנו, גם הוסיפו בו ציונים חדשים, והרבו לציין מדרש על הדרשות שלא ידעו מקורן. בדפוס פרנקפורט השתמשו המחברים האחרונים ונכשלו בו בחשבם שכל הציונים שבו יצאו מיד המחבר.

ג. מחברים שונים נכשלו בהדפוסים המאוחרים.

מבין מעצמו כי מן הציונים שהוסיפו המדפיסים המאוחרים לא נוכל ללמוד על הספרים שהשתמש בהם המחבר, כי הרבה דרשות נמצאות במדרשים שונים, והמדפיסים הראו לעצמם על איזה מדרש שלא היה כלל לעיני המחבר, כי אם לקח את המדרש שהביא ממדרש אחר. ד"מ בדפוס ליחורנו והדפוסים שאחריו מצוין הרבה פעמים המדרש במדבר רבה כמקור הילקוט, ובאמת לא היה המדרש הזה לעיני המחבר, כי בד"ש וד"ו דפוס קראקא לא נזכר המדרש במדבר רבה בשום מקום, והמחבר לקח את הדרשות לס' במדבר מן התנחומא. כי המדרש במדבר רבה מפרשה בהעלותך ואלך הוא התנחומא (ע' מקדמוניות היהודים צד 70), וע"כ ציינו המדפיסים המאוחרים, "במדבר רבה" על הרבה דרשות המובאות בהילקוט, ובאמת הן נובעות מן התנחומא.

הרבה מחברים נכשלו בזה שחשבו כי ציוני הדפוסים המאוחרים שהיו לעיניהם, כולם נובעים ממחבר הילקוט עצמו. צונץ הביא ראיה שמחבר הילקוט חי לא קודם. במאה ה"ג לספ"ה, יען כי הוא מביא את המדרש במדבר רבה שלא נתפרסם קודם הזמן הנזכר (נ"ב צד 299). גם כתב צונץ שיש בהילקוט ציונים, "מדרש" והכונה להבבלי וכדומה (שם צד 302). ובאמת אין ציונים כאלה בהדפוסים הראשונים, וזו בוטחה שצונץ השתמש בדפוס פרינקספורט דאדו, ולא ידע כי בהדפוסים הקודמים לא נזכר המדרש במדבר רבה, גם אין שם הציון, "מדרש" על הדרשות הנובעות מהבבלי ומהרבות וכדומה. הראשון שהעיר על הציונים המאוחרים הוא רש"ר, אך גם הוא לא יצא ידי כל חובתו. ו"ל רש"ר במענותיו נגד צונץ: ועוד שם נאצל צונץ) ראיה במה שמביא בעל הילקוט מדרשים מאוחרים כמו שמות רבה ובמדבר רבה שהם מאוחרים לרש"י וגם לרשב"ם, ולזה הצריך (צ"ל הוצרך) להוסיף עוד פרשיותה המקורות בגליון הן כלל מהמחבר בעצמו, ונתחיל מזה האזהרה. הנה הראיתי כי לא כן הוא, כל הנרשם בגליון על שם המדרשים ההם, יש אשר נחבר במדרשים, וגם כל הנמצא הוא בשינויים רבים, אך רובם ככולם בתנחומא שלנו או גם במקום אחר, כמו בירושלמי ובבבלי. ולדוגמא תיבא בתחלת ספר שמות... הן אמנם רשם המחבר המקורות לדבריו, אך בפנים הספר, כמו שנדגו רש"י והערוך, ולא בגליון, אך מעתיקים מאוחרים הוציאו פרשיות על הגליון, וגם מספר פרשיות הוציאו, ורצו עוד למצוא הכל במדרשים שלפנינו, והוסיפו פרשיות ללא אמת, וכבר הביא החכם צונץ (צהר רצ"ט, צ"ל ש"א) מקומות שנמצאו פרשיות המאחרים בפנים. ולא היה בידי עוד לראות ילקוט מדפוס קדמון, רק אחד ראיתי והשער בחלק הראשון חסר, אך בשער ח"ב כתוב... נדפס פה ק"ק קראקא... ובמקום ח"ב כתוב... ואח"ז דברי המגיה ח"ל ואני בעיני... והנה ברור לי כי כל אלה וגם הדברים בשער הספר אינם מדברי המגיה בדפוס קראקא, רק הכל הועתק מן השער ומדברי המגיה של דפוס ויניציא שנת שכ"ו, כי ר' מאיר פריינד הוא המדפיס והמגיה שם שאר ספרים כמו כפתור ופרח והר"ד להרמב"ם... והנה כבר בספר כפתור ופרח לא הצליח כלל בהדגתו, כי יש שם שבועים רבים מאד בכל דף, ומי יודע כמה נפלו בילקוט אשר לא נכירם היום... (כ"ח חלק ז' צ"ד 6). נשתומם שרש"י, אף שלא ראה את ד"ש וד"ו, קלע בשכלו החד אל האמת בהגונע אל הציונים וההפחות של ר"מ פריינד. אך גם הוא לא שם אל לב כי בדפוס קראקא שהיה לעיניו לא נזכר המדרש במ"ד בשום מקום, וכי המדרש שמות רבה מובא שם רק בשלשה מקומות,

והוא כודאי הוספת איזה סופר מאוחר, אף שנזכר גם בד"ש. בכל זאת מספיקם דברי רש"י להעיר את הקורא על השינויים וההוספות בהדפוסים המאוחרים. האמנם הבאים אחר רש"י לא שם לב לדבריו, ולא חדלו מליסד דבריהם על נוסחאות הדפוסים המאוחרים.

רש"י כתב במבואו למדרש תהלים צד 60: בכל המקומות בילקוט בתורה כנביאים וכתובים כאשר הביא מאמרים ממדרש הזה (ממדרש תהלים) מציין בצדו מדרש שוחר טוב או שוחר טוב. אולם בילקוט תהלים כאשר הביא מאמרים בשמו מציין „מדרש“, כי מאליו מובן שכוון למדרש שוחר טוב... אין זה מדויק, כי בהדפוסים הקדמונים לא נמצא בהילקוט לתהלים הציון מדרש בכונה למדרש תהלים. הציון „מדרש“ בילקוט תהלים בהדפוסים המאוחרים נובע מדפוס לובלין ומדפוס ליורנו, ואינו בד"ש וד"ו וד"ק. עוד כתב שם רש"י בסימן ב': אכן באיזה מקומות נרשם בילקוט „מדרש“ סתם ויש לתקן שצ"ל „שוחר טוב“, כמו דברים רמז תת"ח ד"ה כי ה' אליך ברכך נרשם מדרש וצ"ל שו"ט, ומונה שם רש"י הרבה מקומות כאלה שכתוב שם מדרש בטעות. ובאמת אין בהדפוסים הקדמונים הציון „מדרש“ בשום מקום מהמקומות שמביא רש"י. עוד מונה וסופר רש"י שם את המקומות שנרשם עליהם „מדרש“ ואין הכונה למדרש שו"ט. גם בכל המקומות האלה אין הציון מדרש בהדפוסים הקדמונים, ורש"י נגרר אחר הציונים המאוחרים שבדפוס פרינקיפס וזאלקאן. ע' בית תלמוד ח"ה צד 211, שם הראיתי כי רש"י נכשל ברשימתו מן המקומות שהילקוט מביא את הילמדנו, יען שהשתמש בדפוס וזאלקאן. עוד יותר נכשל בזה ר"א גרינהוט, ובנה השערות על הציון „מדרש“ שבהדפוסים האחרונים, אשר באמת אין לו כל זכר בהדפוסים הקדמונים. בס' הלקוטים שלו ח"א צד 15 כתב כי בילקוט דברים רמז תתנ"ד רשום על המאמר בעת ההיא אמר ה' אלי ככל לך הציון „מדרש“, ושער כי כונת הילקוט היא למדרש ילמדנו, ושמלת ילמדנו נשמטה בשנת המדפוסים או הסופרים. ובאמת אין מלת מדרש נמצאת בשום דפוס קדמון לא בד"ש ולא בד"ו ולא בד"ק. וכן מביא שם צד 19 „מדרש“ סתם מילקוט ח"א סימן שצ"ו וסימן ת"ה, וברף י"א ע"ב מביא כזאת מילקוט משלי סימן תתקס"ה, וברף כ"ד ע"א מילקוט ירמיה סימן רע"א, ובונה השערותיו על הציון הזה, ובאמת אין הציון „מדרש“ נמצא בהדפוסים הקדמונים בשום מקום שהזכיר. בחלק ד' מהלקוטים שלו דף ס"ו ע"א כתב גרינהוט שבילקוט ריש בהעלותך רשום מדרש וצ"ל מדרש ילמדנו, גם זה איננו מדויק, כי אין שם הציון מדרש בשום דפוס קדמון. אמת שהמאמר התוא נובע מן הילמדנו, ונשמט שם הציון ילמדנו שישנו בכ"י הילקוט שבאוסטריה, אבל אינו אמת שנשמטה בהדפוסים המאוחרים מלת ילמדנו ונשארה מלת מדרש. אולם האמת היא שמלת ילמדנו נשמטה בד"ש וד"ו וד"ק ונשארה המאמר בלא ציון המקור, וע"כ הציון המדפוסים המאוחרים מלת „מדרש“. כבר העירתי על כל זה בהאשכול ח"ד צד 274 וכתבתי כי בכלל אין בד"ש דציון „מדרש ילמדנו“, ואכל יש שם רק „ילמדנו“, וע"כ גם בהמקומות שיש בד"ש הציון „מדרש“ אי אפשר לשער שהכונה להילמדנו, ושמלת ילמדנו נשמטה, ומה גם בהמקומות שאין שם מלת מדרש, והציון מדרש נתוסף בהדפוסים המאוחרים. גם העירתי כי אין לסמוך בזה רק על הדפוס הראשון, הוא ד"ש. ר"א גרינהוט טען כנגד זה וזהללים כי גם על ד"ו יש לסמוך, יען כי לפי דעתו גם ד"ו נעשה עפ"י כתב-יד. אולם מלכד שאין זה אמת, ושר"מ פרינק שנה ותקן מדעתו בד"ו כמו שראינו

במשך המאמר הזה, הגה מה הועיל ר"א גרינרוס במענתו הזאת, הלא גם בר"ז לא נמצא הציון „מדרש“ בכל המקומות שזוא תמך עליהם יסודותיו? ¹.

ד. מדרש סתם. אכביר וילמדנו.

בהיות שהדפוסים הקדמונים הם יקרי המציאות ודפוס שאלוניקי כמעט אי אפשר להשיג, ע"כ אמרתי לבאר מה את ציוני הילקום בשם מדרש סתם, אכביר, וילמדנו, ואעיר על השימושים שיש בזה בין ר"ש ור"ז, וידע הקורא להבחין בין הגוססאות הקדומות ובין הגוססאות המאוחרות.

מדרש סתם.

בעל הילקום, או מי תערך את מראה המקומות שבר"ש ור"ז בימי קדם, יכנה בשם מדרש סתם את המדרשים הקדומים והמאוחרים שלא נתפסו הרכה. מן הציונים הנאים נראה, כי בשם מדרש סתם יכנו: אותיות דר"ע, מדרש ויושע, מסכת סופרים, מדרש אל יתהלל ומדרש חירם מלך צור. גם שאר הדרשות שגרשם עליהן „מדרש“ נובעות ממדרשים מאוחרים כמו שנראה מסגנון וענין. יוצא מן הכלל הזה הוא, שבילקום ר"ש ור"ז למשל רשום כמה פעמים „מדרש“ והכוונה להמדרש של אותו הדפוס, היינו למדרש משלי, ושכמה פעמים נרשם בר"ש „מדרש“ והכוונה למדרש אכביר, ע' להלן מדרש אכביר II, ופעם אחת יש נזכרת בר"ש וגם בר"ז עיי"ש VI. לא מצאתי בהדפוסים הקדמונים בשום מקום את הציון מדרש שכונתו למדרש רבה או להתנחומא והילמדנו וכדומה מן המדרשים הקדמונים. בהדפוסים המאוחרים ציינו מדרש גם בילקום שמואל ותהלים על הדרשות הגובעות ממדרש שמואל ותהלים, גם ציינו מדרש בהרכה מקומות מן הילקום שלא ידעו את המקור שממנו שאב המחבר. כל זה נתוסף בדפוס להבלין ובדפוס ליזרנו הילקומים שנדפסו אחר זה. בהדפוסים הקדמונים מצאתי את הציון „מדרש“ אצל הדרשות הבאות:

ח"א סימן ג'. אותיות של אמת... הוא מאותיות דר' עקיבא ד' קראקא דף ה' ע"ב. עיי"ש גם בדרך ה' ע"ב וע"ג.

ח"א סימן כ'. אחור וקדם צרתני, מתחלה נכרא מן הארץ עד לרקיע, וכשראי אותו מלאכי השרת נזחזחו ונתיראו מלפניו. מה עשו, על טולן לפני הקב"ה למעלה, אמרו לפניו רבש"ע שתי רשויות יש בעולם, הניח הקב"ה ידו על ראשו ומעמו והעמידו על אלה אמה (אין המאמר בהסגנון הזה נמצא בשום מקום, וע' תנחומא א' סקורי סוף אות ג', וסדר"א סרך י"א. שם ליתא שמלאכי השרת אמרו יש שתי רשויות בעולם, גם ליתא שהקב"ה מעט את האדם על אלה אמה. בתרגום י"ב ע"א וסנהדרין ל"ח ע"ב יש אמנם שהקב"ה מיעט את האדם על אלה או מאה אמה וע' ד"ם לחגיגה שם וילקום ואתחנן סימן תתכ"ז), אבל אין שם שזר

¹ גם בסבוא לסדר שיר השירים שהוציא לאור (צד 6) ובס' היוכל לבכור ר"ג סקולוב צד 288 הערה 5 כתב ר"א גרינרוס כי הילקום לשיר השירים הביא מן המדרש והוא הרבה מאמרים, מהם מצוינים בתיבת „מדרש“ סתם. גם פה השתמש גרינרוס בדפוס מאוחר של הילקום, כי בהדפוסים הקדמונים ר"ש ור"ז ודפוס קראקא, אין בכל הילקום לשיר השירים הציון „מדרש“ אף פעם אחת, ורק הדפוסים המאוחרים חוסיפו את הציון „מדרש“ על הדרשות שלא ידעו את מקורן.

הפרטים שבהילקוט. ע' גם ב"ר מרשה ח'. בעל הילקוט לקח בודאי את המאמר שלפנינו מאיזה מדרש שלא הגיע אלינו).

ח"א סי' מ"א. ד"א זה ספר תולדות אדם, העביר לפניו כל הדורות... בד"ו חמרה מלת, "מדרש" (ע' אלדד צד 74 הערה ג'). זה נמצא בראש אגרת בראשית כ"י אינספור; ע' רש"ב, מצבא לאגרת בראשית 27, ומאמרי על בראשית רבתי צד 17).

ח"א צ"ו. אמר הקב"ה למלאכי השרת... (ע' מדרש ויושע ביה"ט ח"א צד 38. בפסיקתא כ"י שהיה ת"י רמ"ש (ע' ב"ת ח"ה צד 4) בנסינות אברהם נסיון י' נאמר: אם מפני שנסדו במ' נסיונות, לא נסדו אלא בממונו, שאלו נסדו בעצמם לא היה יכול לעמוד, ואם מפני שנסדו. במילה, כל גופו הציל מן האור. קצת מזה יש גם בבראשית רבתי כ"י פראג פרשת העקידה).

ח"א צ"ח. באותה שעה תדור בלבו אנדרם... (נמצא בהוספה לתנחומא א' מנחמה פרשת וירא אות כ"ב, ע' רש"ב תנחומא ב' וירא אות מ"ג הערה רכ"ז). ח"א צ"ט. וכי מאחר שאין דרך מרובה למה נתעבב ג' ימים... (הוספה לתנחומא א' מנחמה וירא אות כ"ב, ע' רש"ב שם, יש גם בפרד"א פ"א ובראשית רבתי, וע' מחזור זימרי צד 380).

ח"א ק"א. ויבאו מן המקום, שניהם מביאים את האש... (מדרש ויושע ביהמ"ד ח"א 87).

ח"א ק"א. וירא והנה איל, ר' אליעזר אומר מן ההרים בא... ח"א ק"ט. כיון שראו את הצמידים נתקבצו להרוג לאליעזר... (דרש משונה מזה מובא בהילקוט בהסימן הזה בשם מדרש אנכיר עיי' סימן IV. הדרש שנתנו סם המות בהקערה נמצא בתרגום יונתן, והובא במדרש אגדה ובמדרש הגדול ח"י שיה, פסוק ל"ג: הדרש שהמלאך (גבריאל) בא והפך את הקערה מובא במדרש אגדה שם פסוק נ"ג ובתוס' עה"ת, רבינו בחי מביאו בשם מדרש אגדה, ומובא גם בבבלי המורים; הדרש שהיה בתואל כועל כל הבתולות שנכנסו לחופה מיבא במדרש אגדה שם ובתוס' שבט' הדר וקנים דף פ' ע"ג. לעיני בעל הילקוט היה כל זה באיזה מדרש שלא הגיע אלינו).

ח"א קס"א. קח את ממך... (אותיות דר"ע דפוס קראקא דף כ"ב ע"ד באריכות). ח"א קס"ב. ונצבת לקראתו כתוב ברמז ק"ע (בד"ו חסר, "מדרש". בדפוס ליחורנו הציג מלת מדרש על הדרש כי כבוד לב פרעה, ובמקום, "כתוב ברמז ק"ע" נדפס בד"ל, "כתוב ברמז קע"ג", ובאמת יש ברמז קע"ג דרש על הפסוק ונצבת לקראתו).

ח"א קס"ב. עשר מכות דצ"ך עד"ש, א"ל הקב"ה למשה בדבר שנתנאה בו ואמר לי יאורי... (את כל הדרש הזה הביא ר' אברהם סנע בס' צרור המלך סף פ' וארא בשם הילמרנו בשני מעט, וכונתו להתנחומא, כי הוא יכנה בספרו את התנחומא בשם ילמרנו ובודאי היה הדרש להתנחומא שלו. בשתי המהדורות של התנחומא אשר לנו לא נמצא הדרש הזה. בעל הילקוט שאב בודאי את הדרש מאיזה מדרש מאוחר, בי את התנחומא והילמרנו אין בעל הילקוט מכנה בשם מדרש. בהאשכול ח"ד צד 274 שערתי שהדרש הזה היה גם במדרש אנכיר ומשם לקחהו בעל הילקוט, כי הוא קורא גם במקומות אחרים את האנכיר בשם מדרש סתם (ע' להלן אנכיר II. וכעת מצאתי דוגמא לזה. כי הגה ר' אברהם הגיל כתב בצרור המור פ' וצא על הפסוק ותקרא שמו יששכר: וזהו רמז על סודות התורה... וזהו שפני ממני

חול... וזה שאמר ויך את המצרי וישמנהו בחול שאמרו בילמדנו שזמן זה המיד בין ישראל שנדמי לחול... הדרש הזה נמצא בתנחומא א' שמות סוף אות ו', נב בשמ"ד פ"א אות כ"ב. ובכל זאת הילקוט לשמות סימן קס"ז מביא זאת בשם מדרש אבכיר. בודאי לא היה הדרש בהתנחומא שהיה לעיני בעל הילקוט, אבל היה במדרש אבכיר, ובעל הילקוט הוציא אותו משם. וכן הדבר בנוגע להדרש על עשרת המכות: ה"א סבע מצא אותו בהתנחומא שלו, ובעל הילקוט לקח אותו ממדרש אבכיר, או מאיזה מדרש אחר מאוחר.

ח"א סימן תשס"ה. עונ הוא אליעזר ופרסות רנליו ארבעים מיל... נמצא גם בכ"י אכספורד (הוא היה ההוספה למסכת סופרים סוף פרק כ"א שאינה בכתבי יד מסכת סופרים עיי"ש מילר. וע' סדר"א פרק מ"ו ורד"ל שם. גם בסי הישר ד' פרא נח י"ז ע"ב נאמר כי נמרוד נתן לאברהם את אליעזר כמתנה. בא"ב דבן סירא קרוב לסופו נאמר: אליעזר עבד אברהם הוא בנו של חם בן נח, וכששמע קללת אביו מסר עצמו לאברהם והיה צדיק והוא בן עדין).

ח"א תתנ"ה. חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום. ושאל הב"ה מישראל שיתנו לו שני פסוקים בכל יום כל ימי חייהם. וכמה ימי חיו של אדם ע' שנה, שנאמר ימי שנותיו בהם וגו'. וכמה מנין ימים של ע' שנה כ"ה אלף ות"ס (כד"ז בטעות ותס"ו), לחשבון ימי שנה שס"ד, וחשבון פסוקים של המש מ"ז (צ"ל ה'), במקום ה' נכתב י"ה ואח"כ ט"ו) אלפים ותתמ"ב, ופסוקים של נביאים ט' אלפים תרצ"ה, ופסוקים של כתובים ה' (צ"ל ח') אלפים וס"ג, סך הכל כ"ג אלף וקצצ"ט. לבד מספר החיצונים. טול מהן השבתות וימים טובים שאינן מן המנין, שהן ימי שמחה והענוה, ונמצאו מנין ימי שבתות ג' אלפים והרמ"ב (צ"ל ות"ב 70×62), ובנין ימי החגים לחשבון י"ה ימים אלף ור"ס (70×18), ונשתתיו ימי החול כ' אלף והק"ס, סך הכל כ"ד אלף ות"ס. ורצו בני ישראל וקבלו על עצמן כדי שיוסיפו על מאה ברכות ב' פסוקים בכל יום, אחד כנגד נעשה ואחד כנגד נשמע. ומאן אינון שני פסוקים, ומקבלין דין מן דין ואמרין, ונשלתי רוחא. ואומר סדר זה בשבתות ובימים טובים [במנחה], בימות החול ביוצר. (הגהתי בפסוקי התורה שצ"ל ה' אלפים ותתמ"ב כמו שהגיה בעל זית רענן, כי המסורה ור' אהרן ב"ר אשר בדקדוקי הטעמים צד 66 מונים בתורה ה' אלפים ותתמ"ה פסוקים, ויש איפוא חילוק בינם ובין המדרש שבהילקוט רק בשלושה פסוקים. גם ר' אליה בחור מונה בהקדמה השלישית למסורת המסורת ה' תתמ"ב. עוד הגהתי במנין הפסוקים של כתובים ח' במקום ה', כי ר' אהרן ב"ר אשר מונה בהכתובים ח' אלפים וס"ד (בהמסורה מספר אחר), ואין חילוק רק בפסוק אחד, אבל אם נחשוב ה' אלפים וס"ע יהיה החילוק גדול. ר' אהרן ב"ר אשר מונה בתורה ה' אלפים ותתמ"ה, נביאים ט' אלפים ב' מאות וצ"ה, ובכתובים ח' אלפים וס"ד פסוקים. סך הכל מונה בתנ"ך כ"ג אלפים ב' מאות ושלושה פסוקים. והמדרש שבהילקוט מונה כ"ג אלפים וקצצ"ט פסוקים, ויש חילוק בד' פסוקים, היינו שלשה בתורה ואחד בכתובים, ואין להתפלא על חילוק קטן כזה, ואין להגיה בהילקוט באופן אחר, כי הכולל מן הפסוקים מסכים עם הסכומים של התורה והנביאים והכתובים כמו שהגהתי, ואך לחנם נתלבטו בזה רבים. ע' הגהות ר"ש שגראשון לקידושין ל' ע"א, ובעמדת ראש בעין יעקב ד' חילא לקידושין שם, וע' רש"י"ר הליכות קדם צד 10

ובלויא במי' J. Q. R. (ה'ט צד 488). נראה לי כי בהילקוט כאו בערבוביא שתי דרשות שונות. על פי הדרש האחד קבלו ישראל על עצמן לאמור בכל יום שני פסוקים ידועים. וא"כ אין להם שום שייכות עם מספר ימי האדם ועם מספר הפסוקים שבתנ"ך. ועל פי הדרש השני נותן האדם בכל יום מימי חייו שני פסוקים מפסוקי תנ"ך, ומחייבים איפוא הפסוקים להיות כפלים כמספר ימות האדם. וע"כ נזכרו בהדרש הזה הפסוקים החיצונים, גם נכה הדרשן 4900 ימי שבתות וחגים במשך ע' שנים כדי שיתאימו ימות האדם עם הפסוקים שבתנ"ך והמספרים החיצונים. אבל בהדרש האחד נאמר ששני הפסוקים נאמרים גם בשבתות וימים טובים (כמנחה). וכודאי יש בילקוט ערכוב משתי דרשות שונות. על דבר שני הפסוקים הנזכרים בהילקוט ע' רש"י בפרדס סימן ב'. הדרש והחשובן מימות האדם ופסוקי תנ"ך נובע כנראה מן הילמדנו החושב שש"ד ימים לשנה. וע' להלן ילמדנו V. הדרש משני הפסוקים הנאמרים בכל יום נובע בודאי מאיזה מדרש מאוחר.

ח"א סימן תתע"א. בד"ש מדרש, בד"ז מדרש ילמדנו. כתיב למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע יי' לאבותיכם לתת להם כימי השמים על הארץ, מהלך ת"ק שנה יש מן השמים עד לארץ (וכך יחיו ישראל) כשני האבות, אברהם קע"ה, יצחק ק"ס, יעקב קמ"ז סך הכל תק"ב, והשתי שנים שדותרו היו שתי שנים של אברהם שלא הכיר את בוראו עד שהיה בן ג', לכך לא נמנו עם שאר שני האבות וקצת מן הדרש הזה יש בירושלמי ברכות ס"א ה"א מובא בילקוט שם ובילקוט תהלים סימן ד"יו וסימן תתנ"ט. בשהש"ד סוף הפתיחה אמרו שנימטריא יי"ד הוא תק"י כנגד שני האבות ועשרת הדברות, והוסיפו בסוף הדרש: ואי תימא דאית בהון (בשני האבות) יתיר, צא מהן שני רעבון. בעל הילקוט לקח את הדרש שהביא מאיזה מדרש בלתי ידוע, וציין עליו, "מדרש", ור"מ פרינץ הוסיף על זה מלת "ילמדנו", ונראה שכונתו היתה לומר שזה נמצא בתנחומא, כי התנחומא היה נקרא באשליא ילמדנו. בתנחומא א' סוף פ' קרח נתוסף מאמר שאינו מן התנחומא המתחיל מנצפ"ד, ומשם בא בשינויים גם לבמדבר רבה סוף קרח. בהמאמר הדוא שישנו כבר בתנחומא ד' קושט' ודפוס וי"נ נאמר: ימי אברהם קע"ה שנים, שני יצחק ק"ס שנים, וכן יעקב קמ"ז, כשאתה כוללן נמצאו חמש מאות שנה ושתי שנים, וכן מהלך שמים לארץ, כימי השמים על הארץ. ואף שיש שינויים רבים בהמאמר בהתנחומא ובהילקוט, חשב המדפיס שבעל הילקוט לקח את המאמר מן התנחומא והוסיף מלת ילמדנו, כי כן היה נקרא התנחומא באשליא. על שער התנחומא ד"ו שנת שיה כתוב: תנחומא הנקרא ילמדנו. ר' עזרא מפאנו בתנחומא ד' מנחמה שנת שש"ג כתב קודם המאמר מנצפ"ד הנזכר: "מכאן עד סוף הפרשה לא נמצא בילמדנו כתובי יד. והנה ראיה שאינו מהמחבר וז"ל. ור"מ די לונג. ואנו כתב שהתנחומא שלנו הוא הילמדנו, ע' רש"ב מברא לתנחומא צד 7. וע"כ הוסיף ר"מ פרינץ מלת "ילמדנו", וכונתו היתה להתנחומא סוף פרשת קרח. בעל יפה נראה לירושלמי ברכות הנזכר כתב: ואע"ג דאיכא ב' יתירי הא אמר ב' ל' מדנו דשתי שנים דאברהם שלא הכיר את בוראו עד שהיה בן ג' לא מגי' להו. זה לקוח מן הילקוט ד"ו ששם נקרא על הדרש הזה שם ילמדנו. אבל בעל הילקוט לקח את הדרש הזה מאיזה מדרש בלתי נודע לנו, ולא מן התנחומא כמו שהוא לפנינו, כי בהתנחומא הוא נתוסף בזמן מאוחר כמו שנראה מן הלשון ומן הענין של המאמר מנצפ"ד, וכמו שהעיר ר"ע מפאנו, וע' רש"ב סוף קרח הערה ק"ו. בעל המאמר

ח"ב סימן רי"ד. ויסמחו על המזבח אשר עשה, וכי הוא עשה...

ח"ב סימן שס"ז. מודש. חירם מלך צור היה נאה ונתגאה... (ביה"ט ח"ה 8).

ע' לדלן מדרש אבכיר II. גם VI.

מסימן II. נראה כי בקצת מקומות יש בדרש הציון. מדרשי ובריו השלים ר"מ פרינק וכתב: מדרש אבכירי (ע' גם סימן VI). כבר העירותי בהאשכול חיד 74 כי בעת שנרשם הילקוט בחי' היה מדרש אבכיר במציאות והרסיה המגיה מלת אבכיר יצא שטעא בויכדרש הזה את הדרשות המוכחות בהילקוט על שם מדרש סתם. ר"מ גרנהוט המיל סמך בדברי האלה ושואל: מי היה המגיה והה' ומאין אדע שבימי היה מדרש אבכיר במציאות? ע"ז אשיב כי ידוע שהמגיה היה ר"מ פרינק, והוא העיד בעצמו שעשה התיקונים בהילקוט. גם ידוע שמדרש אבכיר היה באשכנז עוד בימי ר' עזריה מן האדומים, ושהיה בחיזיון סמוך לחילצא עוד בהמאה הרי"ט לסה"נ, ע' צונץ נ"ס הוצאה ב' צד 205 וע' להלן אות י"ח ואות י"ה, וקרב מאד שר"מ פרינק הוסיף מדעתו מלת אבכיר על הציון מדרש בדרש.

1. בדמות שאלוניקי נרשם אנכיר, וכד"ו מדרש אנכיר.

חלק א' סימן ד' (נד"ש נקדע הדף בהמקום הזה).

חלק א' סימן מ"א, מ"ב.

חלק א' סימן ס"א (יש גם בתנחומא, ע' בובער בלקושים ממדרש אבכיר סימן

י'. והרא"ש מביא זאת בשם מדרש סתם, ע' הדרד זקנים).

הלך א' סימן סי' (מובא במדרש תלפיות ד' ווארשא תרל"ה דף 4 b).

חלק א' סימן צ"ז.

חלק א' סימן ק"י (ב"ם).

חלק א' סימן קי"ד, ק"ב, קל"ב, קל"ג.

חלק א' סימן קמ"ה (ע' תוס' טוזה ל"ו ע"ב בשם ר' משה הדרשן).

חלק א' סימן קמ"ז (ב"ס), קמ"ח (ב"ס), ק"נ.

חלק א' סימן קנ"ז (בד"ו: מדרש אבכיר צ"ח, כי בד"ש כתוב אבכיר צ"ח וכוונתו שהמאמר הבא נובע ממדרש אבכיר, וצ"ח הוא מספר הפרשיות שנתחלק בהן הילקוט עפ"י הפרשיות מכיר, וע' III לרמז י"ח).

חלק א' סימן קס"ז, קס"ו, קס"ו (יש בתנחומא א' שמות אות ט' ובשמ"ד פ"א, ומוכח בצרור המזר ויצא בשם ילמדנו).

חלק א' סימן קס"ט (ב"ס), קע"א (בד"ש קס"ט, נמצא בתנחומא ושמ"ד).

חלק א' סימן קע"ה, רכ"ז (בד"ש רכ"ח), רמ"א, רמ"ז.

חלק א' סימן רנ"ח, רע"ו, שס"ב, שס"ג (ב"ס, ההמשך בסימן שס"ד), שס"ה.

חלק א' סימן שצ"ו (שצ"ד).

חלק א' סימן תשמ"ג (הוא הוא המאמר המובא בסימן קמ"ח).

2. בד"ש כתוב מדרש, בד"ו כתוב מדרש אבכיר.

חלק א' סימן מ"ב (נ"ס). הדרש על ויהיו כל ימי משותלח מוכח מרבינו נחיי בשלימות נכד הקמח ערך, "אבל" בשם מדרש סתם, ע' רב פ'עלים 28.

חלק א' סימן ס"ד, קס"א (נמצא בתנחומא כ"י אוכספורד, ע' רש"ב), קע"ז.

חלק א' סימן ר"ל (בד"ש רל"ב, ע' VI לרמז ע"ז).

חלק א' סימן רל"ג (רל"ד), רל"ד (רל"ו). מוכח ברוקח סימן שס"א בשם מדרש אבכיר).

חלק א' סימן רמ"א. בסידור ר"ה טריוש יוה"כ האדרת והאמונה אית פ' טובא בשנינו: הפאר הוא מלבוש כדאמר במדרש אבכיר, בשעה שאמרו ישראל או ישר או הלבישוהו והיו בו כל אותיות שבתורה וכו' היה מפואר מאד מאד. ובשעת חרבן קרע אותו שנאמר בצע אצרתו בזע פורסירון דידה, ועתיד הקב"ה להחזיר אותו פאר עכ"ל. ע' להלן אות י"ד.

חלק ב' סימן נ"ז.

3. בד"ש כתוב אבכיר, גם בד"ו כתוב אבכיר.

חלק א' סימן י"ז. בד"ו: אבכיר פ"ב ובד"ש כתוב: פ"ב אבכיר. המספר פ"ב הוא מספר הפרשיות שנתחלק בהן הילקוט לבראשית בד"ש, והמספרים ביוני מעה והעתיק זאת מד"ש אף שאין הילקוט הנדפס ביוני מחולק על פרשיות, ע' I לרמז קנ"ו. כבר העיר ע"ז רשיב בהקדמתו ללקוטים מדרש אבכיר צד י'.

ח"א סימן ל"ד (בד"ש: אבכיר פרשת כ"א ובד"ו אבכיר ב"ר פרשת כ"א).

ע' גרינהוט לקוטים חלק ו' דף י"ב ע"א.

ח"א סימן נ'.

4. בד"ש מדרש אבכיר, גם בד"ו מדרש אבכיר.

חלק א' סימן נ', פ"א, פ"ב, ק"ט (משונה מן הדרש המובא בהסימן הזה בשם מדרש סתם).

5. בד"ש אבכיר, בד"ו אין כל ציון.

חלק א' סימן נ"ו (בד"ו נשמטה מלת אבכיר, אולם בדפוס ליוורנו ציון מדרש אבכיר, ומשם בא הציון הזה לדפוס פ"ס. לפי דעת רש"ב אין הדרש נובע ממדרש אבכיר ר"ן מהתנחומא).

חלק א' ריש ויקהל (הדרש מובא ברקח סימן נ"ה, מבלי להזכיר המקור אשר ממנו לוקח).

6. בדר"ש מדרש, גם בדר"י מדרש.

חלק א' סימן ע"ז (בדפוס ליוורנו ציין מדרש אנכיר. בסימן ר"ל מובא הדרש הזה בריש בשם מדרש, ובדיו בשם מדרש אנכיר, ע' II). כל המובא בהילקוט בשם מדרש אנכיר אסף וקבץ רש"ב בהשחר שנה י"א (ונדפס במחברת מיוחדת בשם לקושים ממדרש אנכיר), וכן גם מ"ל ה"ר רב פעלים שם צד 132. על המובא בשם מדרש אנכיר בספרים שונים העיר צונץ ג"ס (הוצאה שניה) צד 295, בריל יאהרביכר חלק ה' צד 98 ונייביר במ"ע R. E. J. חלק מ"ד צד 109. וזה אשר אספתי אני:

א. בחיזוי תנאים ואמוראים קובץ אוכספורד 2199 ח"ג דף ס"ט ע"ב: במדרש אנכיר בס' ותשא אשת אדוניו, ר' יוחנן בר יצחק נפחא אמר בשעה שאמרה לו אותה זונה שכבה עמי, אמר לה איני יכול, למה, כשברא הקב"ה לעולמו לא ברא שני אנשים ואשה אחת, אלא זכר ונקיבה בראם. אמרה לו אם כן אדרגנו ואני מתרת לך. אמר לה ואך אעשה הרעה הגדולה הזאת, שיש כמה רעות, שפיכות דמים, עריות, והקב"ה אמר שופך דם האדם וני, ולא שמע אליה.

ב. בלקושים מספר הניסיונות לר' אליעזר הדרשן (קובץ מינכן 2211) a 21 מהעתק אשר לי: רמעי, תנין יש, רמו גם אחר סייע לו בנפיעתו. ובמדרש אנכיר יש שהשמן סייע לו (מובא בילקוט נח סימן ס"א).

ג. שם דף a 44: ויתרצו הבנים... ובמדרש אנכיר שהמלאכים עשו מריבה זה עם זה (ילקוט ח"א סימן ק"י).

ד. שם a 55: וישקרו ריבכו, במדרש אנכיר יש ששניהם בנו, יעקב מיראה ובפחד, ועשו קדו שיניו לכך, וזהו וישקרו, וי שקרו שיניו.

ה. שם b 55: ואמר נסעה ונלכה ואלכה לננוך, אמר לו עשו נחלק שנינו העה"ו והעוה"ב, וזהו ואלכה לננוך. א"ל יעקב יעבור נא אדוני לפני עבה, במדרש אנכיר (הדרש שחלקו העוה"ו והעוה"ב מובא בילקוט סימן ק"י על הפסוק ויתרצו).

ו. שם b 79: ויסן כה וכה, נמלך במלאכים, אך כה וכה אלא מלאכים שנ זה אומר ככה וזה אומר ככה (והרי"ב י"ח, י"ט. אצלנו כתוב: ככה... ככה). במדרש אנכיר. ויסן בנימי המלאכים.

ז. שם b 85: דא ה"ס המדבר"ם... שהרי המלאכים היו מסייעים למשה ולאחרן שהרי הביאום לפני פרעה בלא ידיעתם של שומרי ביתן כמפורש באנכיר (ע' ילקוט רמו קע"ה).

ח. שם b 98: ויסר את אופן מרכבוהי, בא סמאל והסיר את אופני רחיהם (מרכבותיהם?), כך במדרש אנכיר.

ט. שם a 94: וישבו המים ויכסו, מהו וישבו, ישבו ממה שחזו הוצים לאבד את ישראל, במדרש אנכיר.

י. שם: ויושע, קרי ביה וישע, כביכול נושע עמדם. באכיר (כן).

יא. שם b 99: ומשה נגש אל הארפל, מיכאל ונבריאל הביאורו, במדרש אנכיר. נגש בנימי מיכאל ונבריאל.

יב. שם a 22: הצי"ף בא"ת ב"ש צמה"ז בנימי טלאכים, כדאמר באבכיר
 שדמלאכים נלחמו (ע' ילקוט סימן רל"ד).

יג. שם. מ"ף ע"ל בנימי גבריאל, שבא לעמד (!) את ישראל בים סף,
 במדרש אבכיר (ע' ילקוט שם).

יד. פירוש הפזמונים לתלמיד אחד מתלמידי ר"א רוקח כ"י פרמא, בלקושים
 מר"ז כוכב טוב שבבית עקד הספרים של ק"ק חוין: הפדות והפאר, לפי שאמר
 והרבה פדות עמו וכו', והפאר סמך אצל הפדות כביכול שיחזור הפאר שלו כשיהיה
 פדות לעמו. פאר הוא מלבוש כדאיתא במדרש אבכיר שבשעה שאמרו ישראל
 שירה אז ישיר הלבישוהו להקב"ה שגדמה להם כאלו היה מלבוש באותו מלבוש,
 ונקרע אותו המלבוש כתרבן הבית שנאמר בצע אמרתו פרפוריא דיליה. ועתה
 הקב"ה להחזיר אותו הפאר בבנין בית המקדש, כך יש במדרש אבכיר, ופי' אבכיר
 כשמים שם נחמה מיד אומר אמן ברוך כן יהי רצון — הוא המובא בהילקוט
 ח"א רמ"א ע' לעיל II. מפירוש תלמוד הרוקח הביא ריה פירוש. ע' מה שהביא
 בריל יאדובניכער ח"א 146. קובץ אוכספוד 1148 במס' ג"כ: גילה ונשמחה כך
 אבכיר.

טו. קובץ בינבי 15 דף a 42: ונירשום, לית, לא ה"י בוז שישליכום למים,
 ויושיען, לית, שדושיען מן המים, כענין שנאמר הושיע י"י כי באו מים עד נפש,
 אבכיר.

טז. שם a 152: במעשה לבנת הספיר, רמז כשם שישראל היו דורסים בגלגליו
 בחומר לעשות לבנים כך כאילו למעלה בכל צרותם לו צר. אבכיר.

יז. שם b 157: תקחו את תרומתי, את ליבות, כי היבה מיני תרומות הן כמו
 ששנינו במלאכת המשכן ובמדרש אבכיר עשר תרומות הן.

יח. מדרש תלפיות אות י' ענף יוסף: מדרש אבכיר. כשראה יעקב את
 הענלות אשר שלח יוסף אמר הא ודאי אני יודע שיוסף אינו חימא באשת פוטיפרע.
 יט. ילקוט ראובני מרשה ויצא: ועיני לאה רבות האריך מפנה ננותה, אלא
 הוא לשון ארוכות שמתנותיה ארוכות לעולם, כהינה לויה מלכות. אבל של רחל
 רק לפי שעה. יוסף לפי שעה, שאול לפי שעה (מדרש אבכיר ועיין בילקוט);
 ע' רש"י לתנחומא ב' ויצא אות כ', ור"א גרינוס פ' הלוקטים חלק ששי חוברת
 ב' ויצא אות כ"א והקדמה צד 6.

ילמדנו.

הילקוט מביא פעמים רבות דרשות בשם התנחומא, וחזק לזה מביא כה וכה
 דרשות גם בשם הילמדנו. לפעמים הוא מביא את האחד ותיכף אחר זה מביא את
 השני, ע' ד"מ ח"א סימן תשמ"ג. שם יש גם הציון „תנחומא ילמדנו“, היינו הדרש
 נמצא בתנחומא וגם בילמדנו. היו איפוא לבעל הילקוט שתי מהדורות מן התנחומא,
 את האחת קרא תנחומא ואת השנית קרא ילמדנו. בד"ש מביאים התנחומא והילמדנו
 תמיד בלא מלת „מדרש“. האמנם בד"ו הוסיף ר"מ פרינץ מלת „מדרש“ על הציון
 תנחומא אשר בח"ב (מלכים) סימן רכ"ח, ועל הציון „ילמדנו“ הוסיף „מדרש“ בהרבה
 מקומות. !

בהילקוט לבראשית כתוב בשני הדפוסים תמיד רק „ילמדנו“, ולא נתוספה
 מלת „מדרש“ גם בד"ו. בהילקוט לשמות לא נמצא הציון „ילמדנו“ בשום מקום.

נודאי לא היה לבעל הילקוט ילמדנו לשמות, כמו שהעירותי כבר בב"ת ח"ה צד 16 והאשכול ח"ד 273. יש איסור חילוקים בהציון ילמדנו בין ד"ש וד"ז רק בהילקוט לזיקרא במדבר דברים, ובהילקוט חלק ב', שבד"ש כתוב תמיד "ילמדנו", ובד"ז כתוב בכמה מקומות "מדרש ילמדנו", ובשאר המקומות כתוב גם בד"ז "ילמדנו", כמו שהוא בד"ש. אלה הם החילוקים אשר מצאתי:

1. בד"ש ילמדנו, ובד"ז מדרש ילמדנו.
חלק א' סימן תשנ"ט, תשס"ה, תש"ע, תשע"ו (ב"ס), תתקנ"ז (ב' פעמים).
חלק ב' סימן א' (בד"ז הוא סימן ב'), ס"א, פ', ק"ל, קל"א, קל"ז, ירמיה סימן דס"ט.

בשאר המקומות כתוב גם בד"ז רק "ילמדנו" בלא מלת מדרש. ע' ח"א סימן תשי"ד, תשל"ב, תשמ"ב (ב"ס), תתע"א. וכן בחלק ב' כתוב בד"ז תמיד "ילמדנו".
היזק מן המקומות הנזכרים שכתוב בהם מדרש ילמדנו.

2. בדרש ילמדנו, בד"ז חסר הציון.

חלק א' סימן תרע"ז.

3. בדרש מדרש, בד"ז מדרש ילמדנו.

ע' מדרש סתם לסימן תתע"א.

4. הציון ילמדנו נשמט בשני הדפוסים.

חלק א' סימן תשי"ט (רש בהעלותך) א"ר יהודה ב"ר שלום מצינו שהיה הבשכן שקול כנגד מעשה בראשית... בהילקוט כ"י שבאוטספורד יש על המאמר הזה הציון ילמדנו.

שם סימן תשל"ז: אספה לי ע' איש כנגד שבועים ימים טובים שנתן להם הקב"ה ואלו הן: שבעת ימי ססח, ושמונת ימי החג, וראש השנה, ויום הכיפורים, ועצרת, ונ"ב שבתות הרי שבועים... גם על המאמר הזה נרשם בילקוט כ"י אוטספורד ילמדנו. ע' כבוא רש"ב לתנחומא צד צ"ו הערה א'. על דבר המספר נ"ב שבועות ושס"ד ימים בשנה ע' מדרש חדשא בקדמוניות היהודים פרק י', אלדר צד 154, מ"ע R. E. J. חלק כ"ב צד 8, ולעיל מדרש סתם לסימן תתנ"ה. בפס"ד עשרת הדברות ריש פרשה תליתאה: ר"י אומר שס"ה ימים הם ימות החמה, ליחיד של עולם אחד מדרם... ע' יומא כ' ע"א ובמדבר רבה ותנחומא סוף קרה. בס' חסידים הוצאת מק"נ צד 141: ויום הכיפורים נשאר על נ"ב שבתות שבועות שיכול לקמט... כל זה אינו ענין להילמדנו המובא בילקוט, כי כפי הנראה חושב הילמדנו שס"ד ימים בשנה עם יום הכפורים. על דבר השמטת הציון ילמדנו בתילקוט ע' רש"ב כבוא לתנחומא צד צ"ז.

5. הציון ילמדנו רבינו ניתוסף בד"ז.

ד"ז ח"ב (תהלים) סימן תתמ"ב כחוב בפנים: ילמדנו רבינו מי שרואה זיקים... ועל הציון רשום: "ילמדנו רבינו" כאילו היה הילמדנו מקור הדרש הזה. הציון הזה אינו בד"ש. מסבד ששם נרספי המלות ילמדנו רבינו באותיות נפרדות זו מזו, טעה ר"מ פרינץ וחשב שהן מורות על מקור הדרש, אבל באמת הן שייכות אל הדרש. הדרש לקוח מתנחומא בראשית אות י"ב, והוא מתחיל גם שם: ילמדנו רבינו מי שרואה זיקים. והנה לא התבונן ר"מ פרינץ שבעל הילקוט אינו מציין, "ילמדנו רבינו" רק "ילמדנו", היכן מזה הנה הילקוט עצמו ח"ב (יואל) סימן תקל"ז מביא את

הדרש הזה בשם התנחומא וגם שם סתחיל בהמלות „ילמדנו רבינו“, עי' הערת רש"י בתנחומא שם. אין ספק אימא שגם כפימן תתס"ב לקח הדרש מן התנחומא, והציון תנחומא חסר. ר"א גרינהוט נכשל בזה בס' הלקוטים ח"ו דף ז' ע"ב וחשב שהמאמר נובע מן הילמדנו.

ראינו כי בעל הילקוט אינו מכנה את הילמדנו בשם „מדרש ילמדנו“, כי אם „ילמדנו“ סתם, וכי ר"ם פריגין תקן והוסיף מלת מדרש על הציון „ילמדנו“ של בעל הילקוט. וע"כ טעות היא ביד ר"א גרינהוט האומד שלפניו מדרה הציון „מדרש“ על דרשות שנובעות מן הילמדנו, ושמלת ילמדנו נשמטה בשגגה המספרים או המדפיסים. כי לא נמצא בכל הילקוט ר"ש ציון „מדרש ילמדנו“. גם אין לחשוב שבעל הילקוט מכנה את הילמדנו בשם „מדרש“, כי מדרש סתם מורה אצל בעל הילקוט על מדרשים מאוחרים (עי' לעיל מדרש סתם). כן טעה ר"א גרינהוט בהקדמתו לס' הלקוטים חלק ד' שכתב: את שם הספר קראתי בשם „מדרש ילמדנו“, יען כי לפני הילקוט כבר היו ב' מהדורות ילמדנו, האחת נקראת אצלו „מדרש ילמדנו“, והשניה ילמדנו סתם, וזה שלפנינו מעורב משתייהן יחד, ע"כ יאות לקרוא אותי מדרש ילמדנו... — החליט וכתב כי לפני הילקוט היו ב' מהדורות מן הילמדנו, כאילו היה זה דבר ברור ונעלה מכל ספק. ובאמת אינו אלא חזון שוא, כי בדרש כתוב תמיד רק „ילמדנו“, ואם בדי' ושאר דפוסים הוסיפו על כמה ציונים מלת מדרש, אין יוצא מזה כלל שהיו לעיני הילקוט שתי מהדורות, ושהאחת היתה נקראת ילמדנו, והשניה היתה נקראת מדרש ילמדנו. ולפוט אחר שאותן הדרשות עצמן המבואות בדי' בשם מדרש ילמדנו, מובאות בדי' בשם ילמדנו.

עוד על זאת אעיר כי הילמדנו המובא בהילקוט ובשאר ספרים הוא מהדורא אחת מן המהדורות הרבות של מדרש תנחומא. קצת מן המהדורות נקראו בשם תנחומא וקצתן נקראו בשם ילמדנו. לפעמים מכנים קצת מחברים איזו מהדורא בשם תנחומא, ומחברים אחרים מכנים את המהדורא ההיא עצמה בשם ילמדנו. ואין באמת שום חילוק בין תנחומא וילמדנו, כי שניהם נובעים מן הדרשות הלמודיות הקדמוניות, שהמסדרים שנו וזרעו והוסיפו עליהן ויצאו מדרשים שונים שנקראו פעם תנחומא ופעם ילמדנו. על דבר הדרשות המשמשות והלמודיות דברתי בפסרי מקדמוניות היהודים צד 62, בהאשכול ח"ב צד 262 וצד 266, ובמכתבי שבספר בתי מדרשות לרשי"א ווערטהייטער סוף חלק ג', ובלשון אשכנזי ערכתי את שיטתי בזה בקצרה בהספר הנכבד Agada der paläst. Amoräer להרופספור באכער חלק ג' צד 512. על דבר המהדורות השונות של התנחומא ויתוסן זו לזו כתבתי במאמרי קדמות התנחומא בית תלמוד ח"ה צד 15 וצד 58. הדרשות הלמודיות הקדמוניות אבדו ולא היו גם לעיני קדמוניי ירש"י ובעל הערוך, ונשאר מהן רק מה שהביאו המדרשים השונים שנקראו תנחומא או ילמדנו וע"כ אין להילמדנו שמביאים בעל הערוך ושאר מחברים שום יתרון על התנחומא שמביאים רש"י ושאר קדמונים. הילמדנו הזה הוא התנחומא במהדורה אחרת, עי' מבוא רש"י לילקוט המכירי על תהלים דף ו' ודף ז' ו'.

(1) אמרתי להזכיר פה על נוסח הילקוט במאמר קשה אחר שהוא מביא מן הילמדנו, ושכבר נחתבנו בו רבים מבלי שים עין על נוסח ר"ש. ז"ל הילקוט ריש חלק א' סימן תשס"ג (פרשת שלח יד): וילמדנו. ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אוכר דברי נגין כמתלמיים.

הילקוט השמעוני הוא ספר גדל הערך ויחיד במינו. אין כמוהו ספר האצר בקרבנו את הספרות הרבנית כמו שהיתה בהמאה הי"ג לסה"נ. כמעט אי אפשר לדגות בדברי חז"ל מכלי להתבונן על הנוסחאות אשר בהילקוט. באמת משתמשים בו רבים, אבל מעטים המה אשר יתכוננו על קורותיו ותכונותיו והדפוסים השונים שלו. ע"כ הארכתני בעניני הילקוט השמעוני במאמרי הזה, ואקוה כי דברי יעוררו את חוקריו לשים לב להספר הנכבד הזה ביתר שאת. מי יתן ויצא הילקוט לאור על פי הכתב-יד שבארכספורד על ידי איש נכון וחוקר לאמתן של דברים.

כאדם שיש לו מה והוא צווח ובוכה, כך הם (חסרנלים) כיון שבאו מתוך הארץ עמרו ופזרו עצמן בכל שבטי ישראל, כל אחד ואחד בתוך שבטו, ומתפלל לתוך כל זווית של בית, ובניו ובנותיו באות עליו והיו אומרות לו: מה לך מרי? ובעוד שחזא עודד עושה עצמו נישל לפניוהם אומר להם: אוי לי עליכם בני ובנותי וכלותי, היאך האמוריים עתידים לתקוע בכם, היאך הם עתידים לשלוט בכם. מי יוכל לראות פני אחד מהם. כדו בברזל לאמו של משה יכולה לבלוע צפורנו של אחד מהם... כד"ו נשתנה סוף המאמר ושם כתוב: מי יוכל לראות פני אחד מהם כדו כלום לאמו של משה יכולה לבלוע צפורנו של אחד מהם... (בהדפוסים המאוחרים נדפס נוסח דפוס ווינ'). כל זה היא חרה סתומה, ולשווא עמלו רבים לפתור אותה. ר"א גרינרוס כתב על זה בס' הלקטים חלק ד' דף ל' ע"א הערה 4: „בילקוט שלח שם גרס „כדי בלום" מה שאין לו שום סוכן. וראיתי בהערותיו של הר"ר חאנעס ניי לספר רב פעלים צד 129 אות ג' שכתב... והנה הדברים כמו שהם לפנינו באמת אין להם שום פתרון, אך ראה נא איך לפעמים שלחו הסופרים את ידיהם לבלע בקשר; ולו ראו החכמים אשר מסיים נשאלה השאלה הזאת בערוך ערך ברך כי אז בנגל מצאו פתרון להתרה הזאת. כי הגה זה לשון רבינו שם: ובילמדנו בס' שלח לך אנשים דברי נגן כמתלהבים וכו' עד היאך עתידין לשלוט בכם מי יוכל לראות פני אחד מהן בדירון ע"כ. הנך רואה שהמלה כירידין נשתבשה בהילקוט וכתב במקומה כדו בלום [או שסופר אחר הוסיף את המלה בלום] ובפירושו המלה כירידין מסיים הערוך: בברזל רצונו שפניהם כפני ברזל. מעתה דברי הילקוט מבוארים היטב. ע"כ לשון ר"א גרינרוס. גם הפירושו הזה אין לו שחר. אמת שנוסח הערוך סתוקן יותר, אבל אין כונת הערוך כמו שחשב ר"א גרינרוס. ז"ל הערוך הנוגע לענינו: „מי יוכל לראות פני אחד מהן בדירון כברזל". אין כל ספק שמלת „כברזל" שייכה למאמר הילמדנו, ואינה פירוש בעל הערוך למלת כירידין, כי אם כן היה לו לבעל הערוך לכתוב: בדירון, פירוש ברזל, ומה זה שכתב כברזל? ואחר שגם בהילקוט ד"ש כתוב: כדו כ ברזל, ברור הדבר ששלת כברזל שייכה למאמר הילמדנו. קרוב שגם בהילקוט צ"ל כירידין או כיריד כברזל, ואפשר שהגיגה היא שהאמוריים הם חזקים ומתדקקים הכל ככירידין מצופים כברזל. בפירוש מלת כירידין כתב הערוך: ואותו כברזל שבו תופרין סביבות האילן שמו כיריד ובלע"ל קירין בנגא (ranga, Grabscheid), וע"כ אפשר שכונת הילמדנו לומר שהאמוריים הם כירידין ברזל בהלחטם את שונאיהם. על כל פנים מלת כברזל היא מן הילמדנו, כמו שנראה זה מנוסח הילקוט ד"ש. בפירוש המאמר האחרון מן הילמדנו המובא בהילקוט כתב ר"א גרינרוס שם: „לאמו של משה, זה כינת לנבי משה, ר"ל שצפורן של אחד מהם יכולה לבלוע אמו של משה, היינו. שלא יולד כמוהו עודי. גם הפירוש הזה אין לו טעם וריח. אולי נתקן לקרות לאמו, היינו האומה של משה, ורצה לומר שצפורן אחד מהאמוריים יכולה לעצור בעד כל בני ישראל ולהכניע אותם. הילמדנו השמשש בסלת לאמו בסקום אומתו כלשון הכתוב הקשיבו אלי עמי ולאומי אלי האזינו (ישעיה נ"א, ד'). כי הילמדנו השתדל לדבר כלשון מליצה, כמו שנראה מדבריו המובאים בהילקוט כמו שהעירותי בהאשכול ח"ב צד 258.

לתולדות ישראל וחכמיו בפולין

כאח

פ. ה. ועמשטיין.

א. נביית המסים ור' פישל מקראקא.

ב. "חדשים גם ישנים" ע' 4-3, הוספה לחלק השביעי מדברי ימי ישראל לזרין
(בתרגום העברי משפ"ר) כותב החכם הרבני כדברים האלה: „אשר מהם (מכתבי
זכרונות פולין ולישא) נראה, כי כבר בשנת רע"ד (1514) השתדל המלך זיגמונד
הראשון לסדר את נביות המסים מאחכ"י בפולין ולישא ע"י ממונים ופקידים
מבני ישראל". מדברי החכם הג"ל נראה, כי המלך זיגמונד הראשון הוא התחיל
להנהיג בשנת 1514 את נביית המסים מב"י ע"י פקידים יהודים יר' מיכאל ב"ר
יוסף מבריסק ור' אברהם מביהם, שנתמנו שניהם באותה שנה לממונים על המסים,
הראשון בחס כ"ג לחדש סיווןאר על יהודי לישא והאחרון ביום כ"ט לחדש
ספטמבר על יהודי פולין גדול ופולין קטן (ע' הוספה הג"ל ע' 7-6), הם היו
הפקידים היהודים הראשונים המפקדים לזוכי מסי ישראל ממעם הממשלה. ואולם
לא כן הרב ונביית המסים מב"י ע"י ממונים יהודים היתה נודת בפולין בפקודת
המלכות זמן רב קודם עוד לימי עליית המלך זיגמונד הראשון על כסא מלכותו
והיינו כבר בשנת 1499, בימי ממלכת יוהאן אלברכט וע"י ר' פישל מקראקא.
זהו אנו רואים מתעודה קדומה חשונה הגמצאה בכתבי הארכיב, אשר בעיר
פוזנא. „יהודי גניון" - כתוב שם בכתבי הארכיב - „באים בשנת 1499 (רנ"ט)
לפני החשמן (קרידנל) פרידריך, ארכי-הגמון (ערצבישופ) של העיר גניון וההגמון
של העיר קראקא ולפני יתר היועצים של ממלכת פולין, אשר היו אז אתו (את
החשמן פרידריך) ביחד באסיפה בעיר גניון ומתלוננים על היהודי פישל מקראקא
הבא משם לגניון ועושה אותם במס ולוקח מהם יותר מארבעים פלורין, יותר
צמה שהסכימו לתת לאוצר המלך מדי שנה בשנה, והחשמן והיועצים מחלישים,
כי נאז והלאה לא יתנו היהודים עוד את המס השנתי ליהודי פישל כי אם לשל
דמרינה פעם פאזוסק, הוויחודי של פולין גדול וסך ארבעים פלי ולא יותר" (1).
וכפי הנראה, היה אותו ר' פישל מקראקא בשנת 1499, מה שהיה אחריו בשנת
1514 ר' אברהם מביהם, כלומר ממונה ממעם המלך לזכאי וגובר, ראש ומנהיג
על יהודי פולין גדול ופולין קטן, לזוכה המסים והארנוניות, שהגיעו מהם לגנוי
המלכות, והרבנים נאלצו - ע"ס פקודת המלך - לעמוד לימין הגובר בכל תוקף

(1) ירדיו החכם בלוק, רב העיר פוזנא, הואיל כסובו לחעתיק לי את חמציית תדברים חניל
מכתבי הארכיב שם, והנני אסיר תודה לו בגלל זה.

הדין והדת וכלל חומרי הוזהרה וקנס, שיהיו המסים והארנוניות נכבים בעתם ובמלואם כראות, בלי שום אחר ונרעון כלל, ולענוש קשה ולהחרים ולנהות כל מי שימרה את פיו ולא ימלא את חובת התשלומין באמונה. כיום 25 אקטובר שנת 1514, כתרה המלך ויגמנד הראשון ביהודי קראקא, שהיו חייבים מאתים זהו' פול' לדגובר ר' אברהם מביהם ולא שלמו לו במעדם, כי יצוה על הרבנים לעשות להם כל מה שבכח דיני ישראל וכלי זיינם (נחזי ושמתא), כדי שישלמו במהרה את סכום הכסף המצוי לו מהם (1). ור' אברהם מביהם, שהרכיבו המלך אלוף לראש היהודים בפולין גדול ובפולין קטן, לא היה נוח ורצוי להם גם הוא (וכן גם ר' מיכאל מברסקי הנ"ל ליהודי ליטא), וכעין אותן התלונות שעל ר' פישל מקראקא, נוכח המסים לפניו, אנחנו שומעים גם עליו מתרעמים, הן יהודים והן מומרים, וכ"כ עד כי תרעמתם עוללת לפני המלך והמלך מציא בשנת 1518 (רע"ח) כתב הדת בענין הזה בדברים האלה: „באשר נמצאו אנשים יהודים ומומרים המאשימים את היהודי שלנו אברהם מביהם בהפרת חקי הממלכה, ואחרי אשר חקרנו ודרשנו דבר האשמה ונגלתה עזקתו, וכל האשמה היא תולדות שנאה וקנאה ותחרות; על כן עלינו להגן על היהודי שלנו, שעל תמנו וישור מעידים גם המכתבים, שהביא אלינו מאת אחינו ולדיסלב מלך אונגון וביהם והקיסר האדיר וכו' מקסמיליאן באשכנז, כי הוא איש צדיק וישר כראוי וכהגון ליהודי כשר, והגנו נתנים לו זכויות יתרות: כי כל נוצרי ואף יהודי לא יוכל לתבוע את אברהם מביהם לדין בכל דיני נפשות, בבתי הדינים אשר בממלכה; ויהיה נדון רק בבית דין שלנו או המלך אשר ימלוך אחרינו. ואת היהודים וביחוד את הרבנים אנו מזהירים באזהרה חמורה, להיות נזהרים בזכויות של אברהם מביהם ולא לפגוע בו לדעה על ידי החרם והדרכים האחרים, שיש להם על פי דיני תורתכם" (2). וקצוב הדבר, כי הפקידים היהודים, נובי המס, לא היו נוחים ורצוים לאחידים בני ברייתם בכל מקום ובכל עת, וכל המלכים, שמנו אותם לכמונים על הארנוניות הנינו עליהם מפני ערעורים, דברי סדה ובלע, ויצדדו בזכותם, בזכות „היהודים שלהם". וכשם שהמלך ויגמנד הראשון לא נתן את הנרבים אחרי ר' אברהם מביהם (ור' מיכאל מברסקי), לכלות בו חמת „שנאה וקנאה ותחרות", להמים עליו אשמה „בהפרת חקי הממלכה", כך לא נתן המלך יוהאן אלברכט את המעוררים על ר' פישל מקראקא, על „היהודי שלו", לנגוע בו לדעה, להדיחו משאתו, ממשמרת נבאי וגובר. ור' פישל מקראקא, בן פולין קטן, עמד על כנו כמקדם בתור נוכח המסים, שהושלחו גם על יהודי פולין גדול, לשלם לאוצר המלך בכך שנה. כי תקיפה היתה ידו ומרובה השפעתו של יהודי כר' פישל מקראקא, שהיה, כמובן, עתיר נכסים, מנטילי כסף ואילי זהב, ולו שיח סינצילי ושיג מלוח

(1) עי' הקובץ Acta Tomiciana T. III p. 243. בסעות כותב החכם הרבני בהוספה הנ"ל ע' 8, כי המלך צוה ליהודי קראקא, שישלמו להסמונה אברהם סביהם מאתים ותיכים, שכר סרחותו. סכום הכסף הזה לא היה בעד שכר עמלו של הסמונה אלא פשוט בעד מס, אחד הסכומים, שיהודי קראקא התחייבו לתת כדור נפשים לגנוי המלוכה וזוהי להם כתרים בפני המורעניות, שהארגשו וכלאו עליהם פעם נפשים של העיונים ופעם מתנול ירי חלמון וחלמיצי בתי הספר. וכן נראה גם מקובץ האקטים לשומינצקי ח"ג ע' 243, שמביא ירדני הח' הרכבי את הדבר הנ"ל בשמו.

(2) בירשארסקי, ואסתר 1896 ובתרגום העברי לידידי החכם שפייר בדברי ימי ישראל

ח"ז ע' 315.

עם חורים ומגנים, רבי המליכה, ומדלכים בחצרות נסיכים ובמירות מלכים. כי ר' מישל מקראקא היה קרוב למלכות וישא חן וחסד, כבוד וגדולה מלפניה ומלפני שדיה והם חסדו בקצו ויתנוהו נציג ומגדל היהודים, קצין העם. דיה העובדה החשובה, כי אשה נדת חיה מסקורבות המלכה בונה, אשת המלך זימנר הראשון (1).

ר' מישל מקראקא, היה קצין וכן קצין, בנו של ר' משה ב"ר אפרים הנקרא ר' משה מישל וע"ש אביו ר' אפרים, שם הקדש של השם מישל, ראש עדת ישראל בקראקא, שבא הנה מארץ אשכנז. ורואים אנחנו (וע"ס תעודה קדומה בכתב הארכיב בקראקא) את ר' משה זה ואת אחיו ר' יעקב (המובאים שניהם בתעודה הנ"ל בשם התואר „מישל” ובשם „גרמניה”) מתפשידים ביום 26 מרץ שנת 1477 (רל"ז) עם ראשי בני בקראקא לפני שופט (נוצרי) היהודים ממעם הממשלה לאמר, כי מיום הנ"ל ואילך אין לאלה עם אלה שום דין ודברים, מעטת ותביעות בעולם, וכי לא בצדק יצא מקדם דינם של האחים הנ"ל מלפני השופט, כי אמר להם לדוד בקראקא ועליהם לעזוב את העיר (2). ר' משה ב"ר אפרים, אביו של ר' מישל מקראקא, נמצא חתום סה בראש המגהנים בשנת 1485 (רמ"ה) על התעודה הכתובה עברית ורומית (וזם אשכנזית משנת 1492), שהתחייבו הם באותה התעודה בהסכמת כל אנשי הקהל, „שלא יעסוק איש מהם בשום מיני סחורה או פרקמטיא למכרם לנצרים” (3), ובשנת 1494 על כתב האמנה, שנעשה אז בין הקצנים העברים והנוצרים, שלא ירדו איש לעסק רעור ולא יסינו הראשונים את גבול האחרונים (4). גם בן חשוב נחל היה לר' מישל, נובה המסים מקראקא, והוא הרב והרומא ר' משה המכונה (וע"ש אביו) ר' משה מישל (כשמו של אבי אביו), שיסה היה עוד כח הבן טבח האב. המלך זימנר הראשון סמך אותו בשנת 1523 (רס"ג), עקב הצטינותו כחכמת הרפואה, בהשתדלות הארכי-הנמון מסוונא, מכל המסים התדירים, שהיו כל בני ישראל, חסי שבט, מחייבים לשלם לו שנה בשנה (5). ובשנת רצ"ב (1582) מנהו לרב העדה הפולנית בקראקא (6), כמות עליה רבה הג"ם אשר, אביו זקנו של

(1) עי' Bersohn, Tobiasz Kohn p. 46.

(2) עי' Helzel, Starod. prawa polsk. pommiki II p. 28—291. ר' יעקב מישל, אביו של ר' משה מישל, היה ביום 26 מרץ שנת 1477 כבר בעולם האמת (ע"ש).

(3) התעודה הכתובה עברית ואשכנזית נדפסה במחברות, מסמקי הקהל בקראקא ע' 1—2, וזו שבלשון רומית — בקפד Monumenta Medii Historica V p. 271 לחוקר הפולני Piekosiński.

(4) עי' חלק VII ע' 468. וזה דבר הכתב: „שלא ירדו הקצנים איש לעסק רעור ולא יסינו איש את גבול חברו, ואסור ליהודים לעמוד לפני שערי הקיר ולסנוע אנשים מבוא אל חשוק עם זמן ובקר, עזים ובשבים. ורשות להם לקנות בהמות גבול סאלבת פולניא ולשחוט אותן, אבל רק לפי צרכי עדתם ומכסת נפשיותה. ולא יגדל מספר הקצנים ויתעדים יותר מארבעה, ואסור להם לקחת קשרחים בשביל המים הזה”. כתב האמנה נעשה באלה ובשפועה בקני ער המסמך ובית המועצות ובפני ראשי הקדה הנוצרית וסנהיני הקהלה הישראלית, אשר נתנו ערוכתם בעד כל הדברים האמורים האלה ויתחייבו, הן ראשי היהודים והן ראשי הנוצרים, לשלם שלשים מרק קנס, כאשר יעבור קצב יהודי או נוצרי על אחד הפרטים הנזכרים, מלבד ששה מרק קנס אשר גם על העובר לתתו מצדו הוא. על כתב האמנה חתומים הסנהיגים: משה מישל, שמעון מרדכי פאמנרעק, קופלמאן יוסף, אולריך שפואל, שחא Pudio חלמן שלמת. עי' ספרו של בצרווחן הנ"ל ע' 46—44.

(5) שתי קהלות קטרו בקראקא עוד בשנת רע"ט (25 מאי 1619), קהלה פולנית וקהלה ביחמית, ובראש כל קהלה רב מיוזר (עי' פחברות לתולדות גודלי ישראל ע' 8), עד היכן וכמה

כז"ם מלובלין¹). ובשנת רצ"ו שחרדו אותו ואת אשתו הרבנית מרת אסתר ואת אביו מרת חוה, שהיו ממקורבות המלכה בונה (אשת המלך זיגמונד הראשון), משכונות דרכוש, אשר היהודים בקראקא, הן איש והן אשה, היו מוכרחים להשבע (ע"פ פקודת המלך, עוד משנת רס"ט), ע"י שנים או שלשה אנשים חשובים מכל ביהב"ט, כבה עולה רכושם ולשלם לפי מכסת הונם מסים וארעוניות לגנני המלוכה²). ובתחלת שנת ש"ב והיינו ביום 12 דצמבר 1541, מגה המלך את ר' משה פישל, אותו ואת דג"מ שלום שכנא מלובלין, רבו וחתנו של הרמ"א, גם לדכנים כוללים על כל פולין קטן, לנגידים ופקידים, בעל שלמון ושדרה בעוז מלכות על עניני כל הקהלות שלה³).

הרב המולד ר' משה פישל היה חתן הרב ר' מנחם הכהן (כמוכה מהזכרת נשמתה של אשתו הרבנית מרת אסתר המובאה להלן בשם פנקס הח"ק בקראקא), וכמוכה חתן הרב ר' מנחם כהן רסאפורט מעיר וויניציאה באיטליא (ארץ מולדת המלכה בונה, שהפצה קרבת אשתו הרבנית מ' אסתר בת הרב ר' מנחם כהן), שנזכר בשו"ת כהר"י מיניץ סי' ט' והוא בנו של ר' משה (כ"ר יקותיאל ב"ץ רסא המובא בשו"ת מדריק שרש ע"צ), שנפטר בויניציאה י"ט כסלו שנת ר"ן ואביו של ר' שלמה, שנמנה בין חכמי העיר בשנת ש"י בשו"ת הרמ"א סי' נ"ח (ע"י העורכים ובני זונה פרק ב'). ר' משה פישל היה בקראקא במרם ששמש פה ברבנות, חד מבי דינא רבה של הר"מ דג"מ יעקב פולק, בעל החלוקים, רבו של רב הבולל דג"מ שלום שכנא מלובלין, וכבר בשנת ר"ס (1520), בעוד אביו חי, אנהנו מוצאים אותו חתנם ביחד עם הדיין ר' שמעאל ב"ר פנחס הלוי על פסק החרם, שהוציא דג"מ יעקב פולק הנ"ל, ראש הישיבה בקראקא, על שנוא נפשו דג"מ אברהם כהנ"מ יהודה הלוי מיניץ וחביו של דג"מ מאיר קציגלינבון (תלמיד ר"י פולק), ששמש ברבנות במהרה, זה אחר זה⁴).

ארכי יסיהן, — הדבר הזה נעלם מאתנו. כספרי הרמ"א וגאונים אחרים, חכמי קראקא וספריה משנות קדם, אין כוח שום זכר ורשום מאומה.

⁽¹⁾ ע"י כהברתי הנ"ל.

⁽²⁾ ע"י ספרו של ברונזון תנ"ל ע' 46.

⁽³⁾ ע"י Schorz, Organizacya żydów w Polsce p. 12—13 ובהברתי לתולדות גדולי ישראל ע' 4 הערה 2, ועל פולין גדול ומאוכלת נתמנה לרב כולל עוד בשנת רפ"ז (6 אויגוסט 1527) הנים שמואל מרגלית אבדיק פוזנא, אבי הנים משה מרדכי מרגלית (Bloch, Die ersten Culturbestrebungen der jüd. Gemeinde Posen p. 13—14; Grätz — Jubelschrift S. 205—206), שהיה (ר' משה מרדכי מרגלית) בשנת שנייה כבר ראש ישיבה בקראקא (ספרי קדמוניות ספנקסאות ישינים ע' 14) ובשנת שנ"ו מדויני ר' ארצות (האסיף כך בי ע' 458 סי' ג') ונפטר פה בשבת י' כסלו שצ"ז (פנקס הח"ק דף ע' ע"א). ולפי ברור הדבר, כי הנים שמואל מרגלית היה כבר בשנת רפ"ז אבדיק פוזנא ואין כל צורך להשערות ומסקנות של בעל עיר הצדק ע' 42, כי שמש שם ברבנות לערך שנת ש'. ואולי תוכרו שתי הקהלות, הפולנית והכחימית בקראקא לעדה אחת בשנת ש"ב ע"י ר' משה פישל, בהנתן לו אז מאת המלך עוז אכיר, משרה ותקע של רב כולל על כל קהלות פולין קטן.

⁽⁴⁾ הועתק אות באות נאם שמואל ב"ר פנחס הלוי ול' ונאם, משה ב"ר אפרים שלי"ם הכהונה ויש"ר (סוף פסק החרם בסוף ספר דעת קדושים ע' 17). בחתימת הרב ר' משה פישל מוכח, כי בשנת ר"ס, בצאת פסק החרם, היה אביו עודנו בחיים, ותוא היה אז כבר כורה תרומה בקראקא ובכית דינו של, הצבי ישראל, ראש גולת אריאל הגאון כסתריר יעקב פולק. ר' יודא ליווא ספירא ור' עזריאל דינא ססביוניטה תוצאי' פסקים נגד פסק החרם, וזה של האחרון נכתב כיב חשון רפ"א, ונמצא לפיו, כי פסק החרם יצא לכל הארצות בשנת ר"ס.

ר' משה פישל לא האריך, כפי הנראה, ימים הרבה על כסא הרבנות הכללית ונתנה על קדושת השם זמן מועט ולכל היותר לערך שנה אחת אחרי התמנותו לרב הכולל והיינו בסוף שנת ש"ב, י"ז שנים קודם לפטירת הג"מ שלום שכנא מלובלין, רב הכלל השני על כל פולין קמין, שנפטר ברי"ח כסלו שנת שי"ט¹). והשערה זו – והיא קרובה לאמת – אנחנו משערים ממה שלא נמצאה הזכרת נשמתו של ר' משה פישל רשומה בסנקס הח"ק בקראקא, שנוכחו בו שמות נפטרים משנת שי"ג ועד היום הזה. והרבנית מ' אסתר, אשת הרב ר' משה פישל, מתה במגפה בשנת

מצאצאיו של הריין ר' שמואל ב"ר פנחס הלוי, שהתום על פסק התרם לפני ר' משה פישל, נודעות לנו שתי בנות: א) הרבנית מ' מרגלית, שמתה פה בערך שנת ש"ל: ב) ומ' גרונה שנפטרה כאן בשנת של"ב. וזיל סנקס הח"ק: "וזכור אלהים נשמת הרבנית מרת מרגלית בת מהר"ר שמואל הלוי שתנציחה וכו'" (דף ל' ע"א), "ונשמת מרת גרונה בת מהר"ר שמואל הלוי וזיל- (דף ל"ב ע"ב). ושם (דף ל"ב ע"ב) נזכר לפניה ר' אהרן בר אברהם, שנשם אצלו כפירוש, שבת בחדש חשוון של"ב. וכפי הנראה, הרבנית מ' מרגלית הנ"ל היא אם המשפחה החשובה, מרגלית, ועל פיה נקראו בניה וחתניה ובני בניה סדור דור בשם הכנוי הזה. ותנ"ס שמואל מרגלית אבר"ק פוזנא ופולין גדול היה בנה או תננה של הרבנית מרת מרגלית ומחבמי העיר קראקא והרבנות של בנו הגיס משה סרדכי מרגלית, ראש ישיבה פה, התנחלה לו מכה אבותיו ואבות אבותיו ואבי אבות אבותיו ר' שמואל ב"ר פנחס הלוי הנ"ל, שהיו כלם כנרלי חשובי העיר, מרי הנראה, זה אחר זה.

הג"מ יעקב פולק, היה שונאו המפורסם של הג"מ אברהם הלוי מינץ, וזה כפני שאביו של זה האחרון הגיס יהודה מינץ התרימו בדבר קיום המאון של אחות אשתו (ע' שו"ת מהר"ר מינץ סי' י"ג ומאמרי, רבי יעקב פולק ולכור החלוקים" בהשלת כרך ה' ע' 536–48), ובעת מצוא נקם בו וחשיב לו גמולו בחיוק, וזהו פה שכתב עליו הרב ר' יודא ליווא ספירא (אחי חמורתי של הג"מ אברהם מינץ המורחם) במבטל פסק התרם: "בהיות שם מפורסם שמהר"ר יעקב הנ"ל (ר"י פולק) הוא שונאו של מהר"ר אברהם הנ"ל" (ר"א מינץ, ע' במול פסק התרם בסוף ספר דעת קדושים ע' 18). הח' ווינר כותב, "במזכרת רבני איטליא" ע' 45 (בסוף ספר דעת קדושים), כי שני השונאים ר"י פולק ור"א מינץ מתו שניהם (כפי המסורה) בשנה אחת, וזה אינו נכון. כי ר"א מינץ נפטר בערך שנת רפ"ה, ור"י פולק כתב כשש שנים אח"כ הסכמה ע"ם, ברכת אברהם" (ויניציאה, שי"ב). ור"י פולק כתב ההסכמה אינו אלא ר"י פולק שלנו, ראש הישיבה בקראקא, כותב פסק התרם. ר"א מינץ היה ממלא מקום אביו בתור רב במדובה בסירתו עליו בשנת רס"ט, וחתנו הנ"ס מאיר קצינילנבון ישב אחר פטירתו על כסא רבנותו ונפטר שם בשנת שכ"ה. ר"י מינץ האריך שנים רבה וקודם פטירתו בשנת רס"ט, בהיותו בן מאה שנה, ראה אותו הרב ר' יוסף יעב"ץ הספרדי יוצא וכבוד ברכת החתה (ע' ספרו חסדי ד' דפוס קושטא ונדולת שאול דף כ"ט ול' וכרם חסד ח"ג 89, 91 וקריה נאם. 806 ומזכרת רבני איטליא 48 הערה 8).

¹ "כה עתות אירב ישראל בן לאדוני מירי אבי הנאון מהר"ר שלום הכונה שכ"א זצ"ל היה הסתאבל על גולת הכותרת עפרת תפארת, ראש אלפי ישראל שהושלך בעו"ה ארץ "בראש חדש כסליו שי"ס דכ"ס" (שו"ת הרמ"א סוף סי' כ"ה). ויש להוסיף לתולדות הג"מ שלום שכנא מלובלין, כי בן בנו (ר' ישראל הנ"ל) ר' יצחק, שנפטר בקראקא כ"ט אייר ער"ה סיון שס"ה (ע' מחברתי לתולדות גדולי ישראל ע' 11 סי' י'), היה פה כסדר האותיות בכית הדפוס של ר' יצחק ב"ר אהרן ספרוסקי ועל ידיו (ועל ידיו ר' אלעזר בן דוד) נגמר סדור הספר, וילקוט שסעיני" בשנת שנה. וכשם שר' משה פישל המנהיג (אבי ר' פישל, גובה הכס) ור' משה פישל הרב והרופא (ב"ר פישל הנ"ל) נקראו ונכתבו שניהם פישל ע"ש אבותם, כך ר' יצחק בהג"מ ישראל בהג"מ שלום שכנא מלובלין נקרא ונכתב ע"ש אביו, יצחק ישראל. כמיש בספר ילקוט שסעיני הנ"ל: "ע"י הפעלים אלעזר בן דוד ויצחק ישראל נכו ה"ר שלום שכנא מלובלין, וכן נקראו ונרשמו חכמים ע"ש אבותם גם בארצות אחרות ולמשל החכם חסדור דון אברהם איצק הלוי גירונדי, מחבר, המאמר בנשים הלילות", והוא דון אברהם בן יצחק הלוי גירונדי, שבת מרחשון קנ"ד (ע' מאמר החכם ר"ד קיופמן זיל בכנסת ישראל כרך ג' ע'

ש"צ 1) עם בנה ר' נפתלי הקדוש היקן (והוא נפתלי הורץ), שגדל לה מבעלה. והמשכן ר' מרדכי. וז"ל פנקס הח"ק דף ב' ע"א: "והרבניית מר' אפתח אשת מרדכי וישל בת מרדכי מנחם הפקן וגנה ר' נפתלי המכונה היקן בן מרדכי בעמך שנתן צדקה בעצמה בשכר זה וכו'" (2).

המשנה בגנים ושמי' בנות היו לדורסא ורב הכולל הקדוש ר' משה פישל: (א) ר' יונה, שהגדל לעולם לערך שנת ש"ס"ח (8); (ב) ר' שלמה, האש וסנהד, איש בגלא החדה, שנת ברבר כפקן שנת ש"א או בתחלת שנת ש"ב (4); (ג) ר' יהושע,

562—569). כי בימי קדם היה המנהג בכלל לקרוא ולרשום ולקדמים עם שם האיש ושם אביו אחר שכן, בלי תוספת התיבה "בן". וזה דבר חשוב מאד וכלל גדול לחקרי קדמוניות ויפוז לנו אור על הרבה פרשיות סתומות כגנות יקרת התולדות ומגלות יחסין.

(1) בשנת ש"ג וסידר היתה מנחה גדולה בקרקא, שהחילה חללים בת בשנת 1543 (ש"נ) שנים עשר אלף נפש, כפ' בכתבי הארכיב של תעיר. I p. Przew. (Piekosiński, Praw. Przyw. 182 Nr. 112). החוקר הפולני Grabowski כותב בספרו Starożytn. wiadom. w Krakowie p. 180 כי בשנת 1543 מתו במגפה בקרקא עשרים אלף איש וכשנת 1544 עשרים אלף ושלוש מאות וארבע נפשות, וזה רק נזכר בעלמא. איש ואשת, אחים ואחיות, מבות וכבים, קשפות שלמות מתו ביום אחד בימי המגפה וטביא איוו מהן לדוגמה: (א) "מבור אלקי" נשמת משה בר אברהם מבאר ואשתו סרים ובנו ישראל ובנו שלום ובנו צאל (צ"ל בצלאל כסובן) ובתו נחמה (פנקס הח"ק דף א' ע"ב); (ב) "יחזקאל אלהים שלמה בר אהרן שלישי"א ונשמת ירדירה בר אהרן שלישי"א ונשמת אחי ויאל בר אהרן שלישי"א" (דף ב' ע"ב); (ג) "ונשמת אשר בן דוד שלישי"א ונשמת... בן דוד שלישי"א ונשמת משולם בן דוד שלישי"א" (שם); (ד) "ונשמת מרדכי בר דניאל ויל ונשמת אשתו מר' יחזקאל הכהן" (דף ג' ע"א). בימי הדבר נספרו מה אנשים חשובים גדולים, מנהיגים ורבנים, כמו שאנו רואים מסגנון הלשון של הזכרת נשמתם כפנקס הח"ק: (א) "יחזקאל אלקים נשמת החבר ר' אליעזר בר דוד"; (ב) "יחזקאל אלהים נשמת מרדכי נפתלי בן מקריד ישראל ויל" (ותואר מרדכי או חבר היו כותבים בימי קדם רק על אדם גדול בתורה, צדקא מרבנן); (ג) "יחזקאל אלהים נשמת מורינו הרב ר' שמואל בן יצחק הלוי ויל"; (ד) "יחזקאל אלהי נשמת מורינו הרב ר' שלום בן קלונימוס הכהן" (פנקס הח"ק דף א' ע"ב דף ב' ע"א). ר' שמואל כ"ר יצחק הלוי, "מורינו הרב", ור' שלום ב"ר קלונימוס הכהן ג"כ "מורינו הרב" שסתי שניהם באותה מנחה, היו כנראה רבני קראקא בימים ההם, וגאולי שמש אחד ברבנות בקהלת הפולנית ואחד — בקהלת הביתומית.

(2) כפנקס הח"ק דף י"ב ע"ב אנו קוראים: "יחזקאל אלהים נשמת מרדכי אליה בן ר' אברהם ב"ר זצ"ל ואשתו בינא בת מנחם כ"ץ ובתו בלימה"א ואשר, כי ר' אליהו כ"ץ, אדם גדול בתורה (כאשר התואר "מקריד" יובח עליו), תתן ר' מנחם כ"ץ, שמת במגפה הוא ואשתו ובתו בשנת ש"א או ש"ב (כמכות מדף הזכרתם), היה בעל אחות אשתו של הרב ובנופא ר' משה פישל.

(3) "ונשמת ר' יונה בן הקדוש ר' משה ויל" (פנקס הח"ק דף ו' ע"א). נאחרי כי בדף ו' ע"ב נזכרה האשה מ' קעלה ב"ר מרדכי, שנפטר ש"ס כמ"ש במצבתה, א"כ מת ר' יונה שנזכר שם ע"א, לערך שנת ש"ס. וא"ל תתמה קל כני השם ר', על תואר קטן כגם, שמצאנו בו הדבר ר' משה פישל אצל הזכרת נשמתו של בנו ר' יונה, כי כיוצא בזה אין מצאנים שם בפנקס כמה וכמה פעמים, כגון: "ונשמת הרבנית מ' שמואלה בת ר' שמואל אלמנה ר' אברהם מיוולש" (דף ג' ע"א, ותואר הגי' אברהם מיוולש, סתומה של הדמ"א), "ונשמת מ' מאנה. אשת ר' משה ר' יוסף כ"ץ" (דף ג' ע"א, והוא הגי' משה בהגים יוסף כ"ץ בעל שנקראת יוסף), "ונשמת מ' אסתר בת משה בנו של ר' יוסף פולק" (דף ג' ע"א, ותואר ראש הגאונים ר' יוסף פולק, רבן של ר' שלום שנקא מלובלין, רבן וחיתנו של תרמיא).

(4) "ונשמת ר' שלמה בן הקדוש ר' משה ויל ואשתו מרם שנקראת ויל ובתה ר' רבב בר אברהם שלי"ט ואשתו מרת פססיל בת הקדוש ר' קשה וצ"ל (פנקס הח"ק דף י"א ע"א). ניען כי בדף ח' ע"ב נזכרה מ' הענדל ב"ר גרשון, שנפטר ה' אייב ש"א כמ"ש שם בפרושה, ובדף

שנפטר ג"כ במסגה בשנת ש"ב 1; (ד) ר' יצחק, רב העיר קראקא, שנפטר אל עמי בשנת של"ז 2; (ה) ר' אברהם, "הכר", בר אוריין גדול, שנפטר כ"ה אלול שנת ש"ם 3; (ו) מרת שפרינצה, אשת ר' אברהם; (ז) ומרת פעסל, שמתו שתיהן ג"כ בדבר (עם ר' דוד, בנה של מרת שפרינצה, בחיי אביו ר' אברהם) בשנת מותו של אחיהן הראש והגדול ר' שלמה הגל 4. וזה טעם מצבת של זה האחרון, אשר ממאחיה רבה שקעה בארץ ואפס קצתה עלתה ביד לקרא ולעמוד על תוכן הכתב שעל גבה:

.
ראש

שלמה בהקדוש

מדר"ד משה (5)

המבונה וישל

היה מלא תורה

. (6)

ואלה דברי מצבת, "ההכר" ר' אברהם, בנו החמישי של הקד"ר משה פישל:

פה נקבר: איש

נבר: הוא ההכר: (7)

ר' אברהם בן הקד"ר

משה פישל ז"ל:

לעולם עליון אול:

ביום ב' כ"ה אלול

ש"ם לפ"ק.

ט"ו ע"א נזכרה הרבנית מ' גולדה, אשת הרמ"א, שמתה י"א סיון ש"יב (כמ"ש בנוסח מצבתה) נמצא, כי ר' שלמה בהקד"ר משה, שזוכר שם דף י"א ע"א, נפטר בשנת ש"יא או ש"יב.

(1) "ונשמת ר' יהושע בן הקדוש ר' משה ז"ל" (פנקס החיק דף י"ג ע"א).

(2) "יבור אלקי" נשמת מוריני הרב ר' יצחק בן הקדוש ר' משה זצ"ל" (שם ל"ו ע"ב).

שם באחר דף ועמוד נזכר לפניו ת"ם מרדכי סבא ואצלו רשום בפירוש שנקבר בשנת ש"י"ו.

(3) "אשמת ה"ר אברהם בן הקדוש ר' משה ז"ל תנצב"ה" (שם דף ס"א ע"ב).

(4) ע"י למעלה 216 הערה 4.

(5) פה חסרות המלים "ב"ד אפרים, כמובן.

(6) שתי השורות הראשונות והשורה הרביעית והתשיעית ממשמשות לגמרי, ויתר השורות

הבאות אחרי השורה התשיעית שקצות כלן במעבה האדמה.

(7) תואר "ההכר" היה תואר חשוב גדול בימי קדם. ר' ישראל איסרל, אביו של הרמ"א,

שזוכר (ר' ישראל איסרל) בפנקס תח"ק דף כ"ה ע"ב בשם "הגאון" (ור' ישראל איסרל נפטר בשנת

שכ"ח נאז לא היו פנקסים בכלל תוארים גדולים), מוכח שם באותו מקום בתואר "ההכר" נתייני:

"יבור אלהים נשמת הגאון ההכר ישראלי וכו'. ור' יוסף ב"ר משה מסינשטר, תלמידו של ר'

ישראל איסרל (מהרי"א הנודע בין חסידים) ומתברר לקט יושר" (שנדפס ספ"י בשנת תרס"ג

עם הערת יקרות ע"י ידידי הנכבד ה"ר יעקב פרידמאן, רב בקעלישיא) כותב שם בהקדמתו, כי כבר

בגיע לארכיב שנה אחרת ולא זכה עדיין לא רק להגיע לרב, כי אף אפילו להכבד ולהקרא

למצער בשם "הכר" (ע"י גידעמאן, נעשיבטע ד. קרציעהנגטא. א. ד. קילטוב דעב יערנען חלק

I ע' 241; חלק III ע' 44, 40, 89).

ר' יצחק, בנו הרביעי של ר' משה פישל, שנזכר בסנקס הח"ק בשם „מורינו הרב“, נתמנה, כפי הנראה, אחרי מות אביו (או במשך הזמן) לרב העיר ממעם הממשלה, בעזרת המלך ובהשתדלות שריו, אשר גדול מאוד היה בעיניהם כבוד אבותיו ואבות אבותיו של הרב ר' יצחק; ואצו הרבנית מרת אסתר, ממקורות המלכה בזנה, אשת המלך זיגמונד הראשון, היתה במות אביו עורנה כחיים. והתמנות רב ממעם המלך היתה אז עדיין נודת בכל מדינות פולניא ונמשכת עוד שנים רבה ביחוד בפולין קמן עד שנת של"ו, עד שנת פטירתו של הרב ר' יצחק בהרב ר' משה פישל. וכן יוכיחו כתב הבקשה, שערכו ידויד פולין גדול ביום 18 אויגוסט שנת 1551 (ש"א) אל המלך זיגמונד ארנוסט (72–1548), כי יאבה לדרשותם לבחור להם בעצמם רב, וכתב הזכות, שנתן אותו המלך לידויד לבוב בחדש יאנואר שנת 1569 (שכ"ט) והמלך סמיסן באמורי (86–1576) ליהודים בפולין בכלל ובעיר פרעמיסלא בפרט ביום 27 יולי שנת 1576 (שנת מות הרב יצחק בהרב משה פישל), כי תרשות נתונה להם למנות עליהם רב כאות נפשם וכמוב בעיניהם הס'.

ב. ר' יעקב פולק.

ב„חדשים גם ישנים“ הג"ל ע' 9 יאמר החכם הרבני, כי „הועד (ועד הארצות) החל להתאסף שם (בלובלין) בין שנת ר"ס ושנת ר"צ (1530–1520), והוא הזמן שבו ישב הרב ר' יעקב פאלק, מוסד שיטת החלקים, על כסא הרבנות בלובלין“. מדרגים האלה משמע, כי לדעת החכם הרבני, דבר ברור הוא, נעלה מעל כל ספק, מוסד על אותות ומופתים חותכים, כי דג"מ יעקב פולק, בעל החלקים שמש באותו הזמן (ר"ס–ר"צ) ברבנות בלובלין. אבל הדבר צריך עדיין בחדר, לצון ועיון הרבה, ודעה זו אינה עומדת בפני הבקורת האמיתית, וספק גדול הוא, אם ר' יעקב פולק היה בכלל רב העיר הזאת. כי לא נמצא שום ראיה, וזר ורמוז, לרבנותו שם באותו העיר, ובשנת רס"ב והרבה שנים עוד קודם לכן אנחנו רואים אותו, משש עובדות הלכתיות והיסטוריות חשובות, מרכיני תורה בקראקא, ובשנת רצ"ב – יושב כבר באה"ק, כותב ונותן בארץ תוגרמה הסכמה על ספר וותם א"ע עליה בשם „א"ש ירושלים“. ואלה שש העובדות הלכתיות וההיסטוריות החשובות: א) ואם הודח (בשר) תוך ג' ימים ולא נמלח וכו' ונראה דלכתחלה יש לחוש לאסור אך בדיעבד במקום הפסד מרובה או שעת הדחק יש לסמוך על דברי המתיירן ובכ"א ק"ק קראקא המכחים נוהגים בו היתר לכתחלה ואומרים שכך הורה להם רבינו מרדכי יעקב פולק ז"ל והנחנו להם מנהגם מאחר שכבר הורה זקן ויש להם על מי שיסמכו" (2). ב) „וכי שם (בסדר גיטין) סי' ל"ב וז"ל: „אני ראיתי גם הגכת על ניד הנקרא ספיר בל"א, שבא מקושטנדינא לק"ק קראקא לסני מהרי"ף (מהר"י פולק) ושאר לומדים גם לא היה נכתב בכתובה חמה כאשר אנחנו מצריכים לכתוב „עכ"ל" (3). ג) „כתבתי בזה דלא כמ"ש הו"מ (הוסדון משה, דפוס לובלין,

(1) ע' 17–18 Schorr, Organizacya Żyd. w Pols. p. 17–18.

(2) הרמ"א, תורת חשאת (קראקא, ש"ל) כלל ר' דין ג'. ובטעות כותב הרב דמביצר ז"ל בבבליה יופי ח"א דף ב' ע"א, כי הרמ"א יאמר שם „ברין בשר שזחח ג' ימים מעת לעת בלא תדחה“, וז"ל „ברין בשר שהורה תוך ג' ימים ולא נסלח“.

(3) הרמ"א, דרכי משה אה"ע סי' קכ"ד.

שע"א) נבי הדורה וז"ל: „מצאתי מהר"י פולק שלח גם אחד לקהלת פראג ושם צפורה ונכתב בנט צפורה מלא בו"ו אעפ"י שצפורה כתוב חסר וי"ו בתורה ומהר"ר פריץ היה מסדר דגם ע"י אותו שליח ומהר"י פולק נתן מעט לדבריו לפי שהעולם קורין אותה צפורה מלא עכ"ל" (1). (ד) פסק החרם, שהוציא ר"י פולק בשנת ר"פ (לכל המאחר) על הג"מ אנדרה בוג"ט יהודה מינץ אנד"ק פדובה, ועל הפסק תתום „משה ב"ר אפרים שלי"ט המכונה וישל" (2). (ה) דבר העדות, שהעידו שבעה יהודים (בהתבעם לדין) מחכמי קראקא במשפט לפני שר העיר ביום 26 אפריל שנת 1522 (רפ"ב), כי הרב ר"י פולק, שם לפניו בביהכ"נ עלילות דברים להאשה העבירה Klara אשת משה, כי נטמאה ע"י הרומא היהודי שמואל, רוסא כירורני בחצר המלכה בונה, והשר הוציא דינו של ר"י פולק, כי עליו להשבע ביום 7/8 בביהכ"נ בפני עשרת הדברות, כי אמת בפיו, שטעולם לא הוציא על האשה ועל הרומא את השם הרע הזה, ואז לא יעשה לו דבר ולא ישלם ערך כבוד באומה (3). (ו) בשנת 1495 (רנ"ה) נתנו הדקטור (הרב) יעקב, משה פישל, ישראל מרדכי, שמואל יעקב אונגר, יהושע, ישראל בן מרדכי ערובה, כי הקצבים היהודים לא ירדו לעסקי הקצבים הנוצרים ולא יסגו הראשונים את גבול האחרונים (4). והרב

(1) ברכת הסים (וויזן, תרכ"ב) דף פ"ז ע"א ערך צפורה. „ומהר"ר פריץ, מסדר הנפ" נודע לנו בתור רב העיר קראקא בשנת רע"ז ובתור רב הקהלה הביהמית פה בשנת רע"ט, בשנת שהג"מ אשר, אביו זקנו של מהר"ם מליבלין, היה כאן רב הקהלה הפולנית. ע"י מחברותי „לתולדות גדולי ישראל" ע' 4—3, ושבריו לחות" ע' 8.

(2) פסק החרם ע' 17 (גדפס בפטרבורג שנת הרנ"ז בכ"ף וספר דעת קדושים). ומשה ב"ר אפרים שלי"ט המכונה וישל" דוא הרב ותרומא ר' משה הנקרא ע"ש אביו „משה פישל", שהיה מחכמי קראקא בימי ר' יעקב פולק ואח"כ רב כולל על כל פולין קטן. ע"י למעלה פסק א' (גביות הסים ור' פישל מקראקא).

(3) Lib. inscript Cast. Cracov. a. 1522 T. 33 p. 443 498 העדים הם: „הרוקסור Leph, הרוקסור הרב Lewek הצעיר, הרוקסור מרדכי, הרוקסור הרב היון, הרוקסור הרב ברוך, הרוקסור הרב Fischel והרוקסור הרב אשר. ממובן התואר „רוקסור" שאינו אלא „בורג", כנוי השם של אדם צורבא סרבן, נראה כי כל העדים ידעו לדון ולהחיות וכלם עמדו בכתיבה אחת עם ר"י פולק, ולפניו ולפניהם, שישבו כלם למשפט בביהכ"נ כהוגן (ולכן מוכח בכתבי הארכיב, ששמועו העדים את הדבה מפיו ר"י פולק בביהכ"נ). הובא הרב בנדון האשה, אם להתירה לבעלה או לאסרה ע"יו. ור"י פולק, שלא נשא פני איש, כסוכה סתכנת רוחו בנוגע לקיום המאין של אחותו (שהקסור המאון על דעתו ולא חשנית בכל גדולי הדור כמ"ש מהרש"ל ביום של שלמה יבסות פו"ג סי"ז), לא ירא גם מפני הרומא שמואל, רומא המלכה, אשר אסרו עריו כי טמא את האשה קלארא, ויוציא דינה לחומרה, ובעלה והרומא הנישו אותו ואת שבעת העדים הרבנים והדיינים (אשר לפניו בביהכ"נ חרץ ר"י פולק את הדין הקשה) למשפט לפני שר העיר, להציל כבודם המתחלל על ידו. ויוצא לנו מזה ג"כ, כי כבר בשנת רפ"ב התנוססו בקראקא כמה גדולי הורה, בראותנו באותה שנה שמונה אנשים על משמרת ההוראה. וקרב הדבר, כי היו בוסן ההוא פה שנים או שלשה בתי דין קבועים. כי הלא כבר בשנת רע"ט אונתנו רואים פה שתי קהלות, קהלה פולנית וקהלה ביהמית, ובראש כל אחת עומד רב מיוחד (ע"י מחברותי „לתולדות גדולי ישראל" ע' 4—3, ושבריו לחות" ע' 8).

(4) מ:תבי הארכיב של העיר קראקא. ואחרי שכבר בשנת רנ"ה עמד הרוקסור יעקב (והוא הרב יעקב פולק) בראש הערכים פה (והם מנחיגי העיר) בעד הענין החשוב הנזכר, הדעת נוסה, כי בא הלום איזה זמן, שנה או שנתיים קודם לכן, ויש לחקור, כי בענין הקצבים היהודים והנוצרים נעשה פה כהב אסנה כבר בסוף שנת 1494 והכתב נתחדש בשנת 1502 ע"י ראשי הקהל: משה פישל (אביו אביו של הרב והרומא משה פישל) שמעון מרדכי סטאנדק, קיפלאמן יוסף ואולריך שמואל (כמ"ש שם בכתבי הארכיב).

יעקב הוא אינו כפי הנראה, אלא ר"י פולק, ממציא החלוקים, שהיה מקדם ר"מ ואב"ד בפראג והעתיק משם לקראקא את מדשנו הקבוע בשנת רנ"ב (או בשנה שלאחריה), לגלל קיום הבאזון של אחות אשתו, שעודר עליו אז חמת כל אנשי העיר פראג ומקום המעשה, ששם ישב בעל אחות אשתו, אדם גדול בתורה, כל ראשיה הגמיה ורבניה, גדולי אשכנז ואיטליא ובתוכם סדר"י מינץ מרגלית (רבו של ר"י פולק) נדחו והורידו מגדולתו (1).

בקראקא, הרחוקה מאד ממקום מעשה המאן והחרם, בעיד שחכמים בה (ובאמצעה) היו כימים הדם אך מתי מספר, וסדר"י מברונא גשוי במחצה השניה לימי המאה השנית ובתחלת ימי המאה השלישית) כתב על יושביה היהודים, „שאינם בני תורה“ (2), נראה להם ר' יעקב פולק הנודף והמחורם, „דבאור גדול“ (3), „גדול בדוח“ (4), בן ארצם (ואולי גם בן עירם) — כאשר שמו הכני „פולק“ מוכיח עליו —, ששב מארץ ביהם והיינו מפיאז לנבולם, כמלאך אלהים, כמו ציר מברום שלח, כמו למורה שלח ד' לפניו, ויקרמו פניו בתשראות חן ובזרועות פתוחות, וינמלצו וינשאווה, וימנו אותו למורה הנראה ולראש ישיבה עליהם. וכשבת ר"י פולק בקראקא על התורה ועל העבודה, על יודי פולין למחם קץ ההתפתחות וההשתלמות ברוח, ויבקע כשחר אור התלמוד במלאי הרהב הארץ, בכל מקום שבו היו נתנים ב"י. וקראקא, שעמדה עוד במחצה הראשונה לימי המאה השלישית בשפל המדרגה הרוחנית, ואחינו בה היו אנשים נעדרי תושיה ומשוללי דעת התלמוד, שסדר"י מברונא לא מלאו לבו להתיר ולהקל להם בדיני א"י, „לפי שאינם בני תורה“, כאמור, היתה במחצה השניה לימי המאה היתה למרכז הישיבות, לא כסניא של תורה, לעיר שכלה בני אורזון, בעלי תריסין, לתל תלם יות, שכל הלך בעומקה של הלכה, כל צמא ותרד לדבר ד' ולפתרון שאלות ומסקות ומבינות תלמודיות, אליה סט, אל „הצני ישראל, ראש גולת אריאל, הבאזון כמדור" יעקב פולק“ (5) ואל הרבנים הבאים אחריו, שמלאו סה מקומה, זה אחר זה, ומספתי דוד ודוד המליצו עליהם ועל עיר משכן כבודם: „כרמא דכולא

(1) בנראה מסו"ת סדר"י מינץ סי' י"ג תבות שם: „אם ועיר זו (ר"י פולק) מוסב, כיון שחברו דעה על תנאי זה עד שיהווה, ואם חיו שאינן תורא ראוי לתורידו מגדולתו ואח"כ לגדלותו, מפני שחולק על רבים, על יותר מעדה. ור"י פולק — אומר סתריאל — הקפיד הסמון על דעה ולא השגיח בהם (ברכו ר"י כרגלית וד' פנחס כפיאז וסדר"י מינץ וכל גדולי אשכנז ואיטליא) ובגדולתם גביהם נשואה אותה אשה לאדם אחד ע"ס אותו הסמון (י"ס של שלמה הנ"ל). ובמעתה כותב נרץ (פולק מ' ע' 68), כי „בהתעוררו (ר"י פולק) להיות רבי נעשה דבר הסמון, ונעלם ממנו, כי אז היה בחייתו ככר רב אכ"ד ור"ס בפראג, כמובח קשוית סתריי מינץ סי' י"ג תבות עליו: „ואם ח"ו שאינו תורא ראוי להורידו מגדולתו וסרבו סתריאל בים של שלמה תצל הסרבו נכבדות, מרוב משיבותו וגדולתו של ר"י פולק כבר בשנת קיום הסמון, ולא עמד עין יד-יד חכם שפיר בדברי ימי ישראל ח"ו ע' 64.

(2) „תשובה זו שלחתי לקרוב ואעפ"י שיש בירי לצר צדין לתת לו סמאנו לבי להקל לצרף הסעמים כאשר כתבתי בתשובתי הארוכה לך, שאינם בני תורה“ (שו"ת סתריי מברונא: סי' נ"ה והערות אחרות במס' עור וצדק ע' 66).

(3) „הבאור גדול מ' יעקב פולק (תריסיא בועפנות לפיר יוחסין).
(4) „וכן נמצא במדרכי בכתב יד שחיה גדול בדורו סהריד יעקב פולק ז"ל (שו"ת סתריי מ' סי' ט).

(5) „תתוראם האלה נכתבו בבסול פסק חחרם, מחסם איטליא, מאנהבו של ר"מ מינץ זסתנגדו של ר"י פולק (ע"י ספר דעת קדושים ע' 26).

ביה"1, ומדרש"ל דבר מדם ביראת הכבוד וברגש הרוממות ויחשבים לגדולים
מפניו במעלה2, הם הקצבים ומנקרי הבשר בקרבה היו כלם רבנים חכמים,
יורעי ספר, מלומדים במלחמתה של תורה"3. ושלשים שנה, משנת
רנ"ב עד שנת רס"ב בערך, הרציף ר"י פולק תורה בקראקא, ואירע לו מה לעת
זקנתו מה ושאירע לו בפראג בימי שחרותו. בפראג קמו עליו שונאים, קנאים
פגעו בו וימרחו וישטמוהו בעלי סלגתא שלו ויכלו בו את חמתם ואת נקמתם,
וכן – בקראקא; שם נדרף על צוארו ונאלץ מרוב צער, לעזוב את הרבנות ואת
העיר ולשבע תלאות, לקחת כלי גולה בידו ולהיות נע ונד ממקום למקום ומארץ
לארץ וכן – פה; שם סבל כל הדיספות, הצרות והאשלוים בשביל דברי תורה,
בשביל שגוי דעות בעניני אסור והיתר בין איש ואשתו, וכה – כאן. כפי הנראה,
נאלץ ר"י פולק בשנת רס"ב לעזוב את הישיבה ואת העיר קראקא ואת כל ארץ
פולין קמן להגלי הלעז, שהוציא אז על האשה ועל הרפוא, שהיה תקיף גדול, רופא
דמלכה, ולהגלי שבעת העדים, שבעה חכמים, מורי הוראה, שהעידו נגדו, ואחר
מדם היה הג"מ אשר, רב העדה הפולנית, בעל דבבא של הג"מ פריץ, רב העדה
דביהמית, אשר על רבניה נמנה ר"י פולק (כמוכח ממש הג"ל, שר"י פולק שלח
לפראג ור' פריץ היה מסדר אותם), שהיה אצלי גם הוא בר סלגתיה של המקובל
ר' אשר הג"ל, אשר רב את ר' פריץ הג"ל בחזקה בשנת רע"ט ע"ד זכות ביה"ב
הישן, למי משתי הקהילות היא, עד כי הטבא דברי ריבותם לפני המלך4. ולא
רחק הדבר, כי תקיפותיו של הרפוא ושנאתם של אנשי מצותו ומרצו, שהשתמשו
במקרה הזה, להביא עליו שנאה, זו וזו גרמו להביאו במצרים ולהרחיקו מן העיר.
כן קרה בזמן שהוא לר' יעקב בירב, ג"כ ממלפל גדול ומחולל, "הסמיכה", רבם של
הצאנים ר' יוסף קארו ומדר"ם משראני, אשר רח חבריו הרבנים וביחוד הרלב"ה,
לא נחה ממנו ויחנקטמו איש באחי עד כי נאלץ ר"י בירב לצאת מצפת ע"י רדיפת
משנאיו ומקנאיו, שהבאישו את רחיו לפני הרשות התורנית5. ולכן אנתנו דואים
את ר"י פולק בשנת רצ"ב כותב ונתן הסכמה על הספר ברכת אברהם (ויניציאה,
ש"כ) בארץ תורכיה בדרך6 וחתם א"ע תחתיה בשם, "איש ירושלים", מפני

1) שקר כותב פירדברג בלוחות זכרון ע' 2–1 (רפוס פאריגורו), כי בחצי הסאה הצלישית
כבר עמדה העיר קראקא ביום הכדדנה ונקראה, כרכא דכולא ביה"ע ר"י פולק. הן בחצי
הסאה היא שמש ר"י פולק ברבנות עדיין בפראג וקים שם בשנת רנ"ב את המיאון של אותה
אשתו. בן לא נכון הוא מה שכותב שם, כי הג"מ אשר מלא את מקום הג"מ יעקב פולק בתור
ראש ישיבה פה (ונמשך) אחריו בטעות זו ר"ש ווינר כמוכרת רבני איטליא ע' 72 בסוף דעת
קדושים), כי ר"י פולק היה ריש מתיבתא בקראקא עדיין בשנת רס"ב, ור' אשר – רב העדה הפולנית
וכמוכח ראש ישיבה כבר בשנת רע"ט, ונמצא לפיו, כי שניהם היו ראשי ישיבות בזמן אחד.
2) "האלופים גדולי ישראל ס"ק קראקא מושכים יריהם ממנו וכו' עד שמוכרת לשאול
איש כסופי רחוק מהם במעלה ובזמן" (שו"ת מהרש"ל ס' כ"א).

3) סוף שו"ת הרא"ש דמוס וויניציאה שס"ח ומתברתי לתולדות גדולי ישראל ע' 14
הערה 2.

4) עי' מתברתי לתולדות גדולי ישראל ושברי לוחות ע' 3.
5) כי קמן עליו (על ר"י בירב) שני מלשינים והיה מוכרח לבטא לחוץ לארץ, וחמשה
התיגרמית לקחה את רכושו לפמטיון (נתיב ח"ט ע' 97–298 ויש"פ דבריו ימי ישראל ח"ט ע' 219).
6) הספר ברכת אברהם תביר ר' אברהם ב"ר ש"מ: סרייש צרפתי בשנת רס"ד והחמשה
הראשונה שעדיין נכתבה בשנת רצ"ב, וקדוב הדבר, כי גם הסכמת ר"י פולק היא מאותה שנה.
או לכל המאוחר משנה שלאחריה.

שכבר בשנת רס"ב, זה עשר שנים, עלה מקראקא לאה"ק ודר שם בירושלים. ולפי כל האמור, מצאנו אנהו למדים, כי ר"י פולק היה תופש ישיבה בקראקא משנת רנ"ב בערך עד שנת רס"ב, וישנון כבוד מה כשנתיים ימים ובירושלים כשמונה שנים בין שנת ר"ג ושנת ר"צ, ולא נשאר לנו אימא זמן, שבו ישב על כסא הרבנות בלובלין. וכמדומה נמשך החכם הרכבי אחרי מעותו של החכם שוח"ה ז"ל, ששעה והמעה אחרים במה שכתב בישורן שנה חמישית ע' קנ"ג, כי ר"י פולק מת בלובלין ושם קבורתו ומצבתו, ונעלה ממנו, כי שוח"ה ז"ל חזר אח"כ מדעתו זו (במכתבו אל, כמ"ש בהמצד שנת 1896 גליץ 21—20). והמעות נשתרבה כ"כ עד כי סופרים רבים וכן שלמים תילים לכתוב מרבנות ר"י פולק בלובלין כמדבר ברזק ומניסה, גמור ומוחלט, והחכם ר"י כהן צדק ז"ל מרחיק עוד ללכת וכותב ברור ישרים ע' 6, כי היה אחיו של תלמידו ר' שלום שכנא מלובלין, והוא דבר נמנע, כי אלמלי כן, היה ר' ישראל ב"ר שלום שכנא מזכיר את ר"י פולק בשו"ת הרמ"א סי' כ"ה בשם "הר"י". ור"י פולק נספר, כפי הגרסה, זמן מעט אחרי תתו את ההסכמה בדינו בארץ תורמה או באה"ק, שהיתה לו הגסעה לשוב אליה נחוצה, כנראה מדברי הסכמתו על הספר. וז"ל: "הנה נא אם אמרתי וכו' מחמד לכבי מאור עיני כמה"ר אברהם יצ"ו וכו' בהרתי הקצור כי לו דומה תהלה מצורף לזה היותי נחוי מצד הנסיעה לעלות לארץ הנבחרת צבי היא לכל הארצות וכו'". וזהו מה שכותב בעל צמח דוד (ח"א, ר"ק), תלמיד הרמ"א, שהיה חתן ותלמיד ר' שלום שכנא מלובלין, תלמיד ר"י פולק: "ונספד יר"י פולק סביב לשנת ר"ק". ואלמלי מת ר"י פולק בלובלין ובשנת י"א כנוסת מצבת האון קוסלמאן ר' יעקב הלוי המיוחסת בשעות בישורן להחכם קאמבאן (שנה חמישית ע' קנ"ג) למצבת הג"מ יעקב פולק, כי אז היה כותב עליה בעל צמח דוד, שהיה תלמיד מתלמידי תלמידיו, שנפטר סביב לשנת ש' ולא לשנת ר"צ. וכמו שמעוים הסופרים והחקרים ברבנות ר"י פולק בלובלין, דבר שלא נמצא לו ראיה, זכר ורמז בשום מקום, כך לא נכון הוא מה שהם (בגון גרץ ושפ"ו) עוברים בשתיקה למדי על רבנותו בקראקא, דבר ברור, שיש לו ראיות חזקות, הלכתיות והיסטוריות, מספרי המוסקים ומכתבי הארכיב, כאשר הוכחו למעלה.

ג. ר' שמואל רומא.

במכתב הגלוי, ששלח ועד הרבנים בפולין לכל קהלות ישראל בראשית ימי צמלכת ויזמונד הראשון (שמלך משנת 1506 ועד שנת 1548), והחוקר הפולני הנודע ששאצקי (שנולד בשנת 1765) מצא כתוב בקלף בין כתבים עתיקים של המלכות (Metr. Kor.) מוכנים כדברים האלה: ואיש עצתו (של המלך) הוא שמואל השני וכמעט דומה לנביא¹. ועל אותם הדברים מעיר החכם שפ"ד בדברי ימי ישראל חלק שביעי ע' 335 הערה 1, כי המיפר צאצקי הג"ל "יפה כון, כי הבונה הוא על Samuel Maciejowski שהיה לארכי — הנמן בקראקא בשנת 1545. ודעו, חכם מופלא ואוהב את הבריות ונטה חסר ליהודים". אבל אין נראים דברי שניהם, דעת צאצקי והערת שפ"ד, לאמת משתי תשובות בדבר: אחת, כי מכתב הגלוי נכתב בתחלת ימי ממלכתו של המלך ויזמונד הראשון והוא עלה על כסא המלוכה

בשנת 1506 ושמאל מאציעיאזסקי נולד בשנת 1498 ונתמנה לארכי-הגמון בשנת 1545 בסוף ימיו של המלך הג'ל, ושנית, כי רחוק הדבר לשמוע, כי רבנים יאמרו על כהן נוצרי, כי „הוא שמאל השני וכמעט דומה לנביא“. ויותר נראה, כי הרבנים כוננו בדבריהם האלה, אל היהודי הרופא ד' שמאל, שהיה שר תהלל בישראל, רופא היהודי בחצר המלכה בונה, אשת המלך ויגמנד הראשון, ממתי סרדו ואנשי חצרו של המלך עוד בשנת 1522, כבר בראשית ימי מלכותו (1), וגוטר בפסק הג'מ שלום שכנא מלובלין בשם „השר הרופא המומחא“ ועי' להלן בהערה (2).

בבני' ומבני בניו של הרופא ד' שמאל, רופא המלכה, נודעים לנו: (א) בני ר' משה, שקדש את מרת בריינדל ב"ר מנוח המכונה הענדל מקראקא, והנאון ר' שלום שכנא מלובלין, תלמידו של הג"מ יעקב פולק (שהוציא לעז על הרופא ד' שמאל, כמובא למעלה בפרק שלפני זה) חבר פסקים בכלל על ענין קידושין ובפרט על קידושין של ר' משה הג"מ (2); (ב) בתו מרת יהודית, אשת ר' דוד ב"ר יונה, הקרא דוד יונש, אשה „חצודה“, נדבת לב, שנתנה מלחמה לדל, „קמהה תמידית“, „עידית“, ויביתו שניהם היא ובעלה בכואם בימים, היא יום כ"ב אייר שנת שנה ובעלה באסרו תג של פסח כ"ג ניסן שצ"ח (3); (ג) בת בתו מרת אידל, אשה „תמימה נעימה“, ב"ר דוד יונש, שהלכה עיריית לעולמה ביום י"ד חשוון שנו, לערך ששה חדשים אחרי מות אמה מרת יהודית הג'ל, ותקבר לבקשתה אצל אמה בקבר אחד ולשתיהן אבן אחת בבית החיים הישן (4); (ד) בן בתו ר' מנחם מן (כ"ר דוד יונש), שאשתו מרת דבורה מתה בר"ח אדר שני שס"ד (5); (ה) בן בתו ר' משולם (כ"ר דוד יונש), שנפטר כ"ט סבת שנת שרע"ו (6); (ו) מרדכי שוחט ב"ר מנחם מן (כ"ר דוד יונש), שנעדר ד' כסלו שס"ה (7); (ז) הקדוש ד' אשר אנשיל ב"ר מרדכי שוחט ב"ר מנחם מן ב"ר דוד (יונש) חתן הרופא ד' שמאל, שנשרף בקראקא על קדושת השם

(1) עי' למעלה בפרק שלפני זה ע' 219.

(2) „פסקים שחבר... מהר"ר שכנא על ענין קידושין ובפרט על קידושין ד' משה בן הרופא ד' שמאל לזעזי (צעדנער ע' 695). וברשימת נייבויער נ' 764 ס' ב' סוף 6 עד 27 נמצא רשום: „פסק של תר' שכנא על קידושין כבר משה בן השר הרופא המוסחא כמ' שמאל אליעזר זיילא, שקידש מרת בריינדל בת מנוח מכונה הענדל מקראקא“ (ווינר, מזכרת רבני איפולא ע' 72 בס"ס דעת קדושים). ואפשר, שר' הענדל זה הוא אבי משפחת הענדילש, משפחה חשובה ועתיקה בקראקא, אשר ממנה יצאו רבנים חכמים ומנהיגים סרדו דור, ובתוכם הג"מ נברואה האב"ק נ"ש והמדינה, חתן פרנס הדור הג"מ בעריש בהגאון ר' העשיל ואבי הג"מ בעריש עשקעלס האב"ד דמרינות מנצא מרבינא והנר (עי' סתברתי לתולדות גדולי ישראל ע' 26).

(3) „ונשמח מרת יהודית בת הר"ר שמאל רופא אשת דוד יונש יום ב' כ"ב אייר שנה" לפ"ק“ (פנסק הח"ק דף ג' ע"א), „ונשמח כמ' דוד בר יונה יום ד' באסרו תג ש"ס כ"ג ניסן חשוון“ (שם דף נ"ז ע"א). בפנסק הח"ק אנהנו מוצאים נזכרים בימי קדם כמה וכמה גדולי תורה, חשובים כפורסמים, מנהיגי הדור, רק בתואר השם „כמ'“ או רק בשםם בלבד, כגון ר' שמחה בונם (בתג"מ אברהם מיוולש) חתן תר"מ א ור' יקותיאל ולמן (בתג"מ משה) לנדא, פרנס העיר קראקא והמדינה.

(4) „ונשמח מ' אידל בת דוד יונש יום ג' י"ד חשוון שג' לפ"ק“ (שם דף ג' ע"ב).

(5) „ונשמח מ' דבורה בת ר' יצחק אשת מן דוד יונש י' ג' ר"ח אדר שני שס"ד“ (שם

דף נ"ח ע"א).

(6) „ונשמח כמ' משולם בר דוד יונש ז"ל יום א' כ"ט סבת שיין עיין לפ"ק“ (שם ס"ג ע"א).

(7) „ונשמח תר"ר מרדכי בר מנחם הנקרא מרדכי שוחט ז"ל יום ו' ד' כסלו שס"ה לפ"ק“

(שם דף נ"ח ע"ב).

בעלילת שקר בשבת הגדול י' ניסן בשעה 8 בבקר שנה אנשיל (שצ"א) לפ"ק (1);
 ח' ר' מצחם מן בהקדוש ר' אנשיל, שכנו (של ר' מנחם מן) הגער מרדכי, בן איש
 נכבד, השכיר עצמו כפני אביו ובהסכמתו בתור פועל אצל גיסו ר' זוסמן (ולמחמה
 בעל אותה) לעשות בשבילו במלאכת Posament מרח אלול תמוז עד ר"ח אלול
 (תמ"ח 2); ט' ור' צבי הירש (בהר"ר אלכסנדר זיסמן וכנראה הג"ל), שהיה נכד הקדוש
 ר' אשר אנשיל ואדם חשוב, "קצר נעלה", מופלג בתורה, בר ארזין ובר אבן גדול,
 וגדב בשנת ת"ס, תליקן מי שבידך לביהב"נ של ר' האלף פאמר ז"ל (3).

זוה נוסח מצבת בתו ובת בתו של הרופא הגדול ר' שמואל, אשר מצאתיה
 שקועה בלה באדמה סמוכה למצבת הג"מ מרדכי סבא ואצל קצה המעקה של הגאונים
 הרמ"א ונימי בעל שו"ת שארית יוסף, ואשר בעמל רב (וע"י חזוט בנוש העפר ושמות
 ידים ורגלים על הקבר) עלתה בידי לעמוד על הדברים, שלא נחקו ולא טשטשו בה
 לנמדי:

סה	מרת
.	אידל בת ר'
.	דוד יונה : אצל
אשה	אמה חמודה
תורה	ערנה כלתה
.	נפשה להקבר
עידית : קמחה	בשכונה : דרך
תמידית : זקנה	אמה הלכה
מרת יהודית : בת	באמונה :
הרופא הגדול	כבוד פנימה :
המוסחה מהר"ר	תמימה נעימה :
שמואל דל מתה	מתה והיא ערה :
יום ב' כיב אייר	יום ג' ייד חשון שני
שניה, תנצבה.	ח' נ' ב' ה' צ'.

(1) ונשמח הקדוש תר"ר אשר אנשל בר מרדכי מן ווד יונש זיל הייר נשרף על קדושת
 השם בעלילת שקר בשבת הגדול י' ניסן אנשיל לפ"ק (שם דף צ"ח ע"א).

(2) כ"מ, זוסמן פסמינר (Posamentier) שכר את גיסו הגער מרדכי בהר"ר מן ר'
 אנשיל קדוש במעמד והסכמת אביו שיהא פועל אצל לעשות לו מלאכת זסימן על פשר שנה
 תמימה מן ר"ח אלול תמוזין עד ר"ח אלול תסחיית לפ"ק. הגער הג"ל מחויב להתפטר במלאכתו
 מי לעשות מרי שכוע בשבוע לא פועת משלשה חתיכות שילגורל, כמ"ל מחויב ליתן להגער
 מוונות ע"ש וזלוב אחד (פנקס הקהל דף ל"ז ע"ב ט"ז ד' ו' אב תמוז).

(3) בפנקס קטן ישן דבהכני ר"ו פאמר כתוב בראש ה"א מלא רחמים" על הקדוש ר'
 אשר אנשיל הנ"ל: "הוא ח"י אביו וקנו של הר"ר צבי הירש בהר"ר אלכסנדר זוסמן ז"ל. ושם
 להלן נמצא כתוב ניכ: "מי שכיר בר זה החליקן נדב חיוקי הנעלה בהר"ר צבי הירש בהר"ר
 אלכסנדר, זוסמן וצ"ל בשביל בניו ח"ה המחור כ"מ ארי ל"ב יצ"ו ובנותיו מ' אסתר וס' לאה
 שתי חשי יוכו לגדלם לתורה ולחפזה ולמעשים טובים" אמן נכתב כל הנ"ל ונמסר ביו"א לסדר
 אתם נצבי חיי' לפרס ה"פ. בפנקס הח"ק דף רפ"ד ע"ב מצאתי: "יזכור אלוק' נשמת התו'
 המופלא מ"ו צבי הירש שמש נבד' בכה"כ ר"ס (ר' האלף פאמר) כ"ח ונקבר יום ה' י"ז אייר
 תקלד"ל. ואולי ר' צבי הירש, שמש גבוה בביהב"נ של ר"ו פאמר, אדם חשוב גדול בימים ההם,
 דיין (כנראה מתוארי, התר' המופלא) חתובים עליו שם בפנקס הח"ק), שופטר י"ז אייר תקל"ד,
 הוא אותו ר' צבי הירש, שנרשם שם בפנקס קטן דביהב"נ הנ"ל לזכרון, כי ח"ה נכד הקדוש ר'
 אשר אנשיל ח"ה וגדב שם בביהב"נ תיקן מי שזכיר בשנת ת"פ, ואם אמת הדאשעה, נמצא
 כי ר' צבי הירש זה תאריך ימים הרבה, לערך שמונים שנה.

והקדוש ר' אשר אנשיל, נינו ונכדו של השר הרוסא המסחה הגדול ר' שמואל, רופא חדרוני כחצר המלכה בונה, אשת המלך זיגמונד הראשון, היה בר אורין גדול כמנחה סתארי הררי והחבר הנמצאים עליו כתובים בכל פנקסי הקהל, הח"ק ובתי הכנסת בקראקא. בשנת שצ"א, באותה שנה, שנשרף הקדוש הג"ל, נרפסה פה עליו „מליחה" עם הערות ע"ס קבלה מאת הגאון המקובל המפורסם, ראש הישיבה, דג"מ נתן נטע שפירא, מחבר „מגלה עמוקות". בפנקס הביה"נ דגובה אנו קוראים עליו „אל מלא רחמים" מיוחד בזה"ל:

„על הקדוש כהר"ר אנשיל בר מרדכי שנשרף בשבת הגדול שעה י"ד על קדושת השם והחל פה ק"ק קראקא שנת אנשיל"ל לס"ק.

„אל מלא רחמים, שוכן מדמים, המציא מנוחה נמונה, תחת כנפי השכינה, במעלות קדושים ומדורים, כוודר הרקיע מזהירים, את נשמת החבר ר' אשר בר"ר מרדכי שכסר טופו ונשמתו לאל חי ושרפו אותו ואת עזה ואת פרשו, כלל כליל ריח ניחוח קרבן אשו, וקדש את השם הנכבד והנורא, עד צאת נשמתו בקדושה ובמהרה, ראוי להוכירו אצל חנניה מישאל ועזריה, שהושלכו לכבשן אש ברשפי שלהבת יי, תהא מתתו כפרה ותרופה, לכל בית ישראל שיכבו את השריפה, ולכן בעל הרחמים, יסתירונו בפתר כנפיו לעולמים, ויצרור בצרור החיים נשמתו, ד' הוא נחלתו, יונח בשלום על משכנו ואמרו אמן. ובסננו כלל נמצא על הקדוש הזה „אמ"ר" מיוחד גם בפנקסים של בתי הכנסת הרמ"א וקוסה ור"ו פאסר ור' אייוק ר' יעקבש.

ד. תג השמחה בשנת שכ"ד.

בפנקס הח"ק בקראקא אנו קוראים (כתחלת הדפים של הפנקס) את הרשימות ההיסטוריות החשובות האלה:

שריפה ברחוב היהודים היה ביום ד' מ"ז תמה שנת שמו"ז לס"ק אצל עברל.

בלבול של שילר היה בכסליו שנת שי"ז לס"ק.

בלבול של בית אייוק וימלש היה כ"ה ניסן שי"ז לס"ק.

שריפה השנית ברחוב היהודי היה בערב ר"ח אייר שי"ז לס"ק אצל יוסף זכרי.

בלבול שנית של שילר היה כ"ב אייר שנת ש"ך לס"ק פ' בחקותי.

נעשה פריד פיאד ברחוב היהודי יום ג' ב' אדר שכ"ד לס"ק.

היה כאן ברד גדול יום א' כ"ב תמוז שכ"ד לס"ק.

שריפה ברחוב אצל חנה היתה ביזם א' ו"ך סבת שכ"ה לס"ק.

... (1) את המכה מאת ד' שנפלה המקוה על עשרה נפשות ומחו כלם יחד זה היה יום ה' ב' ימים בחדש אלול שכ"ז לס"ק.

שריפה שהתחילה מבית מרים חזאליש והלכה עד החומה אחורי בית הכנסת הישנה כליל מוצאי שבת פ' סנהם חצי תמוז שנת של"א לס"ק.

לזכרון שמת המלך זיגמונד יום ב' כ"ז תמוז של"ב לס"ק (2).

(1) נקודות במקום חתיבות המאוששיות למרי.

(2) הוא זיגמונד אייזנשט, שמלך משנת 1648 ועד שנת 1672, האדון לבית המלכה מספרת יגיל.

פראד פֿיצער עשו כאן ברוחב היהודי כשנמלך כנאן מלך פראנקרייך ליל ה' כ"ה סיון פ' שלח של"ג לס"ק⁽¹⁾.

ז' ה' ו' אדר שני שמ"ה לס"ק נשרפו שמנה בתים במבוי הקטן אצל בית החיים.

המלך זיגמונט יר"ה בא לכאן ממדינת שווייץ בחדש סבט שמ"ח לס"ק⁽²⁾. כל בית ישראל יבכו את השריפה אשר שרף ד' בק"ק פוזנא עם כמה בתי כנסיות ובתי... י"א סיון ש"ן לס"ק⁽³⁾.

בק"ק קאליש החריבו השילר הבית הבנסת ולקחו הם"ת וקרעו אותה... הוא שנת א"ש⁽⁴⁾.

והנה ענין פריינד פיארי (פריינדפייער), חג השמחה שנעשה ברוחב היהודים (בקראקא) יום ג' ב' אדר שכ"ד לס"ק ולא פורש מה נעשה יקר וגדולה, רוח והצללה להם, כי עשו את היום הזה, יום ניל בכתי מושבותם — הוא כפי הגרסה, דבר במולד הגולה הקשה בשנת 1664 (שכ"ד), שגורה מועצת העיר קראקא בקול קורא לכל יושביה הנוצרים, שלא יזיד אחד מהם להשכיר ברחובותיה ליהודי בית או חנות לסחוריה, והמלך זיגמונט אויגוסט העביר כאותה שנה את רעת הגזירה ויצא אז על יתעצי העיר וגשיאם לכלתי הפריע את היהודים ממוכזותיהם דגתנות להם עוד מימי קדם⁽⁵⁾. והמלך זיגמונט אויגוסט היה לבו טוב לבני ישראל ויאים את כל

(1) הוא חרדכם הצרפתי היינריך אחי קארל התשיעי, מלך צרפת, ואחרי מלכו חמשה חדשים על פולין ושמועו ממנו אחיו הנ"ל, ברח ספה בהחבא בלילה לצרפת ובתור שם למלך. (2) הוא זיגמונט השלישי, מלך קנא, הניח הישועים, שמלך סמוך שנת 1587 עד שנת 1632 ולא הניח לכבוד את השריפה הגדולה שפרצה במבצר ובחדרי הפנימיים ביום י"א שבט ש"ה (29 יאנואר 1595), כי אם יהודים, והם הצילו כל התיבות וגנוי המלך והמלכה... והמלך ראה הוא בעצמו המרת והאמנה שעשו היהודים... וזה עשה שלום גדול ת"ל ונהפך לב המלך היה באיש אחר לסובה להיטיב לעם ישראל (ע' מחברתי, דברים עתיקים ע' 4 סי' ג').

(3) הגנים מאניש חיות אב"ד ור"ם כווילנא בהנים יצחק חיות בעל פני יצחק (קראקא, שנ"א) חבר קינה על השריפה הגדולה בפוזנא (ועל סות אחיו הברור התחן שמואל, צורבא מרבנן, שמת ימים אחדים קודם זמן תולנתו בהיותו בן י"ח שנה), ובראש דבריו לחקנה (חקנה נדפסה בספר פני יצחק הנ"ל) ואמר שם בתוך דברים אחרים על שריפת פוזנא: ראו ונכון לחברנה לשריפת עיר ציונת, איך חיתה למשל ולשנינה יפה גוף משרש כל הארץ ומדינתה.

(4) בהסגיר (ליק) שנה שניה גליון י"ב ע' 47—48 נאסרו במאמר, דברים עתיקים בקראקא גס דברים בודים כשם פנקס הח"ק פה, שלא נפצאו ולא היו מעולם שם בל, וסופר החגיד ברה אותם מלכו ונתן יד לחוקר דברי ימינו לטעות ולהכשל בתם ולהשוב ולכתוב לא לאמתתה של תורת והיסטוריה הנכונה והברורה. הוא כותב למשל, כי, כירח כסלו שיוז גם בכ"ב אייר ש"ך הפשו השמודענטען עולות וכאו בעקפין על היהודים ויוציאו דבתם רעה לחתם לשמחה ולהאשיות ברשע, ויכום הכה ופצוע עד שפוך דמם בראש כל חוצות, וזה אינו אמת, כי בפנקס הח"ק לא נפצא כלל, כי התלמידים הכו יהודים, הכה ופצוע עד שפוך דמם אלא סתם: בלכול של שילר, כמו שהבאתי למעלה בכתבו ובלשונו. מלה במלה, ואות באות. כן לא נכון הוא מה שכותב סופר הסגיר שם: וכמו עשרה ימים אחר זה (אחר השריפה הנ"ל ביום שבת שנת שניה, שפרצה במבצר המלך) החל יום הועד בקראקא (רייכססאג, Sejm) להחליט סוד על אדות היהודים, מה שלא נזכר בפנקס במאמרה אף ברבו (ע' מחברתי דברים עתיקים ע' 4 סי' ג'). הוא כותב שם ג"כ, כי, ח"י מנת תכ"ה באו אנשי חיל לרוחב היהודים ורבים חללים הפו בקנה השריפה ונפש גם רכוש לקעו. וזה נ"כ אינו אמת, ואנשי חיל לא לקחו שום דבר ולא הרגו אנשים רבים אלא הזיתו שני אנשים והם תירי אברהם ב"ר יחיאל שמש בביהכ"נ הרמ"א וכן בנו ר' ברכיה (פנקס הח"ק דף רע"ז ע"ב).

Gumplowicz, Prawodawstwo Polskie p. 44-45.

נתני חפריבילציה, שהיו להם מכל מלכי צדק, שמלכו לפניו, ולא נתן לנצח ממנה דבר. כאשר לא אבו ראשי בית המעצות בלבוש למכור להאלוף מרדכי יצחק מקום לבנות עליו בית, יצא עליהם דבר מלכות מלפניו ע"י שליח מיוחד מאדריאן ללבוש, למלאות מהרה אחרי חפץ היהודי (1). כשפרצה אש בבריסק בשנת 1567 ותאכל את יגיע כסף של יושביה היהודים, כתידם ורכושם, עשה להם המלך הגזוז רבות ויפסדם מנשים וממכסם שונים משך תשע שנים (2). לא אחת ולא שתיים פגעו קנאים ביהודי קראקא בימים ההם, בימי הרפורמציה, ויחרשו רע להצר להם ולהביא עליהם שואה. מעבר האחד קמו עליהם הבהגים הקתולים ומעבר השני — הכהנים הלותרנים, להגם ולאברם. הראשונים ובראשם נאמראט (3) ראש הארכי-הגמונים צרחו מר, כי ב"י יעביר את בני הדת הגוצרית על רעתם הקתולית ובשלם כל סערת הרפורמציה, האחרונים ובראשם המפר המלצי רעי מן האצולה צדו כבדכיא, כי כל טוב הארץ, סחיה ואתגנה, יכולה ומרכלתה ביד היהודים נתנו ועל מרמה תחש תלם ומהם תוצאות לכל דבר משע. כאלה וכאלה חרקי שן ויחרצו לשון על ישראל וישתמשו בכל תחבולה ובכל עלילה לסולל עליו אדוות אידם. כתבי פולסטר וספרי ששנה נדפסו ונפוצו פה וגם בהוצאה שניה, בשנת 1551 ובשנת 1560 (4). כפי היהודים נאואל כדם נוצרים, העלילו עליהם קתולים ופרופסנטנים, והבריתו את ב"י תחת להרשותם שיסריתו הם אתכם, שפך עליהם את מדרתו המפר רעי הגיל בספרו שנתם בשנת 1567 (6). בני אשכנז, שהתישבו בקראקא במספר רב (6) הביאו אתם הנה גם המשמטה לב"י; בני אשכנז, שהסכן הסכימו לראות שם את עמנו ממשיך וממורס, מצוה ומבוסס, לא יכלו לשקוט במנום ולהביש איך הוא עושה פה חיל ונהנה מיו הוכיות. ביאת ההגמון ליפומאנו (Lipomano), ציר האפיסדור מיל הריכיעי לקראקא והתישבות הישירים (יעוואיסים) בקרבה בשנת 1555 הוסיפו לצקת שמן תפירת על אש האיבה לב"י, ויעמיקו ויחריבו עוד את מדרותה. ההגמון והישירים בקומם

(1) Caro, Geschichte d. Jud. in Lemberg S. 29. האלוף מרדכי יצחק היה גרול וחבר בעניי המלך והוא כמראה מבי האלופים הקצונים ר' מרדכי ור' נתן מלבוש המוכנים בכתובות מצבותם לשם ולתחלה (ע"י אנשי שם ע' 147 ס' שער"ט וע' 173 ס' תפ"א).
(2) עיר תחלה ע' 87-88.

(3) בפקודת נאמראט, ראש הארכי-הגמונים בקראקא, נשרפה בשנת 1539 בראש תומיות העיר תאשה הנוצרית Katarzyna אלמנת היועץ Zaleszowski, על כי בעמה ברת הקתולית והקבל עליה את אמונת ישראל. תאשה הנוצרית יצאה להשרף עיר רחוק בלב עלו ושמה כאלו יצאה במהלך (Bielski, Kron. Polon. p. 424, 1081; Węgierski, Kron. Zb. Ewang. p. 3-4), הוא חתן Gamrat, הנדל שבכחונה פלין (פרימאס מולין, אשר קרא חסם בשנת 1542, על כי בני נוצרים ויהודים ילמדו יחד בבית הספר הכללי אשר לעם, עון גרול מנאוא, המהלך כבור הכנסיה ודת הקתולית (Czacki, Rozpr. o Żydach p. 99). הוא החמירם ניכ ויתן כבודם קלו על כי האכות או האפוסטומים הנוצרים יתנו את הכנים ללמד בבתי מדרש הגבוהים בארצות אשכנז וצרפת — מראגתו פן יכולע לדת הקתולית — ויוציא תשלך ויגמור תראשון פקדה נמצאה שישבו התלמידים משם לשולחיה להקשיב לקר בקראקא, באיגריבוסיה אשר פה או באיגליה (Przegląd Lwowski 1880 p. 299; Bukowski, Dzieje Reform w Polsce I. p. 229).

(4) Hosius, Confessio Fidei Catholicae, Crac. 1551. Vind. 1561.

(5) Czacki, Rozpr. o Żydach i Karaitach p. 48.

(6) מרוב האשכנזים בקראקא היה נהג בבתי מדרשות העיר מימי המלך ויגמור תראשון (48—1506) עד סוף ימי הכאה השש עשרה גם כתב אשכנז ולשונה (Grabowski, Zabytki miasta Krakowa p. 178, 187; Staroż. wiad. o Krak. p. XII).

לכבוד רוח דבועים באמצע השולח ולכבוד את הזמנה, אשר מרץ רחב נבעה.
בה, קמו לרוב לעסר גם את רוח ישראל ולפלותו. מנעש ועד בשר. נקודות שתחת
נראו בשני מלניה. הכופרים השחורים – בה נקראו הישויים בסנקס הקהלח –
חתרו להשחיד כשלי קריה את פני היהדות ותלמידיהם – להחשיך משחור תואר
המחזיקים בבריתם הישויים יצאו חוצץ כלם ללחצם ולרצונם בכללות, בחקים
מעינים לכל צוף הלאום, והתלמידים יצאו נודים לעשקם ולדחקם בסדרות.
בפרשת ושעורזות, בלחצות וגישות באיברי הנף, אבר אבר לבח. הישויים
חילו נה את העלילות הנעצות, את עלילת הדם ואת עלילת חלול לחם קדשם.
והתלמידים החלו להתנפל על היהודים ועל הנום, לבצע בידים את אשר מוריהם
הורו וישימו להם לשנאת ישראל ברבר שפתים. בערים רבות כצ בקראקא, פוזנא,
לוב, יאדוולא, לובלין, קאליש וקרעמניץ יסרו הישויים בתי למוד, והמון השוקדים
על להתחידם בהקשיבם לקח מסיים ינקו עם חלב למדם גם ראש פתנים להיחזות
ולגיי בריה ויגורדו וישחטבו בחברת תלמידי בתי ספר אחרים, כמנים עם
גולים, ודיננים ממונתם וישרדו את רכצם, וזוא הכלכל של שילר, שהיה בקראקא
בחדש כסלו שנת שי"ז (1557) וכיב אייר שנת שי"ך (1560) ובקאליש שנת שניא
(1591), והתלמידים החריבו שם (בעיר קאליש) את ביה"ג וקרעו את ה"ת, וזוא
ה"שילר גילאק" המציא בכתבי הרשומות והזכרונות לקהלות ישראל העתיקה
ושגור הוא בפני מאבותינו ומוקנינו מהדות התם ואחריהם, איש מסי איש. שלשה
יהודים מיזשי העיר סחאמשוב במחוז ראווע נשרפו באשפת ההנמן ליסר
מאנו ובשרמחו בשנת 1567, בשומר להם עלילות דברים, כי חלל את לחם הקודש
ובזיימו את פהשנן כתב המלך, כי נהרץ עליהם על פיו משפט מות ¹. חקי און ופקודות
שאל חקקו ונתנו בוועד רבדינות כחארא ובמיעמחוקב בשנות 1567, 1562, 1568,
1565 ולמשל, כי אמור לבי לשבור משרתים נצרים ובתי מכס ומכרי מלח בעגש
כאה מרץ ועוד חקים מגבילים את המסחר ². יעצני עיר ועיר קראו לאסמות ולמועצות
בבתי המפקדות נגד עם ישראל חקי חסשו, ויהסשו עללות ויעולל עלילות לכסא
עזו לשנוא ולבאיש רחו בעיני המלך, ויעתיוו עליו הפצות וגישו לפני שרד
בקשות, לזוד גורות יקשות על היהודים, אלה להגביל וכיתיהם ואלה לשלול
כל פדס, וכיהם אשר ודון לבם השיאם לגרשם כלה מן וארץ. אבל את כל החלטות
האספות והמועצות גשא רוח וכל המצותיהם ועתרת בקשתיהם לא עצרו כח
מהמים שואה על בני עמנו ולצדם למדחפית. המלך ושריו, אשר למשפט שרו ואת
שלום הארץ ואשרה ודרשו, מצאו ביזשביה היהודים הפך רב ויראו כנשחזות רחם
ובתרצות כל מעצדיהם ברכה מרובה ויקרבו ביימן צדקם וימשפס חסר ולא נתנו
קדם ופקדי ערי מושבותם ראשיהן לצוע בדם ובזכויותיהם המוכות לדעת. ולמרות
כל גלי השנאה וכל משברי הקנאה, שמעוד על ישראל ועל אמונתו בשאון דכים

¹ בשום ההנמן ליפומאנו אשם נפש שלשת היהודים. כי חללו את לחם הקודש, והשמו
ויהודים במסר עד כי יחקר ויבורר הדבר לשבט או לחסר, לזכותם או לחיבם בדיון. המלך
בתוכו לדעת, כי היהודים נקים מכל שמך העלילה הזאת. צוה להוציא האסורים מסבט ולקראו
להם דרור מכל עון אשר חסאו, אבל תחת להוציאם לחפשי הוצאו לחורג בערפת ההנמן וערשי
דברו, דבר הכנסיה, בזיימן את כתב מצות המלך, כי הוציא עליו משפט מות {Lubieniec, Histor. Reform II. p. 761.

ובעים רחם ונרשו מטיהן הפש ומיט, היה טוב מאד מצבו וספרת כוית הודו ויין
 פנולו ותרם כראם קרגו כחומר וכרות. וכל זה כחסדי המלך וצמנונר אינוסם ורבי
 המלוכה, אשר לבם היה טטה אחרינו וחפץ בנו תלמי; ואשר לא יכלו הבט אל עמל
 דאמת, הסבלות והיושר, ותחריש אל עשוקי צדק ורצוני משפט, ויהי מיסרים
 ומענישים המרעים לנו ומחזיקים ידנו בכתבי קדמיט, כדי שנוכל לשבת בארצותנו
 בשלום ובשלחה. אם כי ואשי צורדי ישראל הרבמן ליפומטנו וראש הדברים רע
 מן נצלמנו הן גדולים ונכבדים בעיני המלך, ידיו ואנשי ביתו; אם כי ליפומט
 סמנו היה שליח האפיסיור ובידו כתב המליצה אל המלך משולחו אב הכנסיה בחסי,
 אם כי נתן וצמנונר אינוסם אל רעי מתנות ומשאות כפרים, כדי המלך; בכ"ז לא
 נתן לא אותו ולא את הרבמן לסמוע על ראשי עמנו ולחתות עליו גדלים. המלך
 נער בציד האפיסיור ובשלמון הכנסיה על כי מלאם לבם להעליל על שלשת היהודים
 עלילת לחם קרשם ולהכותם גפש על לא חמם בכפם, ויציא סקודה, כי מאז והלאה
 יזבא דבר משפט כזה או של עלילת הדם רק לפני ועד הממלכה ועל פי עדים כשרים
 וטאמים והוכחות מבודדות. המלך צדה על הרבמן מישקובסקי בקראקא לעצור כחברת
 ראש האוניברסיטה מה בעד משאבת התלמידים, בעד הבלכול של שילד, בעד
 ה"שילד גילדא", פורעי פרעות בישראל, ולעשות למשרה זאת תקנות ונדדים ככל
 חומר העונשים לכל ישובו עוד לכסלה על עקב משוכתם, ויתן בשנת 1559 חוקה
 ועצבה להחוק משנת 1588, האוסר על התלמידים לשאת כלי ויין, ויצו עליהם במסמיע
 לשבת רק בבתים ובמועדים והמיוחדים להם ולמוריהם המשיגים והמפקחים עליהם (1).
 החקים המגבילים שנתנו בועדי המדינה בווארשא ובפערקוב בשנות 1557, 1562,
 1565, 1568 (כאמור למעלה) לא עמדו בתקפם ויחזרו אחזו בכל ענפי המסחר ויהיו
 גם חוכרים ומכססים כקדם ויסורו למשמעתם ולעבודתם בכל מלאכת עבודה גם משרותם,
 עבדים ושפחות, שאינם בני בריהונו. זאת אנהנו רואים מתקנת האלופים והמנהיגים
 בארבע ארצות שעשו, "בק" לזבלין יום ג' מ"ו כסלו של"ה (1581) לס"ק", כפ"ז
 שנים אחרי נתינת החקים המגבילים, שכל יהודי לא היה להתעסק בשום עסק התכירה
 והבמס הן מכס משקה ונבול, והן הכירה המטבעות ומכרי מלח ואבן, הן מהמלך יר"ה
 והן ע"י משטלים או בשום תחבולה בעולם, כראותם (המנהיגים), כי הזמן חרש זאת
 מאתם, כי צדה מאד עין שכנידם הגוצרים בעמם ובעשרם ויהודים, לדומים אחרי
 דבצע והבמן להתעשר מחמת אורגניש גדולים ועצמים שיש לחוש מן יביא לירי
 סכנה גדולה ועצומה יצא לרבים חזי (2). וכן מכח מתקנות המנהיגים של קהלת
 קראקא, שתקנו י"ו אב שנת שנ"ה (1595) והסכימו לחקנת מנהיגי ד' ארצות
 "שאסור לשום איש לשכור או להחזיק אורגניש גדולים כגון משאפאחי (מכס
 משקים) או מינצין או זויסא (מכרה מלח או אבן) או גרעניץ מכסים" (3), וגם אסור
 אסור, שלא להחזיק שפחה גויה למשרתת, אשר תהיה ישנה בביתו של היהודי
 בלילה בקנם ה' וקוקים לביה וכל הבלבולים הבאים מזה חזי; על אחריותו, והתירו
 בלילי שבתות להשכיר שפחה גויה לשמש אצל יולדות וחתונות ומילת וחולי ב"מ
 ואסור מינקת גויה להחזיק כלל וכלל בקנם הניל אם לא שיראו שהוא צורך השעה" (4).

(1) Muczkowski, Mieszkań. i Postęp Uczniów Krakowskich p. 71—81

(2) סמרי, קדמוניות מנסקאות ישנים ע' 8.

(3) שם ע' 20.

(4) שם ע' 18.

גם בשנת הנתינה של החקים המגבילים בהורשאו ובפיעמקוב הגל ואחיב אנחנו מוצאים בליטא דוכרים ומכסים מב"י; בליטא, אשר בבוא אציליה, אצילי חמסם, לבקש מלפני המלך זיגמונד אינוסם, שיאבה תת להם את הכרזת המכס אשר בידי היהודים בבריסק, במחיר שמשלמים הם, לא אבה שמוע בקול תתנתם וישיב את מניהם ריקם 1). הרבה יותר טוב היה גורלם של היהודים בקראקא, בעיר הבירה, מאשר בכל הערים שבמלוכה. כי בהחתם הם ושתדלניהם, מליציהם וממביניהם (כנן ר' שלמה אשכנזי ור' שלמה קלדרר, רופאי המלך זיגמונד אינוסם) קרובים לחצר המלך ולהכלי דאי פניו ויושבים ראשונה במלכות, והמלך והשרים קרובים למקום המעשה, למקום כל שעתוריה וכל דבר משע ודבה אשר נעשה להם, שגבו הם ישע וקרובה היתה ישועתם לסרא וצדקתם לדגלות. וכמעט העציבה אותם השמיעה בשנת 1564 מקול הקראא של יעצני העיר לכל יושביה, לבלתי השכיר ליתורי כרובותיה בית או חנות לסחורה, והגה עד מדרה, במלה, גבורה הרעה והקשה במקדח המלך, וליהודים היתה אורה ושמחה, „פרייט טייער“ ברחוב מושבם, המיוחד והמקצה להם בעיר קוימיזר, הסמוכה ונראה, לקראקא 2). והמלך אשר וקים בכל תוקף יעזו בשנת 1566 (שכ"ז) ליהודי קוימיזר את כל הוכיות, שנתן להם המלך קוימיזר הגדול (70–1338) בשנת 1386, ויתנם לסחור בעיר קוימיזר בכל דבר מקנה וקנין ככל אות נפשם ולשכור ולמכור בקראקא כל דבר אוכל. וכבר בשנת 1553 ובשנת 1554 מכרה להם הממשלה כרים גרחבים סמוכים לקוימיזר, לדגדיל את חוג מושבם ולהרחיב את גבול חומת העיר. ונמצא כתוב בכתבי המכירה משנים הנזכרות, כי הדרשה להם להקים שלשה שטחים בחומת העיר ועליהם לא לשלם יותר מגזרים בעד מקומות מרעה לצאן 3). הרמ"א הוז בקראקא וימת בה בשנת של"ב, בשנת פטירתו של המלך זיגמונד אינוסם, והקראי יצחק ב"ר אברהם סחבר, חוזק האמונה, שישב במרזוקי הסמוכה לחילגא והיה בן חורו של אותו המלך, עדי ראיה הם, עדים נאמנים, כי לב המלך ושדור היה נוטה אחרי היהודים והתחזק ידיהם בכתבי הוכיות והגיטו עליהם מפני כל עקת איב, עול וחמסם. הלא כה דברי הרמ"א: „התכמים אינם רוצים לדאות את הגולד שעבר, במדינת ביהם שהאיב נבר, בדבר זו שחלק להם האשימם, והמהלוקת התריבם, וללא כי השאיר ד' לנו בארץ הזאת (פולניה) פליטה, ח"ו היה

1) עיר תחלה ע' 74–78.

2) העיר קוימיזר, שנמסרה בסוף ימי המאה העברת לקראקא ונחשבו שתיהן מאז לעיר אחת, נבנתה בשנת 1346, מכפר לעיר, ע"י המלך קוימיזר הגדול ועל שמו נקראת כן. בשנת 1494, ביום 29 יוני, בליטה פרצה אש גדולה ואיומה בכתבי מושבות ב"י בקראקא, אשר העלתה על המוקד גם חסון בתים של שכניהם הנוצרים וחלק גדול מאד סן העיר. שונאי היהודים, סחזשי עולות, סכקשי תואנות ורעתם, העלילו עליהם, כדרכם בכל מאדע ובכל געע שיאונה להם, כי מידי דיתה השורה ובשלחם כל האסון דרב חזה. והיהודים היו לשלל לחאספסוק ומסיתיה. ובראות המלך יאן אלברט, כי דבר מושבות ב"י בין חמסים בקראקא, בקרית סלך, יעורר עליהם עלילות ברשע והוא הסבה הראשית לכל פגע ועולה ולכל תואנה וחמס, הקצה להם בשנת ההיא מושב מיוחד בעיר קאוימיזר. ומחיתות בימי קדם עיר מיוחדת בפני עצמה, מקום מושב כיווד היהודים בחלק העיר המוקצה להם בה, לכן כשכותבים גם בקראקא נהנים עור בימינו לכתוב בה, כבימי שבתם בין חומת הגיטו: „מחא קאוימיזר“.

3) ע"י בספרו של התורק הפולני Piekosinski, Przyw. St. t. miast, Krak. I. p. 269, 219, 182, 104 בין שמות מנהיגי העדה, שקנו מאת הממשלה את הקרקעות להרחבת מושבות היהודים בקוימיזר מובא, ר"ל אלכסנדר-וואו כנראה חרב ר' אלכסנדר הכהן, שהיה מתכני קראקא ואביו של בעל הסמ"ע (ע"י מחברתי לתולדות גדולי ישראל ע' 16 ס' מ"ו וע' 29 ס' כ"ט).

ישראל לאלה ולשבעה כסופה, אך בעזר אורה עומה, אשר לב המלך ושריו אחרינו נוסה, שחפץ בנו ת"ל" (ש"ת הרמ"א סי' ס"ז), ואולי עדיף מפי פת חרבה ושלום בה במדינות אלו (מדינות פולניה) אשר אין שנאתן נכרה עלינו כמו במדינות אשכנז (שם סי' צ"ד). ואלה דברי הקראי הג"ל: „באל דג' מלכות הגזירות שפכו דמים רבים של אמת ישראל בעלילות שקר וגזירות ושמדות עד אשר גרשום מארצותם ולא נשאר בהם עד אחר מה שלא נעשה כן בכל שאר ארצות אשר אנחנו היהודים מתגוררים בארצותם (בפולניה) ומיסרים ומענישים המרעים והמזיקים להם ומחזיקים יהי היהודים נכתבי קיומיהן כדי שיוכלו לשבת בארצותם בשלום ושלום, כי מלכי אלו הארצות ושריהם הש"י ירבה שלומם הם אוהבי חסד ומשפם, למיכך אינם עושים עול וחמס ליהודים המתגוררים בארצותם למיכך נתן הש"י שלום ושלום ביניהם" (חזק, אמונה ע' 272–273 הנצאת דייטש).

ה. ר' משה איסרלס (רמ"א).

לדעת כל החכמים, כותבי תולדות עמנו ורבניו, נפטר הרמ"א בהיותו כבן חמשים שנה (ע"י לדונמא, עיר הצדק ע' 4, כלילת יוסף היא דף יז ע"ב ויברי ימי ישראל" לנרץ ח"ט צד 440 ובתרומם העברי משפ"ר ח"ז ע' 343), אבל אין הדבר כן ודעה זו היא דעה מטעם. כי הגה הרבנית מרת גולדה, אשתו הראשונה של הרמ"א, בתו של רב"מ שלום שכנא אברהם לובלין וכל פולין קמ"ו, מתה בשנת ש"ב, „בת עשרים" שנה לימי חייה, ואין ספק, כי בעלה הרמ"א, כן גילה, לא היה קשיש מבנה מוכא ודצא לנו איפוא מזה, כי הרמ"א, שהלך לעולמו בשנת של"ב, כנודע, היה רק כבן ארבעים ולא כבן חמשים שנה כמותו. כי אשתו הראשונה של הרמ"א מתה בשנת ש"ב ובת עשרים שנה לשנות חייה, תוכיח הכתובת שעל גבי אבן קבורתה, שמצאתיה ביחד עם הרבה מצבות חשובות (לערך שמונים) ח"ל :

דני על שבר בת : עמי

והגילה : איכה יועם

הזהב המצולת : דרבנית

מרי גולדה ו"ל בת מדר"ר

שכנה (2) י"ץ (8) : ראש דגולה.

בכל מעשיה ומדותיה

היתה מהללה. בת עשרים

ככת מאה לא נמצה (4) בה

עולה. לזכרונה המוב

דעשם זאת מצבת אבן

(1) ע"י למעלה פרק א' : „בבית חסדים ור' פישל מקראקא ע' 241.

(2) הוא הגיס שלום שכנא הג"ל, שנפטר בלובלין ביום ו' ריח כסלו ש"ט כמ"ש בשו"ת הרמ"א סי' כ"ה ובנוסח מצבתו, שנדפס ב„ישרון" לקאמאק חיה ע' קנ"ד.

(3) ישמרהו צורה.

(4) במצבה כתוב בפירוש, נמצה בהיא ובמובן מים היא וצי, נמצא" באלף.

על תלדה עד יקום שוכני
 עמר בגילה שנת שי"ב
 לסריק י"א ימים לרח
 סיון היתה זאת הבהלה.
 תנצנ"ה
 עם שי צי ע"ו
 בגן עדן
 אמן סלה. (2)

ופעות גורדת מעות. מעות זו, כי הרמ"א נאסף אל עמיו בהיותו כבן חמשים
 שנה, נרמה לדרך דימיונו ויל בעל כלילה יזמי וחכמים אחרים לעעות ולומר ג"כ,
 כי, הרמ"א, ושם את ישראל ל"צ שנים מה בקראקא" (שם ח"א דף י"ז ע"ב).
 וזה אמנם אינו נכון וגם דבר נמנע הוא לפי מסקנת הדברים הנ"ל. הרמ"א התחיל,
 כפי הנראה, לדון ולדורות ברבים בהיותו כבן עשרים שנה, והייתו בשנת שי, בראשיתו,
 כי כבר באותה שנה הוציא אמור על ספרים, שנדפסו אז מחדש (שו"ת הרמ"א סי'
 יא). ובאותו זמן כתב מהרש"ל אליו: "יניק וחכים דגאן משה... כסאו יהי
 נכון" (שו"ת מהרש"ל סי' ו' וס"ז), מה שקרוב לשמוע ויתכן לכתוב כן על עול
 ימים, שעלה זה עתה על כסא מורה הוראה בישראל. ונמצא איפוא הדבר, כי הרמ"א,
 שנפטר בשנת של"ב, שפט את ישראל רק כעשרים ושנתיים ימים ולא ל"צ שנים.
 וכן יוכיחו גם דברי בעל צמח דוד, שלמד תורה בקראקא מפי הרמ"א וכותב עליו
 דברים כענין הזה המתאימים במעט ב"ב בד עם דבריו אנו: "והריני תורה בישראל
 בק"ק קראקא כמו עשרים שנה".

החכם מ"ח כותב במאמרו "הי רבנו הרמ"א" (שנדפס ב"המבשר" שנה ראשונה
 גליון 16 והלאה הבעיר הצדק לריים צונץ ע' 13-2 בהשמטת איזה דברים), כי הרמ"א
 נפטר לרב בשנת שי"ג וזכיר ראייה וחוקק לדבריו ממה שיאמר הרמ"א ב"הדרכי משה"
 י"ד סי' טצ"א אות ב': "בעשה היה על ידי בהיותי אבל על אמי ויל וברכתי ברכת
 אידוסין תחת המפה כדרך שר"ב העיר מברך" (ואמו מזה בשנת שי"ג כמ"ש
 במצבתה ובכותל הירומי של בידב"ג הרמ"א). וע"ז יעיר בעל "עיר הצדק", כי אין
 מונעו (של הרמ"א) שהיה באמת רב העיר, רק בהיותו אדם חשוב, גדול הדור,
 חודר וגדולה במקום אחר, נחלק לו כבוד לנרך כדרך שר"ב העיר מברך". ואפניה
 מאוד" - מיסוף ואומר שם המחבר - "אם היתה לו איזה התמנות מצד ראשי העיר"
 (ועי' שם בהערת אשר בסוף הספר ע' 24 סי' 21). אבל לא צדקה הערתו של בעל "עיר

(1) שאר צדיק עולם.

(2) בפנים החיק דף מ"ז ע"א נזכרה אשתו הראשונה של הרמ"א כזה"ל: "ונשמת הרבנית
 ס' גאלרא בת כתר"ר שכנא שלישי". בשנת שי"א ושי"ב שהיה מנפה נזכרה בקראקא ועצומים
 היו חלליה מו"ל של שנת ש"ג ושי"ד. משפחות שלשות, בנות חמש ושבע נפשות, מתו בל"ב זה
 ביום אחר. מיום ה' אייר שי"א ועד יום י"א סיון שי"ב, יום, הבהלה, יום מפירתה של אשת
 הרמ"א, אשה רכה בשנים, בת עשרים, מתו במשך שנה אחת וחמש אחד וששה ימים,
 כפאיתים ועשרים איש, בעוד בשנים בתקון, בראשית ימי המאה החדשה, כגון מן י"א אור
 שביא ועד ניסן שכ"ב נפטר רק עשרים וששה אנשים (והספר של שנת המנפה ושל השנה
 בתקונה הוא רק של אנשים ונשים, תנן מצערים ונערות, ילדים וילדות, שלא נזכרו בפנים החיק).
 בעל לוותה זכרון (הוצאה שניה) ע' 47 סי' ב' לא העתיק את נוסח המנפה כחוקן (כדרכו)
 חביא למשל, המעלה"ה, בסקום, המפולת" (לעוסת חתיבה, בת" שולחית), "חוק" תחתם, "חשש".

הצדק". כי מתחרה, הרבנית, שנוכרה בו אשת הרמ"א בשנת שי"ב, הן במגן הח"ק והן במצבה שלה. (שנוסחה כתב, למדומה, בעלה הרמ"א), כאשר הבאנו למעלה, אנו דואים בעליל, כי כבר באותה שנה, עוד קודם לשנת שי"ג נפטר הרמ"א לרב והיתה לו התמנות מצד מנהגי הקהל ומצד רב הבולל דג"מ שלום שכנא מלובלין, אשר היה רבו וחוננו וידו היתה תקיפה בעניני כל הקהלות והרבנים בכל פולין קטן, ומלעדי רשותו והסמכותו לא היתה רשאית שום עדה למנות עליה מורה הוראה. כי היתה להרמ"א ההתמנות, וזו עוד בהיותו צעיר לימים, לערך עשרים שנה, יוכיחו גם דברי הרמ"א בעצמו הנוהב בהקדמת, "ודכי משה" על אי"ח כדברים דאלה: גער הייתי עדין לא וקנתי כרמי של לא נפחתי ועל אחרים התמנתי לדרורות לרבים חדר ילמי בו ולתלמיד קטנתי וכו' רק על אדוני ודעי שאמרו לי על אזה נשתנת". ומסקם האמור על המדפיסים שהוציא הרמ"א בשנת ש"י, נראה, כי היה מצבה מאתם העדה כבר באותה שנה לתורות, להלכה ולמעשה, ועל אותו זמן מחזקים דבריו בהקדמת ספרו הג"ל.

דג"מ אמרים ולמן מתגלית מברדי, נושא ונותן בחבור, מעלות היחסין, ספר היחס של, בדבר תולדות הרמ"א, אם היה חתן ר' שלום שכנא מלובלין (שם ע' ה-ח), ואם בעל שארית יוסף היה ניסו של הרמ"א מצד אשתו הראשונה, או השניה של זה האחרון (שם ע' ל"ג), וכן על אדות מה שהרמ"א מוכיח את ר' שכנא מלובלין פעם בשם, "בורי חמי" ופעם בשם, "מורי" בלבד (שם ע' ז'). ואחרי שקלא ופריא מרובה בענין הזה יבוא דג"מ א"ו מתגלית הג"ל לירי המסקנה, כי ה"ענין עומם אצל מאד", "וצריך עיון"; הן ולא ורס"א בדיה" (ע"י שם ע' ח). ואמנם לפי נוסח המצבה ולפי דברי סגן הח"ק, שהבאנו ובארנו למעלה, לא קשה מיד, ונראה איפוא הדבר ברור ומובן כל צרכו, ואין כאן לא "עומם הענין" ולא "צורך העיון" כלל. והרמ"א חתן ר' שלום שכנא מלובלין מצד אשתו הראשונה ובעל אותה של המחבר שארית יוסף מצד אשתו השניה, כשמוכר את ר' שכנא בחיי אשתו הראשונה קוראו בשם, "בורי חמי", ולאחר מותה, כשמוכר, אינו כותב עוד עליו "חמי", יען היה אח"כ גשור אשה שניה וידו לו חותן אחר, והוא דג"מ מרדכי גרשון ז"ל, אבד של בעל שארית יוסף. וכן הוא המעם, שקורא את ר' ישראל ב"ר שכנא דג"ל ואת ר' יוסף ב"ר מרדכי גרשון הג"ל פעם בשם ג"ס" ופעם רק בשמו בלבד. דבר מענין זה, כי בנוגע לשטת חיי הרמ"א כבר כון הנאון ראיו מתגלית הרבה שנים אל האמת, בכתבו במספרו, "מעלות היחסין" ע' י"ח, כי "קרוב הרבה שהיה בערך בן ארבעים", דבר שלא עמד עליו שום חוקר ופוסק עד היום הזה.

בהוספה לדברי גליין 41 שנת העשרים כותב החכם צונץ, מחבר, עיד הצדק, כי הפרט שי"צ הנמצא כתוב בהקדמת הספר, "מחיר יין" להרמ"א, הוא מעות דרמס וצ"ל, "שי"ד" במקומו, כי משנת שי"ו לא נמצא זכרון מצדו ועמוש בקראקא בשום קראציק והספר חבר הרמ"א בעיר שידלוב בברחו שמה מסני העמוש, שהיה בקראקא, כמ"ש שם בהקדמה. האלם זה אינו נכון, ועד שהוא אמר, כי הפרט שי"צ הכתוב בהקדמת, "מחיר יין" הוא מעות דרמס, אני אומר, כי מה שהוא כותב, מעות היא בידו, ומצאים אנו אמנם בכתבי הארכיב בקראקא זכר גם לעמוש משנת שי"צ. העמוש הזה שרד מה בסוף שנת 1666 והיינו בתחלת שנת שי"צ ולא בתוקף יד כיכ בשנות שיג-ושד ושיא-ושיב (Piekosinski, Prawa przywileje miasta Krakowa I p. 1027) ואז חבר הרמ"א, בהיותו בעיר שידלוב בימי העמוש, את הספר

מחיד יין", ששלח לאביו בימי הפורים למנה, וכן נראה מדבריו שם בהקדמה ובסוף הפרק: "ואני משה איסרליש מקראקא הייתי בתוך דבולה, אשר נתגלית מערייט בשנת ש"ו לס"ק מצבת עפרש האדיר ל"ע והיינו גרים בארץ לא לנו בעיר שידלוב... ולא יכלנו לקיים ימי הפורים במשחה ושטחה... ונתתי לבי לחור ולחדש כונת המעילה... שלחתי בימי פורים למנה, לאבי ישראל ראש עדת מי מנה" (באיזו דפוסים נרסם במעוה בסוף הפרק, מחיד יין": "לאחכ"י ראש עדת מי מנה" תצל"ל, "לאבי ישראל" במקום "לאחכ"י", כי ר' ישראל הגקרא איסרל, אביו של הרמ"א, היה ראש העדה בקראקא, והרמ"א שלח לו ולא לאחכ"י את הפרק למנה בימי הפורים, ועליו ועל קדולתו יסברו דבריו שם: "ראש עדת מי מנה"). זאת ועוד אחרת: בשנת ש"ד, היה הרמ"א עודנו על יסוס, כבן י"ב שנה, כאשר הכתתי למעלה ע"ס מצבת אשתו, ואיך יתכן ואפשר הדבר, כי עלם קטן, בר בי רב, אף עליו שבעלזים, רב כשרונות, חבר ספר כזה, ומדברי הרמ"א: "ולא יכלנו לקיים ימי הפורים במשחה ושטחה" נראה, כי היה כבר איש ולא עלם קטן וחלה עליו חובת, משלח מנות" לאביו וקיום מצבת ימי הפורים במשחה ושטחה.

כן לא נכון הוא מה שכתב ידידי החכם שם"ר בדברי ימי ישראל ח"ו ע' 348, כי הרמ"א "הקדיש בית אחד מבתיו לבית הכנסת". הן לא הרמ"א אלא אביו הוא הקים מה ביהב"ג וזה לזכר אשתו ומאכסו עזבוה בשנת ש"ג, שנת מסירתה, כמ"ש במידע בנחל הדומים של ביהב"ג, וז"ל:

האיש ר' ישראל בר	מנכמי עזבוה ב"ה
יוסף ול עוז התאור:	זה מקום בית אל
לכבוד הקביה ולזכר	לפרט ולפירשת
אשתו מלכה בת ר	שויבה ה' רבנות
אלעזר: תנצביה בנה	אלפי ישראל.

ונעלה מה' שם"ר מה שרמ"א עצמו כתב ע"ד ביהב"ג בשני מקומות, בדוכידיהם, כי אביו ולא הוא הקדישו, ואלה הם: (א) "בן לא"א מורד דפרנס הנריב אשר נדבה רוחו לבנות מקדש מעט בנץ מפואר בית אלקים אשר שם נהלך בתש ישראל שלי"ט" (הקדמת תורת העולה); (ב) "איש הוא בקראקא ושמו ישראל אשר נדבה רוחו ובנה בהי"ב לאלי (הקדמת דרכי משה על ארית). וזה נוסח מצבתה של אם הרמ"א, אשר לזכרה הקים אביו מכספה את ביהב"ג הגקרא ביהב"ג החדש (לעומת ביהב"ג הישן) וגם ביהב"ג הרמ"א:

זאת מצבת אמי היקרה מלכה ב"ד (אלעזר) (1)

בעשרה	היתה כאניות בסתרה
במבת משוש	בנערותה: כחכמה
לביט שבת:	כענה חיתה: אמר
מרבדים שש וארנמן)	פרחה רוחה נשמתה
עשחה: לא תיורא)	שנת שבי אליז
משלנ ביתה: כני)	(2
פרשה לעני כפה:	

(1) האותיות שהן בסוגר כזה () הן תוספות משלי במקום האותיות שנמחקו למצוי ולא נתנו להקרא.

(2) השורה האחרונה מבוששת כלה ואין להציל מפי כתבת אף אות אחת. פרידברג שחזקתי במהלך החדש של החכם ד"ר בראון (שנת 1900 ע' 357) את נוסח המצבה תצל

נוסח המצנה (שכתבו, כמדומה, הרמ"א) נוסד ע"פ אל"ף ב"ת של "אשת חל" (משל, ל"א) וראשי התיבות של הפסוקים: "זאת", "משוש", "מרבדים", "לא", "כ", "דחתה", "כתבמה", "אמי" מורים על אלה הרברים: "זאת מצבת מלכה בת אלעזר". בפנסק הח"ק דף י"ז ע"א נזכרה אם הרמ"א בזה"ל: "ונשמט מר' מלכה דינא בת ר' אלעזר ו'ל בעבור שנתן לצדקה בשטר זה תנצב"ה וכו'". ובפנסק דביהכ"ג הרמ"א דף י"ט ע"ב אנו קוראים: "וזכור אלהי נשמת הצנועה והגבירה מר' דינא מלכה בת ר' אלעזר ו'ל שהלכה לעולמה בעבור שבעלה הקצין והגריב ר' ישראל כ"ד זסק ו'ל נתן צדקה בעד הנזכרת נשמתה עולמית בשטר זה תנצב"ה וכו'". והקצין והגריב ר' ישראל כ"ד זסק, אביו של הרמ"א, הוא אותו ר' ישראל כ"ד יו"ף מקראקא, שנתן לו המלך, לו ולר' שמעון חקמורוביץ, בשנת 1551 (ש"א) את הזכות לסחור בעיר חילנא, לשכור חנויות ובתי מסכנות לסחורה, לבנות ולמסור הן ע"י עצמם והן ע"י באי כחם באין מפריע מצד שוממי העיר ותושביה לעסוק בעסק הלואה על משכנות בכל גבולי נסיכות חילנא, ולשים עליהם נשך. כפי הגהג בין היהודים וכפי המדובר, תואלה, נתנה למשכנות שנה אחת מיזם הלואה ולא יותר, כמשפט הלואות היהודים וכפי המנהג בקראקא¹). הוא נספר י"ג אדר ראשון שנת חש"ך כמ"ש במצבתו וכתובים עליו בפנסק הח"ק דף כ"ח ע"ב הרברים האלה: "וזכור אלהי נשמת דגאון החבר ישראל בן זסק ו'ל שתנצב"ה וכו'". במצבתו נזכר ג"כ כי הוא (ולא הרמ"א) בנה את ביהכ"ג. ונמשך שפ"ד במעות זו אחר גרץ וגרץ אחר בעל "שם גדולים" מערכת ט' ס' 98 (הכובש שם עור מעיות אחרות בדבר הרמ"א, כגון שנפטר שנת של"ג וכן ל"ג שנה ויהי לו אח בשם אהרן שנקבר בצדו), ושבתא כיון דעל על. על בניו של הרמ"א יש להוסיף, כפי הגראה, את הר"ר שמעון וואלף, שנפטר סה ז"א אב שנת שצ"ט, כמ"ש בפנסק הח"ק דף נ"ד ע"א: "ונשמט הר"ר שמעון וואלף במהריר משה רמ וצ"ל יו"ד ר' שצ"ט. וקרב הדבר, כי על שמו נקרא בן בנה של אחותו (מרת דרעזיל בת הרמ"א ואשת ר' בונם מיזלש) והוא הקצין והאלוף ר' וואלף, ראש ומנהיג בעיר חילנא, שהיה חותן בעל הש"ך ואחיו של דג"ט משה בעל מהרזרא בתרא (חתן מהרש"א) כ"ד יצחק כ"ד בונם (כ"ד אברם-מיזלש חתן הרמ"א).

(וכן עוד נוסחי מצבות אחרים) שלא כהוגן וחשמים שש שורות וסעה מעיות גסות כהביאר למשל, משלה ביתהי במקום, משלג ביתהי, תקן את כל השניאות והשלים את כל ההשמות בספרו, לזכות וזכרון (הוצאה שניה) ע' 49—48 ובמקומות אחרים שם ע"פ התקנים והמלוואים שנדפסו ממנו כמה"ע החדשי הנ"ל (שנת 1911 ע' 176—185), מבלי חזכור מקורם (ע' מאמר-דברי לזכות ב, האשכול, כרך ה' ס' ט').

¹ קריה נאמנה ע' 10—9.

תקנת הקהלה בהילדסהיים.

מאת

ר' אברהם לעוויןסקי (הילדסהיים).

הפנקס אשר לקהלתנו, שהובא אלינו זה מקרוב, יחד עם ספר האזכרה שלנו, מאריך החדשה⁽¹⁾, מכיל תקנה קדמונית חשובה אחת, הראויה לשים אליה לב, מפני שהיא מפיצה אור על מצב אחינו מה בימים עברו ועל הענינים והסודים, המוסדות והמנהגים בחיי הקהלה פנימה. התקנה הזאת נתקנה ונתחברה לפני מאתיים שנה, בידה אלול שנת תס"ו, והיא מכילה עשרים ושתיים אותיות (פרקים) ומסכת בקצת מקומות אל התקנות הישנות והעתיקות של עדתנו מחצי המאה השבע עשרה למספרם⁽²⁾. בעריכת התקנה הזאת וסודה⁽³⁾ לקח חלק בראש הרב הנודע ר' דוד אפנהיים מסראנ⁽⁴⁾, שהתערר לרוב בעיר הנובר, עיר מולדת אשתו נגנדל⁽⁵⁾, בתו של ר' אליעזר ליפמן כהן (לעפמאן בעהרענס), הוא נזכר בה לשבח פעמים מספר וגם חתם עליה בחתימת יד יחד עם רבנים גדולים אחרים מדור ההוא. לבקשת רבים הגני נותן בזה את המגלה החשובה הזאת לפני קוראי "האשכול" וברצות השם אוסף גם לספרם את התקנות העתיקות של עדתנו באחד מהכרכים הבאים.

ביה

קול שאון מעיר, קול צעקת הרואים באמפלקליא המאירה, קול תהלוך על ארבע כנפות הארץ, ומתריעים בפה לעזרה עזרת ח' כגבורים. גבורי חיל חילי' לאורייתא תקין ונתנה תקף לחלמדי חכמים ברכת, ותוקף לסמיכה בחשמה רואי פני הקהלה כמות שהיא קהילה נאה וחסודה⁽⁶⁾, חסדא מיליתו, ומרגלא בפומיתו פומיתו כחכים ומסתיר ערד' לישראל וערד' לכל באי עולם, יען וביען שבכר נודע בין החיים בשבח המנו (??) על כתבים מנרם המעלי' קק חילד-סום, חלא המה מעולם אנשי השם שם שם חק ומשפט על ארמון יושב ולכסוף חוקף מאון לאון שאפע מהר סיני קרקוף הטוקף לדירה דירת קבע במסמורת נמועים וקצועים ותקיעים בתקע של מצוה אכות' ועתה מקרוב נתפרקו התול' וכו' תוליא תוליא עד בין הפרשות

(1) ראה האשכול כרך חמשי עמוד 244. ראה גם מאמרי ע"ד הרב שמואל האמלן בס תחלה לדוד לזכר נשמת הרופאמור ר"ר קויפמאן עמוד 388 הערה 2.

(2) "בתחלת הסי' ר', בסי' ה' באמצע ובסוף מי' יז ו"ט.
(3) התקנה נכתבה על ארבעה קלפים גדולים ולקיה היא בכמה מקומות כחסרים ובאותיות במשפחות שקשה לעמוד על תוכנם.

(4) ראה על אדותיו ביוגרף מאמרו של לעוויןשטיין בס' תחלה לדוד תנ"ל עמוד 588.
(5) שם עמוד 540 ועמוד 546. בהנובר היתה נמצאת גם הביבליותיקא הנודעת של ר' דוד אפנהיים.

(6) ראה זכרונות גליקל פאן האמלן תוצאת קיפמאן עמוד 142, שם נקראה עדת הילדסהיים: "חיישי פרום קהלה". ראה גם האשכול שם.

ועירובי פרשיות קאחוז פרשת הדרכים דרך היחיד ודרך הרכים ונשתנו שבילי דמתא ומפסיק צונמא ושדרא דארעא ומפסיק משוניתא ומציצה מהמציצה פלוגתתא שנפל קול הכית בעיר ולחלק יצא וללחב יצא לחב חיוצא מאליו ומציתין באליותא עליות בית המוקד ואדיותר לשלחבת הקשורה בנחתא עומסת ואש משום חצו ומסון באש כמכעיא לחו אש דת למו תניתן בשושן עד' כדז אמרן ותאמר באיסור מוסף ואיסור כולל דזוסק כלל הנוגע בחלל חלב יורע אמ לעקל ואם לעקלקל' וכשורא מבשי ק"ק הניל ראיא מרובה אחת שותיא כשתים שנתלדלו כל תאיברים והיו לאתדים חד חד נתות הוות דרגא במולם של עליה ושל שבה ויורד על השמש עשר מעור' אחרנית ושקדו על תקנת בני ישראל שלא יתמעט כפרי התב והתפת מעט תפשת תפשת ידי אדם מעד לעולם מעד לסירוגין סירוגי החלונות שקופים ואפסנים וחשכים תלילתא וכקרני הגבים והאי תיגרא רמיא לבירקא דמיא כיון דרווח רווח והיוקו מצוי היוק ניכר ועיקר מסדון הוא מעיין הנובע שתקנתן היא קלקלתן שיש כמה תקנות שתקנו הראשונים להוראת שעה כאשר בקעה מצאו ונדרו גדר וכל קבוצה במסופם ועברוהו דקא מן הדקת לכלל זמן ולכל עת יש חפץ ה' ביום יצילת ועשו פרי. אמנם הזמן נרמא לפי העתים המתחלפים בחילוף חסר ויותר כנפול דמי וכמה תקנות שאין תוכה (רוכ ?) הציבור יכול לעמוד בהן עמידה שיש בו סמיכה עומד מרובה על הפרוץ ויש בה פציעין פה התקרא יורד וסותם וחשיתא את פציעיו בין שגראה מכפנים ושוה מבועץ או שגראה מבחור שוה מכפנים שריא נציא במעליא ומעליא בנציא כדי לעל' במעלות בית סרוך וכולם נזכרין בזכירה אחת לעיין במילי דמתא ולפקח על עסקי חרכים ולזכר את הגל שנתלש ממקומו דרבו הנוספין על חזחולין מבריכת העליונה ומסיפת כתבדך, וענו ואמרו בקל אחר לילך אחר כ"ד יפה הזמיל וכא חכם מן הסוחר ה"ה המאור תגדול סופת הדור תגאון המסורסם בכל תפוצות ישראל כבוד מוריט ורבינו מהור"ד דוד א"פנהיים נרו אביד ור"ס דק"ק פראג המפא"רה גילא דרעא ונפל נהורא בבי מדרשא והלכנו לאורו שלשה פרסא' בחלא ואדריכה ואמרונו כי על פיו יהי' כל ריב וכל הנוגע בדבר ה' להדות לפנינו הדרך מהלך שבילי הרעת. ומהלך על יתידו' הדרכים יתיד תקיע במקום נאמן וכל חיוצא מפיו לא יחל דברו ואיש לא יסרה את פיו ודו"ד עשה ששם לשפוט שפוט לתוסף ולרוע את התקנות ומדעתו עביר פרישה פרוש מאהבה ומזיבה חבת הקדש כמשרתן ומכשירין וידים עסקיות וממשמשין וכל הכי דמיס בתרשיחא ואית לי' עוקצין ומקצוע דדיני מפתות ודכרי ריבו' ודכרי שלום ותקנתן הוא ככלול לכלכל חיים לכל מוציאהם ואמרו מרמא בנית המדרש לשון חכמים מרמא ושיקוי לעצמנותהן עצם היום הזה להשוות תקנתן ולעשו' תקנה חדשה כפי צורך השעה לחיו' פורץ ואין מסתין בידו ולחיו' בונה כיסין על גבי כיסין כיפי תלא לי' לעשות סדר נכון סדר חיו' דבר יום ביומו יום ידרושון דרישה וחקירה חקור הרין והנה המאור תגדול תגאון המסורסם מהור"ד דוד אופנהיים: תג'ל צירוף אליו ארבע מסיכי לבת וסיכך על ארבע עמודים ברשו' חרכים ותקנים לחשלים כדי לחיו' סכיב' וקנינים בחמשה וזה לך האות להגמא לדורות לחיו' על חלוחות תרות ודולין למסורת להיות מצע שזורה לדורו' לאלה דכרי חברית כרותה לשפתים שזת אמת תכון לעד תכון בנין עדי עד, וזה אשר יצא ספנו ופלטתה הקילסם לעשו' כתוק וכרה וכניסום:

תראשון לעיין הגם התחדשו' ההתמנות הקהלה יהי' מהי' בתוק לא יעבור בכל שנה ושנה כח"ה של פסח אצמא באש שיהי' צורך שיש תמשה אגפים דהיינו מוכי עיר (1) בצירוף שלשה ראשי חשבונות הרוב סתן מעכשין פרי גוש אן ועתיין דו מעין גיהערת דותה התמנות חדשה צו זיון על חודש ימים תרשו' בידם ובלבד שלא יאחרו יותר עד חיי אייר ואילך וזוה מחצה על מחצה אינו כרוב אונ התחדשו' מוז פרסאלגס ווערן, אכן תבר העיר או מי שנתמנה להיות במקומו יסכים עם המחצה יחשב כרוב:

שניים ישאו משא עבדות הקדש ענין הנהגתם ביו' ראשון של תול המועד פסח זאלין ויך ועצין חמשה מוכי עיר עם השלשה רואי חשבונות שיהי' בימים ההם ויראו מי המה הראויים לחניא בקלי' לחיו' מהם הכוררים ויעשו כסדר הזה יראו בפנקס הקהל והנבא' כל מי דו חייב איוש גבליבין משנה העבר דהיינו מספס העבר עד פסח זו זאל גיט בקלפי אין גליגס ווערין כיו הכל בצאטל האם ותקאל האם כלל ניקש מותר צו זיון הן לעשר והן לבינוני והן לעני משפט אחד יהי' להם אכן מראש תרש ניסן ויכרו שלשה פעמים בבח"כ דו כל אחר ישלם:

(1) גידמאן במסור ערציעהונגענוצען חלק שלישי עמוד 92 ועי' במסור של לעווין, תולדות היהודים גליסא עמוד 73 (ד"ע נעמינדערעאססונג).

התובו' וישינים שלו משנה זו ובאם שלא ישלם זאל אותו האיש נים בקלמי גילינם ודערין ומכ"ש
שלא יעשה אותו לשום התמנות :

שלוש אלה יעשו אחד שכל אחד בצאלין ווערם כל תדעבו' שלו משנה זו יגידו בקלמי
בענין ובסדר הזה באם שהוא מורינו אף שאינו נותן שום ערך רק ראש הבית. או מי שיש לו
חבר ויש לו ערך שני מאות ר"ם או זקן מכן תמישו' ומעלה ויש לו ערך שני מאו' ר"ם או
יהי' מי יחיו' שיהי' ערך שלו שלשה מאות ר"ם אותן האנשים מחזין אין גילינם ווערין בתוך
הקלמי, אכן מי שמספך בחבר או זקן כנ"ל שערבו מאה ר"ם יעמדו למנין החסמה טובי עיר
שלשה רואי החשבונות באם דו עיף תרוב איוט אין צו ליגן יונח בקלמי ומחצה על מחצה יתא
גידון כרוב יונח בקלמי, אכן ⁽¹⁾ מי שהוא חסר מכל התנאים הנ"ל לא יעמדו למנין רק מזו כלל
נים בקלמי אין גילינם ודערין :

ועל ארבע לו אשיכנו מאחר שנוכר בהתיקונים ישינים דער נים עובר איוט תמשה שנים
אחר התחנה לא יונח בקלמי ולא יכא לשום התמנות וכהיו' הסכמו מי שמספך בחבר ויש
לו ערך שני מאו' אף שלא יהא אחר חתונתו רק שלשה שנים יונח בקלמי וגם רשות ליתן לו
האמנות חרץ פרנס לא יהי' רק עד תמשה שנים אחר חתונתו וכפי התיקונים והתנאים
שיבוארו להבא :

והמשייתין יוסף עליו, אותן תמשה הכשרים שיעלו ראשונה מהקלמי חסה יהי' חבורים
שיבירו כל ההתמנות משנה זו, ומי שהמה הכשרים הלא נוכר בהתיקונים הישינים, ובעת וסון
שיונח בקלמי זאל דערביי ויין דרב דקהל כרי שינתנו כדת וכשורה וכל זמן שלא יהי' אביד
בקהל זאל דייני הקהל דערביי ויין :

עמודי השש, אותן תמשה הכשרים הנ"ל דארפין אינמער ויך נים מער מאכין רק שנים
מהם דהיינו לפרנס' וטובים אכן גבאי אחד רשו' בידם לעשו' מאותן תמשה הכשרים ולא יותר.
אם לא מאותן התמשה כשרים ווערם ויין המספך במורינו או מי שהוא גבוה בכסום מאלף ר"ם
ומעלה ואלף ר"ם בכלל אזי תרשו' בידם דו זיא מענין לאיתו איש הנ"ל מוסף ויין על שלשה
הנ"ל. ובאם ווען מורינו וגם נכוח בכסום הנ"ל ווערין ויין בחמשה כשרים זאלין ויא דאך נים
מער אונטר ויך בותר ויין או ר' להתמנות כנ"ל או מורינו או נכוח שבסכ' :

ושבעילין, מחיו זאלין ויין רק תמשה טובי עיר דהיינו שלשה פרנס' ושני מוכים ער כי
יירחיב ה' את גבולם. פרנס אחד וטובי אחד מכ"ב הדדים בעיר דהיינו ⁽²⁾ ופרנס אחד וטובי אחד
מכ"ב הדדים בעיר תדשה ⁽³⁾ והפרנס השלישי יבחרו מאיות מקום שירצו :

פרשת השמיני, דאף קיין פרנס או סיכי נבחר ווערין צי יט ⁽⁴⁾ מיוט המעלו' הכין כמו
שהוא בהנתת הקלמי דהיינו או שמספך במורינו אף שאינו נותן ערך כלל או שיש לו ערך
שלשה מאו' ר"ם או שהוא מספך בחבר אף שאינו נותן רק שני מאות ר"ם לערכו או שהוא
זקן מכן תמישו' שנים ומעלה אף שלא יעלה לערכו רק שני מאות ר"ם אכן מי שהיו כבר איה
מנהיג אף שאין הוא במעלו' הנ"ל כיון שעלה לא ירד כל ימי חייו רק לא יעלה במעלה יותר
ממה שהי' בראשונה דהיינו מי שהי' מקודם פרנס מאג ער ויורד נבחר ווערין לפרנס ומי שהי'
מקדם טובי מאג נבחר ווערין ויורד לטובי אבל לא לפרנס.

תשעה עיילין, קודם שקבל הפרנס התמנות שלו מזו ער גידר ליגן עשרה ר"ם לצורך
הוצאו' הקהל בתורת חלו' אה לשנה תמימה וקודם עשו' התמנות חרשה בח"ה פסח מזו
הכל בצאלם ווערין וזוא הפרנס האם אוינעכין בשנה זו.

והעשירי יהי' קודם, תמשה טובי עיר יבחרו שלש נובים באופן הזה דהיינו שני נובים
יהיו מתמס' טובי עיר אחד יהי' ערכו עכ"ס כאלף ר"ם ומעלה ועד בכלל ואחר יהי' על כל
פנים ערכו תמשה מאו' ר"ם ועד בכלל הנובה השלישי יבחרו אחידים ויהי' ערכו עכ"ס שני
מאות ר"ם ושלשה נובים הנ"ל יהיו כשרים זה לזה, ובאם דו בהקהל נים ג' פגודין ווערם מי
שערבו אלף ר"ם או תמשה מאי' ר"ם זאלין דאר שנים נבחר ווערין מהקהל וי סען ויא שיכרן
קען וגיבה אחר מיחיד' זאל נבחר ווערין ספך אלף ר"ם :

(1) ככ"י במקס נכתב במעות, אכ"פ.

(2) = אלשעמאדס חילדסמחיים.

(3) = ניישפארם חילדסמחיים.

(4) = (עס) ויזא דענן ?

אחד עשר סימנים, כחיו' ואל נבחר ווערין; שלשה רואי חשבון באומן הזה דהיינו אחד סדוא חשבון מזו זיין הגבוה שבנבחרים בערך שמיחידים. והשני מזו זיין סדוא דהיינו כל המסמכי' במדוינו יונה בקלפי ומי שיעלה הראשון הוא הנבחר לרואי חשבון. והשלישי ואלין כל יחידיו' הנחנים לערך עכ"פ שני מאות ריש בקלפי אין גילונס ווערין ומי שהוא עולה ראשון הוא הנבחר. ויהיו הרואי חשבון כשרים זה לזה וגם לגוים:

ויה' ⁽¹⁾ ראה וחדש, וזה יהי' העסק של רואי חשבון כל שנה קודם עשיות התמנות חדשה דהיינו קודם תל המועד של פסח ואלין ויא חשבון צדק הכ נעמין ⁽²⁾ מן השלשה הגוים הגיל סבל הגבוי' שינבו בשנה זו. וכן הנכמי' צדקה מחייב להראוי' הצעמילש של צדקה לפניהם והסמ יראו באם הכל בצאלם איז ווארדין משנה זו וכל החשבונות יוכתב בפנקס הקהל ויתתמו בתחיתם ידם:

שלשה עשר מדוי'. הגוים מחייבים ליתר להם פנקס דו כל ההיצאו' והכנסות אין נשריבן אל ווערין: אונ הגוים ואלין קיין צעשל גובה זיין עד הגבוי' הישנה בצאלם איז ולהגוים רשות לעשרי' כפיות ונגישות והפרנס או מזבי האם ניקש אין צו ירדן והשמש מחויב לציית להם בכל דבר אשר יצוה עליו לדבר זה דהיינו בעסק הכפוי' בפנס שני רייכש מליד וימנה משכירו' שלו:

אור לארבע עשר וכל זמן שיקבל מאב"ד או חזן או שמש ושוחט ינהגו באומן הזה ואלה קריאי עדה דהיינו ואלין זיך מצטרף זיין חסמה מרבי עיר ושלשה רואי חשבון ושלשה דהיינו' זייני הקהלה ונגבה השלישי שמיחידים ושלשה נבאי צדקה ועוד שני ב"ב בעלי ערך עד שיעלו למצין מר"ב ואותו האב"ד או חזן ושמש ושוחט שיהי' לו עשרה דעוי' הוא הנבחר וקודם קבל' הרב חזן ושמש יניחו ספר תורה על השלחן ויקבלו עליהם דו ויא קיין דעו' ווערין נעבן בשביל הנאות ממון רק לשם שמים:

חמשה עשר פוטרת. ווען הפנס מאב"ד או סדריינים ווערט קמן לפי פרנס החדש או איז הפרנס מחויב דא כפ' צו מוהן תוך שלשה סעת לעת. כאם דו הפרנס החדש דא כפי' גיט מוהן ווערט אוי רשו' ביר שארי פרנס מ לאותי פרנס החדש צו קנסן שני רייכש מליד: ששה עשר חזיון. כאם דו איזה יחיד יעשה התראה להקהל דו זיט עמו ציית דין ויין ואלין אוי יציע את דבריו לפני הקהל יצוי ובתוך ה' ימים ויניין הקהל מחויב אחד סתם בדרך צו זיין ולירד עמו לדין וכאם שיעברו שמונה ימים אונ ווערדין גיט יורד לדין ויין עם היחיד הקובל עליהם אוי ואל איתו היחיד התראה מוהן ע"י השמש דו הקהל ואל עמו ציית דין ויין והשמש מזו התראה נשריבן געבין לאותו היחיד וכאם דו פרנס החדש מעכב ווערט זיין אונ גיט ציית זיין יהא הקנס ששה רייכש מליד ⁽³⁾:

מזיב ⁽⁴⁾ עשה בעצמו, אודי' ויבליר ⁽⁵⁾ ומאקין פרעגיר ⁽⁶⁾ מאנין כל תקימ' השנה מעם אתה להקהלה קסמן אונ דארפין אכער גיט יותר בלייבן רק שמונה ימים אונ מאתר דו סמים ועולים זיינין ככאן פיל והחמיה איזם גנצך חזינו אונ זער שווער אלזו ואל איין פרעמדיר הן ויבלירד והן מאקין פרעגיר גיט דארפין גין וזלכשמן אין מקום אודר דער בעל הבית דארף גיט לאותה פים נעמן אין מקום כרי דו בני הקהלה אירי פרנסת חבין אונ אירי סמים ועולים קא:ין געבין ובאם שיעברו הן לאותה או הכ"ב אוי מחויב הפרנס החדש לעשו' כל מיני כפוי' ונגיש' לאותה או לביב דער לאותה בביתו האם וכאם שהפרנס החדש קיין כפוי' מוהן ווערט אוי אוי ער חייב קנס שני רייכש מליד: ומה שימכור מחויב ליתן להקהל כפי שמכואר בתקין הישן:

⁽¹⁾ ז"ה בנימירא י"ב.

⁽²⁾ = אבנעמסען.

⁽³⁾ ארבעת המלים האחרונות נכתבות עיר הפעם בצד הגליון, כי כפנים הפנקס הן כבר במצוקת ומשומשמות ואי אפשר לעמוד עליהן.

⁽⁴⁾ בנימירא י"ז.

⁽⁵⁾ Juwelier = ראה זכרונות גליקל 6אן האמ"ן ע' 148 הערה 1.

⁽⁶⁾ Hausierer = בשו"ת פנים מאירות חלק שני סימן 82 נזכר אחד מתישבי באסקאוויטש בשם, אהרן מאקין — דרעגיר.

שמונה עשר דבר נזרו בו ב'ו' מאחר דו איזה פעמים נשען איו דו הקהל או חסוד
כשרי' הבין איזה סמך נמשכס על איזה יחידים אנו ויא מעבר ניוועין שלא בדת בכן סמח-
הולאה אין להקל' או להכשירם רשו' להעביר לשום יחיד אם לא בצירוף דרב ובית דיני:
י"ט היו ערשין תקנה לחזור שיהי' להקל' ארנו סיווד עם שני ספרות' ולשם יונה כל'
המקסאות והחשבונוט וכל העניינים השייכו' להקל' ושני ספרות' יהי' ביד שני פרנסים והקל'
מחויבים לחדד שיתקנו להם דוד סיווד לבית וועד שלהם וכאדור דוד יהי' שם הארנו ובתוך
זמן זה ינהנו כמו שזכור בהתיקנים ישינים מיס' ד"ג:

כ"ף נתת הלכה מרווחת. דו הקהל איו מחויב להעמיד איש אחד ישראלי לנפת תריאות:
בעת בדיקת הבהמט, והשוותם לא ישרום עד שיעמוד איזה שומר שישגיח בין שחיטת לבדיקת:
כ"ף אתה, מאחר דו יחידים בני הקהלה ויינין חייב תובת ישיני' לצדקה בכן אתה סמח
בכל שנה ושנה ויינין הקהל מחויב מצטרף אליהם צו ויין אכיד דקהלה או כיד אנו ואלין
סאכין כפי ראות עיניהם דו העובר' ושינים של צדקה ואלין אחת לאחת גצאלם ווערין והעשיר
לפי עשור והעני לפי עניו אנו אותו הרשימה ואל גחתמת ווערין בתמימת אכיד או דייני עיר
והבאים דו מה נגבה ווערין:

גנילה ונשמחה ב"ך¹). נזכירא את ירושלי', מחמת דו כמה יחידים יחיד סגולה הבין
סגרב ניוועין כל אחד ואחד איזה מתנה ונדבה מיוחדת לעניי ירושלי' בכן ויינין גכא' הצדקה,
וגם הגובי' מחייב אין צו מארדין לאדור נדבה סאת כל איש מידי שנה בשנה ואדור הרשימה
של הדבר' הגיל יהי' ביד גבאי הצדקה וההעתק יהי' ביד האב"ד או דייני עיר:

אלו עשרים ושתי' אותיו' נקנית במסירת קולסם ודתי הם כתובין וחתומין בספרי' שאמרו
לחתום אמט תחתם כחותם האיגרת ותוקף דברי הגל' לא יפול דבר איצת ויאדור כאשרתא:
דיינא ויקיים בקיום שיש בו חידור כתוב במחזורי טילי ואיש לא יחל מכל הגיל דבר ולא
חצי דבר וכל חשונה ידו על התחתונה ולא יתא מתנה מעשיו כשניו החזור לבדיותו וכל העובר
על אחת מתנה ערשין ושרים תקנות הגל' יוקנס בסך עצום ורב לפי תואר הענין כאשר יצא
ספה חסאר תצורל מדינו ודיבנו חגאון סח"ר דוד גרי' אב"ד דק"ק פראג כה יהי' וכה יקום
ודין העובר כאינו שומע לקל' תורים ומורים וסחרם סצב מעמד הקהלה כה יצא ספינו לפובר
מעמד ומצא הקהלה ב"ך יכרך ישראל לחדש אלול בשנת הגני' נתן לו את²) בריחו שלו'
לסדר אחם נצבים היו' כוללם ראשיכ' וגו' בק"ק חנובר.

נא' דוד הקמן אומנהיים.

הח' בק"ק פראג יע"א ודגל אהבה פרום על כל מדיני מעהרדין יע"א.

ונאום שמשון דיינא מק"ק פחנא³).

¹) בנימטריא ב"ב.

²) דוא שנת תס"ו (1706)

³) הרב שמשון, דייין בק"ק טוין, תתם גם על פסק אחד ביזם ג' י' סבת תס"ח, יחד עם
ארב דמינות הגובר ר' יוסף סאיר כרמוכה מתתעתק הנעשה על חגנס שלנו עמבר קל"ב.

משירי ההתניה.

פתחו את קברות עמנו ישראל,
השוכב בְּכַר בָּמוֹ – והוא עוד לא מת:
מוריו המתעים ומאשריו הרעים
קברוהו בלי עת...

פתחו את קברות עמנו האמלל,
שנטל מעם הָיוֹ וְהָיָה בָּעֵץ,
שקמושים בל עליו וסביב יראו
רק בִּדְקָן וְקוֹץ...

פתחו את קברות עמנו החנוט
ופתחו בו הרוח של שאיפה להרוד!
היה רב לָבָם שָׁבַת בְּעֶמְקֵי הַבְּקָא
בלי חֶפֶשׁ וְאוֹר...

פתחו את קברות עמנו ישראל,
הדואג לנשמה ולא ישים אל לב,
כי יש עולם מלא בלי שיי עולמות.
והוא יָסָה וְמוֹכַח...

פתחו את קברות עמנו האמלל,
התגשרו מעֶדֶר בל עלם ושב!
החיים הן רמזים באלפי עינים:
העולם מה־דָּבָר!

יחזקאל לעזויס.

להמשורר יחזקאל לעוויט.

מה שלא יעשה הזמן והשכל
ומליצות אלפים ורקבות שיר,
יעשה הפסח לא רק בארצנו
כי אם בקל ארץ ובכל עיר ועיר.

באלו הסבלות תעט אור בשלמה
בקהל יביא ממנו, יטהר חזיר,
ועל-מה נבטלדו בדברים בשלמה?
הלא תענה בחשנו גם אכן מקיר...

רק אחד יחזקאל טלא מעיו במנלה
והיא שמש את אל לפנים מן הדביר...
ואנחנו יחזקאלים, בני אלה הששי,
הנאכל במנונו במליצה ושיר?..

גם אנכי, רעי, אאמין במדך,
כי יום לישראל ולירודה, ניר,
אך פסח אל תבנה בלעדיו איבה
תלקמנה אבנים, תבנה עיר?..

במדך כמיני את עמי אני אהב
בחלום ובדקין ובכל גים ובכל תיר,
אך משורר בלי כסף עמי לא יאהב
לז גם בדרך ייטיב לו שיר...

ב. מ. דאליצקי.

לְהַמְשִׁיכַר מִנַּחֵם דָּא לִיצְקִי.

(חֲשׂוֹבֶה).

הַמָּמוֹן – אֵל אֲדִיר, אֵל חֲזָק
וּזְרָעוֹ מַשְׁלֵת בְּכָל:
חֲכָמִים וְנְבוֹנִים יַחְרִישׁוּ
עַתָּה בְּסֶף יִשְׁמִיעַ אֶת הַקּוֹל...

אֶת כְּחוֹ שֶׁל עֵגֶל הַחֶרֶב
הַרְאֵנוּ, חֲבֵרִי, הָעַתָּה:
יִדְעַע אֲנִכִּי כְּמוֹךָ,
כִּי חֲשׂוֹב הָעֵנִי כַּמָּתָה...

אֵךְ נִפְשִׁי לֹא תִכְסֹף לְכֶסֶף,
גַּם אֵין לִי כֹל חֶפֶץ בְּדוֹן!
אֲדִיר כֹּל חֲסָצִי בְּחַיִּים:
הַאֲחֶבֶה, הַאֲחֶבֶה, הָרֵן...

אֲנִי, חֲבֵרִי, עֲשִׂירִים:
לֹא יוֹכֵל כֹּל עֲשִׂיר, כֹּל גִּבּוֹר
לְקַנֹּת בְּכֶסֶף וּבְרִבּוֹת שְׂקָלָיו
אֶת רוּחַ הַקֶּנֶשׁ – הַשִּׁיר.

מְשׁוֹרְרֵי צִיּוֹן אֲנִכִּי וְאַתָּה!
עֲשֵׂנוּ – הַבְּנוֹר, הָרֵן:
לֹא נִכְרַע לְעֵגֶל הַחֶרֶב!
לֹא נִהְיָה עֲבָדִים לְדוֹן!...

יְחֻזְקָאֵל לְעוֹיִם.

בכרת.

שיחה בעולם האמנות.

אדם גדול הוא האיש. היודע להביע כמו את כל מחשבותיו ורגשותיו הרקים מן הדקים בכתב — אומץ אחד הפילוסופים. אלפי אנשים ישנם בעולמנו, שכשהם לעצמם המה בעלי השכלה נבונה: קראו ושנו הרבה ויש להם שכל חריף, המקיף וסוקר את כל חזיונות החיים; ישנם עוד אנשים, שבמחם מתרצצים לפעמים רעיונות פילוסופיים והשקפות מקוריות — ובכל זאת אין ביכלתם לצמצם אותם ולסדרם ולברוא להם סגנון נאות בכדי להשיגם לאחרים. העובדא הזאת מביחה, כי מחם של אלה איננו משוכלל עדיין כל צרכו וכי תאיו אינם חזקים ומצקים כדבעי, ולפיכך חסרה להם אותה הבהירות ואותה הדיקנות, הנחוצות כל כך לכל איש החפץ להתרומם למדרגת משפיע בחברה האנושית.

אדם גדול במובנו המדעי הוא לא אותו, בעל האשכולות, שמלא את כרסו ובקי בשבע חכמות; אף לא זה האיש, המלא דעות נשנות כרמן, ובכל זאת אין הוא יכול לשלוט בהן להוציאן מתוך עולמו הפנימי ותוצה — כי אם זה האיש המוכשר להביא בחשבון כל רושם וכל קו, כל רעיון בודד וכל מחשבה בודדה, המופיעים במחשבו, לזכנם ולצרפם בתחלה ואחרי כן להנשימם בצורה ברורה ומנובלת ולהכניסם מרשותו לרשות הרבים.

ובה במדה שאדם מצטין בנידן זה ביותר, באותה מדה עצמה מתגברת פעולתו על החברה ויחד עם זה גם גדולתו צומחת ועולה.

ובכל זה הוא קנה-מדה להסופרים ובפרט למשוררים, המשורר צריך, כמובן, שיחיה בעל נפש פיוטית, מרגשת ומתרשמת; חושו האסתטי מוכרח להיות כל כך דק ומסותת, עד כי יתפעל ויתלהב מכל הופעה נהדרה והרמזנית, ולאידך גיסא — להודעוץ ולהתפעל למראה כל מחזה של כעור ותעוב, אולם התנאים האלה בלבד אינם מספיקים לו, אם הוא חסר עוד תנאי עיקרי אחד והוא: הכשרון הציורי. אם איננו יודע להשתמש כהונן במחולו, או אם אין לו די סמנים באוצרו בשביל לתת צבע וזמן מדויק לכל אחד מרשמיו ורגשותיו, — אז אין הוא עדיין ראוי לעמוד במחיצתו של המשורר האמתני, ואף גם זאת: המשורר איננו משתמש בצבעים שאולים, וכשם שאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, כך אין סגנון משורר אחד דומה למשנהו, ולפיכך אנו רואים לעתים תכופות שני משוררים בתרים להם חסר אחד לשירתם, ובכל זאת מציא לנו כל אחד יצירה אחרת ונבדלת לגמרי מזו של חברו.

כל מי שלוקח צבעים מן המוכן הוא זיפן ואם גם הוא אומן גדול לסמא את העינים ולהעלים את זיופו. — בכל זאת יוצאת שירתו פנומה בהכרח ואי־מקוריות בולטת בה מתחלתה ועד סופה.

הסמנים או הכללים האלה להכיר על ידם את המשורר המקורי מעולם לא היה דרושים. לדעתי, כל כך, כמו בימינו אלה, וביחוד באמריקה, אשר בולמס השירה והתשוקה לזכות להתואר. משוררי התגברו כל כך, עד כי היתה ממש למגפה. כל כתבן וכל לבלר, כל בור וכל שומה בחרוזים הולך ומדמים על חשבוננו (אחרי כי בהרדקציות אין קופצים על סתורתנו...) איזה סמרטוט ופספס מזוהם ואחרי כן הוא צוה בקולי קולות: "דרך ארץ, יהודים, הבו נודל לשמי! הרי משורר אני, לידי אנכי זכוי וכי..." והקורא התמים, בקיבתו הבריאה והכלתי מפניקה כלל, איננו מבחין בין פת טולת לבין פת קיבר; הוא מעכל הכל... ולגבי ידידה, כל מי שיודע לערוך שורות קצרות בחרוזים, הוא משורר כרבי יהודה הלוי בשעתו...

כל הגנה ברותחין, סולד באושריך, אומר הפתגם, והעובדא האמורה נרמז לי להתרחק בנועל נפש מכל סמר שירים חדש ולהתיחס אליו בחשד. וכמקרה הזה קרה לי, אל נכון, במה שנוגע להתחברות המגות עתה לפני, ושעליה אני חפץ לזקן מעט במאמרי זה, לולא ידעתי מקודם את שם מחברה, אשר מכעו כבר יצא בעולם השירה: חזקה על חבר שכמותו שלא יוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, הרהרתי בלבי, וגם אוריא דאמריקה לא יפעל עליו לרעה...

שם החבורה הוא: "שירים ומשלים", כתובים בשפת רוסיא (נוראק תרס"ה), מתברר הוא מר יחזקאל לעווים. בחבורו זה מבלים לפנינו מר לעווים את כל כשרונו הגדול ואמלי נתן לנו רק יצירה זו בלבד, היה ראוי לתפוס מקום הנק בשדרות הפוסנים היותר חשובים, כבר במבטנו הראשון אנו רואים, כי אין לנו כאן עסק עם איזה נמד או חרוך, כי אם עם פיסן מקורי, כל שורה מביעה שירה עמוקה וכל מלה מועזת את נימי לבנו ונוקבת ויורדת עד מסתרי נפשנו. סגנונו הוא רענן, מדויק, חד ומעקף, בשעה שהוא מציא אנחתו, שהיא הר קול אנחת כל האומה הישראלית, אנו מתפלצים ומתרגזים, אך אין אנו באים לידי סתם התיסחות בעלמא ולידי קנה מיואשת, כי אם איזו מרירות בלתי מכוסאת אנו מרגישים ומחאה אין סופית חפצה להתפרץ מתוך מעמקי לבנו ולקרוא חסם על העול והעשק הגעשה לנו משנות עולמים ומדור דור.

מר לעווים הוא מהמשוררים הלאומיים החדשים החולמים חלום עתידנו בארץ אבות והמלאים אמתה בכח ישראל סבא, ולפיכך שירתו איננה סתם בכינית, המרפה את הידים ומביאה לידי מצב של מרה שחורה, להיפך, היא מעודדת את הרוח, מלהיבה את הלב ומזרזת למלחמה. תחילתה שקועה ביסורי ההדה וסופה נעוץ בעתידנו המשעשע. עוד אחת: שירתו היא לאומית, אך איננה שוביניסטית, ועם כל אהבתו ומסירתו הגדולה לעמו, עם כל הצער העולמי, שהוא מרגיש למראה ענויי אחיו — עם כל זה עוד יש בלבו חלל רחב לרגשי השתתפות בצערם של העובדים האובדים, ולכל הגענים והסובלים מתגרת ידי העריצות.

דבר זה אנו רואים מהשיר "קריסה", שהוא נושא עליו אופי כללי ואנושי ומתיחס לכל הלוחמים והשואפים לחופש וגם מהשיר המצוץ, "מדוע?" בו מתאר לנו המשורר ילדה הפונה אליו בבקשה לספר לה מעשיה וקדאית אותו בשם "דוד", הוא שואל אותה באיזה מין מעשיה היא חפצה: האם עיד, הבת היפסיה, או עיד, המלך

שמעבר לים? וכו'. אולם הילדה קוראת בבכי מר ובדמעות על עיניה: לא, אינני חפצה באלה! במחזה הרופס של האוסללה הזאת כבר מנקרות שאלות עולמיות. שאלות מחיריות. והיא מבקשת את הדודי להשיב עליהן תשובות מספיקות ולרמציא להן פתרון נאות כיאות לדודי...

ובעצנים זולנות דמעות היא מביטה עליו ושואלת: מדוע מאור בוקר יבא כל כך עמל? מדוע מנוחתו נוזלה ממנו? מדוע הוא עבד נרצע?... מדוע — היא קובלת להלך על ההשנחה — הגר נא, הדוד, מדוע הנהגה כל כך נרועה שוררת בעולם? מדוע יד אחת היא כל כך תקיפה וגוררת אחריה הכל?... היא הלכה לדרכה, מסיים המשורר, ונרמה לי, כאלו כל העולם נאלם דמיה... רק הד קול אחד צלצל כאזנים: 'מדוע? מדוע? מדוע?'

בחרתי בשיר הזה להביא ממנו קטעים אחדים בכדי להראות, עד כמה לא צדקו צעירינו הפרוגרסיבים, בכיכול החושבים את הלאומיות לסתירה נגד האנושיות. לאומיות יותר נלהבה ויותר עמוקה מזו, שמר לעוים מבטא בשיריו, כמעט אי אפשר עוד, ובכל זאת עוזרדא זו איננה מפריעה אותו לחבק ורועות עולם ולחבב את כל הנברא בצלם. ככה הוא מפוסה האמתית של הלאומית העברית וכך המה המשוררים הלאומיים העברים האמתיים... וכדי לאמת את דברי יכולתי להביא ציטטים אחדים גם מהשיר הנפלא, אל הרעי, שהוא מביע ינון עולמי, ובו מתאר לנו המשורר את חיי היהודי הגנצתי עם כל מרירותיהם, אך חסצי לקצר, ואוסיף רק, כי שירתו דניעה כאן למרום קצה והמשורר ינחיל לו בזה שם עולם.

גם משליו מצטינים בבחירותם וחרסותם ובעוקצם התד ויש אשר היא מתהיה אתם בקרלוב.

בשום אל לב, כי מר לעוים עוד צעיר הגהו ותקוה גדולה נשקפה לנו ליהנות מפרי רחו בעתיד, צריכים אנחנו רק להעירו ולהביע את מבוקשנו, כי ילביש את המוזה שלו להבא גם בלבוש עברי.

א. קפל.

כתבי הרב יהודה אריה ממדינא יצאו לאור בפעם הראשונה ע"פ כתב יד ברישית מחזקו, ע"י ד"ר בלוי, סורה בבית מדרש הרבנים אשר בעיר בודאפעס, תרס"ה. 208+96 עמודים.

אמרו עליו על חיים סלוני שפגש את הרב בירדו מהבמה כהתימו לדרוש, ואמר לו: רבי! יישר כחך, יפה דרשת, וכשם שאין למצוא תהום במלאכת ההישים כך אין למצוא תהום בהכמת התורה. — כמה יגיעות יעתי בספרי רבי יהודה אריה ממדינא וזכיתי להוציא לאור במהדורא תניינא ועדיין לא יצאתי ידי חובתי, ובהספר החדש, כתבי הריא"ם שהויל הפרופסור בלוי עוד מקום הגהתי לו לכתוב פרק שלם, לתולדות ריא"ם.

באו ונחזיק לו מוכה על דבר הוציא לאור את הכתבים, גם ימצאו הסופרים חומר רב לתולדות גדולי ישראל בני דורו של ריא"ם, ולו היו לנגדי בשעה שכתבתי את ספרי אזי יכולתי להשלים עוד איזה שרמזים בקלסתר פניו הרחמי, ועכשיו שהקדמתי ועברתי המועד הגני נותן תודתי להפרופסור הנכבד שהויל את המסמך היקר מתהום הנשיה, והוסיף עליו חערותיו אשר הרבה דברים טובים

נמצאו בם, הוא האיש בלוי הנודע בשערים, ספרים הרבה כתב, וקנה לו שם עולם וכלום להסכמתי הוא צריך.

מי צריך למי? אני צריך אליו כעת! איזה דין ודברים יש לי עליו; כמה קשה לי להוכיח לאדם גדול כהו על אשר נפל בקמנות המוחין לעשות מעשהו ור מעשהו. (א) לקח הרבה דברים. מספרי מבלי הזכיר את שמי. (ב) עזה תשוקתו להשיג עלי כאלו ליתן בחכה תועלה לו, ואם כי מך ערכי ידוע לכל, בכל זאת דבריו קלים מסובים, רוח הבקרת ינשבם והיו כלא היו. (ג) שניאותיו ותקוניהן, ולא ארשום השנותי לפי סדר הענינים אשר הזכרתי פה, כי אם לפי סדר העמודים של ספרו.

א) עמוד 1 הערה ב. על דבר השנתו האחת שהיא שתים הנני להשיב לו: (א) לא אנכי הראשון ששאלתי איך קוראים האמלקים לבן אח בשם נכד? ולא הוא הגהו הראשון שהשיב ע"ז, כבר ישבו על מדוכה זו הרב שייר בהשחר שנה ב' עמוד 30—29, ר"א ניינער במכ"ע שלו, שנה תשיעית עמוד 305, ר"א ברלינער ליסערמורבלאם שנה נ' נ' ב' עמוד 12—11, נראס R. d. E. Juives 1882 p. 183, ר' יעקב ספיר כבוד הלבנון שנה שמינית נ' י"ד, עוד שם, בשמו של ר' מתתיהו שמראשון נ' כ'. (ב) בדבר שנוי השם. ממודינא—מודינא' ראה דומה לזה מה שפסק ריאים הלכה למעשה וקרא את הרב אברהם דיקאמיאז—קאמיאז (אגרת פ"ה עמוד 83) וריאים בעצמו הלא אמר כי חתם את עצמו בנצרי ליאון מודינא ולא ממודינא ודי בזה לקרותו בשם מודינא. נפלא הדבר כי בהשורה השלישית אחרי השנתו, בלוי בעצמו עובר בעשה וקורא את ריאים בשם מודינא! ממש כמו ששנית' אני.

ב) עמוד 6 הערה 1. ריאים כתב אגרת אל מנחם מרקריאה, וכא המויל בסרה העודף ומנלה חדשות כי הרופא יעקב מרקריאה כתב הקדמה לספר נורן נכח דפוס ריווא דמרינמו והדפס שם את סדר עברונות, כמה ארכן הוא! ר' יעקב מאי עבדתיא כאן? שוב כמה קצין הוא! כי לא ידע לספר מ' יעקב מרקריאה רק אדות שני ספרים, ואני ראיתי עוד עשרים ושנים (*) וכמדומה לי שבכל השלשים וארבעה ספרים שנדפסו בריווא דמרינמו ישנן הקדמות מאת הרופא ולא לו יעקב מרקריאה, ונעלם ממנו כי החכם כרמולי כתב מתברת אדות דפוס ריווא דמרינמו ור' יעקב מרקריאה זה, והיא נדפסה בפא"מ, 1868.

ג) עמוד 8 הערה 2. לא הותר אולי ציל לא הונמר או לא הוכפלי. קלע פעמים והחמיא הממרה. באמת ציל לא הותר.

ד) עמוד 20. סמוך למנחה ישתדל אחד לפנות מעסקיו ללכת לביה ולא יקדימו וכניעו הנפסד לקיים (?) והיקר לזוללי. איני יודע על מה מתקשה כאן בלוי? הכונה: עסקי האדם המה דבר נפסד והתלתי דבר קיים (לקיים ציל ולא לקיים) לא יקדימו הנפסד לקיים — ולא יכניעו היקר לזולל.

ה) עמוד 25 הערה 2. כאשר יאמר משל הקדמוני: היו טובים גם אם בוששו מאשר לא היו עודנה. בלוי העיר: כנראה כיון אל הספר הנקרא. משל

(*) ואלה הם לפי סדר הדפסתם: תולדות יצחק, מנהגים, תדושי הר"ר נסים (בשתי הוצאות), ברכת מהר"ם, סימני וקצורי המרכי (בשתי הוצאות), בחיי, בר ששת, משניות, אגרת המוסר לאריסטפליס, קצורי אבן רשר, תועליות הרלב"ג, משא גי חויון, פירוש חמש מגילות, דקדוקי רש"י מלחמות השם, הגדה ש"ס, שערי אורה, שערי צדק, מס' דרך ארץ, ביאורים.

הקדמוני אבל לא מצאתי שם מאמר זה. כנראה זה איננו רואה ואיננו נראה. חס אני על מרחת המויל שינע ולא מצא זה המאמר בכל הספר משל הקדמוני כי באמת כיון ריאם על דרך מליצת הכתוב: כאשר יאמר משל הקדמוני (שמואל א' י"ד) והפתגם שהזכיר ידוע הוא בלשון אמלקי וכן יאמר גם האנגלי «Better late than never» ראה H. G. Bohn, a Polyglot of p. 429 במפתחו foreign proverbs. בו תמצא הפתגם הזה גם בלשונות שונות צרפתית, אמלקית, ספרדית, פורטוגזית, הולנדית ודעניש.

ח עמוד 34 הערה 3. מה מתוך מדבש אנרתך ומה עז מאר יי. העיר בלוי: ריל שסמנו מארי (יהודה) לא יבא עז כלומר דבר גדול. לא הבין דברי ריאם. הכונה: מה גדול עזותו וחוצפתו של האריה כי בא להקריב מכתב אשר כל מום בו לקלירלי אשר מה מתוך מדבש מכתבו. שאלת מה כאן איננה לשלילה ולהקטין את עוז הארי כי אם בהפך להשתומם על עזותו.

ז עמוד 65. רעד אשר כנפשוך אי יי. בלוי עשה על זה סימן השאלה ובחלק האשכול עמוד 34 כתוב אדות זה שאיננו מתאים עם תכן המכתב. אינני יודע על מה? הדבר שאיננו מתאים עם המכתב הגהו סימן השאלה שעשה המויל אצל חתימת ריאם: אי יי רית: אני יהודה במודינא.

ח עמוד 72. על דבר קנייה בתי החיים: נחלת מקום קבוע אין לנו כי אם ארבע אמות קרקע בכל מקום שהיך. כאן צריך להעיר כי מצבת קבורתו שכתב ריאם בעצמו, תחלתה: ארבע אמות קרקע בחצר זה ראה ספרי עמוד 101—100.

ט עמוד 84 הערה 1. על דבר. האבן שנתנסית עשרה נסיונות ועמדה בכול... ואין כל זה הבל ועשן כי אם האמת בעצמה. העיר בלוי: הכונה על קמיע של אבן, ראה שם דבריו הארוכים, ונעלם ממנו כי ריאם כיון על אבן החכמים הידוע המהפך כל מתנת לכסף ולזהב (ראה ספרי של הדיד רובין אדות הענין הזה) ועל מלאכת האלקימאיה כתב ריאם: אין זה הבל כי גם אני כליתי חיי בהכנת דברים ואין אני ממעז את עצמי ללוא כי גרם החמא (ראה ספרי עמוד 14 הערה 19). הוא האיש קאמאו אשר אתו המתיק סוד במלאכתו זו נכתוב בחיי יהודה. הדבר היותר נפלא הוא כי המויל בהערה הקודמת מזכיר את זאת, ואך הרחיק איוה שורות לא ידע עוד הענין אשר לפניו וכתב מה שכתב.

י עמוד 96. ה' ענה בי ודע לי חסורי מחסרא והכי קתני. כאן צריך להעיר כי כבר קדם לתא דריאם דין יצחק בשוית לרי שאל: אחרי הוית נע ונד בארץ וחסרתי הסמן אז דרשתי ספר ה' ואז אמרתי חסורי מחסרא והכי קתני.

יא עמוד 98 הערה 4. כעבד האמורי. בלוי מתקשה כאן מהו האמורי? אולי ציל יהאמורי (יהודה אריה ממודינא). כונת ריאם בזה שנבן הוא לשרתו. כמו שאמר לפני זה, להחזיקני במספר משרתי וקמנים' וכלום יש מקום להשערת המויל.

יב עמוד 119 הערה 5. אמר החכם: החולי זקן מקרי אך הזקן חולי טבעי העיר בלוי. לא מצאתי מקור מאמר זה. הגהו במחברת הרביעית לעמנואל הרומי, דפוס לבוב עמוד 29.

יג עמוד 120. טרם המבול היה הקשת אבל לקחו ה' מאז לאות על רחמי ושהיכ את קשת גת' מה שכבר נתתי ועתה יהיה לאות. כאן צריך להעיר כי

החדוש הזה לא נתחדש בבית מדרשו של ריאים וישן נושן הוא כי כבר נשמע בבית מדרשו של הרמב"ן. הביאו על הפסוק הזה.

(ד) עמוד 169 הערה 1. מספר בן דוד לא חברו ריאים לתלמידו ר' יוסף חמ"ץ כי אם לתלמידו ר' דוד פנצי כמו שמראה שם המאמר. את זה לקח בלוי מספרי עמוד 105 מבלי הזכרת שמי. שוב כתב שם כי נעלם ממני מי הוא ר' יוסף חמ"ץ. לא כנים דבריו; ר' יוסף חמ"ץ איננו מחר לי. הזכרתיו חמשה פעמים. עמוד 86, 99, 102, 105, 108. בלוי כיד בקיאותו הפוכה עליו חדשות הוא מגיד לי כי בליל חמ"ץ נמצא בישעיה ל' כ"ה, ואני מוסיף כי בליל חמ"ץ נמצא גם בהקדמה קורדאני. בכ"ז אינני יודע איזה ספר הוא הספר בליל חמ"ץ, וסימן השאלה שעשיתי היה רק אדות הספר הזה כי כל הביבליוגרפים אינם יודעים אותו. וגם בלוי. כביכול אינני יודע מה הוא הספר בליל חמ"ץ שהזכירו ריאים. — עוד הוסיף בלוי לאמר: אמנם מהדיואן יש להזכיר שנדפס איזה ספר מיוסף חמ"ץ, לו ראה בספרי עמוד 99 בהערה 113. ובאוצר הספרים בן יעקב מה שכתוב שם אדות ספר אור ננה. אז לא היה לו להזכיר עוד משימת הדיואן כי מצא רמז שנדפס איזה ספר מיוסף חמ"ץ.

הלך האשכנזי.

(טו) עמוד 58 הערה 3. Cavaliero dello Sperone d'oro בלוי אומר: את זאת העתיק ליבאוויש עמוד 3 נגיד מן נולת הרב offenbar nach dem deutschen «Ritter des goldenen Vlieses» (—Fliessen!) בשפרי די לו. אבל כל עצמה של הבקרת איננה רק ללכוד את אשר נפל במח השגיאה, כי אם להעלותו ולהעמידו על האמת, ואם מעיתי היה לו לתקן, אך באמת שנה הוא בעצמו באמרו. את זאת העתיק ליבאוויש כי הבאתי הדברים בשם אומרים: רמ"ש גירונדי בספרו תולדות גדולי ישראל אות מ' ט"ס. — Vlieses—Fliessen מאן דבר שמם אצל רמ"ש. הלא חכם אמלקי היה? ואומר: ר' מרדכי נתעלה למעלה. אביר מדרבן (בנעלי הרכב) הזהב' הוא אות כבוד פחות המעלה שנתן אז לכל איש שנתכבד בתואר רופא, וכלשונו של גירונדי ובסגנונו: „לכל איש שנכתב בכתר הרפואה" מזה אנו יודעים כי נשממה אצלו מלת דרבן ור"ל נגיד מן נולת (כתר)—דרבן—הזהב'.

(טז) עמוד 61. מצבת אסתר; בלוי מגיד חדשות כי המצבה הזאת כתבה ריאים על ארוסתו שמתה ביום חופתה ומעיר כי ריא ברלינער בלחות אבנים Nr. 83 לא העיר מאומה אדות הרבר הזה, ובאמת כל דבריו לקוחים מספרי עמוד 9 מבלי הזכיר את שמי.

(יז) עמוד 63. הוא מזכיר אגרת ריאים להרמ"ע מפאנו: „כל ימי הייתי מצטער ומשתוקק להדפיס ספרים הרבה אין קץ". ועיז הוסיף בלוי הערה: „אני בעיני בינותי בספרים כל ימי היותי וכל אשר שאלו עיני לא אצלתי מהם מלראות במחברי עמנו או זולתם" (הקדמת לב האריה). זו אחת מן הערות בלוי ששמוכות לאגרות ריאים ורחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב. — מראה מקום זה מהקדמת לב האריה הבאתי בספרי עמוד 91 לענין אהר, ראה שם.

(יח) עמוד 64 הערה 3. „לבקשת כמי שמואל רוביו יציו לכתוב על מגורת המאור, ודאי הוא כי כונת ריאים על הכ"ל מגורה. ליבאוויש חשב מגורת

המאור לספרי. ואומר אני: אם בלוי בדק את הדיואן ומצא כדבריו שהכונה על כלי המנורה מדוע לא הגיד לנו שבדק ומצא כי כן הוא, ואם השערת עצמו היא, אפנה מאד אם יש לה על מה לסמוך וחוראי שלו מוטל בספק גדול. — מוב מזה השערתו על דבר: קול יהודה (מדינא) לקול יהודה (מוסקאמו) על קול יהודה (סירושו על הכוזרי). ובוה הגהו חכם עדיף מנביא. כי לא נביא ולא בן נביא אני לדעת מה שהיה בכתובים אצל ריאים ודבריו הלא לא נדפסו בהכוזרי עם פי קול יהודה דפוס ויניציאה. — ועדיין סימן השאלה במקומו עומד (בספרי עמוד 97) על איזה ספר כיון בעל נגה הצדק באמרו: יצא הדין לקרוא קיש בנינון המוסיקא וכדברי הריאים בספר קול יהודה. מי חכם ויגר לי זאת ואענדרנו עמרה לראשי.

(י) עמוד 65 הערה 2. משלי הקדמני וציל משל הקדמני. רשימת ספרי ריאים איננה בבחינת ספר תורה וקדושתה שאם נפל חיו מעות באיזה אות הרי היא מסולת. ובפרט שהבאתי שתי הגוססאות משלי כמו שכתוב בשמו של ריאים ומשל ככתוב באנרות ישרה.

(ב) עמוד 76. אזכיר אחד מספרי ריאים אשר עדיין לא נרשם באיזה מקום וריאים הזכירו בהקדמתו לספרו בית לחם יהודה: ואם תחפץ לחבר דרוש ודרוש על אופניו כבר העירותי במספה יהודה. את זה לקח בלוי מספרי התצאה ראשונה דפוס ווינץ עמוד 108. כי השתמש המויל בהתצאה ההיא הלא נוכל לראות מזה שהזכירה מסורש בהערה 3 עמוד 80.

(ג) עמוד 87. אדות ספר אגרת תשובת המינים הוא מרשים מקומו בבית תלמוד שנה ג' עמוד 208 והיה לו לרשום המזכיר שנה ג' עמוד 24—23 נראה ספרי עמוד 102. אבל בלוי ברצותו להראות כל הבקאות הנמצא בפרק ההוא של מאמר מגן וצנה המובא בספרי ומצא כי הזכרתי את אגרת תשובת המינים מבית תלמוד הלך אחרי בעינים עצומות ומראה המקום גם כן בבית תלמוד; לי היה נחרץ להביאו משם בשביל שרציתי להביא דברי ר' שז"ה נגד רייך (ראה ספרי עמוד 44—43) ולא כן להעוסקים בחכמת הביבליאניסטיקה. ובלוי שמלאכתו בכך בכל הספר הלא היה לו להזכירו מהמזכיר.

(ד) עמוד 90 הערה 1. מלת סכל במובן כופר ואפיקורס אצל ריאים. וע"ז הביא שתי ראיות: (א) כל המשנה ממטבע שנמבע מההמך ידו על התחתונה להקרא או סכל או כופר (כן דוד). (ב) דברי תורה יקרים ליודעיה ומכירה כפי היחס נחשבים לכלום מאת הסכלים (הבונה מנחות ז'). ובאמת הן תרתי דסתרי להגחתו של בלוי: (א) כונת ריאים על סכל ששמו כמשמעו. ראה הוא אומר: או סכל או כופר. הרי שסכל איננו כופר וכופר איננו סכל. — (ב) כונת ריאים במלת סכלים על אלה שאינם רוצים לעסוק וליוע בדברי תורה, שהמה ההפך מיודעי ומכירי התורה. וכלום נזכרו כופרים בהשיחה שם בין ר' יוסף הבבלי ור' אליעזר בן שמעון. שני מראה מקומות אלה מבן דוד והבונה הבאתי בספרי עמוד 86—20 כל אחד על מקומו הראוי לו. והיו לאחדים בהערת המויל ומפיש אותם לא על כונת ריאים כי אם כאשר יחפין הוא או כאשר ידמה.

(ה) עמוד 91 בהערה. מה שכתב ריאים בקול סכל: עשיתי זה בהציג עצמי לאחור ולצייר בדעתי כאלו נולדתי ונולדתי בקצה אחד מן הישוב במקום בני אדם אשר אין להם שום דת ונימס' דומה הוא למה שאמר בהקדמתו לספר ריפ: שכתתי בעת הכתיבה כו. מילת העברים גם אני והכונה: שאיננו כאיש הגונע

בדבר שעדותו פסולה. את זה לקח בלוי מלה במלה מספרי עמוד 59 הערה 70 מבלי הזכרת שמי.

כד עמוד 94—95 אומר בלוי כי לא כעצקתה הבאה על ריאים מאת גראָמין עשה, ולא היה כחם אשר גלה ערות אביו במה שהודיע מנהגי היהודים לבני הנכר. כי אין להתבושש מהם (האין זאת ממש כמו שכתבתי בספרי עמוד 59? ראה שם). ומעולם לא היו סודות אצלנו, שש מאות שנה לפני ריאים כבר נעתקו התלמוד וספר המצות לשפת ערבית, ואך לחנם יאשימהו גראָמין, כי כונתו היתה למוכח ללמד זכות על מנהגי ישראל. בהתנצלותו של בלוי יש חדש ומועיל אך, החדש אינו מועיל והמועיל אינו חדש; החדש אינו מועיל: כי האחרונים בשמות גראָמין יכולים להשיב לו: ומה זו ראייה מהתלמוד וספר המצות? הלא יתר שאת להתלמוד כי נמצאו בו גם חכמות שונות על כן יוכל ישראל להתפאר בו לעיני העמים, ומספר המצות לא יהיו פניו כי כולל רק חקים ומשפטים הכתובים בתורת ה' אשר כל בן דת לא ישימו למשחק לו, לא כן הוא ספר המנהגים שהרבה מהם המה. מנהגי שמות; והמועיל אינו חדש: במה שאמר כי כונת ריאים לא היתה להשפין כי אם ללמד סגנון על מנהגי היהודים, זה הוא באמת דבר מועיל, אבל אינו דבר חדש, כי כתוב הוא בספרי בשלשה פקים י"ז—י"ז ובידי הלא האותות והמופתים על זה. ממה שכתבתי עד כה נתארך המאמר עד מאד על כן לא ידון עוד רחוק בהרפוסטור הנכבד על הרכה מדבריו האחרים שהמה קמה שמוך ברחים שלי, באשר ספרי כבר נדפס והנהו פנקס פתוח הפקר לכל, וכל הרצה להראות בקיאותו בהציגאמין שהבאתי אין מי שיסחה בידו, אך יהיה חזיר לעשות אותם בפנים חדשים, יאריכם או יקצרו, כידוע לרגילים במלאכת שמים, ואז יהיה פיקן נאה מאד. ברקליך ניוארק, ג. ש. ליבאוויטש.

Wiener hebräische Epitaphien von Dr. Bernhard Wachstein. (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Klasse. 156. Band, 4. Abhandlung) Wien 1907.

המחברת המונחת לפנינו היא פרי התעוררות לטובה הנראה זה שנים אחדות בחיי הקהלה בווינ הבירה — התעוררות הראויה להיות למופת לקהלות אחרות, שגם להן ישנם זכרונות עתיקים נכבדים כהומר לבנין תולדות הקהלות בממלכת אוסטריה, אולם אין איש שם לב אליהם להציגם ממשואות נצח ולהסיר מהם ערפל-חולתם. זכרונות כאלה, אשר בידם להאיר מחשבי ההיסטוריה ולהציג לאור פרטים רבים חשובים כחוליות חסרות בשלשלת קבלת הדורות, הן בלי ספק מצבות-קבר המכוסות בעפר בתי-עלמין עתיקים, והעבודה הזאת מעידה לנו, מה נכבד וחשוב הוא כל פרט ופרט, אשר תוספת החקירה המדעית על ספרי התולדה שישנם בדינו, כדי שנביד היטב מאורעות היסטוריים ומחזות פתומות בחיי קהלותינו בכל עיר ועיר, מדינה ומדינה. אמנם כבר נעשתה המלאכה לפני יותר מחמשים שנה, מצבות-הקבר שבבית-עלמין העתיק בהבל העיר רוסו מוזן גרשווינא (בשנת ת"ל) כבר נאספו ונעתקו ביד המשרד האשכנזי הנודע ל. א. פראנקל, אולם ההעתקות האלה שנדפסו בשנת תרפ"ז נעשו על הרוב מבלי כל בקרת כלל, וחסרות בהן כל עקבות איוו שמה מדעית, אשר יוכלו כותבי התולדה להשען עליה מבלי להבשל בדרך הקירחת. דב. גדול

עשתה אפוא הנהגת הקהלה הוינאית, באמצעות הועד ההיסטורי שלה, בהתעוררה לחקור ולדרוש אחרי פרטים רבים הסתומים בהעתקותיו של פראנקל, לבקר אחרי שניאותיהן שכבר העירו עליהן כותבי דהיי, ולהוסיף עליהן העתקות מצבית חדשות שנמצאו ע"י חפירות באדמת בית-העלמין. וצריכים את להודות, כי הצליחה גם בה שםסרה את העבודה בידים אמונות, וכפי הגראה מן הדוגמא מעטת הכמות הזאת יהיה לספר השלם, בצאתו לאור, ערך מדעי, אשר יוכל להיות למופת לרבים העוסקים במקצוע הספרות הזה.

שתי-עשרה הנה המצבות המעתיקות במחברת זו ושש מהן חדשות לנמרי החפירות בקבץ המצבות של פראנקל. אך גם מן המעט הזה יכולים אנו ללמד על חשיבות החומר ההיסטורי, אשר השכיל המחבר להעלות מבור הגשיה בכת בקרת חרופה ואופן חקירתו הזהירה בכל פרטיה ודקדוקיה.

ערך היסטורי גדול יש, למשל, לציון קבורתה של, מרת לנה בת ר' יחיאל מיכל זצ"ל (מספר 10), מצד האירו לנו נתיב במחשכי פרט אחד ממאורעות ווינא קרוב לזמן הגרשו. נודע הוא לחרשי רשומות מאורע כזה: בידה מרץ לשנת 1651 יהיה רכב אחד שתי סעמים אל אשה, יהודית חשובה ומפורסמת ליאנוורה וימינה. יהודי ווינא נאשמו, כי מאתם היתה נסבה לרצח הזה, ופרס נקבע לשלם ת"ק אחריים לאיש אשר ימצא את הרצח ולרצח בעצמו אלף אחריים והבטחון לשלחו לחשי מבלי סקוד עליו עון הרצח. ד"ר קיוסמאן בספרו, הגרוש האחרון של יהודי ווינא הפיץ אמנם אור על המאורע הזה, שהיה לאבן מכשול ליהודי ווינא, אולם שנה במשפטו במה שנוגע לנף הגרצחה, הוא חשב כי היא, האשה לאה הגזכרת במצבה אחת בקבץ פראנקל, שבמקרה הובלה גם היא לקברות באותו חדר לשנה הזאת, אך אין אף רמז קל להשיבותה ופרסומה בכתבת שעל הציון ולא זכר כל שהוא לסבת מיתתה. ד"ר ווכשטיין מצא את המצבה הנכונה וגם הצליח בידו באופן נעלה לגלות את ערכה הרב, על שני עברי המצבה הזאת חרותים הדברים האלה: פ"ט הקדושה מרת לנה בת ר' יחיאל מיכל זצ"ל — יום ו' כ"ד אדר — יובל גדיע השפויך לפי". וזה הוא טופס הגוסס של הכתבת בדרך שיר:

ושלחנה לאביזנה ומתנה.

בעוז נתנה ובאמונה מאוד נתנה.

שרוף קנה הרגונה ואינה זכר וכו'.

מקום רנה, שאו קינה, במר לענה.

שמה לנה, והיא לנה, בעלזנה.

וכפנינה, וגם חנה, בדמינה.

כנראה מהכנוי, הקדושה והשבת והתהלה בשורה ד' וה', הנה אין כל ספק כי זה הוא ציון קברה של ה"יהודיה חשובה וכו'" אשר נרצחה, כהשערת ד"ר, למען התעולל ולהתנסל על היהודים, אחרי שקשה להאמין כי כנו בשם, קדושה, אשה נרצחה בעצת היהודים על חפצה לצאת מרת ישראל, ואך עתה יודעים אנו יי מי שפכו את דם הנקיה והקדושה הזאת והמלה האחרונה (ברית) של הכתוב, יורע בנינים וכו' השפויך היא שנת המאורע ת"א שחל בה כ"ד אדר להיות ביום ו' (עפ"י הרשימה נהיה הרצח בע"ש) וגם המליצה, שרוף קנה, בכל קשיותה חוסי טעמה, מעידה בברור על אופן הרצח.

הדוגמא האחר מעיד לנו על ערך המצבות הגוססות ועל אופן עבודתו החפירה של המחבר ובקרתו החיפושית, אולם גם ציונים אחרים נתנו לנו על ידו המפיצים אור על חיי כמה אנשי שם שחיו בווינא לפני הגרוש כמצבתו של המקובל ר' אלחנן ב"מ ה"ר א"ר צ"ב (מספר 2) ותקונים רבים נעשו בהכרת פרטים נכבדים בכתבת שעל

ציון קבר האיש המצוין ר' יהודה ליב רוסא מאור קטן, ששנו כל החוקרים
 עפ"י הקבץ פראנקל בקריאת כתבתה הגבוהה.
 בכלל נוכל לקוות, כי הספר השלם, אשר יחזיק את כל סרי חקירתו של
 הד"ר. וחשפיו, יביא לנו ברכה רבה בשדה התולדה של הקהלה הוויגאית בוסן
 הנרש ולאחריו, בתקנו את אשר קלקלו הראשונים ובהוסיפו לנו פרטים חדשים אשר
 לא נודעו לחוקרים שקדמוהו. ד"ר. מ. ברקוביץ.

דקדוקי סופרים.

על אדות האשכול.

משמט יוסי בן יעזר איש צרידה ויוסי בן יהודה איש ירושלים במלך האשכולות.
 (פוסה מ"ב). כמה דיו נשתמכה וכמה קולמוסין נשתברו לידע ולהודיע כונת המשנה.
 מי או מה הם, האשכולות, אשר היא מקוננת עליהם כעל אבידה דלא משתכחת.
 לברר וללכך מה סיבן של אותן האשכולות שעמדו להן לישראל מימות משה עד
 שמת יוסי ב"י, כי דברי ר' יהודה אמר שמואל (תמורה פ"ו) סתומים וחתומים הם.
 ואיש שהכל בו לפירשי תורה ויראת חמא וגמילת חסדים או לפי הרמב"ם אשר
 מדות מזכות מתדבקות בו כענבים באשכול, אנשים מצוינים כאלה לא חדלו בישראל
 מימי בית שני עד זמן רבי מסדר המשנה ואילך כמה וכמה דורות.
 הראשון אשר סלל לו דרך אחרת בפירוש מאמר המשנה שלפנינו הוא בעל
 מוסף הערוך וז"ל בערך אשכול: אי"ב פ"י בלשון יוני ורומי בית הלמוד עיין ערך
 אשכולא, ואחריו נמשך הנאמן שייר בספרו ערך מלין וה"י יאסס בספרו קורות
 היהדות וכתותיה חלק א' דף קנ"ה, אשר לפי עדות כלם אשכול מלת רומי היא
 (schola) במעשה עברי.

אמנם גם כן בזמן שבית המקדש היה קים התאסף העם לעתים מוזמנים בבתי
 כנסיות לערוך תפלה לאלהי מרום, או להראות את פני מוריו ומדריכיו לשמוע לקח
 מפיהם כמו שנראה מדברי אישה של השונמית: מדוע את הולכת אליו היום לא
 חדש ולא שבת (מ"א ד' כ"ג), וכאשר און וחקר התיר הגדול רניק בספרו מנהיג
 דף קס"ו על הכתוב: שרפו כל מעדי אל בארץ, הם בתי כנסיות שהחריבו עיי"ש, וגם
 בספר המכבים (ח"א א' נ"ד) יסופר כי אנמיוכוס נתן צו שכל איש ואיש יקפיד קמורת
 ויקריב קרבנו ללאל אל לפני ביתו ברחוב, את ספרי תורה קרעו לקרעים ונתנו
 למאכולת אש, ככה עשו מדי חדש בחדשו בהתאסף העם לתוך ערים.
 ועיין עוד בס' Gottesdienstliche Vorträge לה' צונץ דף 346 הוצאה שניה, כי
 שם נכבדות ידובר בענין זה ושם מעיר המחבר על תרגום ס' שופטים (ד' ב'): בכך
 תבו חכימא למיתבי בבתי כנשתא בריש גלי ולא לא ית עמא פתגמי אורייתא, —
 מכל אלה יתברר כי תורה מצאה לה קן בכל מרחבי הארץ ונתאמת הדבר כי משמט
 יוסי בן יעזר פסקו מעדי אל, היינו בתי הלמוד בארץ, פסקו אבל לא לנמרי, כי
 בליס כשנברו החשמונאים ושמו משמרים בארץ העמידו גם בתי כנסיות הללו על
 תלם, וגם אנשים אשר מלת אל על לשונם קמו וההוירו התורה ליושנה, וכלפי זה.

המשנה אומרת במלך כלומר אברו מן העולם, נדחקו ואינם. אין זאת כי אם האשכולות דמשנתנו שונים מבתי הלמוד (scholae) של בעל מוסף העירך והגמשים אחריו וראי זה לא כראי זה.

אחרי האנשים אשר נקבו בשם התעורר הח' אברהם גינער להפיץ אור נונה על האשכולות אשר בערפס חתולתם, הוא בחר לו בזה שיטה אחרת, צלל במים אדירים והעלה פנינה יקרה בידו אבל — לא את החפץ המבוקש, הבה נשמעה מה ידבר. איתא בירושלמי אין פוחתין משלשה נזבין ומשבעה מרכלין. תני משני קתליקין... הנזבין הוותם ונתנו לאמרכל מרכל חותם ונתנו לקתולקום, וקתליקין חותם ונתנו לכהן (שקלים פ"ה הלכה ג'). לפי דעת גינער הגו קתוליקין שאין פוחתין מהם משנים דם הם הזונות כלומר האשכולות שאינן התמנות היתה להם גם כבידה, כי הוראת קתוליקום בעברית היא אישרכל ריל איש שהכל עובר תחת ידו (אורשריטט דף קס"ז ע"יש באריכות). והנה דבריו כלם נכונים כלם ברוכים, אם גם בפירוש אתמר בירושלמי: כל הזונות לא היו אשכולות אלא אילו שמשו פרינסות (סוטה פ"ט ה"י); אבל אשוב אתפלא ואומר: כשנברו בני מתתיהו מי מנע מהם או מי חשך אותם להשיב הכל על כנו ועל מכונו כבראשונה וגם הקתוליקין על מעמדם, וככן הקושיא בתקפה עומדת. לכל יש תמורה וגם אנשי המשמר האלה אינם יוצאים מן הכלל, דור הולך ודור בא ומה לה להמשנה להדגיש כי במלה ההתמנות כלומר הלכה לאברון ושעת הכושר להתחזרה, שעה להעלות ארוכה ומרפא לכל שבר הגה באה, ואחיל המשנה אינה באה אלא להגביל זמן במלך של מנהג ישן נושן, אפילו של בסול ברצון, הלא היא מונה עוד כמה זונות עד כמה דורות אחר יוסי ב"י (תגינה פ"ב מ"ב) ומורה בזה גם ר' יהודה אמר שמואל, רק לדידיה כל האשכולות שעמדו להן לישראל מימות משה עד שמת יוסי ב"י היו למדן תורה כמשה רבינו מכאן ואילך לא היו למדן תורה כמשה רבינו (תמורה פ"ו ע"ב) והוא ר' יהודה בעל הסברה: אשכולות זה אישרשהכל בו, ועתה אם האשכולות הם הזונות והזונות לא במלך, על כרחך גם האשכולות קיימים; הוא הדבר אשר דברתי: השם אשכולות דמשנתנו אינו אומר אלא דרשני.

Last not least! עוד יש לי להעיר על פירוש אחר, הלא הוא דעת הרב החכם אחיו, שכבש לו דרך אחרת, באשר לא נתקרה דעתו גם הוא בפירושים שהבאתי, ואלה הם דבריו: עזרא ח' י"ז ואצוה אותם על אדו הראש בכסיפאי המקום... לדבר אל אדו אחיו הנתונים בכסיפאי המקום להביא לנו משרתים לבית אלהינו, ויביאו לנו איש שכל מבני מחלי בן לוי וגוי — מענין הרברים נראה שכסיפאי היה מקום יוונים אשר אדו היה שם הראש ואדו זה היו דבריו נשמעים לבני לוי אשר הם המבינים שלכך שלח עזרא אליו, והוא מלא את בקשתו ושלח לו את איש שכל ועוד אחרים, ונראה לי כי איש שכל אינו שם פרטי כיא כנוי לבעלי תורה אשר קראו לפנים בשם אשכל וברבים אשכולות, ובאמת בעזרא ג' אשר רובו העתקה מעזרא שלנו נמצאה הנוסחא בלשון רבים כאלו היה כתוב איש שכלות ונעשה בחבר המלות ובהדחקת שיין אחת השם אשכולות, וזה נראה לי יסוד הכנוי של אשכולות (דור דור דורשיו ח"ג דף ל"ד).

האמת נתנה להאמר שפחרון מלות כיוצא בזה אינו זר בתלמוד ובמדרשים כי הוא מצוי הרבה אצל חז"ל, אבל בזה עוד לא נפתרה השאלה למה השתמשה המשנה בלשון במלך בעוד שענינו ראות שנם אחרי מות יוסי ב"י קמו זונות ואם גם היה כהם

שום דומי עינים שכלם במקומו עמד, והאשכולות ר"ל אנשי השכל לא במלואם! זאת ועוד אהרית, אם השם אשכולות נגזר ממלת איש-שכל ולא כמו ששנו במשנה מאשכול פשוט, כלומר קבוץ ענבים, כנראה משם, ונשמע שיין אחת, אות יידי מה תהא עליה למה נדחקה היא ואינה, ועוד למה לא בנו את השם על משקל אמר כלין, ולא הששו להלביש את נבר שמלת אשה, הלא דבר הוא!

את כל זה ראיתי ונתחן את לבי לתור אחי-מעם אחר ולמצא יסוד אחד למלה שלפנינו, מעם אשר שורש וענף לו בפרק קורות עמנו לימים ההם ואשר יתאים לכללי לשהיך אשר בה נסדרה המשנה ונמ יתישב לשכל הוך והישר כאחד, במאות הראשונות לבית השני כך היו נוהגים שנתנו ממון יתומים ואלמנות לסקדן ביד גזברי ההיכל, וכך היה עושה איש פרמי אשר ירא לנפשו סן יאבר ממנו בענין דע או אשר הלך למרחקים וצורר הכסף לא לקה בידו, וראה לדבר כשכא הלייודור במצות סליוקוס המלך ירושלימה לשלול ולקחת את אוצר ההיכל בחוקה, ענהו חניו כהן גדול ואמר: הכסף הנמצא בגנאי בית ה' כסף סקדן הוא, מקצתו הוא לאלמנות ויתומים ויתרם הוא להורקנוס בן מביא (ס' המכביים ח"ב נ' י"א), והנה ידוע הוא ולפורסמות אין צריך ראייה שהכסף לא יחזור לעולם למשכנות אי-מכמותים אשר שם סכנה נשקפה לו וכן נראה שגם גזברי הבית לא אבו לקחת כסף סקדן מפני הסכנה שקרובה לבא.

ועתה נלכה ונחקורה אל שדי תרומות הלשון ויוצא לנו שכסף הנתן למשמרת נקרא אז בלשונם בשם סנולה והיינו דאמרי במס' ב"ק החובל בבנו גדול יתן לו מיד בבנו קמן יעשה לו סנולה (דף ס"ב ע"ב), כלומר שיניח סכום הנון או חסין יקר הערך אשר הבן יתפרנס ממנו כשיגדל, ולמלת סנולה ישנן שתי הוראות בארמית: הא' חסין יקר הערך כמו שפירשתי, וזו נמצאה גם באחותה הלשון העבריה, כמו יש לי סנולה זהב וכסף (דהיא כ"ס נ'); הב' קבוץ ענבים כי כן ת"י על הבשילו אשכולותיה ענבים: בשלו סנוליהא¹) היו ענבין (בראשית ט' י"ד) ואין ספק אצלי שגם למלת אשכול בעברית היו שתי ההוראות הללו, ר"ל קבוץ ענבים בשריג אחד וגם חסין יקר ונחמד, וזו כונת המשנה דסוטה, במלוא האשכולות היינו הסנולות, כי אחרי שמלכי יון לכסף לא אמרו הון ובצעם לא ידע שבעה, עד אשר שלחו ידם גם בסנולות אשר הפקדו בהיכל, וכן לא יעשה בימים קדמונים גם בין הגוים אשר סביבות ארמת קודש (עיי' ע"ז נ"א) דהיי' להיותם כדך ב' ח"ב דף שס"ט), במל המנהג להפקיד סנולות ביד גזבר הר הבית, וגם הוא מאן לקחת כסף סקדן כזה מיד איש לבלתי חת פחתון מה למלכי יון אשר תאות נפשם רק לבצע וכל קודש ברגלים ירמסו, וכשבמל המנהג מעם אחת שוב לא נתחדש אף כשבמלוי הגזירות ומ"ס לא נמצא שום זכר למנהג ההוא בספרי קורות עמנו מזמן ההוא והלאה, וגם הדין נותן שהמשנה מפסלת בענין שנוגע לכבוד הר הבית כי היא הולכת ומונה תקונים שבמלוי ואשר לכלם יש שייכות לבית המקדש כמו מ"ס המרים, הודיית המעשר, המעוררין והנוקפין ועל כרחק אתה אומר שגם לאשכולות אשר גמנו עמדם יש שייכות כזו, וזה א"א לפיכך באומן אתה אלא אם נאמר שהוראת האשכולות והוראת סנולות היינו דהך.

¹) דברי חת' ריב"ל (תעורה בישראל דף 116). שבהם השיג על בעל מוסף הערוך לא נהירין לו, כי בעל מ"ה לא העיר כלום על ערך א ת כ ל א, ומובן פאליו שהמכים בזה לדעה רבנו נתן ברי' ויחולא אשר היא גם דעת חת' ריב"ל.

ואעפ"י לי עדים נאמנים לאמת דברי אלה. בימים ההם ואלקמוס שמש כהונה גדולה הוא אלקמוס אשר עליו יאמר רא"נ בספרו אורשריטס דף ס"ב כי הוא הוזכר במשלי: ומלך אלקמוס עמו (ל' ל"א), ואשר התמכר ליונים ולכד ברשתו חסידו עלין ורג בהם הרג רב כאשר יקונן עליהם המשורר האלהי: נתנו את נבלת עבדיך לעוף השמים בשור חסידך לחיותו ארץ וכעדות ספר המכבים (ח"א ו' ס—י"ז) הוא אלקמוס, אשר בשמו העברי יקים יקרא. היה בן אחותו של יוסי בן יועזר (בראשית רבה סוף סימן ס"ה) ומובא במס' ב"ב יוסף בן יועזר היה לו בן שלא היה נוהג כשורה הזה לי עליתא דדינרי קם אקדשא אויל נסיב בת נאדיל כלילי דינאי מלכא¹ אולידה רביתיה זבין לה ביניתא קרעה אשכח בה מרגליתא אמרה ליה לא תמסייה למלכא דשקלי לה מינך בדמי קלילי זיל אמטייה לגבי נזברי ולא תשימא את דאמיתרו לגבוה כמסירתו להדיוט אלא לשיימיה אינהו אמטייה שמה. בתלמידי עליאתא דדינרי אמרי ליה שבע איכא שית ליכא אמר להו שבע דבו לי שית הרי הן מקדשות לשמים (דף קל"ג ע"ב).

והנה אלקמוס נתמנה כחמש עשרה שנה אחרי בא הליודור הגובר ירושלמה, לערך 161 לפני המספר הגרני. ובימיו היה יוסי בן יועזר אחי אמו עודנו חי וזמן מעט אחרי מותו היה אוצר ההיכל נתרוקן כל כך עד שהגובר לא יכול לשלם מקח המרגלית. מזה יבורר לנו למה נסמן במשנה בפול האשכולות, סגולות, כמות יוסי בן יועזר, כי זה הוא בצמצום נקודת הזמן לרדלול אוצר הר הבית. בו בזמן שמת יוסי בן יועזר, בו בזמן הציא אנטיוכוס הרשע את כל חמדת בית ה' ואת כל האוצרות הנמצאים שם (קדמוניות ליוסיפוס ספר י"ב סימן ה' ד') ויחרלו מהמקדס פקדונות היינו סגולות ביד גובר הר הבית.

ואסיים בבאור שם אשכולות במובן שהראתי לדעת עפ"י יסודי שמת עברית. בידוע לכל שבין הנה האותיות למ"ד וריש מתחלפות זו בזו, כמו אלטנות—ארטנות, מלות—מורות וגם במשנה תחלופה הנה רגיל מאוד כמו השתל—השתדר, גלעינין—גרעינין (אדיוז משפט לשון המשנה דף ס"ג) וכתוב בתהלים: מלכי תרשיש ואיים מנחה ישיבו מלכי שבא וסבא אשכר יקריבו (ע"ב י"ד) לשם אשכר אה ודע בס' מיהוקאל: קרנות שן והבנים השיבו אשכר (כ"ב פ"ו) אבל המבאר ר' יואל בריל ספתינו מהבסל Parallelismus ר"ל הססוק הזה הוא כמו רוב פסוקי ספרי אמת שהם כפל לשון במלות שונות, ואם יתבאר לך האחד גם משנהו לא נעלם מעיניך. ולי נראה שלשם אשכר מודע במאמר המשנה שלפנינו, ואם תחליף הרי"ש בלמ"ד יצא לך אשכר כל ובסימן רבים אשכולות, וזה באור המקרא: מלכי שבא וסבא יקריבו תפסים יקריבם וסגולות מלכים חתומים באוצרותיהם.

¹ כנראה היה זה יהונתן בן מתתיהו כ"ג אשר נחמנה אחר אלקמוס ולא ינאי בן יודקטס המלך אשר בשמו המלא יקרא יהונתן גם הוא, כמובא בספדעות אשר נשארו אחריה ואשר נמצאות עד היום בעיר רבתי פאריס (ע' Lewy Geschichte d. jüd. Münzen דף ג"ה) ובכלל עדכוביא גדולה יש בשמות מלכי בית חשמונאי, עיין לדוגמא ברכות דף כ"ש ע"א שם פליגי ביה אמוראי: אמר אביו הוא ינאי הוא יוחנן, רבא אמר ינאי יוחנן יוחנן לתד. — משמח יוסי בן יועזר עד ינאי המלך נמשכות כששים שנה, נוסף לאלה איזה עשרות שנים פהיו בנו של יוב"ה הנכללות בחיי יוסי אביו ועוד איזה שנים מזמן מלכותו של ינאי, נמצא שבע של יוסי בן יועזר היה אז כבן צ' שנה, ובצדק ישאל השואל תלבן כזה עוד יולד? אלא ודא הוא, כי ינאי המלך זה יהונתן כ"ג.

כללו של דבר, את הפסוק: ויבאו עד נחל אשכל (במדבר י"ג כ"ג) תרגם הירושלמי ואתו עד נחל סנו לה; אם רוצה אתה לירד לסוף דעת המשנה ולהבין כונת המאמר: משמת יומי בן יועזר... בשלו האשכולות. צא לך בעקבי התרגום הירושלמי וקרי ביה בשלו הסגולות.

איצק שמינער בלעזא.

רבי עקיבא ואשת מרנוסרופס הרשע.

מעשה במרנוסרופס שהיה מבקש לשלום ברבי עקיבא ולא מצא עלילה האִיך לשלום בו. אמרה ליה אשתו הריני עושה עלילה היאך תשלום בו. עמדה וקישטה עצמה ועמדה על פתח מדרשו. כיון שראה אותה רבי עקיבא מיד רק בארץ. כעסה אמרה ליה: אתה הוא גדולן של יהודים ואתה רוקק בצלם האל? אמר לה: אף אני לא רקקתי אלא אמרתי כל הגוי הזה בידו ואת מכעסת אותי. כיון ששמעה כך נפלה על רגליה, אמרה ליה אני וזה מכאן עד שתגייירני, עמדה ופירשה בספינה והלכה למקום אחר (מדרש ילמדנו, ביהמ"ד חדר ששי).

שאלתה לרבי עקיבא: אתה רוקק בצלם האל? מזכרת אותנו כי הוא היה אומר חביב אדם שנברא בצלם. חבה יתרה נודעת לו שנברא בצלם שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם (אבות ג' י"ח). ואם באמת קרה מה שמסופר ב מ ע ש ה של אשת מרנוסרופס, השיבה אותו הנך נאה דורש ואין נאה מקיים; מזה נראה כי משנתו זאת לא היתה היסוד להעלילה שרצתה להביא עליו, והיו ההיפך, השאלה. אתה רוקק בצלם האל? נרמה לרבי עקיבא שילמדנו אחיך. חביב אדם שנברא בצלם! — אבל אם המעשה של אשת מרנוסרופס הגיוני ליד דמיונו של בעל האגדה. הווא ממיסב השיר והפיוט, משנת ר' עקיבא. חביב אדם שנברא בצלם! נרמה שנתעורר האגדי לספר ספורו. —

עובדה כזו ושאלה כזו אנו מתצאים גם במקום אחר אבל התשובה אחרת היא: כשהלך (רבי עקיבא) לרומי אוכילו קורצא אצל הגמון אחד, ושנר לו שתי נשים יפות, רחצום וסכום וקשטום ככלות חתנים, והיו מתגמלות עליו כל הלילה. זאת אומרת חוזר אצלי ואת אומרת חוזר אצלי, והיה יושב ביניהן ומרקק ולא פנה אליהן. לשחרית הלכו להן והקבילו פני ההגמון ואמרו לו שזה לנו המות משתתגנו לאיש הזה שלח וקרא לו. אמר לו: מפני מה לא עשית עם הגשים הללו כדרך שבני אדם עושים לנשים, לא יפות הן לא בנות אדם כמותך הן מי שברא אותך לא ברא אותן? אמר לו מה אעשה ריחן בא אלי מבשר נבלות ופרפות ושרצים (אבות דרבי נתן פרק מ"ח).

הנה שני הספורים עולים בקנה אחד אבל התשובות שונות. אשת מרנוסרופס הוכיחה את רבי עקיבא על כי הוא מבזה את צלם אלהים והשיב אותה תשובה נצחת: אם צלם אלהים יקר בעיניך אל נא תכעסי לאלהים בפיך! אבל ההגמון שאל אותו שאלה אחרת: לא בנות אדם כמותך הן, מי שברא אותך לא ברא אותך, ומפני מה אתה משקצן? ויענהו רבי עקיבא תשובה נצחת משאלתו בעצמה: מה אעשה ריחן בא אלי מבשר נבלות ופרפות ושרצים! והכונה: אמנם כן, המהור גם הממא מעשה ידיו של הקביה המה, בכיו ההור את ישראל שלא יאכלו נבלות

ומרפות ושרצים, ונבראו רק בעבור שיבחנו בהם הרעים והטובים וישולם לכל אחד ואחד כפי מעשיו, אני והן אמנם אל אחד בראנו, אבל אני מהור והן אסורות עלי כדברים ממאים, ובלשון נקיה דחיל נשאל שרש אכל על עניני אשות *) ועל שאלת ההנמק שהיתה שאלת מדוע לא סעדת? ענהו רבי עקיבא: מה אעשה ריחן בא אלי מבשר נבלות ומרפות ושרצים! —

וכנראה זה ההנמק הגהו אותו הרשע מרנוסרוסם בעצמו, שכן מצאנוהו במקום אחר שנתחבט עם רבי עקיבא בוכח אחד דומה לזה: שאל מרנוסרוסם הרשע את רבי עקיבא אמר לו: מה היום מיומים? אמר לו: ומה נבר מנובין? אמר לו דמרי צבי! שבת נמי דמרי צבי! (סנהדרין ס"ה). והשאלה והתשובה יסודן בס' בן סירא: מה יום מיומים יאמר הלא כלמו מן השמש יאורו: אולם בתבונתו הברילס ה' למועדים ותקופות השנה: מהם בחר וקדש ומהם מלא ימי השנה: הלא כל בני חלוף מחוטר קרצו וגם כל אדם מעטר נוצר: ובחכמתו הפירדם ה' ויסלה דרכיו: מהם ברך וקדש והגדיל לשרתו: מהם קלל והשפיל לחרפותי (בן סירא ס' ל"ג;—י"ב).

ואשוב לעניני: האגדה מזוונת אשת מרנוסרוסם עם רבי עקיבא בחייו ובעלמא דקשומי: כשהיה חבוש בבית האסורים היה יהושע הנרסי משמשו. פעם אחת ערב יום הכפורים עמד ונטל רשות מר' עקיבא והלך לו לביתו ופגע בו אליהו ז"ל והסך בפתח ביתו, ואמר לו מי אתה? איל: אני אליהו! ומה תרצה? איל: באתי להתדיעך שרבי עקיבא רבך מת, מיד הלכו שניהם כל הלילה עד שהגיעו לבית האסורים ומצאוהו פתוח ורב בית האסורים ישן וכל העם ישנים, באותה שעה נתחזק אליהו ונטפל לו ונשאו על כתפו, אמר לו יהושע: לא כהן אתה? אמר לו: אין סומאם בצדיקים ולא בחכמים ובתלמידים, וכשיצאו מבית האסורים היו כתות כתות של מלאכי השרת מספידין עליו ואומרים צדקת ה' עשה ומשפסיו עם ישראל, והדרך מאירה לפניו כוודי הרקיע, כיון שהגיעו לפסליון של קיסרין ירדו שלשה ירירות ועלו שש מעלות ומצאו מערה והיו בה מסה ושולחן כסא ומגורה, בא לצאת לא היה יהושע מבקש לצאת, אמר ליה איני יוצא מכאן עד שתודיעני למי המסה הזאת אמר ליה לאשתו של מרנוסרוסם הרשע, כיון שיצאו מן המערה נסתם סיה' (מעשה עשרה הרוגי מלכות, ביהמ"ד חדר ששי).

ונשתבש זה הספור במדרש אנדה ס' אמר, שמסופר שם: נשאר ידושע את עיניו וראה משה אחרת נאה הימנה... למי זאת המסה? לאשתו של מימסם הרשע על כל המובה (*). שעשתה עם רבי עקיבא כשהיה חבוש בבית האסורים. תרע לך שהספור מספר אדות אשת מרנוסרוסם ולא באשתו של מימסם, דתנן: רבי עקיבא ראה אשת מרנוסרוסם הרשע רק, שחק, ובכה, רק, שהיתה באה ממסה סרוחה, שחק דעתידה דמניירא ונסבי לה, בכה דהאי שופרא בלי בעפרא ועבודה וזה כ"י, ומה שמע שמתה בחייו, שכך היא דרכם של בני אדם אעפ"י שראים את הנולד ויודעים שימותו, בכיו בשעת חרוותא חרוותא בשעת אכלא אכלא, והאגדה

(*) בענין שמש מלך אכל מקורו בכתבי קדש אכלה ומתחת פיה, אמנם חז"ל ודחבו חענין וחשתמשו בו גם על חכר כזו שדרשו כי אם תלחם אשר הוא אוכל, וכאמרם שלחן ערכי לו והפכו (רבי מאיר איש שלום), וראה ערוך תשלם של קיתומ, ערכי: אכל, בשל, חן, סעד קר, תבשיל, וראת שרישם לוד"ק שרש אכל, וכמו שהעירותי בספרי תורדוס ואגריפס הערה 6.

זאת אומרת כי הנאהבים והגעזים בחייהם במוחם לא נפרדו, והיחזקות פגשו אשה את רעותא במערת סמליון של קיסרין.

ציירים גדולים היו בעלי האגדה והמליאו לעשות תמונה רוחנית מאדבה בעצם תקפה, שאיננה יודעת חשבון ונמל גם בעלמא דקשום; לא נתנה את זר השושנים לבתו של כלבא שבוע, להאשה הכבודה בעלת הנפש הרחבה, שהקריבה את עשרה גם אשורה של מיטב שנותיה בעד אוהב לבה רבי עקיבא! — למי הושיטה האדבה את זר הפרחים שלה? לאשת מרנוסרוס! ברנע אחת, במעוף עין, במבטה הראשון, בשיחה אחת, שמור חכור בדבור אחד של וכוז קל, המנצח נהפך למנצח, ותשא את שביה — כל ימי חייו, לרבות אחרי מותו! — בעלי האגדה לא השקיעו האדבה בשערי מומאה, כעצם השמים לשוהר הביאזה בהיכל ה', ופניה במלכותא דרקיע בבמלכותא דארעא.

נחמיה שמואל ליבאוויטש.

ברוקלין ניוארק רבתי, תרס"ה.

בבל הישנה בדברי חכמינו.

שגורים הם בפי כל דברי ר' יוחנן: .מאי בבל? כלולה במקרא כלולה במשנה כלולה בתלמודי הורספת ר' ירמיה איש בבלי: .במחשכים הושיבני כמתי עולם זה חלמא של בבלי (סנהדרין כ"ד ע"א). ומה מאד תצדק משמס! מי ידע ומי הכיר סמיהם את גודל ערכם של חכמי התלמוד, בני דורם, ומעשה ידיהם להתפאר? הגה אמת נכון הדבר, תלמוד בבלי כלולה היא לא רק במקרא משנה ותלמוד כי אם גם בכל חכמה ומדע, בחכמת בני קדם ובידיעות אנשי מערב, בו ימצא כל חוקר ודורש חומר רב למלאכתו, לדלות ממנו פניני חכמות שונות שאמתתן לא נתבררה עוד כל צרכה ולגלות על יד עמקות מני חשך, לברר וללכך כמה דברים, שהגם עוד סתומים וחיתומים לנו, ולהפיץ עליהם אור בהיר, התלמוד היה מעולם למקור לא אכזב לחוקרי קדמוניות ולמען ישתדלו עוד היום כל חכמי העמים בחקירותיהם בזרנות שנות קדם ובקורות הימים שעברו, ככה מפיץ התלמוד אור נונה גם על חיי הבבלים הקדמונים, מזגיהם, נמסיהם ודרכיהם ומעלה לנו אבוקה ברעת החיים הפנימיים והרתיים של יושבי ארץ שנער, וגם להיפך, אין ספק שידיעת חכמת בבל הישנה שנתפשה בימנו תוכל לגלות פני הלום ולהסיר המסכה הגמורה על כמה ענינים ומאמרים שבתלמוד, שהיו סתומים עד כה בערפל, ובמחשכים כמתי עולם, אחד הענינים האלה, שלא נתבררו לנו עוד כל צרכם, הוא ענין חני הבבלים, שהגני נותן היום בזה לפני קוראי, האשכנזי.

במסכת עבודה זרה דף י"א ע"א: .רבבלי מאי? מהרנקי ואקניא חבנתי עשר באדרי, ובירושלמי ע"ז פ"א מ"ב א"תא: .גי זמנים בבבל מתורי (מתורי) וכונתי וכנותיה. החג הראשון הוא ידוע בתור חג הפרסים ונקרא בשם: Mibrgan, הוא יום מ"ז לחודש (Mir-September) Mithra כמו שהוכיח כבר ה' אסמנהיים במכ"ע הירחי של פרינקל לשנת 1854 עמוד 347 ואחריו קאהוז בישרן שנת 1872 עמוד 53 וכן גם מתורי או מהורי בירושלמי (בבבלי: מהרין) הוא מתני הפרסים. אבל לעומת זה נעלם ממנו פירוש התנים האחרים הנזכרים שם, שרשם ומתצאם, יסודם ומקורם, וכבר נתחבמו בזה המדרשים וילאו למצוא פשר דבר, אולם לדעתי פירוש של .אקניא הוא בלי ספק ראש השנה של הבבלים הנקרא Akitu והוא

חג של מרדך (Marduk). אל עלין במדינת בבל. הבבלים חגו אותו בריש ירח דניסן, בו ביום הקיץ מרדך, ארון שמש האביב (Gott der Frühlingssonne), משנתו, מתרדמת החורף, על כן נקרא גם כן יום תקומה (tabu-Aufstehen) של מרדך. החג הזה היה ראש וראשון לחגי הבבלים, חג ישן תושן, וכבר הכירו האממוראבי — לדעת החכמים הוא אמרסל מלך שגער — כמה פעמים במכתביו בשם בית אקיתאי (ראה King, Letters of Hammur. Nr. 50—54) ובנישנאמעשעמאס הוא נזכר בתור החג הגדול בשנה (Keilinschr. u. d. A. T. 371, 514, עיי' שם).

החג השני של הבבלים נקרא בתלמוד בבלי, בחנוני ובירושלמי, כנוני (בהתחלפות דב' בכ' ובהשפעת הח' כדרך האותיות שאינן נרגשות במבטא, אולם איותו החג, כנוני ומה דמות תעורנו לו? והנה יעתי ומצאתי שלדעת הבבלים היה לכל אל-עליון סגן העומד על גבו כגון הספל, נשיק', לבל', ולשמש (Samas) של ספרים (Sippar) היה האל Banene או Bunini והוא נוסע ומנהיג את מרכבת השמש (Meissner, Altbab. Privatr. S. 133 ; Keilinschr. u. d. A. T. 368, 454²) והחג הזה, בחנוני או, כנתי' נקרא בלי ספק על שם הסגן לשמש של ספרים במדינת בבל.

החג השלישי נקרא, כנראה, בתלמוד ירושלמי, בעשר בארד' כבבל וזכר הקשה קאנום בישרון עמר 62 מדוע לא נאמר עשרה בארד'?). גם החג הזה נקרא לפי דעתי על שם אל אחד אצל הבבלים, כי לשמש (Samas) של ספרים היו שני בנים כמו שכתב צימסער (Keilinschr. d. A. T. 368) חיל: seine Kinder (מי שר und Mesaru (eig. Geradheit) (כנה Ketta (eig. Recht) des Samas) mit Namen, ובקל נמצא בשם, כנראה, של הירושלמי שמו של כנה, בנו הבכור של אלהי השמש, ובעשר בארד' (בהתחלפות דב' בע', משרי, תחת עשרי) את בנו הצעיר, זה אמר חרא זה אמר חרא ולא פליגי. באממוראביסן.

היד שלמה פונק.

מסעות לחקן.

בתהלות לר' כתוב לאמר: עיני ה' אל צדיקים ונר, פני ה' בעושי רע ונר, צעקו ור' שומע ונר, כבר הרגישו חז"ל באי-קשור הכתובים: פני ה' בעושי רעה צעקו ור' שומע (ראה ל"ב מדות דר' יוסי הגלילי, מדה ל"א). אבל האמת תמיד נתיב ישר למבקשה, כי בעצם וראשונה היה כתוב עיני ה' אל צדיקים ונר, מודה ה' נפש עבדיו ונר, צעקו ור' שומע ונר ובסוף הקאפיסל כתב תפלות רשע רעה ונר, פני ה' בעושי רעה ונר, והמעתיק לכלתי סיים בדבר רע, החליף הכתובים וכתב האם העליונה למטה והפא התחתונה למעלה והשחית הענין.

מיכל רפזענפלד.

רשימת ספרים חדשים.

(שימת-עין והדבר-בקה קצרים)

כאח

ה ע ו ר ד *

אוצר ישראל, אנציקלופדיה לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי יסוד, ויצא לאור בעשרה כרכים ע"י יהודה דוד אייזנשטיין בעזרת חכמים וסופרים מובהקים בארצות שונות. כרך ראשון (מאות א' עד אכסניא) וכרך שני (מאות אל-תקרי עד בולוגיא), כל אחד מחזיק 320 עמודים כפולים. ניושק תרס"ו—ת. מחיר כל כרך 15 כתריו. — אתרי הכנות ועבודה של שתי שנים יצאו זה עתה לאור שני הכרכים הראשונים של האנציקלופדיה העברית, אשר תכל כשלמותה עשרה כרכים. המפעל הגדול הזה מעורר את לבנו לא רק בתור חיוני ספרות נהדר בהיצאותו רב ערך בפנימיותו, כי אם, עוד יותר, סמאת חיותו חיוני תרס"ו שעתיד לתפוס מקום נכבד בדברי ימינו. מיום אשר תחל תחכם ויגבר להויל את האנציקלופדיה היהודית בשפת אנגלית רבו הנפיונות לעשות במתכנתה גם בשפת עברית, לתבר ספר שמושי לכל קדמ עברי תחפץ לדעת איזה דבר הגנוע ליהודים או ליהדות בעבר ובהווה או מכל המדובר אודותם בפפריות העמים, כי בהאנציקלופדיה בשפת אנגלית לא יצאו מוליה ידי חובתם לעסס, כי אך מעטים הם היודיים אנגלית, ולהעם כל המפורד ומפורד בארצות שונות היא כספר התתום, ומלבר זאת חיינו צדיכים אנו לאנציקלופדיה עברית, ערוכה בשביל קוראים עבריים ולפי רוחם, אשר חשונה מהאנגלית בתוכן המאמרים ואופן סדורם ועריכתם תכלית שני; אולם כל הנפיונות שנעשו במשך הושן עלו בתתו ולא יצאו למעולת ידים, ועוד הפעם תראתה היתרות האידויסות — המערבית, למרות עשרה החמרי, והמערבית, למרות כחה תרונת — את אייכלתה תגסוריה לכוון ולסדר מפעל גדול כזה, אשר עריכתו דורשת תרכוות הרוחות והתלכרות הכחות במרה גדולה. המפעל הור ומתמיה, כי מאמריקה תצא תורח, שחכמי אירופה לענו לו זמן רב במנור ראש, נתאמת כימינו. גם הפעם קמן שם אנשים אחדים סאחינו, המוסמים לאותו דבר, ויעשו להם אנורה מקומה מהמססלה במתו נויארק וינשו לתוציא לאור בעזרת חכמים וסופרים קבועים בכל ארצות התכל אנציקלופדיה עברית בשם „אוצר ישראל“, השונה מאחותה האנגלית בכמה פנים, עד כי היה האוצר לספר חדש ומקורי גם לתקוראים האנציקלופדיה האנגלית. בהאנציקלופדיה תגוכחת, ותחידה במינה בפפריות ישראל, משתדלים העורכים לסדר את תוצאותיה של הכמת ישראל ואת ידיעותינו על קורותינו בעבר ומצבנו בהווה בכל מלא היקפן, כל תאנשים ותענינים אשר יש להם איוו שייכות אל תקופת התג"ך ותתלמוד — התקופות היסודיות בדברי ימינו — או אשר יש להם שום יחס לדת ישראל וספרותו; כל המופרים והרבים אנשי שם אשר גורעו לתהלה ע"י פעולותיהם על שדה הספרות והתכמת העברית או תחיים העבריים מוסן חיותו קדום עד הדור האחרון הזה; כל המדינות, הערים והקהלות אשר בני ישראל נחתים

(*) בפרק הזה ירשמו כל הספרים החדשים הנוגעים בתיהדות ככלל ובתכמת ישראל בפרט, אשר ישלחו אל בית מערכת „האשכול“ מאת מחבריהם או מוציאייהם לאור, למען תביאנה הרשימת האלה תועלת לתחכמים המהברים ולדורשו ספרות ישראל. גם נושא לרוב על תרשימות דברי בקרת קצרים, כפי אשר ידשנו המקום והופן, מלבר שר נדבר בארוכה על כמה ספרים בקרת.

שם; כל התקידות והדירועות הנוגעות לחכמת ישראל ותולדה עסנו; כל דבר וענין, כל מקרה ומאורע, אשר יש לו ערך ידוע להבנת רוח עם ישראל והתפתחותו החספסודית, כלם מצאו להם פה כאור ותאור ארוך ומספיק. כל ענף מידעות היהדות אשר מקורו בספרי התלמוד והמדרש או בספרי חזקוני עסנו מימי הבינים יתולק באוצר-היהדות הזה לענינים קנים ונפרדים זה מזה וכל אחד מהענינים האלה יבואר במני עצמו בערך מיוחד לשמו בדרך קצרה ונוחה לסקרא ומרשכת את הלב, וכסוף כל ערך וערך תבוא ביבליוגרפיה קצרה, המציינת את חספסוד היהודי מוכים אשר בהם ימצא הקורא ידיעות יותר ספורות על אדות נושא הערך. הסקום המוגבל לרשימתנו אינו מרשנו לתת פה אף מושג נאמן כל שהוא משני הכרכים הגדולים, המנוחים לפנינו, אשר אין כל המסך ויהם בין ערכיו ומאמריו הרבים, ולכן נפתק רק בקראנו בשם מאמרים אחדים, לבען יוכה הקורא, כמה אוצרות של ידיעות עבריות כבר נמצאים בשני הכרכים וראשונים. ככה הגנו מוצאים בהם מאמרים ספורים ע"כ כמה אנשים פרטים ומאורעות של תקופת כתבי קרשנו, כמו: אברהם אבינו, אהרן הכהן, אבנר, אליהו, אלישע, אפרים, אסתר ועוד (ופנים וקורות חייהם, סודותיהם ותכונת נפשם, דגרות וספורים הנמצאים על אדיתם בספרי התלמוד והמדרש), של תקופת התלמוד כמו: אביי, אבא אריכא (רב), אבותו, אלעזר הקפר, אנשינו איש סוכה, אמי, אמי, אלכסנדרוס, אריסטובולוס, אלעזר בן פרה, אבות המסמאה, אבות מלאכות, אבות נזיקין, אבות דרבי נתן, כבא בן בוטא (למדרשים ותמצית הוראותיהם עם כל הדינים וההלכות המסתעפים מהם) ושל ימי הבינים כמו: אברהם אבולאפיא (קורות חייו, שפתו בקבלה והשפעתו כתור משיח), אברהם אבן עזרא (כתור פלסוף, מידור, סכר ומדקדק), אלפסי יצחק (פסקין, מפרשיו ומשיניו), אלקבץ שלמה (כתור משורר ומקובל), אפנרפולו כלב הקראי (דעותיו וחקירותיו, ספריו וחבוריו, שיריו ופיוטיו), אברבנאל דן יצחק (חייו, שפתו בפלסופיה, ספריו ובאדויו), אלבו יוסף (ספרו "העקרים" ותמצית חקירתו) ועוד. בין יתר המאמרים הכי נבחרים הם: אל תקרי (לכאר כונת הדרש הזה באופנים שונים), אלדר הדני (דעות החכמים אודותיו ועל אמתת ספריו), אליהם (החקירה כאלות, מציאותות והכרתה ודעת שמינועו על שמות אליהם והטבע), אליכאם (חכמה מופתה של מעשה מוכנה ותערוכות מוכנות, אם הכימא האמתית, אשר האמינו בה חכמי ישראל והמקיבלים עד קרוב למאה הי"ח), אלכסנדרוס (שפתם בפלסופיה והשפעתם על חכמי ארץ ישראל), אלפא ביתא (צורת האותיות וסדרם), אמוראים (שמות כל האמוראים בא"י ובל כדדיות שונים, ביבליוגרפיה של כל הספרים שנחתברו במסצוע הזה, ואצל כל אמרא מראה מקום כתלמוד בסדרש או בילקום); אמריקה (התגלותה והתישבותה ע"י יהודים; מצב הרוחני והגשמי של יהודי אמריקה הצפונית והדרומית), אנאריכא (תורת השפה שהורה סאקס שמינער, לרידהאן, עד בניסין סאקער האמריקני; היהודים העוסקים והולכים בתורת האנריכא והענינים המיוחדים להם); אנוסים (הסינים השונים שבהם, כמה היו וכמה מהם נחרנו ולענין הלכה אם לתחוקם בתור ישראל או בתור מוסרים); אנשישמיית (מקור השנאה מיסוד עולם ובסוכן החרש; בתור תנועה מדינית כארצות שונות); אסור והיתר (יסודותם ונבלתם, ריני אין אסור חל על אסור ואין אסורין מצופין); אפיפירי סן גריגור הראשון עד פיוס העשירי (תולדות חייהם שלמה ליהודים); אפלטון ואריסטוטליס (שפתם ותורתם בפלסופיה ומה שלמרו מהם חכמי ישראל); ארץ ישראל (עם שלש מפות לכאר חלוקת הארץ בין השבטים; גובלי עולי מצרים, מלכות שלמה ועולי בבל); אשכנעז (מלך צידון וכתובת מסכתו בכתב לבנואה עם העתקה ופירושו); כבל (קורות הארץ, זכרונותיה והשפעת חכמיה על היהודים; ריש גלותא בבבל; חכמי א"י שירדו לשם); בגדים (של גברים ונשים הנזכרים בתנ"ך בתלמוד ופוסקים); באור מלות כוודות (מלות אשר נמצאות במקרא רק פעם אחת; מספר ורשימתן); בריקה (של עדים, שחיטה, פכין, ריאה, חסך, פירות ושל נשים). על פי הרשימה הקצרה הזאת נוכל לשפוט על תכונת האנציקלופדיה הנוכחית וערכה הרב בספרות ישראל. בכלל נוכל להגיד, כי האנציקלופדיה הזאת היא מקור דעת לכל איש מישראל אשר בקרב לבו פנימה יבער עוד זיק של אהבה לעמו ותשוקה לדעת את קורותיו וחיי רוחו בימים עברו ואת שאיפותיו וזרכיו בחיות. כואו איפוא ונחזיק מופת לתעורר הנכבד על כי מביא לנו את חכמה הזאת ומעשיר על ידה את ספרותנו העברית עושר רב.

הערת, מאסף ספרותי-מדעי לברור עניני היהדות והיהודים, הוצאת, סיני (בהשתתפות הישיבה) ספר ראשון, ברלין תרס"ח. 32+210 עמודים. — הספרות, כידוע, היא כבואתם של החיים, ואי אפשר שתהי הספרות קופאת על שמריה בשעה שהחיים סלאים שאון ותנועה. אבל

גם אי אפשר שבשעה שהחיים בעצמם אינם הולכים כסדרם, בשעה שהם מלאים הפכים, מעצורים ומכשולים וכל הדברים יגעים, שבשעה כזו תתפתח בדרך טבעית, השפה והמקורות הספרותית-התנאים הרעים שבאו בעקבות התכרי של עמנו, עשו רושם גדול גם בספרותנו ותרד מלאים; העם היה מרוד בעולמו ומצבו, שריו בצער, והסופרים נבוכו וכמעט עמד עליהם נחשול הזמן לפנות מעשי יריהם בים, ואולם בימים האחרונים נשתנו גם אצלנו פני הדבר לשוב; הצבור המתמנע התעורר ואותות חיים ותנועה שכו וגראו בשוק הספרים והסופרים. עברו שנות תריון והגיעו ימי שבע, ועתה, בשעה שכנסת ישראל כאלו עמדה עיפה ויגעה לאחרי כל הסערות והמהומות, חורמים והתנועות והיא כאלו מתחילה מסתכלת בעולמה ומבקשת חשבונה של זה, עכשו מרגישים אנו צורך מוחלט לעשות מצוי-חשבון לנפשנו, לעשות חשבון לקניני האומה שלנו כעבר ובהווה, לעבור מתרחש על פני תכני היהדות ונושאים בתקופות שונות בכונה מכוונת בשביל שנדע אנה פנינו מועדות לעתיד, בשביל, לחפש ולבקש, לחקור ולכרר: מה וכאיזה מדה אנו מוצאים בהם מה שספקים תלך נפשנו, לנצית לבכנו ולהכרתנו הסדמית עכשו, באחת — מה שאפשר עוד לעשות לה כחי ומוצל בהווה ובקברנו בזה על אופן עבודתנו לדרורה, ומה שאנו מוצאים שם בתור סיורי קדומים, רודיסנטים של העבר, שכבר אין להם עוד אחיזה בחיים". לתכלית זו נברא, העתיד. בעתיד יחפץ העורך לעשות נסיון לכירורג-חשבון כזה, יחפץ הוא, לעזור את החושבים והתונים שכנו לסייע לבני אומתנו לעשות חשבון נפשם וחשבון עולמם — למען יחבטו לאחריהם". כעשרות השנים האחרונות של בהלות וחירום — יאמר העורך בראש דבר — נולד בין התנועות ונתגלד בתוך שאון כלי תותח דור שלם של שתוקים ואסופים, שאינם יכולים להגיד את בית אבותם ורעם, שאינם יורעים בעצמם ואינם יכולים להסביר לאחרים: איה הם התנועים המקדשים אותם לעצמם, לזכרונות עברם ולתקוות עתידם? אם הם צדיקים ויכולים ואיך הם צדיקים ויכולים להתחייב עכשו אל כל הזכרונות והתקוות הללו, בשביל שיהיו אלה לכה מתלל מספרת בחיי התווה והעתיד שלהם? השאלות הללו, שהיו מסוחות ומסופרות וכמעט בלתי מוכנות כלל לדרורה שלפנינו, שדתימה אל היהדות ועתידותיה סד עת ושלם סד עת באמונה ובלב תמים, נעשו מבהלות ומתירדות לבני דורנו זה, שאמנות אבותם אברה מלבם, שעברם של אלו אינו עבר שלהם, שעתידם של אלו אינו עתיד שלהם, כאלו נפסק פתאום הקשר ההיסטורי שבין אלה לאלה. דור יתום זה, שעברו מת מוטל לפניו, כשהוא בא מתוך הכרח נפשי לבקש פתרון לחדת חייו המזרים בהווה, ביעודי עתיד לאומי מזהיר, הרי אנוס תוא לשוב לדרוש אל המתים, כדי למצוא שם, ברוח אלפי הדרורות שקדמו לו, את שורש נשמתו הוא, את הכח המסיר המאורג במספרים את נימי המחשבה העברית מיד לדרור, מעבר לעתיד. ומה מתגלה לפנינו תויון מעצב מאד, שבשום אופן אי אפשר לו להשפיע לשוב על נבוכי זמננו; בני הדור הזה, שכבר הספיקו לקלט אל קרבם בתהשך הוסנים הכרות הרשות והרגשות הרשות מתוך תרבות האנושית הכללית, כשנשנים הם עכשו להתבונן אל היהדות ולתכן רוחה ונשמתה עפ"י ההגדרות שהגדירו אותן בדרורה שלפנינו, או תרבה מתבנית, שנשמרו לנו בירושא בתור אמתות מסכמות נצחיות, נראים בעיניהם כמו איסמונים שנמשלה צדחתם או כמסבעות מזויפות מתחלתן והרבה מנושאי היהדות, שהמסורה או האגדה העדיצה והקדישה אותם, נראים להם לחולי תולין. אולם כנגד זה נמצאים הרכה ערכים חשובים ותרבה נושאים חשובים ליהדות, שהמסורה לא הכניסתם עדיין תחת כנפיה ולא קדשה אותם בקדושתת והם, כשיחברו מתוך הכרתנו הסדמית והרגשותנו האסמיות עכשו, יכולים להשפיע תרבה על רוח בני דורנו ולהמצוא להם אותם הנימים הדקים, שעל ידם הם יכולים להתקשר לנפש ישראל הכללית ולמצוא לעצמם אחיזה בקרבת. תבירור בכל אלה הענינים אינו ענין לחקירה אקדימית בלבד, אלא יש לו, כמובן, השפעה מרובה על אפני חיינו עצמם ועל יחס אישי האומה לעתידותיה של זו: מתבירור הזה צריך שישאבו אלה תכני חיים להנהיג שלהם ועו ונכורה למלחמת עתידם..." דברים נחמדים ונכונים, ראויים למי שאמרם. אבל אודה ולא אבזש, כי לא מצאתי את התעודה וההכללת הנצורות בכל חלק, העתידית וכמעט כל הענינים המובאים בו אינם מכוונים כלפי המאמר. ובכל זאת מאד חשובים הם המאמרים כשהם לעצמם. יש בהם עדיות גם בינונית אולם וברוריות אין שם. בין המספרים החשובים אשר נתנו את ידם, להעתידי, נוסל החכם שמעון ברנבלד חלק בראש. בכל מקום שאנו מוצאים את דברי החכם ברנבלד נעשה אונינו כאמרכסת בדעתנו כי ישמיע אותנו דברים של טעם, תוא יבוא לבית המדרש וייוון עליו וספר תורה בזרועו. גם מה נראה במאמרו, כחיות היהדותי כמיני תורו וכולל את התקורות והתשקפות הצונות ע"י מזה

הדת הישראלית ומעשי המצות ומסרתו להראות, לברר וללכך את מושגי היתדות ותולדות התפתחותה מצד לדור, את תוכן היהדות ואת מהותה, את העיקר שבה, כפי שהתגלשה בכל תקופה ותקופה על יסוד צורת-עדות של רשמים והיספוריים בלי כשא פנים ובלי שום הנחות קדמויות. בראיות ומכרות מוכרחות המיוסדות על תקירות המסוריות משתדל ברנפלד לברר בתחלה מה היה תוכן הדת הישראלית בתקופה הראשונה, שם שקבלה ויחדות צורה בולטת ומסוימת. ידוע תוא, כי כל העמים הקדמונים האמינו ברבוי הכחות, באלהים רבים, אלא שדוה למס נא מושג של אלהות עליונה העומדת בנחה למעלה משאר הכחות האלהים. רק עם ישראל בא בזמן מן הזמנים אל השגה זו, לצמצם את כל המציאות האלהית בכח יותר ויותר וסיווד, והו מושג המצוותיאומס שברא תקופה חדשה בהתפתחות האדם התרבותי. רעיון אחדות-אלהות — יאמר המבחר — כפי שהתפתח ברבות הימים בישראל, איננו מושג דתי במובן תרגיל, כי אם סאורע המסוריי, שאין דוגמתו בעולם הדעות והמסור. בו נמצאה שיטה שלמה של הכנת המציאות הכללית, העומדת גם בפני הדקירה הפילוסופית, וכן נתגשמה בו תורת מוסר שברוב הפרטים אנו חיים סביב עד היום הזה. את התפתחות המושג הזה במבאר ומסביר לנו המתבר באופן פסיכולוגי-המסור. הסבת הראשונה להתפתחותו היתה לפי דעתו השאיפה הלאומית-המדינית, אותה השאיפה שגורדה בזמן ידוע, לאחר את כל השכפים המעמקים, אשר הסיכו להביס לימים רועים, לעתידות האומה, והתגלמות שאיפה זו לאתגרת הכחות הלאומיים נעשית להם במתכוון. והתפתחות המצוותיאומס היתה לפי דבריו, כלי ספק בתחילה. תחלה היתה השאיפה, להמליך על כל ישראל את האלהות של אותו השכפ שגבר באחיו. המצוותיאומס היה בעיקרו ענין פריני ולאומי. אחרי כן נהרה לענין דתי רחוק, וכאשר נברה בו התמצית הרוחנית, העיונית, שוב התמוסס ברבות הימים היסוד הלאומי שבו, ולבסוף נעשה המושג הזה לקנין כל בני אדם. הדיד ברנפלד הולך ומבדיר באיזה אופן התפתחו המושגים והמנהגים הדתיים בעם ישראל עד סוף ימי בית ראשון ומתאמץ לבאר לנו גם חשיבותם וערכם המסור של המנהגים השונים, שבהם התגלמו החיים הדתיים והעממיים גם יחד. ואולם ביותר נפלא לראות התפתחות היהדות הסוציאלית, אשר בלי ספק היא יותר מקורית וגם יותר חשובה בהחלט. ואת החזון הזה הוא מראה לנו בהנבואה הישראלית. "מעלה הנבואה — יאמר ברנפלד — היא חשובה וגדולה כמה שהוציאה את האומה הישראלית מאחת הפגות הצרות במערב-אסיה ועשתה אותו, כח המספור, לפועל בכיר בהתפתחות המין האנושי. אלמלא הנבואה היו בני ישראל נשארים מה שהיו תחלה: אחד העמים הקטנים באסיה, אשר אבדו ונשכחו ברבות הימים. הנביאים המציאו לעם ישראל חשיבות מיוחדת במינה, ערך גדול שלא נמצא בכתו התחמרי ואפילו בכח שירתו האמצעותי והפויסית, אלא בתוקף הרעיון, זה היה באמת נצחון חרות על החוסר, אחד המאורעות היותר נפלאים. בהמסוריה האנושית מתי מספר של אנשים גדולים ברוח השביעו את עותם רוחם הכביר על אומה שלמה, ואותה האומה המביעה אחרי כן את חותם רעיוניה ומושגיה המסוריים על כל עמי התבל. ומקור הצנחון הנפלא הזה ומכנה תוא, כי עשו הנביאים את ישראל למרכז העולם המסורי. הם יסדו את הדעיון, כי העולם נברא לתכלית התקדמות מסורית, וכי תכלית האדם לעשות תשובה וחישור, זהו יעוד העם הישראלי. ברוחם נוצר רעיון גדול, וככתם המסורי שעבדו תחלה את בני עמם ואחרי כן את המין האנושי לרעיונם זה". עיי רעיון הנבואה וכתו המסורי היתה ויחדות תולדת ומשולת למת ומתקדמת בדרך סלולה זו, אולם התקדמות ויהדות על פי השקפה זו נתעכבה בינתיים בסבת המאורעות המדיניים שהתפרעו את התפתחותה הסבבית. שני בתי ישראל, אפרים ויהודה, נטרסו; גדולי האומה וחשוביה הלכו בגולה; החיים הלאומיים מסקו שרא באופן סבבי. וכאשר תחלו אחרי כן בתקופה מאוחרת לקום הריסות האומה ולכנות את הכחותיה, להמשיך את החיים הלאומיים ואת התקדמות הרוחנית בישראל, נרבו סבות הצוניות לריאקציה פנימית, אשר נתגו פנים חדשה ליהדות והסבו את התפתחותה כלפי משה אחרת. יתרון המאמר הוא, כאמור, בהצגותיו והקירותיו הישירות. — אחרי מאמרו של ברנפלד בא מאמר מאת העורך בעצמו שיי איש החזון ע"ר יתורה הלוי והשקפותיו על הדת והיהדות. המאמר הזה הוא אחד המאמרים היפים בכל המסרי הרוחניים הוא בעל כשרון פיוני, אהוב את חיופי הצורה הנעימה וידוע להרצות דבריו ולסדרם בצורה נאותה ובכסנון נעים מושך את הלב. כצייר אמן הוא חדר לתוך עומק לבו של ר"י הלוי ולתוך קטטה ומניסיון של נפשו ומגלה בהם אופיים וקיום חדשים הנתונים לחבנת חייו, פעולותיו והשפעתו על בני דורו. גם הכנים במאמרו מקירות חשובות ומאוקות עיר יתדותו של

הלוי וארמי הסתכלו בקורות השתלמות הדת, ומתוכן נשקפה לנו תמונה נפלאה ויחידה במינה, תמונת משורר הגלות, פילוסוף הגיטו, תמונת בעל גפש קרועה ורצועה משועבדה להדגשת עמוקות ומגבלות שגולדו ונתגולו בחיי הגלות, תמונת האיש שהיה לפי דעתו, פייסן יותר מדאי בשביל להיות פילוסוף, וחזקן יותר מדאי בשביל להיות משורר בחסד אלהים. ר' יהודה הלוי העמיד כמדע את העולם המסורי על יסוד הדת הישראלית אשר בה מצא תועה תכל. הוא היה יתדי לאומי, נתון בלבו ובנפשו אל רגש הלאומי, אשר אותו יסד על מושגי הדת ותנוך דתו. חשיבות עם ישראל מסדה לפי דעתו על תורת אמת, אשר אותה נתן לו השם, להפיכו באחריותו. ואולם לא היה ר' יהודה הלוי — לפי דברי כותבי תולדותו — תורני ארוך באמנותו, מפלי לתת דין וחשבון לעצמו, על מה נסדה הדת הזאת והועלתה המסרית. הוא — אומרים — ידע את הפילוסופיה הדתית לכל פרטיה, אך ירד לסוף דעתה והכיר במגרעותיה, והוא ראה ונוכח, כי הפילוסופיה תמלא את הראש ואת המוח תגיונת נפלאים, אבל הלב והרגשות לא תשביע, ולא תשפיע למוב על תהנוך המסורי של בני אדם: „ואל תשיאך חכמה יתירה, אשר אין לה פרי. כי אם פרחים, לכן מאס בה וכבר על פניה את הדת הישראלית, אשר היא תורת אמת וחיי עולם. לאמת את דעותיו אלה כתב את ספרו „הכוזרי“, אשר בו הניח ליסוד מסר, כי הדת החזונית היא עיקר גדול בהנך המין האנושי והיא לבדה הוביל את האדם אל המצודה האמיתית, להשתלם בשכלו ובקניניו המסוריים. הרוויץ נוסח מדעות הביזנטיים שקרסותו בכמה צדים וכובש לו דרך חדשה לנמי בציינו לנו את דמותו הדתית של ר' יהודה הלוי. לפי דעתו הוא לא היה הלוי פילוסוף עיוני, מעסיק. הוא היה פייסן-רגשן וסתלבה יותר מדאי בשביל להעמיק בפורמלות הגיוניות ויכשות ולהביא לידי מסקנות שיטתיות. הוא יסודי חסד העיוני אלא התייחס ידתיים היו לו למקור מחשבה ולשורש אמונה. הוא לא דחתה לו רק ידיעה מסתית בפילוסופיה המסיפיקה רק למקור כנגדה ולכפלה בבת-צחוק אחת. הוא ידע רק את עמו אשר אהב ואת תורתו אשר קבל, וחוללם לא חפץ לדעת בשמים ובארץ מאומה. גם את האלהים חפץ הוא לדעת רק סעת שנעשה לאלוהי ישראל ואת הדעות והאמונות התוריות — רק כפי שבאו במסורה בקרב ישראל, כל הדעות הפילוסופיות על אדות מציאת הסבה הראשונה, ע"ד תוארי האלוהים יעור, שלא נזכרו בתורה, אינן מעסיקות אותו כלל. הוא גם לא היה עוקר שיטתו וגם והיהדות לא דחתה לו שיפה למדיה וע"כ לא העמידה וקרי אמונה ליהדות כמו שעשה הרמב"ם. כל מה שנבנה כבר לתוך תורתו הכתובה והמסורה לכל פרטיה ודקדוקיה מושגים ועומדים אנו להאמין בו. אין פה לא עיקר ולא ספל. הכל עיקר, מצוה קלה בחמורה. אבל אם לא העמיד ר' הלוי עיקרים בתורת ואמונת היהדות ספנים, כרי שלא תעשה התורה מגלות מגלות ולא תהלק מדורות מדרגות, הנה גם התורה והיהדות לא להקים לה במחשבתו תהלה סכח וז איזה התחלת קבועות מוקדמות, כרי שתהיה לה על מה שתסמך. ההגותות המוקדמות תאלה שעליהן עומד שלם היהדות בהשקפתו של הלוי תבה לפי דעת הרוויץ שלש: א) התבשרה זההשלמה; ב) מגולת הגוע והאקלים; ג) המסורה ומעשי המצוה. העורך חולך ומבטין ע"י מאמרים שנים סמ' הכוזרי איזה ערך וחשיבות יש לשלש התנועות האלה בתוך הסתכלות עולמו של הלוי בתור זכויות הקיום של היהדות. הוא ממש ומתבונן למקורן וישרשן של התנועות האלה והצפורותן זו לזו וסראה לנו עד כמה רעועות הן אלה וכמה רופף הוא כל בנין היהדות העומד עליהן. אחרי התבוננות והתבונה בא הרוויץ לידי מסקנה שסוף סוף אין ליהדות של הלוי הנהה מוקדמת אחרת ולא כל מקור ויסוד אחר וזלתי השעבוד וההכנעה למסורה ולקבלה ולאמונה אבות. „אמונת חלב התמים — ואמר הרוויץ — שאינו מתחכם ואינו מתורד בסכנות ובהיכשים, הסופר לא אביו וזקניו ומאמין בכל מה שנמסר לו מכתובות בלי לשפוט — זוהי ייחודות של הלוי!“ בפרקים האחרונים של מאמרו מברר הרוויץ את הנגידים שאנו מוצאים בהסתכלות עולמו של ר' הלוי בין המסורה ובין הדעת, בין התוויה והמחשבה, ומצא שמקורם וישרשם של כל אלה הוא בשגירות שבנפש, בדואליות שבבחינת המאורעות. בפולסם של תורה והכחירה, הוא הקרע הכא מתוך התנגשות הידיעה והקבלה, המסורה והעיון, קרע גורא אשר לא יתאדה בגלות עד עולם. — לדאבן לבי לא תהנוני מסגרת מאמרי הקצרה לדבר באורכה גם על יותר המאמרים, אשר באו בקיבוץ הזה, ואשר כל אחד קובע ברכה לעצמו, רק בקצרה הגני מזכיר את המאמר התשוב, על היתורים ועל היהדות מאת ברושביץ, שבו הוא מברר את השקפתם של בוקל ומרכס על היהדות, ואת מאמרו של הוורדצקי על „ר' ישראל בעל שם טוב“. שסמנו גרסנו רק הפרקים הראשונים ובאחרונה גם את ספרו של קליונר (גרסם בסימנים מיוחדים),

שאי אפשר להוציא משפט עליו, כי בא מה רק המבוא ויודעם בהמשכים בקבצים הנאים. ככלל אוכל לחזור על דברי ולאמר, כי המאסף הזה יש לו, בלי ספק, ערך נכבד בספרותנו, ולפלא הוא מאד, כי לסדרת צאתו לאור זה כשנת, עברה עליו הבקורת שלנו — בשתיקה.

קורות העברים לבתי ספר ולמחלמים, עם ציורים, ספות ותמונות אנשי שם מאת שמעון דובנוב, עברית מאת א. ליבושיצקי. חלק ראשון: תקופת כתבי הקדש: חלק שני: מתקופת אלכסנדר מוקדון עד אחרית ימי הגאונים. תוצאת, אביב, דרשה תרפ"ט. — ההספדורה העברית היא מורכבת ומשולבת מיסודות רבים וחדשים יונקים מתחומים רבים ושונים, וכל מחבר ספרי קורות ימי היהודים, אם רק איננו המין להוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, עליו לפחד את כוחותיו לעברים שונים, ורוחו צריכה להיות מרחפת על פני התחומים השונים שיש לה תולדה העברית יונקים מהם. לו היינו עם ככל העמים אשר קיוסם וישותם נשענים על החסן המדיני ושרבים הממשלה, אז אולי יצאנו ידי חובתנו, ידי חובת כותב ספר תולדה, רק בהעלותנו על ספרנו וזרן קורות השלפון המדיני של העם בארצו, מלחמותיו, נצחונותיו, וכדומה, כשעלותו וצניעותו, ככל ספרי ההספדורה הכתובים בעד כל עמי אירופה; אבל ישראל איננו עם ככל העמים; הוא איננו מתעטב מתפארת אחת. כי אם מורכב ומחובר מיסודות שונים כפיסיותו והגותו בעל פרצופים רבים בתמונתו החזונית. ישראל הוא עם רב העלילות, גם לו היה שלפן מדיני וחוסן לאומי; ככל העמים יש גם לו איוו פנה מיוחדת על פני כדור הארץ אשר הוא מראה עליה כעל ערש לאומיותו; שם ראה שחר של ילדותו, שם גרל ונתנהך ויבכר כדעתו ושללו, שם ראה חיים מדיניים בתור עם מושל בארצו, ושם נשפנו כמים דמי נבדלו אשר הגינו עליה כנפשו. ישראל הוא גם עם הספר; ספר הספרים, אשר בו כלולה המצית הדעת והבינה האנושית, מקור התרבות הנשגבה דגש המוסר — הוא סגולה העם הזה ורכשו הדומיני על העולם; בעדו הוא חי ובעדו יסגיר את נפשו למוח, כאלו היהת נשמתו כלולה בספרו ואחיותו הספר מרחות על גבה. ישראל הוא עזי עם חרוה, רוח נאצלה מרחפת במרחבים, מלכה בין השמים ובין הארץ, בין הבינה והרגש, בין עולם האצילות ועולם המעשה, ומבקשת מלכה זה היא שולחת את קוי אורה על שני העולמות יחד. לפי זה צריכה כל הספדורה עברית להיות משולשת בתכונתה ולכלול בקרבה את תולדות העם, תולדות ספרותו ותולדות חינוכו ורוחני ותדתי, בעדו אשר אצל כל העמים קובעים לכל אחד ואחד סן הענינים האלה מור מיוחד בפני עצמו. את המשפט הזה שם לו המחבר לקו ולמשקלת בדרך עבודתו בהפצו לסדר את כל תוצאותיהם של דברי ימי עמנו וקורות ספרי וספרותו באופן קצר בספר הנוער כשביל אחינו הצעירים, כספר פופלרי וחפשי בכל הסכונה המדעית הגדולה והמסובכת, שהיתה אמנם להפארת לספרי התולדה הגדולים של גראשק, יוסף ואחרים, אבל גם סנעה מהם את הסגולה להתפשט בקרב תחבון, בתור ספר-עם או ספר משפחה במובנה האמתי של המלה. ואמנם קלע המחבר אל המטרה שאליה שפן כספרו זה כבוד-נפש הספר הזה כראשונה בשפת רוסיה על פי ספרי החכמים בעק ובראגנ. בעבדי את עבודתי-יאמר שם המתבר הנכבד בהקדמתו — לשכלל את בנין ההספדורה שלנו, למלאותה במהלכה חדשה, לקורות ויתורים ברו"ט, הכרתי, כי ברסיה עוד נעדר הבנין בעצמו, ר"ל אין ההספדורה שלמה כשפת רוסית, ובעת ההיא יצאו בגרסניה שני ספרי לכוד הרשים לדברי ימי עמנו, מאת הדיד בראגן והר"ר בעק, והחכם דובנוב מצא למוכ להשתמש באלה, למען מלאות חסרון גדול בספרות התנועת לבני עמנו בשפת הארץ. אך כעבור חמש שנים, בחיזויא לאור את ספרו זה שנית, במהדורה חדשה, עוב כמעט לגמרי את החכמים הנזכרים ולא השתמש עוד בספריהם, כי אם הכינו בעצמו עמ"י ראשי המקורים הנאמנים וישתדל לעבוד את עבודתו על יסודות מדעיים בלי השערות רבות מסופקות ובלי נפיה יתרה להדעות הקיצוניות. עתה תרגם הספר הזה עברית ע"י עורך, האביב, הסופר הנודע א. ליבושיצקי, והופיע על ידי בלבושו הפובלי — קורות האומה כשפת האומה. שם המחבר — אומר המו"ל בראש העתקתו — מופת אהבה — מתרבות מלים במפרסם ספרו. אולם אנו רואים לנו לחובה לבאר למורים העבריים את מהותם של ספרי דובנוב ואת החילוק שבינו ובין אחרים; ביצירת ההספדורות של דובנוב אין אותן הנסחאות שנכשלו בתן סופרים אחרים ממין זה, אין אותו השוני המשותף של רבים מסתברי ספרי קורותינו. שמעון דובנוב איננו מאשים ואינו מוסק הלכות, כ"א ספרש, מסביר ומצידד לנו ביצירות מקורית את קורות עמנו ומפיץ אור ויקר על השתלשלות המאורעות וסבות הנייתם, הן בקורות התקופות האחרונות והן בתקופת כתבי-הקדש העתיקה שכמעט כל סופרי המספדורות

נגררים אחרי ספורי התנ"ך בעינים עצומות, מכלי תת לקטנים ולגדולים שום מוצג הספורי מאותם הבקרים והספורים הירועים לרוב בני ישראל בחקוקו הראשון. וכשאנו עוברים על ספרי רובנו בכלל ועל ספורי קירות העברים בפרט הגנו מתפללים על המקוריות חבולתם מכל דף ועל הסדרות ההתפחת בספרו גם על ספורי כתבי-הקדש. כל פרק וכל פסוק היוצא מתחת עפר אומר: לא פרמי-כל היא ההספורה, כי תורה היא וללמדה אנו צריכים. בעבוד הספר לעברית נעשו על ידי הפול"ל כמה שנים נחוצים לשוכה: א) בחלק הראשון של הספר, הסבר על התקופות היותר קדמות, נתקצרו הספורים, בכדי שלא יהיו למשא על בני הנעורים, הירועים אותם מהספור הראשון. ב) הספר הראשון, המקיף את כל תקופת כתבי-הקדשנו, מאברהם העברי עד סדור התנ"ך, נחלק ל-19 פרקים, ולפני כל פרק באה שיחה מוקדמת למורים ולצעירי בני ישראל, הנותנת מושג כללי מאותם המאורעות הנזכרים בפרק ההוא. גם נוספו מאת הפול"ל שיחות מוקדמות על דבר אישיותם של נכדיו האומה העברים, כמו: שאל דוד ושלמה ושל עמי הנבי, שהשפיעו אז השפעה מדינית-קולטורית על עמנו ועל כמה עננים, מקרים ומאורעות, אשר יש להם ערך ירוע להבנת רוח עם ישראל ותהפחותו ההיסטורית, כמו: הכמת יון והיהדות, רומא, הספרות העברית בימי הבית השני, בר כוכבא, תתלמוד המדרשים, תורת הפרטים ועוד. ג) בסוף כל ספר באה רשימת והערות, מסקנות ותגליות הספוריות-מדיניות. ד) את החרוגלוגיה — שאינה ודאית ומדויקת ביותר בתקופה ההיא — השמיט הפול"ל ותבוא בלוח החרוגלוגי הכולל בסוף הספר (בחלק השלישי), ששם יבוא גם לקסיקון קטן מכל השמות הפרטיים הנזכרים בספר. העתקת הספר ערוכה בכשרון רב ובסדר הגון ומצטיינת בסגנונה הנעים ובשפתה הכלה, אשר תוש של הן מיוחד מיוחד עליה, והתמונות והמפות הנסמכות אל הספר, מסייעות עליו לזית הן ותפארה.

עשרת השבטים, מקור כל ההגדות, הכשורות והשמועות ומהותן, בחינת כל ההשערות הישנות והחדשות, והפתרון האמתי של ההידה הראשית ע"ד השבטים הנעלמים, מאת שמעון מנחם לור, דדאהביטש תרס"ח. 121 עמודים. — מיום אשר הגלו עשרת השבטים על ידי שלמנאסר מלך אשור ונתשו מעל ארבתם לנוע אל ארץ אחרת, בני או נעלמו עקבותם ויאברו מתוך הקהל ההיסטורי. והנה בהיות כי הנביאים ותנאים נבאו והטיפו תמיד לאחזרת כל אברי האומה, כי יקרב עץ אל עץ והיה בית ישראל שלם, ע"כ רקמה לה הפנטסיה של עמנו הגדולה שונות ע"ד מציאותם ומקום שבתם של עשרת השבטים, המתכים לבוא היום הגדול, אשר בו יבנה ה' נדחי ישראל ויקבץ פזורים מכל הגוים להשיבם אל ארץ מגוריהם מקדם. בשבע עינים החלז בני או לדרוש ולחקור אתריהם בכל קצוי ארץ ואיים ורועים, ובכל מקום אשר שם מצאו אנשים הדומים בציונם בתבונתם ובנמוסיהם אל היהודים, דמו לתכיר בהם את בני השבטים הנדחים, אשר נפקד מקומם עד היום. ירוע הוא, וגם מקומות רבים בספרי התלמוד והמדרש רומזים על זה, כי גם חכמי התלמוד האמינו במציאות עשרת השבטים, עד כי הצנו לקבוע הלכה לדורות: "נכרי שקידש בוסן הזה הושעין לקידושיו שמה מעשרת השבטים הואי (יבמות פ"ו ע"ב) ור' יוחנן התי כמאתים שנה אתר התרנן של בית שני, התעשר, כי הוא מזרע יוסף (ברכות כ') וגם המאמר הידוע: "לא משכחת צורבא מרבנן דמורי אלא דאתי משכב לוי או משכב יששכר" (יומא כ"ז), מקורו הוא בלי ספק ממה שידעו חכמי התלמוד, שיושבים בקרבם חכמים משכב יששכר. לדברי מר זוטרא תגלו עשרת השבטים למדינת אפריקי, למקום הרי חשר, אשר לפי מסורת הגדה הוא מקום משכב "האמצונין", לדברי בעל הפרדס (איכה רבתי) תקעו הגולים אהלם בארץ נגדושי (נעאיונין) או במקום מורי קרדו; אלה חששו אותם במדינת דורו (החכם שיר) ואלה בערב, אלה במדינת כוש ואביסניה ואלה בפרס ומדי, או במדינת כינא והרי קוקו. ככה נפתכו בזה החכמים והחוקרים סדור דור וכבר יש במקצוע זה ספרות רחבה ותוקי התולדה הישראלית הרבו לדבר בו, הן בנוגע להענין מצד עצמו והן בנוגע למקורות ההיסטוריים והרשימות העתיקות המדורות בזה. רשימות הרשות, אשר יהיה כחן להאיר לנו באיזו פרטים פתמיהם, אין עוד עמנו, ועדיין הדבר תלוי ושקול בקרא. ככיוצא בזה אין מוב אלא לשתרר עצמו מכל חשוקה לחדש, ולעמוד על אמתת הדברים באמצעות שקול הדעת. זאת היתה מסרת המתבר בספר המנוח לפנינו. רוב הספר נדפס כבר בשנת 1902 פרקים פרקים כ"השלח" (כרך ט"ו) ועתה שת עליו המחבר נוספות והוציא לאור שנית עם ראש דבר והערות מעולות אחדות. תכלית הספר היא — כאשר יאמר המתבר בפתיחתו — לברר את הענין המסוכך הזה, שהוא מקצוע נכבד ביריעת עצמו ובדריכת ימינו, ולבחון את כל הגדה והגדה התלויה בו ולהפיר את

הבר סן התכן, ועלינו להודות כי עלה הדבר בידו על צד היותר טוב. בראשונה מביא המחבר הדעות השונות ע"ד סקר האגדה של "מבטיון", ובני משה" וכל ההשערות שנאספו נענין ות. אח"כ אסף וקבץ את כל הידיעות והרשימות על אודות, ממלכות עשרת השבטים" באיז ארצות בקצוי תבל, בתן והערה את מקורן ועמל וטרח בבקאות עצמה וגם בתריפות נפלאה כדי לתרום את הענין הזה ולבארו. מכל צד כמה שבה עליו בספרות ישראל. בפרקים האחרונים (צ"ר: 108) הלך ומבחין המחבר דעות חכמי זמננו והשערותיהם ע"ד מציאות עשרת השבטים אחרי נלותם ובה ידי מסקנא כי באמת מעולם לא נעלמו מתאום כל המון עשרת השבטים יחד, כי רוב נדחי ישראל מכל ארבע כנפות הא"י שבו בימי בית שני מעט מעט לארצם, ולשווא בקשום אבותינו בכל קצו הארץ ולהכל כלו בה דמיונם לצייר להם ממלכות ישראליות, למען פתור את הדירה. הפרק האחרון, "שנים עשר שבטים כוסן חזה" אשר הוסיף המחבר בספרו על המאמרים שכבר ראו אור ב"השלח" הוא באמת למותר, ואולי גם למחסור, כי כל הקורותיו בנאות על קודי עכביו והשערותיו הגד — הפשטות התלויה בפשטות.

התאגדות "צעירים" חזרה שנית וחזרה שביעית סאת ד"ר מ. י. ברידנצבסקי. המחבר רראשי אצל ה' תשיח בזארשא. ברסלא תרס"ח. — תוצאת, "צעירים" הוא, בגדע, קבוצת מאמרים שנים שנכתבו בזמנים שונים ושנרשמו במקומות שונים סאת הסופר הישן מ"המחלך החדש" הירי מ. י. ברידנצבסקי, אשר אמר לתביא על ידם, מהפכה בספרותנו ולשנות את כל ערכיה תכלית שמי. על חמשת המפרים הנרשמים סכבר נוספו כעת עוד שני ספרים: "ברסור וברוח (דברים עזרים)", ו"שמי המעשה (קצעים)", המכילים גם הם מחשבות ומעשים, "אודות כל הנעשה ונחשב אנלינו, אודות ערכי חיינו ומהות נפשנו, אודות קיומנו והרכיבי ועל דבר "הצרכים והרומים החדשים בחיים ובמסורות". בהקבץ כל הענינים הבודדים לקבוצה אחת הושב המחבר, כי "יתבררו ויתלכדו הדברים יותר ויתנו פורשג יותר נכון ע"ד סחלך המחשבות האלה". ובכל זאת לולא דמסתייגא ולולא חמת, "הצעירים" יגורתי הייתי אומר, כי ערובות גדולה ואי סדרים שורדים בקבוצה הזאת, כי אין חבור ואין קשר בין הספרים ובין הפרקים השונים ואין כל סדר למשנחם. הקורא המשוש הבא לבקש את התחלופות והתמורות, אשר מצא המחבר בערכי חיינו ומהות נפשנו, ולחפש את התורה החרצה והערכין החדשים אשר יגלה לנו הפעם במאמריו וקבוצת מחשבותיו יעבוד משתאה ומשתומם, כי מלבד קורפוב של רוח שירה, מלבד איוה והתחים ונצוצים קסמיים, זריות של נישוח נודף סתם, לא ימצא כי אם הקירות מוורות והציונות נפלאים וכתמייהם, סתומים והתומים בשכע עקאין, הממלאים א"ז כל חללן של התוכרות השונות בראשיתן עד סופן. בשתי התוכרות האחרונות המונחות לפנינו אמנם נמצאו כמה מאמרים שהם פרי כובד ראש ותסתכלות עמוקה ושיביכלתם למשוך את לבנו ולעזעז את מוחנו מצד ערכם הפנימי והמסורי, אבל הם כמלים ברוך באותם המאמרים הסלאים סתירות והסכים ומפנינים רעיונות והציונות מןמעים שכבר רש אותם המבחר מאה פעמים ואחת. על מנגנון את ברידנצבסקי קשה להודיא כשפם תרוץ. ברידנצבסקי סביע כל מה שבלבו, הוא אינו מכבא את רעיונותיו בדרך עקלתון ואינו סבליע בנעימה אותם תרעיונות אי אותם הציונים שאין בשבילם מלים ביבילות ככל הדרוש. על כן הוא משתמש יותר מדאי במלים תלסמיות, גם במלים לעזיות וגם במלים סתודשות וסליחות נכריות, שגם הסתדשים הקיצוניים היו נרתעים מפניהן לאחזיהם, על כן שפתו כלולה ואין בה אחרות ושימה מונבלת כשפוש המלים. לרוב הוא פאנס את השון העברית וסכריותה, שתמה נשענת לו ותמה סמקת לו כל צרכיו, וככה נעשה מנגנון סקלקל לרוב, ולעתים הוא נעשה כליי סוכן כלל. ובכל זאת ישנו המון צעירים הנגרים אחריה המבישים עליו כעל צייר אסן, נביא וספיק, וסחקים כקף את כל תגעותיו והעיותיו. אכן רוח הוא באנש ופי יכילנו? —

ספר האגדה. סבתי האגדות שכתלמד ובסדרשים, סדורות לפי הענינים וספרדשות סאת י. ה. רבניצקי ות. ג. ביאליק. כך ראשון. תוצאת, "סבתי" באודיסה. קראקא תרס"ח. 188 עמודים. — אחרי התניך אין לנו באוצרותינו העתיקים סקצוע יפה וססגול לעורר בלב אנוחי חבה גדולה לקרשי האומה וקניניה כסקצוע האגדה, שבה נתלבש רוח האומה במשך כמה מאות שנה באופן מקורי ומיוחד, שאין דומתו בדרות הבאים, ועליה נתתך עמנו בוקציו ובנעירי במשך כמה וכמה דורות. האגדה היא היצירה הראשונה שנוצרה כרובה כנלות ועל כן נשתמרה בה מליטה נשמטנו ביותר. האגדה היא יורשת נחלתה של הגבוהה: וזו אותו הכסוד, שעליו נגנו דוד ושלמה וחווי י"ה ושעבר בירושה לחכמי התלמוד. אבל כגור זה היה לאבל משרתתולה

הגלות חסרה. ועזי יה תלו את כנורותיהם על נהרות בבל ולא רצו לשיר שיר עליצות על אדמת נבר. וכשהתישב ישראל שנית על נהרות בבל, אחרי התערבן חשני, לא פסק עוד קול כביו מאז עד היום. אבל גם תנחומות אל יש למצוא באגדה כמו בדברי הנביאים, ותנחומים האלה היו כאלפים שנה כסם חיים לכל צרות בני עמנו ולחלואות נדודיהם. בכל עת שתקפו עליהם הגזירות והמצוקות התנחמו בהאמונות והתקוות הכלולות בהאגדה; בהן מצאו חיות חבל ועל ידיהן התעוררו לחיים חדשים, מבלי לתוש ולתרגיש עוד את האגדות היומיות. על כן יקרה לנו האגדה מאור. בספר, האגדה נתכנו המסדרים, "לחת את היכולת לכל אדם יודע ספר מישראל להכיר את האגדה העברית כמו שהיא בצורתה היפה ובכשונה הנוחה ופורה ונחמנית, כלומר דרך שיש בה הכרת עיקר הענין על בדיו מצדי צדדיו החשובים, בכללותו ובפרטותו, וסתוכו גופו, מבלי ראשוני. מסדרי, ספר האגדה השתדלו, שהקורא והמעין היהודי ימצא בספר זה את כל המשובח והמעולה שבאגדה, כל מה שיש בו, לדעת המסדרים ולפי מעמם, ערך מסוים מצד התוכן או מצד הצורה או שאר חשיבות מצד שהוא, כגון פרסום באומת וכדומה. וכל העומד האגדה המדובר שבספר האגדה, אלפי המאמרים והמפורים, השירות והפשוטות, והפנתמים והמשלים שנאספו לתוכו — כל אלה באים בו מסדרים בסדר יפה לפי הענינים והנושאים. סדר שיש עמו בנין ויש בו שיפה מסוימת ערוכה כראש ו, "מקדם ומאוחר" הגיוני, באופן שנתונה להקורא היכולת גם לעמוד מתוך פרטי האגדה על הכלל כלו, לתפוס במקרה אחת את כל עולם האגדה העברית במלוא שעור קמתו והיקפו ומצרי צדדיו העיקריים, ולבסוף לעמוד גם על אותה השקפה העולה והסתכלות החיים, שברורה נוצרה ונתפתחה האגדה בתור החיבה מיוחדת של הספרות הישראלית. לתוך ספר האגדה והכנס תיבה גם מן האגדה התלכית, שכרובה היא כוללת, בפירוש או מכללא, כמה ציורים יפים מן החיים הממשיים והתרבותיים של ישראל בימים הראשונים ותאור מנהיגיהם ודרכיהם בחול ובקדש, והקורא מסילא יקנה לו סתוך ספר האגדה גם מושג ידוע עיר שלם ותייהם התצוניים של אותם הדורות, אבות האגדה. מקורות העומד שנכנס לספר האגדה אלו הם: משנה, תלמוד בבלי וירושלמי, מביא, ספרא, ספרי, תוספתא, מדרש רבה ותנחומא, פסיקתא דר' כהנא, פסיקתא רבתי, פירי דר' אליעזר, שוחר טוב, מדרש משל, מדרש שמואל, אגדת אסתר, סזר יצירה, תנא דבי אליהו, עין יעקב, ילקוט שמעוני ושאר מדרשים קטנים וספרים קדמונים. מן האגדות הבאוריות, העוסקות בפירושי הפסוקים של "כתבי הקודש" לא נכנסו לספר האגדה אלא אלו שיש בהן תודע אנדי חשוב בפני עצמו. משאר האגדות השתדלו המסדרים ליפול כל מה שיש בו, לפי דעתם ומעמם, ערך חשוב מצד חתוכו והצורה לענין עקר סדרתם המבוארת למעלה. האגדות שהן עבריות במקורן — ואלו הן תורב הגדול — באו בספר האגדה בלשונן ממש, בלי שנוי כל שחזק; ואלו שהן במקורן ארמיות — ואלו הן המועט — באו בו מתורגמות ללשון האגדית העברית כצורתן ממש, מלה במלה, באופן שיעמד בהן כל מעטן דוחן ובהירות שלא למשמש מתן אפילו כקצו של יד. בנוגע לאחדות הלשון מן הצד הדקדוקי, השתדלו המסדרים לתקן את כל השבשים שנשתרבו באשמת מעתיקים ומדפיסים שונים וקבעו לעצמם שפה אחת תרית לענין המונגרפיציפיו והתמונה הדקדוקית של המלות. כל הלשון שבספר זה תמצא על ידי כך מתוקנת ומדוקדקת ולא מאובשת ומרושלת, כמו שהיא ברוב ספרי אגדה שלנו. מלבד זה הוסיפו בשולי הגליון פירוש קצר וכספיק לדברי אגדה, או מלים בודדות שבהם, תצריכים באור, וכל עקרו של הפירוש אינו אלא לבאר את האגדה לפי פשוטה, על דעת המסדר, ולא להכניס לתוכה כוונת שאין בה. על פי האמור יראה ויוכח כל קורא כי אמנם חסדה רבה נעוה במספר הזה ועל כגון דא נאמר בצדק, כי עוד לא בא כבושם הזה בספרותנו.

חריסתומתיה מאת יתרה שפיינברג חלק שני. בהוצאת בית מסחר הספרים של

ש. שנקרף ווילנה תרס"ט. — ספרותנו הפרוגנית תולדת ומתרבת ומתעשרת יותר ויותר. בעת האחרונה עיי סקרי הלמוד השונים הוצאים בה זה אתר זה, עד כי עוד מעט ולא יחסר כל בה כמו בכל השפות היות המתהלכות בארץ. נוסף על המון הספרים ממין הזה הגמטריאלי בירנו מכבר יצאה עתה החריסתומתיה העברית של הסופר הכציון המנה יתרה שפיינברג. הספר הזה שתנוד יצירתו האחרונה של הסופר הגיל בא למלאות את החסרון הגדול שהיה מרגיש עוד בספרותנו התנוכית: להיות קורם עליון לתלמידי החריים, בתי הספר והלומדים מעצמם שכבר רכשו להם את ראשית הידיעות על ידי ספרי התנך וההיסטוריות השונות. בעזרת הספר הזה יוכלו לשכלל את ידיעותיהם, להרחיב את תוצ השקפתם, לתעשיר את אוצי מליהם וניביהם.

הספר רב הכמות והאיכות הוזה מצפיון בשפעת החומר העשיר שנמצא בו. ב' נקצו ובאו: מברר היצירות הליריות והפרוזאיות שבספרות העברית הישנה והחדשה, מראות השבע, כל אשר בים זביבשה, בשדה ובקפה, בערים ובכפרים, ביערות ובמדבריות, בארם ובחיה, בשמים ובארץ, בחדונו ובמלכותו, במלכות הצומח והדומם, וזרונות היספוריים לאומיים ומראית ארץ ישראל, באופן שחקרא בו רוכש לו את כל הניבים והמכסמים של השפה העברית, הצריכים לכל מקצועות החיים והמחשבה, ובכדי לתת לתלמיד את ראשית הידיעות של מרעי הטבע, ובכדי להעשיר את אוצר המלים שלו נבנו אל הספר גם הידיעות האלימנטריות של האספרולוגיה, המינאולוגיה, הגיאוגרפיה, הוואולוגיה ועוד. ומלבד כל אלה פאר המתבר האמן והיוצר הגדול של ספרות דולרים, בני העתים, את הספר הזה ביצירות אורייגנליות, בספורים ואגדות נעימים, הבתובים ביחוד לשם הספר הזה. באחת: הספר הזה הוא הנמיון תראשון בספרותנו לתת לתלמידים את הקורס העליון של למדי השפה העברית ויצירותיה. ובכן נמני אפריון לחסיל הנפבר על אשר הביא את תברכה הזאת לחיבל ספרותנו.

מדרש בראשית רבא. צרוף ומוקק שבעתים על פי כתבי יד ובראשם כ"י יש גושן ברבישיו מונקאטם וע"ם דפוסי המדרש הראשונים וכ' עם מראה מקומות וחלופי נוסחאות ומירוש מאת ד"ר יהודה טהקעצאר. שלש תעבורות. ברלין תרס"ז. — לא תמול הוא החכם טהקעצאר בספרותנו, כי כבר יצאו לו מונימן וכבר קנה לו זכות אורה בעולם החקירה והדרישה ע"י מאמריו וחבוריו חשובים שנתפשטו בכל תפרות ישראל ואשר תפסו מקים גדול כהליסער מורי העברית. בהוצאת המדרש רבא, אשר שלש המחברות הראשונות מונחות לפנינו, משתדל המחבר לאסוף ולקבץ את כל הנוסחאות הנמצאות בכתבי יד השונים ולברר וללכד, לצדף ולקק את הנוסחא היותר נכונה וישרה, וכה טרה ועמל לטער את כל המדרש סמינים ובדילים ולתופיע עליו נתר; ומלבד זאת הציב ציונים לפרשיות ולפסוקים בפנים המפר, ערך מראה מקומות, נחן רוח והספק בין המאמרים, הערה והדאגה את המקורות, באר דברי המדרש במקום שהם צריכים באור וכמה מאמרים בתלמוד ובמדרשים. לא פה המקום לדבר בפרטות על ערך ההוצאה הזאת, אך בכלל נוכל להגיד כמה מלא, כי מאד השכיל המחבר לעשות בהוצאתו זאת וכי עשה את מלאכתו באמונה ובשלמות רבה, וסי יתן יזוכה להוציא לאור גם את החבורות הבאות בעגלא ובזמן קרוב, להביא ברכה לספרותנו המדרשית, אשר מסבה שנה מסנה יתר לחכמת ישראל ולספרותו העתיקה.

השמע יצחק. כולל סכוד תחדוד והתחול בספרת התלמוד ובספרי בעלי האסופות הקדמונים והאחרונים מסודרים לפי סדר הכתובים ופשויותיהם עם הערות ופסא גדול מאת תמיפה שמואל ליבאוויטש. שלשה חלקים. תורה נביאים וכתובים. נ"איק תרס"ז. — הספר תעבר הזה, כבד שאר הספרים הנזכרים להלן, הגיעו לידי בשעה האחרונה ומחוסר הזמן והמקום לא יכולתי להגיד פה מיכס לקראינו ולחיות עליהם את דעתי ואחשון את דברי לכך הכא.

מאגדות הדיים מאת יצחק פרנהוף. תוצאת, המנפה. קראקא תרס"ח. 72 עמודים.
מדי הקראים. ציורים ומסופים, מאת ראובן פאנחן. האליטש תרס"ח. 110 עמודים.
הלשון, ספר למד לשפה, לדקדוק ולאיתונגיה בשפה קלה עם עבודה עצמית מסדרת לתלמידים, מאת ש. ל. גרדון, ורשה תרס"ט. 160 עמודים.

מאידך ניסא. ציורים מאת ג. שופמאן. רבוב תרס"ט. 24 עמודים.
קלמרתים. רשימות ופרנפים מאת ישראל בריספינקר. תוצאת גרשם בארד. רבוב תרס"ט. 40 עמודים.

Einmaliges Land. Erzählungen u. Stimmungsbilder von Dr. Wilhelm Münz, Rabbiner in Gleiwitz, Frankfurt a. M. 1907.

Ein namenloses Kind. Trauerspiel in drei Aufzügen von Dr. J. Rabbinowitz-E. Pierson's Verlag in Dresden.

Die Juden in Babylonien. 200—500 von Dr. S. Funk (Boskowitz) II. Teil. erlin 1908. 160 S.

נמצא בדפוס ובקרב יצא לאור:

== "העתיד" ==

מאסף ספרותי-מדעי לברור עניני היהדות והיהודים

ספר שני

זוה תכנו:

(א) קדשקש ושפינוצה מאת פרופ' ד"ר ה. ניימרק. (ב) ההסידות וההשכלה, שיי איש חורוויץ. (ג) שאלתנו המרכזית, ד"ר א. קורלניק. (ד) ר' ישראל בעש"ט, ש"א הורודצקי. (ה) מקומות הישוב בתלמוד, פרופ' ד"ר ש. קרויס. (ו) על היתודים והיהדות בר-סוכית. (ז) בספרות ובחיים (מאמרים מאת משה קליינמאן, יהואש-אמר ועוד, הערות, ביבליוגרפיה). (ח) ישו הנוצרי, ד"ר י. קלוזנר.

הממכר הראשי אצל חברת, תושיה בורשוי

Verlag "TUSCHIA", Warschau.

בשאר הארצות, תוך מרומית, אפשר להשיג גם בבית המערכת של, העתיד, כ"י

האדריסא: S. Hurwitz, Berlin W. Kurfürstendamm 51.

מחיר הספר עם המשלוח 1.50 רויכ בכסף רוסיא, ולפי ערך זה בשאר ארצות. לקונה הספר הזה בידור עם, "העתיד" ספר ראשון מתירס ווא 2.50 רויכ עם המשלוח.

לשנת 1909

ה ע ת י ד

מתקבלת החתימה על

(השנה האחת-עשרה, הכרך העשרים).

המחיר ברוסיא ובחוץ לארץ: לשנה 6 ר"י, לחצי שנה 3 ר"י, וכפי ערך זה בכסף חיל. — לזמן פחות מחצי שנה אין החתימה מתקבלת. את החותמים בת"ל אנו מבקשים לשלח לנו, מלבד המחאת הפוסטא גם מכתב מיוחד, שבו יודיעונו עיר משלוח הכסף ואת כתבתם המדויקת.

פרס להחותמים החדשים.

ארבעת הכרכים מ"ו, י"ז, י"ח וי"ט של, השלחי (בכל כרך שש חוברות) במחיר 8 ר"י, במקום המחיר הקצוב 12 ר"י. שני כרכים במחיר 5 ר"י, במקום 6 ר"י.

פרס להחותמים לשנה שלמה:

חותמים לשנה שלמה, כלומר, אלה שישלחו ששה ר"י. יקבלו חנם את הספר שירי הדיד י. קמינר עם חקירה מאת אחר-העם.

עליהם להוסיף רק בעד המשלוח 25 ק"י.

הכתובת למשלוח כספים:

M. M. Ussyschkin, Odessa (Russl.) Chersonskaaja 46.

Verlag «Achiasaf», Warschau. Postfach Nr. 25.

הכתובת של המערכת והאדמיניסטרציה:

Redact. des «Haschiloach» Odessa (Russland). Postfach 319.

בבית מערכת 'האשכול' נמצאים להמכר הספרים האלה :

הל. קר.		
2 60	(נמצאים בידו רק אנכספלים אחדים)	האשכול כרך ראשון (1)
2 40		האשכול כרך שני (2)
2 40		האשכול כרך שלישי (3)
2 60	(נמצאים בידו רק אנכספלים אחדים)	האשכול כרך רביעי (4)
2 60		האשכול כרך חמישי (5)
2 60		האשכול כרך ששי (6)
13 —	כל ששת הכרכים ביחד רק	
— 60	(Der Pessimismus im Judentume)	ה'אולש בישראל' (7)
— 40	(בשפת אשכנזית)	למזכרת מציי"ר מאוננע (8)
	פירוש משלי להקראו ר' יפת בן עלי הלוי, עם מבוא נדול	(9)
2 —	(בשפת אשכנזית)	
2 —	חייו ושמותו (בשפת אשכנזית)	תולדות ר' ישראל בעל-שם, חייו ושמותו (10)
— 70	קורות חייו ושמותו	ר' אברהם אבולאפיא, קורות חייו ושמותו (11)
1 —	(עם תמונותיהם)	תולדות פאביוס מיעזעס ואחוזת מרעיו (12)
— 60	מאת ד"ר שלמה רובין	שלש תכונות נפשיות (13)
— 50	מאת הגיל	גלגולי נשמות (14)
— 60	מאת הגיל	מסכת קדושין בעולם האצילות (15)
— 70	מאת הגיל	סוד הפירות (16)
— 70	מאת הגיל	אנשי השם בחץ (17)
— 60	א. הורדצקי	ר' מרדכי יפה מאת ש. א. הורדצקי (18)
1 —	מאת הח' שלמה בוכר	קריה נשגבה (תולדות רבני זאלקווא) (19)
1 —	מאת ד"ר פרייטמאן	ספר מחכים לך נתן ביר יתודה מאת ד"ר פרייטמאן (20)

להשיגם עפ"י האדרסה :

Rabbiner Dr. J. Günzig in Loschitz (Mähren).

Stanford University Libraries

3 6105 111 095 837

